

ΑΓΗΣΙΛΑΟΥ ΣΠ. ΝΤΟΚΑ
(Δρος Φιλοσοφίας του Πανεπ. Μονάχου)

ΛΕΞΙΚΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΟΡΩΝ

**ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ 'ΑΣΤΗΡ,
ΑΛ. & Ε. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΟΔΟΣ ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ 18 - ΑΘΗΝΑΙ**

Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ

Γεννήθηκε στὸ Πιτσὰ Κορινθίας τὸ 1909. Σπούδασε στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν καὶ ἔπειτα πῆγε μὲ κρατικὴ ὑποτροφία γιὰ εὐρύτερες σπουδὲς κλασικῆς φιλολογίας καὶ φιλοσοφίας στὸ Μόναχο, ὅπου ἀναγορεύτηκε διδάκτορας τῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ χορηγήθηκε ἡ γερμανικὴ ὑποτροφία Humboldt. Ὑπηρέτησε ὡς ἐκπαιδευτικὸς λειτουργὸς σὲ δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ σχολεῖα Μ. Ε. καὶ παράλληλα πρὸς τὴ σχολικὴ ἐργασία ἔχει νὰ ἐπιδείξει ἓνα ἀξιόλογο συγγραφικὸ ἔργο. Ἔχει δημοσιεύσει πάνω ἀπὸ δέκα μελετήματα στὰ ἐγκυρότερα ἐπιστημονικά, λογοτεχνικά καὶ παιδαγωγικὰ περιοδικὰ («Ἐλεύθερα Γράμματα», «Παιδεία», «Ἐποχές»), μεταφράσεις ἔργων τῶν Νίτσε, Γαίγκερ, Χάιντεγκερ καὶ ἑπτὰ βιβλία μὲ φιλοσοφικὸ καὶ ἱστορικὸ περιεχόμενο, («Ἑλληνικὸς διαφωτισμὸς», «Φιλοσοφικὸ λεξικό», «Ἑλληνιστικὸς πολιτισμὸς», «Ἀθηναϊκὴ δημοκρατία», «Ἀρχαία ἑλληνικὴ σκέψη», «Λεξικὸ λογοτεχνικῶν ὄρων», «Φιλοσοφία»).

★

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΑΣΤΕΡΟΣ»

ΜΙΑ ΚΡΙΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

Ὁ Ἀγησίλαος Ντόκας τύπωσε ἴσαμε τώρα κάμποσα βιβλία καλογραμμένα, εὐσύνοπτα καὶ χρήσιμα. Ὁ συγγραφέας διαθέτει καὶ παιδεία καὶ στοχασμὸ καὶ ὀξύνοια καὶ πάθος. Θέλει νὰ τὰ μεταδώσει στὸ εὐρύτερο κοινὸ καὶ μὲ τρόπο προσιτὸ καὶ ἄνετο. Τὸ προσπάθησε μὲ συνείδηση εὐθύνης καὶ τὸ κατόρθωσε. Τόσο γιὰ τὸ μαθητὴ ὅσο καὶ γιὰ τὸ σπουδαστὴ καὶ τὸν προβληματιζόμενον ἄνθρωπο, φρόντισε νὰ δώσει ἀφορμὲς καὶ στοιχεῖα. Πῆρε τὰ φιλοσοφικὰ θέματα ἀπὸ τῆ ρίζα τους καὶ τὰ ἔφερε σ' ἐκεῖνο πού ὀνομάζεται αἴσιο πέρας. Προκαλεῖ πολὺ ἐντύπωση ἢ εὐρυμάθειά του καὶ ἡ ἰκανότητά νὰ ξετυλίγει τὰ θεματά του κατὰ τρόπο κατατοπιστικὸ καὶ χαρακτηριστικὸ. Ἐκτιμῶ ξεχωριστὰ τὴν προσπάθειά τοῦ συγγραφέα νὰ μᾶς δώσει τὸν γενικὸ φιλοσοφικὸ στοχασμὸ τῆς ἐποχῆς, προσεκτικὰ καὶ μεθοδικά, μὲ καίριες φράσεις καὶ μὲ λέξεις στρογγυλὲς καὶ ἀμετακίνητες.

Ι. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

*

ΕΚΔΟΣΕΙΣ "ΑΣΤΕΡΟΣ",

ΑΓΗΣΙΛΑΟΥ ΣΠ. ΝΤΟΚΑ
(Δρος. Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπ. Μονάχου)

ΛΕΞΙΚΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΟΡΩΝ

“Καὶ γὰρ ἡ φιλοσοφία μήτηρ τῶν τε-
χνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν ἐστίν, ἐξ αὐ-
τῆς γὰρ τὰς ἀρχὰς καὶ αἱ τέχναι καὶ
αἱ ἐπιστήμαι λαμβάνουσι”.

(Δαυδ, Πρὸλ. 21,12)

**ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ 'ΑΣΤΗΡ,
ΑΛ. & Ε. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΟΔΟΣ ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ 16 - ΑΘΗΝΑΙ**

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Σκοπὸς τοῦ βιβλίου τούτου εἶναι νὰ δώσει στοὺς ἐνδιαφερόμενους γιὰ τὴ φιλοσοφία ἀναγνώστες ἕνα ἀξιόπιστο καὶ εὐληπτο διδακτικὸ βοήθημα, στοὺς σπουδαστὲς μίᾳ εἰσαγωγῇ ποὺ νὰ κάνει προσιτοὺς σ' αὐτοὺς τοὺς ὄρους καὶ τὶς φιλοσοφικὲς ἔννοιες ποὺ συνδέονται οὐσιαστικὰ μὲ τὰ ἔργα καὶ τὴν προσωπικότητα τῶν φιλοσόφων.

Μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐπισκόπηση τῶν θεμελιωμένων στὴν ἱστορικὴ οὐσία τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων ὄρων, ἐπιδίωξα νὰ γνωρίσει ὁ ἀναγνώστης τὴν πρωταρχικὴ τους σημασία καὶ τὸ ἱστορικὸ — πνευματικὸ τους περιεχόμενον μὲ τὴ συστηματικὴ ἀνάλυση καὶ διευκρίνιση νὰ διευκολυνθεῖ ἡ προσπέλαση στὰ πρωτότυπα φιλοσοφικὰ ἔργα καὶ ἡ ἄμεση διείσδυση στὸν πυρῆνα τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν.

Ὡς λεξικὸ ὄρων τὸ βιβλίον παρατεῖται ἀπὸ τὴ λεξικογραφικὴ κατάταξη τῶν ὀνομάτων τῶν φιλοσόφων, προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὁ χῶρος ποὺ ἔτσι ἐξοικονομεῖται γιὰ τὴ διαπραγμάτευση σὲ μεγάλα αὐτοτελεῖ ἄρθρα τῶν σπουδαιότερων ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ μελετοῦν οἱ βασικοὶ κλάδοι τῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας, ὅπως ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ δικαίου, ἡ κοινωνιολογία καὶ ἡ ἐπιστημολογία.

Ἰδιαίτερη προσπάθεια καταβλήθηκε γιὰ νὰ διατηροῦν τὰ λήματα ἀκέρια τὴν ἐπιστημονικὴ τους πληρότητα καὶ σαφήνεια καὶ σύγχρονα νὰ εἶναι κατατοπιστικά, νὰ προλειαίνουν τὸ δρόμο πρὸς τὴ φιλοσοφία.

Ἀθήνα, 1980

Ἀγησίλαος Ντόκας

ΑΓΑΘΟ

Τὸ ἀντίθετο τοῦ κακοῦ, ἡ ἠθικὴ ἀξία καθαρῆ, τὸ τέλει καλὸ (summa bonum) ποῦ ἱκανοποιεῖ τὸν ἄνθρωπο ποῦ τὸ κατέχει. Τὸ ἀγαθὸ δὲν εἶναι οὔτε “καλὸ γιὰ κάτι” (φελιμοκρατία), οὔτε “καλὸ γιὰ κάποιον” (εὐδαιμονισμός). Ἀγαθὸς εἶναι αὐτὸς ποῦ σὲ μὴ συγκεκριμένη κατάσταση προτιμᾷ τὸ ἀγαθὸ ἀντὶ τοῦ κακοῦ. Κατὰ τὸν Πλάτωνα ἡ ἀνώτερη ἀπ’ ὅλες τὶς ἰδέες εἶναι ἡ ἀπόλυτη, ἐλευθερὴ καὶ ἀνεξάρτητη ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ. Αὕτη εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς ἀνώτερης γνώσης (“μέγιστον μάθημα”), ἀνώτερης ἀκόμη καὶ ἀπὸ τῆ γνώση τῆς ἀληθείας. Στὴν “Πολιτεία” ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ ἀποτελεῖ τὸν πυρήνα καὶ τὴν πηγὴ κάθε δραστηριότητος. Ἀπ’ αὐτὴ πηγάζουν ἡ ἁρμονία καὶ ἡ εὐδαιμονία τῆς ψυχῆς. Στὸν Ἀριστοτέλη ἡ ἐπιδίωξη τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι ὁ ἀνώτερος ἀπ’ ὅλους τοὺς σκοπούς, τὸ “πάντων ἀκρότατον”. Ἔνα ἀγαθὸ ὑπάρχει ποῦ ἐπιθυμοῦν οἱ ἄνθρωποι: “ἡ εὐδαιμονία ψυχῆς τῶν πρακτῶν ἀγαθῶν”. Αὕτη ἔγκειται στὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου “κατὰ λόγον”, ποῦ εἶναι εἰδικὸ του προνόμιο (“ἐνέργειά τις κατ’ ἀρετὴν τελείαν”). Τὰ ἕλικά, βιολογικά, ψυχικά, κοινωνικά, πολιτικά ἀγαθὰ διακρίνονται ἀναμεταξύ τους ἀπὸ τὴν ἠθικὴ ἀξία τους.

Ἡ ἱεράρχησή τους καθορίζεται σύμφωνα μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο καὶ αὐτὸς σύμφωνα μ’ αὐτὸ ποῦ ἀναγνωρίζεται ὡς τὸ ὑπέρτατο ἀγαθὸ. Μὲ τὸ ὑπέρτατο ἀγαθὸ, τὸν ἠθικὸ νόμο καὶ τὴν ἱεράρχηση τῶν ἀγαθῶν ἀσχολεῖται ἡ Ἠθικὴ.

ΛΙΓΩΣΤΙΚΙΣΜΟΣ

Φιλοσοφικὴ θεωρία, ἡ ὁποία ἀρνεῖται τὴ δυνατότητα τῆς ἀντικειμενικῆς γνώσης τοῦ κόσμου, ἰδιαίτερα τῆς γνώσης τῶν μεταφυσικῶν πραγμάτων καὶ τοῦ θεοῦ. Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ ἀγνωστικισμοῦ ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ δυνατότητα τῆς γνώσης περιορίζεται στὴν αἰσθησι- ἢ λογικὴ τοῦ ἀνθρώπου δὲ μπορεῖ νὰ γνωρίσει κάτι πρὸ πέρα ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις. Ὁ ἀγνωστικισμὸς ἀναπτύχθηκε στὶς φιλοσοφικὲς θεωρίες τῶν: Χιούμ, Καντίου, Κόντ, Σπένσερ καὶ τοῦ Τζούλιαν Χάξλεϋ. Ὁ Κάντιος δέχεται τὴν ἀντικειμενικὴ ὑπαρξὴ τῶν “καθαυτῶν πραγμάτων”, θεωρεῖ ὡστόσο ἀδύνατη τὴν ἀναγνώρισή τους. Ὁ Χιούμ καὶ οἱ ἄλλοι ἀγνωστικιστὲς θεωροῦν φιλοσοφικά ἀπαράδεκτη τὴ σκέψη γιὰ τὰ “καθαυτὰ πράγματα”, δηλ. γιὰ τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων. Ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει τὰ πράγματα ὄχι ὅπως εἶναι στὴν ἀληθινὴ οὐσία τους, ἀλλὰ ὅπως φαίνονται σ’ αὐτόν. Θεωρητικὰ δὲ μπορούμε νὰ

γνωρίσουμε ούτε την ύπαρξη ούτε την ανυπαρξία των μεταφυσικών αντικειμένων.

ΑΓΩΝΙΑ

Κατά τον Χάϊντεγκερ, η διάθεση που επαναφέρει την ύπαρξη από την κατάπτωση στο Είναι. Με την αγωνία φτάνουμε στο μηδέν, διά του οποίου διακρίνεται το είναι σαν το όλότελα διαφορετικό από το όν. 'Ο Σάρτρ δίνει στην αγωνία μια ανθρωπολογική σημασία: 'Ο άνθρωπος μαθαίνει με την αγωνία (pausée navtía), δηλαδή την κατάσταση του απόλυτου κορεσμού και της αηδίας, ότι δέν τον προσδιορίζουν ούτε έξωτερικά ούτε έσωτερικά αίτια, αλλά ότι ο ίδιος προσδιορίζει έντελώς έλευθερα τον έαυτό του. 'Ο Γιάσπερς θεωρεί το συναίσθημα της αγωνίας, του "αναγκασμού", που γεννιέται όταν η ύπαρξη προσκρούει στις "όριακές καταστάσεις του θανάτου, της ένοχής και του ναυαγίου των προσπαθειών της" σαν αίτια που ύποκινεί τον φιλοσοφικό στοχασμό.

ΑΘΕΪΣΜΟΣ

"Αρνηση του θεού. Βασικές μορφές του άθεϊσμού είναι: 1) ο απόλυτος άθεϊσμός, ο οποίος άρνεϊται την ύπαρξη του θεού και κάθε απόλυτου· 2) ο σχετικός άθεϊσμός, ο οποίος άρνεϊται το θεό ως ένα διαφορετικό από τον κόσμο απόλυτο πρόσωπο. Ένα είδος του σχετικού άθεϊσμού είναι ο θεωρητικός άθεϊσμός, ο οποίος δέν άρνεϊται την ύπαρξη θεού, αλλά μόνο τη δυνατό-

τητα της γνώσης του θεού, εάν αυτός ύπάρχει (άγνωστικισμός) ή τη δεβαιότητα για την ύπαρξη του (σκεπτικισμός). Στην αρχαιότητα πρώτοι άθεοι ήσαν ο Δημόκριτος, οι σοφιστές (Πρωταγόρας, Γοργίας), ο Έπίκουρος και η σχολή του, οι πρώτοι Κυνικοί και οι Σκεπτικοί. ο Λουκρήτιος κ.λ.π. Στους νεότερους χρόνους ο Διαφωτισμός (Έλβέτιος, Ντιντερό, Χόλμπαχ κ.ά) και ο θετικισμός. Τη θεωρητική βάση του άθεϊσμού αποτελεί ο φιλοσοφικός ύλισμός.

ΑΙΣΘΗΜΑ

Το πρωταρχικό και στοιχειώδες ψυχικό φαινόμενο που προκαλείται από την άμεση επίδραση στα αισθητήρια όργανα διάφορων ιδιοτήτων των αντικειμένων και των φαινομένων του αντικειμενικού κόσμου.

ΑΙΣΘΗΣΗ

Τα αισθητήρια όργανα, ή αντίληψη διά των αισθήσεων, ή (κανότητα να σχηματίζουμε αισθήματα και παραστάσεις (ή αντίληψη των δικών μας ψυχικών φαινομένων) μ' έναν έμμεσο και ένοραματικό τρόπο (έσωτερική αίσθηση), που έξαρτάται από την έρεθιστικότητα των αισθητηρίων οργάνων.

ΑΙΣΘΗΣΙΑΡΧΙΑ (sensualismus)

Συγγενής με το θετικισμό και τον ύλισμό φιλοσοφική κατεύθυνση, που αναπτύχτηκε από τη διδασκαλία των Γάλλων αισθησιοκρατών του Διαφωτισμού. Βασικά είναι μία θετικιστική - ύλιστική θεωρία που δέχε-

ται ως αποκλειστική πηγή τῆς γνώσης, καὶ γενικά ὅλου τοῦ ψυχικοῦ κόσμου, τὶς αἰσθήσεις (“Οἱ ἐντύπώσεις τῶν αἰσθήσεων περιέχουν ὅλες τὶς δεξιότητες τῆς ψυχῆς” Κοντιγιάν) καὶ σὰν μόνη πραγματικότητα τὸν ὄλκον κόσμον. Ὁ Χιούμ προσθέτει στὴν “ἐξωτερικὴ” αἴσθηση, ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκινούσαν ὅλοι οἱ ὡς τότε ἐκπρόσωποι τῆς αἰσθησιαρχίας, καὶ τὴν “ἐσωτερικὴ” αἴσθηση (“Ὅλη ἡ δημιουργικὴ δύναμη τῆς ψυχῆς δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἡ ἰκανότητα νὰ συνδέει, νὰ μεταβάλλει καὶ νὰ πολλαπλασιάζει τὴν ὅλη πού προσφέρουν οἱ αἰσθήσεις καὶ ἡ ἐμπειρία”). Αἰσθησιοκράτες ἦσαν στὴν ἀρχαιότητα οἱ Κυρηναῖοι καὶ οἱ Ἐπικούρειοι, στὴ νεώτερη φιλοσοφία θεμελίωσε τὴν αἰσθησιαρχία ὁ Λόκ μὲ τὴν περίφημη πρότασή του “Δὲν ὑπάρχει τίποτα στοῦ νοῦ, πού νὰ μὴν ἦταν πρὶν στὶς αἰσθήσεις (*nihil est in intellectu, quod non prius in sensu*). Συγγενεῖς μὲ τὴν αἰσθησιαρχία εἶναι ὁ ἐμπειρισμὸς, ὁ κριτικισμὸς καὶ ὁ θετικισμὸς.

ΑΙΣΘΗΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ

Ἰδιότυπες μορφές τῆς αἰσθητικῆς κρίσης πού διατυπώθηκαν στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς αἰσθητικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς πράξης. Σύμφωνα μὲ μία διαίρεση, αἰσθητικὲς κατηγορίες εἶναι: τὸ ὠραῖο, τὸ ὑπέροχο, τὸ τραγικόν, τὸ κωμικόν, τὸ χαριτωμένον, τὸ ἀσχημον. Κάθε μία ἀπ’ αὐτὲς περιέχει ἰδιαι-

τερες ἀποχρώσεις καὶ ποικιλίες.

ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ

Ἡ ἐπιστῆμη πού ἀναφέρεται στὶς αἰσθήσεις, ἡ διδασκαλία γιὰ τὸ ὠραῖο καὶ τὶς ποικίλες ἐκφάνσεις του στὴ φύση καὶ στὴν τέχνη. Τὸν ὄρο “αἰσθητικὴ” εἰσήγαγε στὴν ἐπιστῆμη ὁ Μπάουμγκαρντεν. Μὲ ζητήματα αἰσθητικῆς ἀσχολήθηκαν πρῶτοι οἱ Ἕλληνες. Στὸν Πλάτωνα ἡ αἰσθητικὴ ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ὡς ἐπεξεργασία τῶν αἰσθητικῶν κατηγοριῶν (ὠραίου, ἀσχημου, τραγικοῦ, κωμικοῦ, ὑπέροχου κ.λ.π.), ἀπὸ τὸ ἄλλο, μὲ τὴ θεωρία του ὅτι ἡ τέχνη εἶναι “μίμησις” τῆς αἰσθητικῆς ἐμφάνισης τῶν πραγμάτων, ὡς ἀπόπειρα καθορισμοῦ τῆς ἔννοιας τῆς τέχνης. Ὁ Ἀριστοτέλης πρόβαλε στοῦ προσηκόντιο ἐκεῖνο πού στὸν Πλάτωνα ἐμφανίζεται ὡς μόνις διαμορφωμένο μέρος τῆς αἰσθητικῆς: τὴ θεωρία τῆς τέχνης. Ἐκεῖνο πού κυρίως ἐνδιαφέρει τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἡ οὐσία τῆς τέχνης, τῶν χωριστῶν τεχνῶν καὶ ἡ ἰδιομορφία τους. Ἐρευνáει τὰ ἴδια τὰ ἔργα τέχνης, τὴν τεχνικὴ τους καὶ τὰ μέσα πού ἐπιτελοῦν αἰσθητικά. Ὁ Μπάουμγκαρντεν ὄρισε τὴν αἰσθητικὴ ὡς “ἐπιστῆμη τῆς αἰσθητικῆς γνώσης”, ὁ Κάντιος μὲ τὴν ὑπερβατικὴ αἰσθητικὴ του ἐννοοῦσε τὴ διδασκαλία γιὰ τὶς μορφές ἐποπτείας καὶ πρῶτος ὁ Ἐγγελος τὴν ἐρευνάει καὶ τὴν ἀνάπτυξε μὲ τὸ ὡς σήμερα συνηθισμένο νόημα, ὡς φιλοσοφία τῆς τέχνης. Ἡ σύγχρονη αἰ-

σθητική γενικά παραμέρισε τή μεταφυσική αισθητική και έγινε μία ανεξάρτητη επιστήμη έρευνας εξοπλισμένη με τήν προοδευτική επιστημονική μέθοδο. Ειδικότερα ή αντικειμενική αισθητική δέν ενδιαφέρεται τόσο για τó τι είναι πραγματικά τó φραίο αντικείμενο, αλλά εξετάζει τó γιατί φαίνεται σέ μάς φραίο και σέ τι δρίσκεται ή οδσία τής όμορφιάς. Θεωρητικά έρευνάει όλα όσα έχουν σχέση με τήν αισθητική αντίληψη και τήν καλλιτεχνική δημιουργία: τήν τέχνη ως λειτουργία τής πνευματικής ζωής, τίς μορφές εμφάνισης τής αισθητικής συνείδησης, τήν αισθητική απόλαυση, τόν χαρακτήρα και τά ιδιαίτερα καλλιτεχνικά μέσα τών έργων τέχνης, τούς νόμους και τίς βασικές μορφές τους. Έξετάζει επίσης τίς αισθητικές σχέσεις τού ανθρώπου με τήν αντικειμενική πραγματικότητα και τήν τέχνη και ζητάει τó αισθητικά οδσιώδες όχι μόνο στήν έξωτερική μορφή τού αισθητικού αντικειμένου, αλλά κυρίως στό περιεχόμενο και στή συμβολική του σημασία. Άντικείμενο τής αισθητικής αποτελεί επίσης ή υπόδειξη και ό καθορισμός τών γενικών κανόνων τής καλλιτεχνικής δημιουργίας, ή έρμηνεία τής ποιότητας και τής αλήθειας ενός έργου σέ συνάρτηση με τίς κάθε φορά υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις, ή αισθητική αποτίμησή τους και ή άμοιβαία σχέση περιεχομένου και μορφής. Άνάλογα με τή φιλολογική τοποθέτηση

τών έρευνητών προκύπτουν όρισμένα αισθητικά συστήματα (ύποκειμενική αισθητική, θεωρητική, αντικειμενική, έμπειρική, ψυχολογική, φιλοσοφική, όρθολογιστική αισθητική). Ίστορικά εμφανίζονται επίσης πολλές μορφές και μέθοδοι αισθητικής αποτίμησης τών καλλιτεχνικών έργων, πού συνδέονται με τήν ίστορική - πνευματική κατάσταση κάθε εποχής.

ΑΙΣΙΟΔΟΞΙΑ (optimismus)

Αισιοδοξία είναι ή αντίθετη πρός τήν απαισιοδοξία θεωρία ή ψυχική διάθεση, πού παίρνει τά πράγματα από τήν καλή τους πλευρά. Έλπίζει πώς όλα έχουν ένα καλό τέλος και πιστεύει σέ μία συνεχή πρόοδο. Με θρησκευτικό - μεταφυσικό νόημα, ή πεποίθηση ότι αυτός ό κόσμος, έτσι όπως είναι, είναι ό καλύτερος απ' όλους τούς δυνατούς κόσμους, πώς ή πραγματικότητα είναι τακτοποιημένη λογικά από ένα Λόγο. Άπ' αυτό τó πνεύμα αισιοδοξίας είναι διαποτισμένη ή φιλοσοφία τού Πλάτωνα, τών Στωικών, ό όρθολογισμός με τήν πίστη του στίς απεριόριστες δυνάμεις τού λογικού και τής γνώσης, ή φιλοσοφία τού Διαφωτισμού, ό Λάϊμπνιτς ό Έγκελσ κ.ά.

ΑΙΤΗΜΑ (postulatum)

Άντικειμενικά και λογικά άναγκαία άποδοχή μίας θεμελιώδους πρότασης για τήν κατανόηση ενός γεγονότος, πού τó ίδιο δέ μπορεί ν' άποδειχτεί. Κατά τόν Άριστοτέλη δ, τι λαμβάνεται ως δεδομένο, κατά τόν Κάντιο ένα αίτημα τού πρακτικού λόγου είναι "μία a priori δο-

ομένη πρακτική προστακτική, πού ή δυνατότητά της δέν μπορεί νά ἐξηγηθῆι". Οἱ ἰδέες "θεός", "κόσμος", "ἐλευθερία τῆς βούλησης", "ἀθανασία τῆς ψυχῆς" εἶναι αἰτήματα τοῦ πρακτικοῦ λόγου ὡς ρυθμιστικῆς ἀρχῆς κάθε ἐνέργειας, γνώσης καί ἐλπίδας. Ὡς αἰτήματα τῆς ἐμπειρικής σκέψης γενικά ὁ Κάντιος διατυπώνει τίς προτάσεις: "1. Ὅ,τι συμφωνεῖ μέ τοὺς τυπικούς ὄρους τῆς ἐμπειρίας (σύμφωνα μέ τὴν ἐποπτεία καί τίς ἐννοιες) εἶναι δυνατό. 2. Ὅ,τι συνδέεται μέ τοὺς ὄλικούς ὄρους τῆς ἐμπειρίας (τῆς αἰσθησης) εἶναι πραγματικό. 3. Ἐκεῖνο τοῦ ὁποίου ἡ συνάρτηση μέ τὸ πραγματικό εἶναι καθορισμένη σύμφωνα μέ γενικούς ὄρους τῆς ἐμπειρίας, εἶναι ἀναγκαῖο".

ΑΙΤΙΑ, ΑΙΤΙΟ (causa)

Αὐτὸ πού προηγείται χρονικά ἢ πραγματικά ἀπὸ κάτι ἄλλο· ἐκεῖνο πού προκαλεῖ αὐτὸ (τὸ ἀποτέλεσμα ἢ αἰτιατό) καί τὸ καθορίζει, πού χωρὶς ἐκεῖνο δέν θά ἐπῆρχε. Τῇ συνάρτησιν αἰτίου - ἀποτελέσματος ὀνομάζουμε αἰτιότητα.

ΑΙΤΙΑΤΟ

"Ὅ,τι προέρχεται ἀπὸ τὴν αἰτία, τὸ ἀποτέλεσμα τῆς αἰτίας.

ΑΙΤΙΟΚΡΑΤΙΑ (determinismus)

Εἶναι ἡ θεωρία πού δέχεται ὅτι στὴ βούληση τοῦ ἀνθρώπου ἰσχύει ὅπως καί στὴ φύση ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας. Στὴ φυσικὴ φιλοσοφία, ἡ θεωρία ὅτι τὰ ὄντα καί τὰ φαινόμενα βρῖσκονται σὲ μίαν αἰτιώδη ἐξάρ-

τηση: τὸ ἓνα (αἰτιό) προηγείται, τὸ ἄλλο (ἀποτέλεσμα) ἀκολουθεῖ. Ἡ σχέση εἶναι τέτοια ὥστε ἀπὸ τὸ αἰτιό ν' ἀκολουθεῖ ἀναγκαῖα τὸ ἀποτέλεσμα. Ἡ ἱστορικὴ αἰτιοκρατία δέν ἀναγνωρίζει καμιά οὐσιώδη διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπινου καί τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Ὅλα τὰ κοινωνικά γεγονότα τὰ ἐρμηνεύει ὡς "ἀπορροές" μηχανιστικῶν ἐλατηρίων. Ἡ θέληση καί ἡ δράση τῶν ἀνθρώπων καθορίζονται ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα. Δέν ὑπάρχει χώρος γιὰ τὴν ἐλευθερία καί τὴν εὐθύνη τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ ἀνθρώποι δέν εἶναι ἐλεύθεροι νὰ κατευθύνουν τὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξιν στὸ δρόμο πού θέλουν, ἐπειδὴ ὅλα τὰ φαινόμενα τῆς κοινωνίας διέπονται, ὅπως καί τὰ φαινόμενα τῆς φύσης, ἀπὸ ἀτεγκτοὺς ἀντικειμενικοὺς νόμους. Οἱ φυσικοὶ παράγοντες, ὅπως κλίμα, φυλὴ, θησαυροὶ τοῦ ἐδάφους, δέν ἐπιηρεάζουν ἀμεσα τὴν ἱστορικὴ - κοινωνικὴ ἀνάπτυξιν, ἀλλὰ καθορίζουν μόνον τὸν κάθε φορὰ σὲ κάθε τόπο βαθμὸ ἐξέλιξης τῶν ὄλικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Ἡ ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα εἶναι ἡ βάση γιὰ τὴν δράσιν ἀνθρώπων καί τάξεων. Δέν ὑπάρχει ἀπόλυτη ἐλευθερία στὴ βούληση τῶν ἀνθρώπων. Τὸ ἴδιον τὸ ἀνθρώπινο λογικὸν εἶναι προῖον μακρόχρονης ἱστορικῆς ἐξέλιξης. Ἡ βούληση ὑπάρχει μόνον στὸν ἀδιάσπαστον δεσμό τῆς μέ τὴν ἀναγκαιότητα. Ἐλευθερία εἶναι ν' ἀποκαλύπτουμε, νὰ γνωρίζουμε τὴν ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα καί νὰ τὴν ἐφαρμόσουμε στὴν πρακτικὴ δραστηριότητα. Ἔτσι ἐ-

λευθερία και ανάγκη σαν έννοιες δέν αλληλοαποκλείονται και ο ρόλος που παίζει ο υποκειμενικός παράγοντας στην εξέλιξη της κοινωνίας είναι σημαντικό. Ή επίγνωση ότι ένα φαινόμενο διέπεται από απόλυτη αναγκαιότητα μεγαλώνει τη δραστηριότητα του ανθρώπου και τόν κάνει μία από τις δυνάμεις που συντελούν στην εμφάνιση του φαινομένου αυτού. Όσoόσο, ή αναγκαιότητα είναι το πρώτο δεδομένο μέσα στη φύση και στην κοινωνία, ενώ ή βούληση και ή συνείδηση του ανθρώπου είναι δευτερογενή δεδομένα. Οι αντιπρόσωποι της ά π ρ ο σ δ ι ο ρ ι σ τ ι ά ς (indeterminism) θεωρούν την κοινωνία ως ένα κοινωνικό φαινόμενο και δε δέχονται την έννοια της αντικειμενικής ή απόλυτης δύναμης που την έξουσιάζει. Στην ανθρώπινη κοινωνική ζωή δέν υπάρχει ένας έξαναγκασμός της γενικής εξέλιξης, αλλά μόνο όρισμένη κανονικότητα, ούτε ένας αυτόματικός μηχανισμός που προσαρμόζει τους ανθρώπους στις μεταβαλλόμενες συνθήκες και απαιτήσεις του περιβάλλοντός τους. Οι ιστορικές έμπειρίες μάς αναγκάζουν να παραδεχτούμε πως ή ιστορική πορεία πραγματοποιείται ως αποτέλεσμα άπροσδιόριστων εκδηλώσεων της βούλησης των ανθρώπων. Ή βούληση δέν καθορίζεται από κανένα αίτιο. Άποτελεί αυτή καθαυτή άρχη (αυταρχία) και είναι αίτια έαυτης (causa sui). Ό ίδιος ο άνθρωπος καθορίζει τις ενέργειές του και ο ίδιος πραγματοποιεί τις ποικίλες ιστορικές δυνα-

τότητες. Αυτή ή έλευθερία χαρακτηρίστηκε από τους αρχαίους ως αυτεξούσιο και προαίρεση ("έξουσία του έλέσθαι και τὰ αντικείμενα"). Το αντικείμενο των πνευματικών έπιστημών (ο κόσμος του ανθρώπου, της κοινωνίας και του πολιτισμού) περιλαμβάνει ένα άπροσμέτρητο πλήθος ατομικών δημιουργημάτων, που δε συνδέονται με καμιά γενική αιτιότητα. Είναι έργο του πνεύματος και το πνεύμα είναι λογική, σκόπιμη ενέργεια, που διέπεται από ιδέες και αξίες, σ' αντίθεση προς τὰ φυσικά φαινόμενα, που διέπονται από μηχανικούς νόμους. Στην ιστορία βλέπουμε ότι οι ιστορικές μεταβολές των κοινωνικών σχέσεων προκαλούνται και πραγματοποιούνται δια των έναλλασσόμενων κοσμοθεωριών των εποχών και των λαών, των επιθυμιών και των συμφερόντων τους, των ιδεών και ιδανικών τους, των κλίσεων και των παθών τους. Στην ιστορία αντικαθρεφτίζεται επίσης ένα πλέγμα πνευματικών - ψυχικών δυνάμεων, ιδιοσυστασιών ατόμων, κοινωνικών ομάδων, λαών και ενώσεων λαών, που υπόκεινται στη διαρκή μεταβολή, στους μεταβαλλόμενους όρους χώρου και χρόνου. Ή εξέλιξη στην κοινωνία δέν πραγματοποιείται από μόνη της. Συντελείται με τη σκληρή πάλη ανάμεσα στο νέο και το παλιό. Και την πάλη αυτή την κάνουν οι άνθρωποι. Πάντοτε ο άνθρωπος αισθανόταν την ανάγκη να επεμβαίνει στην πορεία της εξέλιξης των πραγμάτων και να τὰ διαμορφώνει με τη λογική του

δούληση. Έτσι οδήγησε ο δρόμος της ιστορικής εξέλιξης στα γιγαντιαία και πολύμορφα δημιουργήματα των μεγάλων κοινωνικών πολιτισμών. Απτά δὲν εἶναι προϊόντα τυφλών και ανώνυμων φυσικών νόμων, αλλά έργα ανθρώπινης θέλησης και ενέργειας. Μὲ ιδιαίτερη ἐνάργεια φαίνεται στην πρόοδο της σύγχρονης επιστήμης, και κυρίως της φυσικής, πῶς κατόρθωσε ο άνθρωπος νὰ κάνει χρησίμους γι' αὐτὸν τοὺς νόμους και τις δυνάμεις της φύσης. Δὲν εἶναι δυνατό νὰ ὀρθώνονται ἀντιμέτωποι στην ἐλεύθερη δράση τοῦ ἀνθρώπου και νὰ κυβερνᾶνε την κοινωνική ἐξέλιξη ἄλογοι ἀντικειμενικοί νόμοι. Οἱ ιστορικές ἀλλαγές εἶναι ἀποτελέσματα της δράσης τοῦ ἀνθρώπου και οἱ ἀνθρώπινες ἐνέργειες καθορίζονται ἐπίσης ἀπὸ την ιστορική κατάσταση, πού εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν ἀνθρώπινων ἐνεργειῶν. Ὁ ἀνθρώπος εἶναι ταυτόχρονα ἀφέντης και σκλάβος. Τὰ γεγονότα τοῦ κοινωνικοῦ βίου μποροῦν δέβαια νὰ ἐξηγηθῶν ἀπὸ κάποιου εἶδους αἰτία, και γι' αὐτὰ ἰσχύει ἀπ' αὐτὴ την ἀποψη ἡ ἀρχὴ της αἰτιότητας, φῶτισο αὐτὴ ἡ "κοινωνική" αἰτιότητα εἶναι μία ἐντελῶς διαφορητική. Αὐτὴ δὲν ἐμφανίζεται ὡς μία ἐξαναγκαστική, ἀδιάσπαστη, σταθερὴ και σύμφωνη σχέση αἰτιου και ἀποτελέσματος. Στην αἰτιότητα της κοινωνικής ιστορικής διαδικασίας πῶς πολὺ φανερώονται ἀσταθεῖς και ἀκανόνιστες συναρτήσεις μὲ ἐναλλασσόμενο περιεχόμενο και ποικίλα ἀποτελέσματα, πού δίνουν στην

ιστορική ἐξέλιξη τὸ γνῶρισμα τοῦ ἀπρόδλεπτου και ἀστάθμητου, τοῦ ἀσυμβίβαστου μὲ τὸ νοῦ και τὴ λογική. Ὁ αὐθορητισμός, στὸν ὅποιο κρύβεται τὸ ἀνεξιχνίαστο μυστικό τοῦ ιστορικοῦ δυναμισμού, πού σ' αὐτὸν ξεπετάγονται δημιουργικές ἢ καταστρεπτικές δυνάμεις, εἶναι ἡ οὐσιαστική ἰδιότητα της κοινωνικής ἐξέλιξης.

ΑΙΤΙΟΤΗΤΑ

Συνάρτηση αἰτίας και ἀποτελέσματος, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὅποιο ἓνα φαινόμενο τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου ἐπιδρά σ' ἓνα ἄλλο. Αὐτὴ ἡ αἰτιότητα ἐπικρατεῖ προπαντός στην περιοχὴ τῶν φυσικῶν φαινομένων. Σ' αὐτὴ στηρίζεται ἡ φυσική ἐπιστήμη, ἐφόσον διὰ της ἐπαγωγῆς τοποθετεῖ την αἰτιώδη σχέση στὸ νόμο της αἰτιότητας ("ἴδια αἰτία προκαλοῦν ἴδια ἀποτελέσματα"). Κάθε φαινόμενο ἔχει μὴ αἰτία (προκαλεῖται, εἶναι ἀποτέλεσμα) και σύγχρονα εἶναι ἡ αἰτία ἐνὸς ἄλλου φαινομένου. Ἡ ἀντίστροφα: Δὲν ὑπάρχει στὴ φύση και στην κοινωνία φαινόμενο χωρὶς αἰτία. Αἰτία και ἀποτέλεσμα ἀποτελοῦν μὴ ἀλυσίδα, ἐναλλάσσονται. Αὐτὸ πού σὲ μὴ δεδομένη σχέση εἶναι ἀποτέλεσμα, μπορεῖ νὰ γίνῃ αἰτία σὲ μὴ ἄλλη σχέση κ.λ.π. Στην ιστορία της φιλοσοφίας ὁ Δημόκριτος ἀνάπτυξε τὴ θεωρία τοῦ Λευκίππου, πῶς "τίποτα δὲ συμβαίνει τυχαία, ὅλα προκαλοῦνται ἀπὸ μὴ αἰτία και μὴ ἀναγκαιότητα", και ἔτσι διατύπωσε πρῶτος την ἀρχὴ της αἰτιότητας.

Βάση τῆς φυσικῆς τοῦ Ἐπικούρου εἶναι τὸ ἀξίωμα "οὐδὲν γίνεταί ἐκ τοῦ μὴ ὄντος καὶ οὐδὲν φθείρεται εἰς τὸ μὴ ὄν". Στους νεώτερους χρόνους ἡ θεωρία τῆς αἰτιότητας θεμελιώθηκε ἀπὸ τὸ διαλεκτικὸ ὄλισμό. Ὁ ὄλισμὸς παραδέχεται τὴν ἀντικειμενικὴ ὑπαρξὴ τῆς αἰτιότητας μέσα στὴ φύση καὶ στὴν κοινωνία καὶ τὴν ἀντανάκλαση τῶν νόμων αὐτῶν μέσα στὸ κεφάλι τοῦ ἀνθρώπου. Στὴν ἀντικειμενικὴ αἰτιότητα μέσα στὴ φύση καὶ στὴν κοινωνία ὁ ἀγγλικὸς ἐμπειρισμὸς (Χιούμ) ἀντιπαραθέτει τὴν ὑποκειμενικὴ ἀντίληψη τῆς αἰτιότητας. Ὁ Κάντιος θεωρεῖ ὡς ἀπριορικὸ τὸ ἀξίωμα τῆς αἰτιότητας, τὸ ὁποῖο ὥστόσο ἰσχύει μόνο στὴν περιοχὴ τῆς ἐμπειρίας. Ἡ φυσικὴ δημούργησε μίαν δική της ἔννοια τῆς αἰτιότητας, παρόμοια μὲ τὴν Καντιανή, τὴν ὁποία ὁ Πλάνκ διατύπωσε ὡς ἐξῆς: "Ἐνα φαινόμενο εἶναι τότε αἰτιοκρατικὰ προσδιορισμένο, ὅταν τοῦτο μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ ἀπὸ πρῖν".

ΑΚΑΤΑΛΗΨΙΑ

Τὸ δόγμα τῶν Σκεπτικῶν (Πύρρων), ὅτι τὰ πράγματα εἶναι ἀπρόσιτα στὴ γνώση μας ἢ ἀκατάληπτα καὶ γι' αὐτὸ ὁ ἀνθρώπος πρέπει ν' ἀπέχει ἀπὸ κάθε κρίση γι' αὐτά.

ΑΚΟΣΜΙΑ

Στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἐγέλου ὁ ὄρος χαρακτηρίζεται τὴ δογματικὴ διδασκαλία ὅτι δὲν ὑπάρχει κόσμος καθ' ἑαυτὸν, ἀλλὰ μόνον ἡ παράστασή του. Αὐτὴ ἡ θεωρία βρῆσκειται στὴν

ἰνδικὴ φιλοσοφία καὶ στὸν ἀκοσμικὸ ἰδεαλισμὸ τοῦ Μπέρκλεϋ. Ὡς ἀκοσμισμὸς χαρακτηρίζεται καὶ ἡ πνευματοκρατία, ἡ ὁποία ἀρνεῖται τὴν πραγματικὴ ὑπαρξὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.

ΑΛΗΘΕΙΑ

Γενικὰ, ἡ πνευματικὴ γνώση ἐνὸς ὄντος καὶ ἡ ἀποκάλυψη τῆς οὐσίας του, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη "τὸ λέγειν τὸ ὄν εἶναι καὶ τὸ ὄν μὴ εἶναι". Σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς κλασσικῆς λογικῆς, τὸ πρῶτο γνώρισμα τῆς λογικῆς ἀλήθειας εἶναι ἡ κατάφαση (ἢ ἡ ἀρνησι) τοῦ προκαλεῖ κάθε ἀλήθεια. Ἀλήθειες εἶναι οἱ κρίσεις τῶν ὁποίων τὸ κατηγορούμενο ἀποδίδεται ἢ ὄχι στὸ ὑποκείμενο. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐπίγνωση τῆς συμφωνίας ἢ ἀσυμφωνίας τῶν δύο ὄρων (ὑποκειμένου καὶ κατηγορουμένου) πηγάζει ἡ συνείδηση τῆς ἀλήθειας. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἀληθινὸ εἶναι κάτι ὄχι ἐπειδὴ νοσοῦμε αὐτό, ἀλλὰ νοσοῦμε αὐτό ἐπειδὴ ὑπάρχει. Σ' αὐτὴ τὴν Ἀριστοτελικὴν ἰδέαν εἶναι θεμελιωμένος ὁ κλασσικὸς ὀρισμὸς τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας "ἀλήθεια εἶναι ἐξομοίωση νόησης καὶ πράγματος". Μ' αὐτὸν τὸν ὀρισμὸ εἶναι σύμφωνοι ὅλοι οἱ φιλόσοφοι, ὥστόσο ἀμφισβητεῖται μόνον ἡ ἀκριβὴς σημασία τοῦ "πράγματος", τοῦ ὄντος μὲ τὸ ὁποῖο συμφωνεῖ ἢ σκέψη, ἢ γνώση. Ἐὰν ἡ συμφωνία γίνεται σύμφωνα μὲ τοὺς θεμελιώδεις νόμους τῆς λογικῆς, τότε οὐσιαστικὰ ταυτίζεται ἡ ἔμμομη ἢ εἰδολογικὴ ἀλήθεια

μέ τη λογική ορθότητα. Ἄν όμως ἡ συμφωνία μέ τήν ἐμπειρία καί τή νοση εἶναι τὸ κατὰ τὸ περιεχόμενο κριτήριο τῆς ἀλήθειας, τότε ἔχομε τὴν ὀλική ἀλήθεια, πού εἶναι δεβαιότητα, σχετικὴ ἀλήθεια. Γιατί ἐκεῖνο πού σὲ μία ιστορικὴ στιγμή εἶναι ἀληθινό, δὲν εἶναι ἀληθινὸ σὲ μία ἄλλη στιγμή. Οἱ γνήσιες ἐπιστημονικὲς ἀλήθειες συνεχῶς ἀναπτύσσονται καὶ τροποποιοῦνται. Εἶναι ἀλήθειες πού μᾶς ἀποκαλύπτουν διάφορες πλευρὲς τοῦ ἀπεριόριστου ἐξελισσόμενου κόσμου καὶ συνεπῶς κατὰ προσέγγιση ἀντανακλοῦν τὴν πραγματικότητα. Ἐὰν ταυτίζονταν ἀπόλυτα οἱ ἀντιλήψεις πού σχηματίζουμε ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον μὲ τὰ θεωρητικὰ συμπεράσματα πού στηρίζονται σ' αὐτές, τότε κάθε ἐπιστήμη θὰ ἦταν περὶ τῆ. Ὡστόσο, παρόλο πού ἡ ἀνθρώπινη γνῶση εἶναι σχετικὴ, οἱ αἰσθητηριακὲς ἀντιλήψεις καὶ ἡ ορθολογικὴ νόση μᾶς δίνουν πιστὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου. Ὁ Πλάτων λέει ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχει μία ἀλήθεια μὲ γενικὸ κύρος. Ὁ ἀριθμὸς 2 ἔχει μὲ τὸν ἀριθμὸ 4 μία καὶ πάντα τὴν ἴδια ἀμετάβλητη καὶ μὲ γενικὸ κύρος σχέση. Ἡ νόση μᾶς δίνει τὴν ἀληθινὴ γνῶση ὅτι ἡ γῆ κινεῖται καὶ δὲν εἶναι ἀκίνητη ὅπως νομίζουμε. Για νὰ ικανοποιηθεῖ ἡ ἀνάγκη γιὰ συνεννόηση ὄλων τῶν ἀνθρώπων, πού ἐκδηλώνεται στὴν ἀνθρώπινη κοινωνία, κατόρθωσε ὁ ἀνθρώπος νὰ βρεῖ, νὰ ἀξιοποιήσῃ, νὰ διαδώσῃ καὶ νὰ ἐμβαθύνῃ τὰ νοητικὰ στοιχεῖα πού κατοχυρώνουν τὴν ἀλήθεια καὶ γίνον-

ται κτήμα ὄλων.

Ἀληθινὸ εἶναι ὅ,τι ἐπιβάλλεται ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε προσωπικὴ προτίμηση, ἀπὸ κάθε τι ὑποκειμενικὸ, συναισθηματικὸ. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀποτέλεσμα καθαρὰ νοητικῆς ἐνέργειας καὶ ἔχει μέσα τῆς τὸ αἶτημα τῆς καθολικότητας. Για τὴ σχολαστικὴ φιλοσοφία ἀλήθεια εἶναι μία ιδιότητα τοῦ ὄντος ν' αὐτοαποκαλύπτεται καὶ νὰ γίνεται γνωστὸ στὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα. Ὑπάρχει μία ἀπόλυτη ἀλήθεια, ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀπόλυτου, τοῦ θεοῦ. Ὁ Θεὸς εἶναι ἡ πρώτη καὶ ἀναλλοίωτη ἀλήθεια, ἀπὸ τὴν ὅποια πηγάζουν ὄλες οἱ βασικὲς ἀλήθειες. Στους νεότερους χρόνους ὁ ορθολογισμὸς παραδέχεται τὴν ὑπαρξὴ ἐμφυταν ἀληθειῶν (ιδεῶν), βασικῶν ἐννοιῶν ἀνεξαρτήτων ἀπὸ τις αἰσθητηριακὲς ἀντιλήψεις, καὶ βασικῶν ἀξιωματῶν, πού τὴν ἀλήθειά τους τὴ διαισθανόμαστε. Στὴν ἀλήθεια ἀνταποκρίνονται ἀντικείμενα τοῦ πραγματικοῦ κόσμου, ὥστόσο τὸ κριτήριο γιὰ τὴν ἀλήθεια δὲ βρίσκεται στὴ ζωὴ καὶ στὴν πράξη, ἀλλὰ στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση. Ὁ Λόγος κατὰ τὸν Καρτέσιο εἶναι τὸ ἀπόλυτο κριτήριο τῆς ἀλήθειας. Ὅλα τὰ πνευματικὰ περιεχόμενα πού μᾶς δόθηκαν ἄμεσα, αὐτὰ πού λέγονται ἐμφυτες ιδέες, ἰδιαίτερα ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ, πρέπει νὰ εἶναι ἀληθινά, γιατί τὰ ἀντιλαμβανόμαστε μὲ ἐνάργεια καὶ σαφήνεια. Ἐχομε τὴση δεβαιότητα ὅτι ὑπάρχουν ὄση γιὰ τὸ ὅτι ὑπάρχουμε. Ὁ Λάϊμπνιτς διακρίνει δύο ομάδες ἀληθειῶν:

τις καθαρά "λογικές" και τις "πραγματικές" αλήθειες. Οι πραγματικές ή τυχαίες αλήθειες προέρχονται από τις εμπειρίες και τη συνήθεια και μπορούν μόνο με επαγωγή ή παρατήρηση ν' αποκτήσουν μία σχετική γενικότητα. "Η επαγωγή μπορεί εκατό χιλιάδες φορές ν' αποδείξει πώς είναι κάτι, ωστόσο ποτέ δε μπορεί ν' αποδείξει ότι αυτό πάντοτε και αναγκαία έτσι είναι". Η επιστήμη θεμελιώνεται μόνο με αναγωγή πραγματικών αληθειών σε λογικές σχέσεις και έτσι αποδεικνύει ότι ολόκληρη ή οίκουμένη διέπεται από ένα σύνολο αναγκαίων, γενικών και λογικών νόμων. Ο έμπειρισμός υποστηρίζει ότι τα αξιώματα της γεωμετρίας και κάθε παραγωγικού επιστημονικού συστήματος δεν είναι καθαρά αληθινές, εμφανείς ιδέες, αλλά υποθέσεις, διαπιστώσεις, που οφείλουν να επιβεβαιωθούν από την εμπειρία. Υπάρχουν δύο έννοιες της αλήθειας: αληθινή με μαθηματικό νόημα λέγεται μία πρόταση που συνάγεται λογικά από τους όρισμούς που θέσαμε. Από την άλλη πλευρά ολόκληρο το σύστημα μαζί με τον όρισμό είναι αληθινό, αν συμφωνεί με την εμπειρία. Ο αστηρής έμπειρισμός ονομάζει αληθινή μία γνώση μόνο όταν παράγει αποτελεσματικά τη ζωή. Ως αλήθεια ισχύει στον πραγματισμό μόνον ό,τι ταιριάζει για κάθε μέρος της ζωής, αυτό που συμβιβάζεται με το σύνολο των εμπειριών. Η ύπερβατική φιλοσοφία υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει συμφωνία νόησης και Είναι, αλ-

λά αντιστοιχία του νοείν προς το άπλόυτο αντικείμενο και πώς ή πνευματική γνώση της πραγματικότητας είναι τέλεια, δηλαδή αληθινή, μόνον όταν κατορθώνει να διεισδύει στα βάθη της απόλυτης πραγματικότητας. Για τον ύλισμό αλήθεια είναι "ή πιστή αναπαράσταση του αντικειμενικού κόσμου, ή αντιστοιχία ανάμεσα στη νόηση και το αντικείμενο". Η σχέση ανάμεσα στην αντικειμενική και την απόλυτη αλήθεια είναι αδιάσπαστη. Υπάρχουν όριστικές αλήθειες, όπως π.χ. ότι ή μάχη του Μαραθώνα έγινε το 490 π.Χ.

ΑΛΤΡΟΥΙΣΜΟΣ

Η αντίθεση του εγωισμού έννοια, ή ανιδιοτελής μέριμνα για το καλό των άλλων.

ΑΛΧΗΜΕΙΑ

Έτσι ονομαζόταν στο μεσαίωνα ή χημεία, ή όποια επιζητούσε τότε να μεταβάλλει σε εγγενή τα κοινά μέταλλα με τη βοήθεια της θαυματουργού "φιλοσοφικής λίθου". Οι αλχημιστές προσπαθούσαν επίσης ν' ανακαλύψουν το "έλιξήριο της αιώνιας νεότητας".

ΑΜΦΙΒΟΛΙΑ

Όταν πρόκειται να εκλέξουμε μεταξύ δύο αντιφατικών δυνατοτήτων, για τις όποιες υπάρχουν ή δεν υπάρχουν εξίσου σοβαροί λόγοι (καταφατική και αρνητική αμφιβολία), και διστάζουμε ν' αποφανθούμε ποιά από τις δύο πρέπει να εκλέξουμε. Στη φιλοσοφία διακρί-

νομε τη "θεωρητική ἀμφιβολία" (ὅταν κυμαινόμεστε καὶ δὲν ἀποφαινόμεστε γιὰ τὴν ἀλήθεια ἢ ἀναλήθεια μιᾶς κρίσης), καὶ τὴν "ἠθικὴ ἀμφιβολία" (ὅταν διστάζουμε νὰ ἐπιδοκιμάσουμε ἢ ν' ἀποδοκιμάσουμε ἠθικὰ μία πράξη). Ἡ πλασματικὴ ἢ μεθοδολογικὴ ἀμφιβολία ἀποσκοπεῖ στὴ διερεύνηση τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας.

ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ (renaissance)

Ὡς Ἀναγέννηση (τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, τὸ συνολικὸ πολιτιστικὸ κίνημα ποὺ γεννήθηκε ἀπὸ τὴν ἀφυπνισμένη προσωπικότητα καὶ τὴν ἀναζωογόνηση τοῦ κλασσικοῦ πνεύματος τῶν 15ο καὶ 16ο αἰ. στὴν Ἰταλία καὶ στράφηκε κατὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ πνεύματος. Ἀπὸ τὸς ὁ δρος χρησιμοποιεῖται κυρίως στὴν ἱστορία τῆς τέχνης. Ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς Ἀναγέννησης προῆλθε ἕνας νοσησαρχικὸς καὶ καλλιτεχνικὸς ἀτομικισμὸς, ὁ ὁποῖος παρουσίασε θαυμάσιες δημιουργίες στὴν περιοχὴ τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, τῆς λογοτεχνίας, τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας. Τῆ φιλοσοφία τῆς Ἀναγέννησης χαρακτηρίζε ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὶς ἀθθεντίες, στροφὴ πρὸς τὴν ἐμπειρία, ἐμπιστοσύνη στὸ ἀνθρώπινο λογικὸ, πειθάρχηση τῆς φαντασίας μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἡ ἰδέα ἐνὸς κοινωνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἰδέα γιὰ τὴν ἐνότητα τῆς φύσης, ὅτι ὁ ἀνθρώπος εἶναι ἕνα φυσικὸ ὄν ἐναρθρωμένο στὴ φύση, ἀποτελεῖ τὴν ἀνοικτὴ ἀντίθεση πρὸς τὸ Χριστιανικὸ δόγμα καὶ εἶ-

ναι μία ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες ἰδέες τῆς Ἀναγέννησης. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης καὶ πέρα ἡ φιλοσοφία παρακολουθεῖ μὲ ἐνδιαφέρον τὰ μεγάλα πολιτιστικὰ καὶ κοινωνικὰ γεγονότα καὶ συνδέεται στενότερα μὲ τὶς ἐπιστήμες, οἱ ὁποῖες μὲ τὰ ἀποτελέσματά τους καὶ τὶς μεθόδους τους ἐπιδρῶν σ' αὐτὴ καὶ τὸ σύστημά της.

Οἱ σπουδαιότεροι φιλόσοφοι τῆς Ἀναγέννησης εἶναι: Πομπονάτιος, Φικίνο, Φραντσέσκο Τζιοδάννι Πίκο ντέλλα Μιράντολα, Μακιαβέλλι, Μονταίνιος, Λουδοβίκος Βίβες, Λεονάρντο ντὰ Βίντσι, Κοπέρνικος, Γαλιλαῖος καὶ Τζιοφντάνο Μπρούνο.

ΑΝΑΓΚΗ

Θεμελιώδης φιλοσοφικὴ ἔννοια ποὺ ἐκφράζει τὴ νομοτελειακὴ σχέση τῶν φαινομένων τῆς φύσης καὶ τῆς κοινωνίας καὶ σύγχρονα ἀποκαλύπτει τὰ βασικά τους γνωρίσματα. Ἡ φιλοσοφία εἶχε θέσει νωρὶς τὸ πρόβλημα, ἐὰν κυριαρχεῖ μέσα στὴ φύση καὶ στὴν κοινωνία ἡ ἀνάγκη ἢ ἡ τύχη. Ἀναγκαῖο κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι "τὸ μὴ ἐνδεχόμενον ἄλλως ἔχειν", ὅτι δὲν εἶναι δυνατό νὰ εἶναι ἢ νὰ νοηθεῖ ἀλλιῶτικα. Ἡ ἀνάγκη ἀπορρέει ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράγματα καὶ συνδέεται ἀμεσῶτα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος. Ὡστόσο, ἡ ἀντικειμενικὴ ὑπαρξὴ τῆς ἀνάγκης μέσα στὴ φύση καὶ στὴν κοινωνία, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση καὶ βούληση, δὲν ἀποκλείει τὴν ἀντικειμενικὴ ὑπαρξὴ τῆς συμπτωματικότητος τοῦ τυχαίου. Ἡ συμπτωματικότη-

τα όμως δεν απορρέει αναγκαία από τη νομοτελειακή εξέλιξη της φύσης. Είναι μία εκδήλωση της ανάγκης, κάτι δευτερογενές.

ΑΝΑΓΩΓΗ (reductio)

Στη φιλοσοφία ή μέθοδος με την οποία συσχετίζουμε μία πρόταση, μία θεωρία με μία γενικότερη αρχή πιο περιληπτική και ουσιαστική. Επίσης ή υπαγωγή ενός προβλήματος σ' ένα γνωστό κανόνα. Η φαινομενολογική ή υπερβατική αναγωγή είναι ή μέθοδος με την οποία αναγόμεθα από τη θεώρηση του συγκεκριμένου δεδομένου στο αντίστοιχο προς αυτό "είδος". Στη νεοπλατωνική φιλοσοφία ή αναγωγή ταυτίζεται με την ανάταση.

ΑΝΑΔΡΟΜΗ (regressus)

Στη φιλοσοφία ή επιστροφή, "ανάδρομη" του πνεύματος (κατά την αναζήτηση των αιτιών ή των όρων) στο άπειρο, δηλαδή εκεί που δεν υπάρχει κανένα τέλος.

ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΚΙΣΜΟΣ (revisionismus)

Είναι ή σοσιαλιστική θεωρία του Γερμανού Έδ. Μπενσταίν, με την οποία επιχείρησε ν' αναθεωρήσει τη φιλοσοφική και ιστορική βάση του μαρξισμού. Ο Μπενσταίν αντικατέστησε το διαλεκτικό και τον ιστορικό υλισμό με τη διδασκαλία για την εξέλιξη, σύμφωνα με την οποία ή κίνηση είναι άπλη πορεία ανάπτυξης, άργη και βαθμιαία εξέλιξη χωρίς τελικό σκοπό.

ΑΝΑΚΥΚΛΗΣΗ

Η θεωρία ότι ή εξέλιξη του σύμπαν-

τος ακολουθεί μία ομοιόμορφη κυκλική πορεία και ότι οι εποχές του βίου των λαών επαναλαμβάνονται κατά καιρούς (ανάπτυξη, άκμή, παρακμή). Την ιδέα αυτή είχαν οι Πυθαγόρειοι, οι όποιοι συνδέσανε μ' αυτή την άποκατάσταση και την παλιγγενεσία, σύμφωνα με την οποία όλα τ' πράγματα (και οι άνθρωποι) σε μερικές περιόδους επιστρέφουν αιώνια, απαράλλακτα όπως ήσαν στις πρώτες περιόδους. Στους νεώτερους χρόνους υποστήριξαν αυτή τη θεωρία για την αιώνια επιστροφή κυρίως ο Βίκο και ο Νίτσε.

ΑΝΑΛΟΓΙΑ

Στη Λογική ή "κατ' αναλογίαν" απόδειξη, που στηρίζεται στην πρόταση: "έν μερικά αντικείμενα ή φαινόμενα είναι όμοια σε μερικά γνωρίσματά τους, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι είναι όμοια και σε άλλα, άγνωστα σε μ' άς γνωρίσματα". Δηλαδή μία έννοια είναι άνάλογη, όταν από που σημαίνει δεν αναγνωρίζεται από μόνο του, από την ουσία του, αλλά μόνο από την ομοιότητά του με κάτι άλλο που είναι γνωστό. Το κατ' αναλογίαν συμπεέρασμα δεν είναι άπόλυτα αξιόπιστο μέσο γνώσης, επειδή δεν προέρχεται από λογική συνέπεια, ώστόσο συχνά ή άναλογία μπορεί να μ' άς οδηγήσει με τη παραπέρα έρευνα και τον έλεγχο στη γνώση άγνωστων ως τώρα αντικειμένων ή φαινομένων. Ο βαθμός δεβαιότητας του συμπεράσματος προσδιορίζεται, όπως και στην έπαγωγή — γιατί ένα είδος έπαγωγής είναι και ή άναλο-

γία — ἀπὸ τὸ πλῆθος καὶ τῆ σπουδαιότητα τῶν περιπτώσεων οἷς ὁποῖες στηρίζεται. Ὅπως καὶ ἡ ἐπαγωγή, ἡ ἀναλογία συνδέεται μὲ τὴν ἰδιομορφία τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος. Ὑπάρχουν πολλὰ κατ' ἀναλογίαν συμπεράσματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ λίγες, ἀλλὰ καίριες περιπτώσεις. Βέβαιη εἶναι ἡ μαθηματικὴ ἀναλογία, ὅπου ἀπὸ ὀρισμένο λόγο γνωστῶν ποσῶν συνάγεται μὲ βεβαιότητα ὁ λόγος ἀγνωστων ποσῶν. Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀναλογικοῦ συλλογισμοῦ ἐφαρμόστηκε ἀπὸ τὸν Νεύτωνα, ὅταν ἔβηκε μὲ πειράματα ὅτι ἡ βαρῦτητα ἐνεργεῖ γενικὰ κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο στὸ χρυσό, ἄργυρο, μόλυβδο, γυαλί, ἄμμο, ξύλο κ.λ.π. καὶ ἔβγαλε ἀπὸ ἐδῶ τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐνεργεῖ κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο σ' ὅλα τὰ γῆινα σώματα.

ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΣΗ

Ἄνάλυση: ὁ διαμελισμὸς ἐνὸς ἀντικειμένου ἢ φαινομένου στὰ ἀπλά καὶ γνωστὰ στοιχεῖα ποὺ τὸ ἀπαρτίζουν. Σύνθεση: ἡ συνένωση πολλῶν μεμονωμένων στοιχείων τοῦ ἀντικειμένου ἢ φαινομένου σ' ἓνα ἐνιαῖο νέο σύνολο. Ἡ μεταφυσικὴ θεωρεῖ τὴν ἀνάλυση καὶ τὴν σύνθεση ὡς δύο μεθόδους ποὺ ἀλληλοαποκλείονται· στὴ γνωσιολογία τοῦ Καντίου ἡ σύνθεση εἶναι βασικὴ ἐννοια γιὰ τὴ συνένωση τῶν ποικίλων ἐποπτεῶν διὰ τῶν κατηγοριῶν τοῦ νοῦ σὲ ἐνιαῖο ἀντικείμενο· στὴ διαλεκτικὴ τοῦ Ἐγγέλου συμφιλίωση καὶ ἄρση τῆς ἀντίθεσης μεταξὺ θέσης καὶ ἀντίθεσης. Ἡ ὕλιστικὴ διαλεκτικὴ ὑποστηρίζει τὴν ἐνότητα

τῆς ἀνάλυσης καὶ τῆς σύνθεσης. «Ἡ γνώση ὑφίσταται τόσο μέσα στὴν ἀποσύνθεση τῶν ἀντικειμένων τῆς συνείδησης στὰ στοιχεῖα τους ὅσο καὶ μέσα στὴν ἔνωση τῶν ὁμοιογενῶν στοιχείων σὲ μία ἐνότητα. Χωρὶς ἀνάλυση δὲν ὑπάρχει σύνθεση» (Ἐνγκελς).

ΑΝΑΛΥΤΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ

Κατὰ τὸν Κάντιο ἐκείνες, οἱ ὁποῖες οἱ γνώσεις ποὺ μᾶς δίνει τὸ κατηγορούμενο περιέχονται στὸ ὑποκείμενο· τὸ γνώρισμα ποὺ μᾶς δίνει τὸ κατηγορούμενο θγαίνει λογικὰ ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο, ὅπως στὸ παράδειγμα: κάθε σῶμα ἔχει ἔκταση.

ΑΝΑΜΝΗΣΗ

Ἡ ἀνάκληση στὴ μνήμη προγενέστερων ψυχικῶν φαινομένων, στὸν Πλάτωνα ἡ γνώση, ἐπειδὴ κάθε γνώση τῶν ἰδεῶν στηρίζεται στὴν ἀνάμνηση, ποὺ εἶναι μία ἀπόδειξη γιὰ τὴν προϋπαρξὴ τῆς ψυχῆς, πρὶν μπεῖ σ' ἓνα σῶμα, καὶ γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς.

ΑΝΑΡΧΙΣΜΟΣ

Πολιτικοκοινωνικὴ διδασκαλία, ἡ ὁποία ἀπορρίπτει κάθε ἀθθεντία καὶ πολιτειακὴ τάξη, κάθε νομικὸ καταναγκασμὸ καὶ ὑποστηρίζει τὴν ἀπτοδιαμόρφωση τῆς κοινωνικῆς συμβίωσης μὲ τὴν ἐλεύθερη βούληση καὶ κρίση τοῦ ἀτόμου, τῆς προσωπικότητας. Στὴ φιλοσοφία ἐμφανίζονται ἀναρχικὲς τάσεις ἤδη στὴν ἀρχαιότητα στοὺς Κυνικοὺς, σὲ θρησκευτικὴ μορφή, καὶ σὲ μερικὲς παλαιохριστιανικὲς αἵρέσεις.

Θεωρητικός θεμελιωτής του αναρχισμού είναι ο Άγγλος Γουλιέλμος Γόδοουν. Ο Γάλλος Προυντόν διαμόρφωσε τον αναρχισμό σε κοινωνική θεωρία με τη διδασκαλία του για την αμοιβαιότητα των υπηρεσιών, για την ελεύθερη σύμβαση των αυτόνομων ανθρώπων κ.λ.π. Το σύνθημά του ήταν: "Η ιδιοκτησία είναι κλεψιά". Ο σπουδαιότερος κήρυκας του ατομικιστικού αναρχισμού Γερμανός Μάξ Στίρνερ αρνείται κάθε υπερατομική αθθεντία στην κοινωνία. Στο έργο του "Ο μόνος και η ιδιοκτησία του" υποστηρίζει ότι το κράτος, και το πιδ δημοκρατικό, είναι έχθρικό προς το άτομο. Κάθε τι που περιορίζει το Έγώ μου πρέπει να καταλυθεί. Κύριοι αντιπρόσωποι του αναρχισμού στη Ρωσία ήταν ο Μιχαήλ Μπακούνιν και ο Πέτρος Κροπότκιν. Η μεταβολή του θεωρητικού αναρχισμού σε πολιτικό αναρχισμό πραγματοποιείται μετά τη σύνδεσή του με το ρωσικό μηδενισμό.

ΑΝΑΦΟΡΙΚΟΤΗΤΑ (intension)

Στη φιλοσοφία η στροφή της συνειδησης σε μία έννοια ή σε ένα αντικείμενο που βρίσκεται έξω απ' αυτή. Οι ουσίες, τα αρχέτυπα, έχουν την αναφορικότητα, δηλαδή την τάση να κατευθύνονται σε κάτι αντικειμενικό, ως κύρια ιδιότητα. Η αναφορικότητα είναι μία έννοια του σχολαστικισμού και της φαινομενολογίας.

ΑΝΕΛΙΞΕΩΣ ΘΕΩΡΙΑ (evolutionismus)

Είναι η θεωρία του Δαρβίνου για την καταγωγή των φυτών και των

ζώων (μαζί και του ανθρώπου)· ή διδασκαλία ότι η αυτόματη, βαθμιαία και συνεχής εξέλιξη των όντων είναι υπέρτατος φυσικός νόμος. Σ' αντίθεση προς τη "δημιουργία", τη γένεση από το τίποτα, ή προς την αυτόματη διαμόρφωση από το χάος ή από μία ύλη, η λέξη ανέλιξη χρησιμοποιείται για τη βαθμιαία γένεση μιάς κατάστασης από μία άλλη. Μπορούμε να διακρίνουμε την εξέλιξη ενός μεμονωμένου όντος από τη γενική εξέλιξη (της φύσης, του ήλιακού συστήματος, της γής, του δίου, του ανθρώπου κ.λ.π.). Η σύγχρονη έννοια της ανέλιξης, που συνδέεται με την άκμη της βιολογικής φυσικής επιστήμης, υποτυπώθηκε από τον Λαμάρκ και διαμορφώθηκε πληρέστερα και ακριβέστερα από το Δαρβίνο στο βασικό του έργο "Η γέννηση των ειδών δια της φυσικής επιλογής". Σύμφωνα μ' αυτή τη θεωρία, από τη άνοργανη ύλη δημιουργήθηκαν με αυτόματη γένεση τα ατελέστερα οργανικά όντα και απ' αυτά με βαθμιαία μεταβολή και μεταμόρφωση (transformismus) ή με μεταλλαγή, δηλαδή με απότομες μεταπτώσεις (mutationismus), οι πιδ σύνθετες, καθώς και ο άνθρωπος, που αποτελεί την κορωνίδα αυτής της ανάπτυξης. Ο δαρβινισμός θεωρήθηκε ως μία από τις μεγαλύτερες ανακαλύψεις του ανθρώπινου πνεύματος. Με τη θεωρία του ο Δαρβίνος απόδειξε τον ιστορικό και σχετικό χαρακτήρα της σκοπιμότητας στη ζωντανή φύση. Η μεταβλητότητα, ή κληρονομικότητα και η φυσική επιλογή

ἐξηγούν τὴ σκοπιμότητα στὴν κατασκευὴ τῶν ὀργανισμῶν. Βασικὴ ἀποψη τοῦ Δαρβίνου εἶναι ὅτι τὰ ὀργανικὰ εἶδη γιὰ διάφορους λόγους δὲν εἶναι σταθερά, ὅτι ὑπὸ κείναι σὲ δραβεῖες ἀλλὰ ἀέναες μεταβολές. Οὔτε οἱ μορφολογικὲς οὔτε καὶ οἱ φυσιολογικὲς διαφορὲς εἶναι σταθερές, ἀλλὰ πιδὸ πολὺ τὰ εἶδη εἶναι παγιωμένες ποικιλίες καὶ οἱ ποικιλίες δημιουργούμενα εἶδη. Ἐπέκταση αὐτῆς τῆς ἐννοίας τῆς μεταβολῆς τῶν εἰδῶν σὲ γένη καὶ τῶν γενῶν σὲ τάξεις καὶ σὲ φυλὲς ὀδήγησε στοῦ συμπέρασμα ὅτι ὅλα τὰ ζωικὰ καὶ φυτικὰ εἶδη, ποὺ ἐξῆσαν ἢ ζοῦν στὴ γῆ, προήλθαν ἀπὸ μία καὶ μόνη ἀρχικὴ μορφή ἢ ἀπὸ λίγα ἀπλὰ ἀρχικὰ εἶδη. Ἔτσι ὁ ἀνθρώπος κατὰγεται ἀπὸ τῶν ἀνθρωπώμορφο πίθηκο. Γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς φυλετικῆς ἐπιλογῆς ὁ Δαρβίνος ἐπικαλεῖται τρεῖς παράγοντες: 1) τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ (struggle for life), τὸ θεμέλιο στοῦ ὁποῖο στηρίζεται ὅλο τὸ θεωρητικὸ του οἰκοδόμημα (αὐτὸς ὁ ἀγῶνας εἶναι ἀγῶνας ἀνάμεσα στὰ ὄντα τοῦ ἰδιοῦ εἶδους καὶ ἀγῶνας ἀνάμεσα στὰ ὄντα διάφορων εἰδῶν). 2) τὴν προσαρμογὴ στοῦ περιβάλλον (adaptation) δηλαδὴ ὅτι τὰ ὄντα ποὺ ἔχουν τίς μεγαλύτερες ἱκανότητες προσαρμογῆς ἐπιζοῦν καὶ πολλαπλασιάζονται, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα ἐξαφανίζονται σὲ κάποιον στάδιο τῆς ἡλικίας τους ἢ δὲν ἀποκοῦν ἀπόγονους, καὶ 3) τὸ νόμο τῆς κληρονομικότητας, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο μεταδίδονται οἱ ἀποκτηθεῖσες μεταβολές στοὺς ἀπόγονους.

ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ (humanismus)

Ἀπὸ πλευρᾶς ἱστορικῆς ὁ ἀνθρωπισμὸς μὲ τὴ στενὴ του ἐννοια εἶναι τὸ μεγάλο εὐρωπαϊκὸ πολιτιστικὸ κίνημα στοῦν 15 καὶ 16 αἰ., τὸ ὁποῖο ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Ἰταλία καὶ εἶχε ὡς ἐπιδίωξη τὴ συνειδητοποίηση ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας καὶ ἀξιοπρέπειας μὲ τὴ μεταβίβαση κλασσικῶν μορφωτικῶν ἀγαθῶν. Ἀνθρωπισμὸς (humanitas) ὀνομάζονται ἤδη οἱ Ρωμαῖοι, ἰδιαίτερα ὁ Κικέρων, τὴν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ, πολιτιστικὴ καὶ καλαισθητικὴ ἀνάπτυξη στοῦν ὑπέρτατο βαθμὸ τοῦ ἀνθρώπου σὲ συνδυασμὸ μὲ πραότητα καὶ καλοσύνη. Ὁ ἀνθρωπισμὸς ἀρχίζει κυρίως μὲ τὴν εἰσορῆ τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας στὴ λατινικὴ Εὐρώπη. Στόχος τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τῆς πρώτης περιόδου ἦταν ἡ ἀπελευθέρωση τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας καὶ τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ σχολαστικιστικὸ πνεῦμα καὶ τὸ θρησκευτικὸ ἀσκητισμὸ. Τὸ κίνημα συμπίπτει μὲ σημαντικὲς μεταβολές τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν καὶ ἰδεολογιῶν, μὲ ἀναζωπύρωση τῶν ἐλληνικῶν σπουδῶν, ποὺ προήλθε ἀπὸ ἀνακαλύψεις λογοτεχνικῶν χειρογράφων καὶ καλλιτεχνικῶν μνημείων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ τῆς Ρώμης καὶ προκάλεσε μία νέα βίωση τῆς ἀρχαιότητας. Ἡ ἀρχαιότητα ἐμφανίζεται ὡς πρότυπο καὶ μέσο γιὰ τὴν αὐτοεξύψωση καὶ τὴν ἠθικὴ τελείωση τοῦ ἀνθρώπου. Μὲ τὴ σπουδὴ τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας καὶ φιλοσοφίας οἱ οὐμανιστὲς πίστευαν ὅτι ἐπιπλέον στις πηγές γνήσιου ἀνθρωπι-

σμοῦ, πῶς ἡ γλωσσικὴ μόρφωση ἦταν τὸ μέσο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν πνευματικῶν δεξιότητων. Ἡ περίοδος τοῦ ἀνθρωπισμοῦ προδιαφώτισε τὴν περίοδο τῆς Μεταρρύθμισης, ἡ ὁποία στρεφόταν κατὰ τῆς κυριαρχικῆς ἐξουσίας τῆς Καθολικῆς ἐκκλησίας καὶ ἀπαιτοῦσε τὴ σπουδὴ τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν. Ὁ Δάντης, ὁ Πετράρχης, ὁ Βοκκάκιος καὶ ὁ Καμπανέλλα ἦσαν οἱ πατέρες τοῦ ἰταλικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Τὴν ἀνθρωπιστικὴ κίνηση ὀλοκλήρωσαν οἱ βυζαντινοὶ λόγιοι (Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς, ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων, ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων), οἱ ὁποῖοι λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀναγκάστηκαν νὰ μεταναστεύσουν στὴν Ἰταλία, ὅπου μεταφέρανε τοὺς πνευματικοὺς θησαυροὺς τους. Ἀπὸ τὴν Ἰταλία μεταφυτεύεται τὸ ἀνθρωπιστικὸ κίνημα σ' ὅλες τὶς χώρες τῆς Δύσης καὶ ἐκεῖ ἀναπτύσσεται γενικὰ κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο. Διαδίδεται στὰ σχολεῖα, στὴν ἀστικὴ τάξη τῶν μεγάλων πόλεων καὶ προπαντὸς στὰ πανεπιστήμια, ὅπου καταπολεμεῖ τὸ σχολαστικισμὸ, εἰσάγει τὴ σὲ βάθος σπουδὴ τῆς ἀρχαιότητος καὶ σύγχρονα τὴ νέα στάση ζωῆς. Ὡς νεοανθρωπισμὸς χαρακτηρίζεται τὸ κίνημα τῶν Γερμανῶν Κλασσικῶν στὰ τέλη τοῦ 18 καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19 αἰ. (Βίνκελμαν, Βόλφ, Χούμπολντ, Λέσσινγκ, Χέρντερ, Γκαίτε, Σίλλερ), τὸ ὁποῖο ἐπιδίωξε νὰ γονιμοποιήσῃ τὸν ἀρχαῖο κόσμον τῶν ἀξιών. Ὁ ρεαλιστικὸς ἀνθρωπισμὸς (Μάρξ) συσχετίζει κάθε πολιτισμὸ, κάθε ἀγωγή καὶ

μόρφωση μὲ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα, μὲ τὴ φυσικὴ καὶ μορφωτικὴ τελείωση τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου κάτω ἀπὸ τοὺς νέους ὄρους ποὺ δημιουργεῖ ὁ πολιτισμὸς. Ἀνθρωπισμὸς (παραλλαγὴ τοῦ πραγματισμοῦ) ὀνομάζεται καὶ ἡ γνωσιολογικὴ διδασκαλία, ὅτι τὰ ἐλατήρια καὶ οἱ σκοποὶ τῶν γνώσεών μας εἶναι μόνον ἀνθρώπινα, ὅτι δηλαδὴ παράγονται καὶ προσδιορίζονται ἀπὸ ἀνθρώπινες ἀνάγκες. Κύριος ἀντιπρόσωπος αὐτῆς τῆς θεωρίας εἶναι ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος Φ. Σίλλερ. Κατὰ τὸ γαλλικὸ ὑπαρξισμὸ, ἀνθρωπισμὸς εἶναι ἓνας πραγματισμὸς, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἠθικὲς καὶ ὑλικὲς ἀξίες ὑπάρχουν μόνον μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς· δὲν εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπ' αὐτὴ ἢ ἀπόλυτες.

ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

Ἡ ἐπιστῆμη ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὸν ἀνθρώπον. Ὡς βιολογικὴ ἐπιστῆμη ἡ ἀνθρωπολογία ἔχει ἀντικείμενον τὸν ἀνθρώπον ὡς ἓνα εἶδος, τὸ ὁποῖο συγκρίνει μορφολογικὰ καὶ φυσιολογικὰ μὲ ἄλλα εἶδη ζῶων. Ἐρευνάει τὴ θέση τοῦ ἀνθρώπου στὸ βασίλειον τῶν ζῶων, τὴ φυσικὴ ἱστορία του, τὴν καταγωγὴν του ἀπὸ τὰ ἀνθρωποειδῆ, τὶς διαφορὰς φυλῆς τῶν ἀνθρώπων κ.λ.π. Σὰν ἐθνολογία ἡ ἀνθρωπολογία ἐξετάζει τοὺς πρωτόγονους πολιτισμοὺς. Ἡ φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία ἀναφέρεται μόνον στὰ δεδομένα τῆς ἐρευνας αὐτῆς τῆς βιολογικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἀνθρωπολογίας. Ἐπεξεργάζεται τὰ πορίσματα ὄλων τῶν ἐπιστημῶν (ψυχολογία, κοινωνιολογία, ἀρχαι-

ολογία, γλωσσολογία, κ.λ.π., πού έχουν σχέση με τὸν ἄνθρωπο καὶ τὶς πράξεις του, μὲ σκοπὸ τὴν ἀποκάλυψη τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸν καθορισμὸ τῆς σχέσης του μὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμο. Στὴν ἀρχαιότητα ἡ σκέψη ἦταν στραμμένη πρὸς τὸν κόσμο καὶ τὴν φύση, πρὸς τὸν ἄνθρωπο μόνον ἐφόσον βρισκόταν σὲ σχέση μ' αὐτὰ τὰ δύο. Στὴ χριστιανικὴ φιλοσοφία ἀνθρωπολογία εἶναι ἡ μελέτη τοῦ ἐνιαίου ἀνθρώπου (σῶμα καὶ ψυχή) σὲ συσχέτιση μὲ τὸ μεταφυσικὸ πρόβλημα τοῦ εἶναι (ὄντολογία) καὶ τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὸν Κάντιο ἡ ἀνθρωπολογία ὡς θεωρητικὴ ἐπιστῆμη ἢ ἐμπειρικὴ ψυχολογία ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴ διευκρίνιση τοῦ ἀνθρώπου γενικά, τὴ γνώση ὅλων τῶν μορφῶν τῆς πνευματικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς του καὶ ὡς ἠθικὴ ἀνθρωπολογία ἀποβλέπει στὴ γνώση ὅλων αὐτῶν πού εἶναι σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχές τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν καὶ προάγουν τὴν ἀρετὴ. Ὁ Φόϋεμπαχ θεωρεῖ τὴν φυσικοεπιστημονικὴ – ἰατρικὴ ἀνθρωπολογία ὡς ἀνθρώπινη καθολικὴ ἐπιστῆμη (ἀνθρωπολογισμός). Μὲ τὸν Σέλλινγκ καὶ Κίρκεργκορ ἀρχίζει ἡ στροφή τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψης πρὸς τὴν προσωπικὴ, συγκεκριμένη ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πρὸς τὴν ἐννοια τῆς ζωῆς (φιλοσοφία τῆς ζωῆς). Ὁ Νίτσε, ὁ Σέλερ καὶ ἡ ὑπαρξιακὴ φιλοσοφία ἐπιχείρησαν νὰ θεμελιώσουν τὴ φιλοσοφία πάνω σὲ μία νέα διδασκαλία γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ὡς φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία θεωρεῖται καὶ τὸ βιβλίον "εἶναι καὶ χρόνος" τοῦ Χαίντεγκερ.

ΑΝΘΡΩΠΟΜΟΡΦΙΣΜΟΣ

Ἡ ἀπόδοση ἀνθρώπινων ιδιοτήτων (συνείδησης, νόησης, αἰσθημάτων, τρόπων) σὲ μὴ ἀνθρώπινα πράγματα, στὴ φύση ἢ σὲ θεοὺς. Ὅλες οἱ παλιὲς θρησκείες καὶ οἱ πρωτόγονες θεωρίες γιὰ τὴ φύση εἶναι ἀνθρωπομορφικές.

ΑΝΘΡΩΠΟΣ

Ἡ ἀνώτατη βαθμίδα τῆς ἀνάπτυξης τῶν ζωντανῶν ὀργανισμῶν. Σωματικά – πνευματικά ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ μία ἐξαιρεση ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ὄντων. Χαρακτηριστικὰ μορφολογικὰ γνωρίσματά του, πού δείχνουν τὸν ὑψηλότερο βαθμὸ ἐξέλιξής του ἀπὸ τὰ ζῶα, εἶναι: τὸ ὀρθοβάδισμα, τὰ χέρια ὡς ἐργαλεῖα, ὁ μέγιστος καὶ σύνθετος ἐγκέφαλος, ἡ συνείδηση, καὶ ὁ ἐναρθρὸς λόγος. Ψυχικὰ διακρίνεται ὁ ἄνθρωπος ὄχι τόσο ἀπὸ τὴ συνείδηση ὅσο ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του, τῆς ἱστορικότητάς του, τῆς γνώσης τοῦ θανάτου του. Ἐνῶ ἡ ζωὴ τῶν ζῶων εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὸ φυσικὸ περιβάλλον, εἶναι δέσμια ἐνὸς ὀρισμένου στοιχείου (ἀέρα, νεροῦ ἢ τῆς ξηρᾶς) καὶ στηρίζεται στὸ ἐνστικτο, ὁ ἄνθρωπος ἀντίθετα εἶναι κοινωνικὸ ζῶο, ἱκανὸς νὰ δημιουργεῖ τεχνητὸ περιβάλλον, νὰ μετασχηματίζει τὸ φυσικὸ περιβάλλον καὶ νὰ ἐπιφέρει ριζικὲς ἀλλαγές στὶς συνθήκες τῆς ζωῆς. Αὐτὴ ἡ ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὸ περιβάλλον κάνει δυνατὴ τὴ διεύρυνση τῶν λειτουργιῶν τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων, τὴ δημιουργία αὐθυπόστατης σκέψης, αἰσθησης,

θέλησης. τὴν προαγωγή τῆς μνήμης καὶ τῆς φαντασίας. Πάνω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς συνείδησης καὶ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου ὑψώνεται τὸ πνεῦμα, τὸ ὁποῖο συνδέει τὸν ἀνθρώπο ὄχι μόνον μὲ τὸν ὕλικό κόσμον, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ νοηματικὰ περιεχόμενα (ιδέες) τῶν πραγμάτων. Ὡς πνευματικὸ ὄν ὁ ἀνθρώπος εἶναι ἱκανὸς ν' ἀναγνωρίζῃ τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων (γνώση, ἐπιστήμη), νὰ τὰ ὀνομάζῃ (γλώσσα), νὰ παράγῃ ἐργαλεῖα καὶ μ' αὐτὰ νὰ ἐπενεργεῖ στὸ γύρω κόσμον (τεχνικὴ), νὰ διαμορφώνει τὴν κοινωνία καὶ τὸ περιβάλλον του (πολιτισμός). Ἀκριδῶς αὐτὴ ἡ ἱκανότητα γιὰ τέτοιες δημιουργικὲς δραστηριότητες, ποὺ ἱκανοποιοῦν ὕλικές καὶ πνευματικὲς ἀνάγκες, ἀποτελεῖ τὸ διακριτικὸ γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐξάρτησή του ἀπὸ τὴ φύση ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, ἢ πνευματικὴ — πολιτιστικὴ ἀνύψωσή του πάνω ἀπ' αὐτὴ ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὀδήγησαν τὴ φιλοσοφία σὲ διαφορετικὲς ἐρμηνεῖες τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες φιλόσοφοι θεωροῦσαν ὡς οὐσία τοῦ ἀνθρώπου τὴ λογικὴ του καὶ τὴν ἱκανότητά του νὰ ἰδρύῃ πολιτικὴν κοινωνία, ὁ Χριστιανικὸς μεσαίωνας ἔβλεπε στὸν ἀνθρώπο ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος τὸ ὁμοίωμα τοῦ θεοῦ, ἀπὸ τὸ ἄλλο τὸ παραδομένο σὲ γήινες δαιμονικὲς δυνάμεις πλάσμα. Ὁ 18 αἰ. ἐξώρρισε στὸν ἀνθρώπο τὴν αἰσθητὴ ἐμφάνιση καὶ τὸ ὑπεραισθητὸ λογικὸ ὄν, τὸ ἰδεῶδες τοῦ οὐμανισμοῦ, ποὺ ἐπιδίωκε τὴν ἰδανικὴν σωματικὴν — ψυχικὴν — πνευματικὴν τελειοποίησιν ὄλων τῶν ἀνθρώπων.

ΑΝΘΡΩΠΟΣΟΦΙΑ

Μία παραλλαγή τῆς θεοσοφίας, τὴν ὁποία ἱδρύσεν τὸ 1912 ὁ Ροδόλφος Στάϊνερ. Ἡ ἀνθρωποσοφία εἶναι μία ἐπιλογή ἀπὸ στοιχεῖα τοῦ Ἰνδικοῦ πνευματικοῦ βίου, τοῦ πλατωνισμοῦ, τοῦ γνωστικισμοῦ, τοῦ φιλοσοφικοῦ ἰδεαλισμοῦ καὶ τοῦ ἀποκρυφισμοῦ, ποὺ ἐπιδιώκει μὲ μία "μυστικὴ ἀσκήσιον" νὰ κάνει ἱκανοὺς τοὺς νέους νὰ φτάσουν στὴν ἄμεση πνευματικὴ ἐποπτεία τοῦ καθαρῶ πνεύματος. Τὸ πνεῦμα εἶναι ἡ πρώτη ἀρχὴ ὄλων τῶν ὄντων. Ἀπ' αὐτὸ διαχωρίσθηκε στὸ προπατορικὸ ἀμάρτημα ἡ ὕλη. Ἡ παγκόσμια ἱστορία ἐπανοδηγεῖ στὸ πνεῦμα σὲ ἑπτὰ στάδια μὲ τὴν ἐπίδρασιν δαιμόνων. Τὸν ἀποφασιστικὸ ῥόλο παίζει ὁ ἠλιακὸς δαίμονας Χριστός, ὁ ὁποῖος κατέκτησε πάλιν τὴ γῆ μὲ τὴ μορφή τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναζωραίου. Τὸ ἄτομον μπορεῖ νὰ φτάσῃ στὴν ἐποπτεία τοῦ πνεύματος μὲ τὴν ἀσκήσιν, τὸ φωτισμὸ καὶ τὴ μύσησιν, καθὼς καὶ μὲ τὴν φαντασία, τὴν ἐμπνευσιν καὶ τὴν ἐνόρασιν.

ΑΝΙΜΙΣΜΟΣ ἢ ΨΥΧΟΚΡΑΤΙΑ

Ἡ πίστις τῶν πρωτόγονων λαῶν, στὴν ὑπαρξιν ψυχῶν καὶ πνευμάτων, ὅτι ὅλα τὰ ἀντικείμενα ἔχουν ψυχὴν, ὅτι τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως καὶ τῆς ζωῆς εἶναι ἐκδηλώσεις ἐνέργειας φανταστικῶν ὑπερφυσικῶν δυνάμεων. Ὁ ἀνιμισμὸς εἶναι μία μορφή πρωτόγονης θρησκείας, ὁ πυρῆνας ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀναπτύχθησαν ὅλες οἱ θρησκείες. Γεννήθηκε ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου νὰ ἐξηγήσῃ

τὸ φαινόμενο τῆς φύσης. Μὲ μεταφυσικὸ νόημα ὁ ἀνιμισμὸς εἶναι ἡ θεωρία ποῦ ἀντιλαμβάνεται τὴν ψυχὴ ὡς ἀρχὴ τῆς ζωῆς. Ὁ Παράκελσος θεωρεῖ, παραπλήσια μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, τὴ ζωὴ ὡς ἓνα εἶδος ψυχικοῦ — δυναμικοῦ πνεύματος.

ΑΝΤΑΝΑΚΛΑΣΗ (reflexion)

Ἐπιλογισμὸς γιὰ τὰ δικὰ μας ψυχικὰ γεγονότα, “ἡ συνείδηση τῆς σχέσης δεδομένων παραστάσεων μὲ διάφορες δικές μας πηγές γνώσης” (Κάντιος), κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη μία “γνώση γιὰ τὴ γνώση”.

ΑΝΤΙΘΕΣΗ

Λογικὴ ἔννοια ποῦ ἐκφράζει τὴ σχέση δύο ἐννοιῶν ἢ κρίσεων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἢ μία ἀποκλείει τὴν ἄλλη. Ἀνάλογα μὲ τὸν τρόπο ἀποκλεισμοῦ διακρίνουμε: 1) ἀντιφατικὴ ἀντίθεση, δηλαδὴ ἀπόλυτη ἀντίθεση (Εἶναι — μὴ Εἶναι), 2) ἐναντία ἀντίθεση, δηλαδὴ ἀντίθεση τῆς μεγαλύτερης ἀπόστασης μέσα σὲ μία ὀρισμένη περιοχὴ (μαῦρο—ἄσπρο). Στὴ θεωρία τοῦ Ἐγγέλου ἡ ἀντίθεση εἶναι καταστατικὸ στοιχεῖο τῆς διαλεκτικῆς θεωρίας: θέσις — ἀντίθεση — σύνθεσις.

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ

Κάθε αἰσθητὸ πράγμα, τὸ ἀθύπαρκτο ὃν ποῦ “ἀντίκειται” στὸ Ἐγὼ (ρεαλισμὸς), αὐτὸ πρὸς τὸ ὁποῖο στρέφεται ἡ δραστηριότητα τοῦ ὑποκειμένου (ιδεαλισμὸς). Ἀντικειμενικὸ λέγεται αὐτὸ ποῦ ἀνήκει στὸ ἀντικείμενο ὡς τέτοιο, τὸ ἀντίθετο σὲ κάθε ὑποκείμενο, τὸ πραγ-

ματικὸ μὲ τὸ γενικὸ κύρος. Ἀντικειμενικὴ γνώση εἶναι ἡ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο καὶ ἐπαληθευμένη στὴν πράξιν γνώση, ἡ ὁποία ἀνταναντικῶς σωστὰ τὸν ἀντικειμενικὸ κόσμον καὶ γι’ αὐτὸ εἶναι δυνατὸς ἀπὸ τὸν καθένα ὁ ἔλεγχος τῆς ἀληθείας τῆς. Στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἐγγέλου ἀντικειμενικὸ πνεῦμα εἶναι τὸ πνεῦμα, ἐφόσον ἐμφανίζεται ὡς δικαιο, ἠθικὴ, ἠθικότητα, κοινωνία καὶ κράτος καὶ πραγματοποιεῖται στὴν παγκόσμιον ἱστορίαν ὡς παγκόσμιον πνεῦμα. Ἀντίθετα, στὴν τέχνη, θρησκεία, φιλοσοφία, ἐπιστῆμην τὸ πνεῦμα ἐμφανίζεται ὡς ἀπόλυτο. Μετὰ τὸν Ἐγγέλον συχνὰ ἐννοεῖται ὡς τὸ συνολικὸ πνεῦμα ἑνὸς πολιτισμοῦ καὶ ἔτσι ταυτίζεται μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ.

ΑΝΤΙΛΗΨΗ (perception)

Στὴν ψυχολογίαν, ἡ σύνθετη ψυχικὴ ἐνέργεια μὲ τὴν ὁποῖαν ὁ ἄνθρωπος ἀποκτὰ γνώσιν ἑνὸς ἀντικειμένου τοῦ ἐξωτερικοῦ ἢ ἐσωτερικοῦ κόσμου εἴτε ἄμεσα μὲ τὶς αἰσθήσεις ἢ ἔμμεσα μὲ τὴν ἐπεξεργασία καὶ συμπλήρωση ἀπὸ τὶς παραστάσεις τοῦ πλήθους τῶν δεδομένων τῶν αἰσθήσεων. Γιὰ τὸ σχηματισμὸν τῆς καθαρῆς ἀντιλήψεως πρέπει νὰ συνεργαστοῦν πολλὰς ψυχικὰς λειτουργίας, καὶ προπαντὸς ἡ νόησις.

ΑΝΤΙΝΟΜΙΑ

Ἀντίφασις τοῦ νόμου μὲ τὸν ἑαυτὸν του, διαμάχη μεταξὺ περισσοτέρων προτάσεων, ποῦ κάθε μία ἔχει καθαυτὴ κύρος. Πρῶτοι οἱ Ἐλεάτες φιλόσοφοι πρόσεξαν τὶς ἀντινομίας. Μὲ τὴν ἔννοιαν τῶν ἀντινομῶν

ασχολήθηκαν επίσης ο Πλάτων και ο Ἀριστοτέλης. Στους νεώτερους χρόνους ο Κάντιος τελειοποίησε τὸ σύστημα τῶν ἀντινομιῶν στὸ σύγγραμμά του “Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου”. Ὁ Κάντιος διακρίνει τέσσερες ἀντινομίες – δύο μαθηματικὲς καὶ δύο δυναμικὲς – οἱ ὁποῖες προέρχονται κάθε φορά ἀπὸ θέση καὶ ἀντίθεση. Σ’ αὐτὲς τὶς ἀντινομίες (ἀντιφάσεις) ἀναπόφευκτα περιπλέκεται τὸ λογικὸ στὴν προσπάθειά του νὰ γνωρίσει τὰ πράγματα καθαυτά.

ΑΞΙΑ

Ἐποκειμενικά, ἐκεῖνη ἡ ιδιότητα ἐνὸς προσώπου ἢ πράγματος (πολιτικοῦ, οἰκονομικοῦ) ποῦ τοῦ ἀνήκει, ἐφόσον ἕνας ἄνθρωπος ἢ μία ὀρισμένη ὁμάδα ἀνθρώπων τὴν ἐκτιμῶν, τὴν ἐπιθυμῶν καὶ τὴν ἀναγνωρίζουν ὡς σκοπὸ τῆς δικῆς τους ἢ τῆς ξένης θέλησης· ἀντικειμενικά, αὐτὸ ποῦ χαρακτηρίζει τὸ ἴδιο τὸ πρόσωπο ἢ πρᾶγμα, αὐτὸ ποῦ δίνει τὴ βάση γιὰ μία δικαιολογημένη ἐκτίμηση, ἐκεῖνο δηλαδή ποῦ γίνεται σκοπὸς μᾶς ὀρθῆς, ὄχι μόνον πραγματικῆς θέλησης. Ἡ κλασικὴ μεταφυσικὴ τοῦ μεσαίωνα, ποῦ στηρίζεται στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ὀνομάζει αὐτὴ τὴν ὄντολογικὴ ἐπιδίωξη τοῦ ὄντος “ἀγαθότητα” (bonitas) τοῦ ὄντος καὶ τὸ ὄν ποῦ κατέχει αὐτὴν τὴν ἀγαθότητα ἕνα “ἀγαθὸ” (bonum). Ὡς πρὸς τὸ κύρος οἱ ἀξίες τυπικὰ διακρίνονται σὲ θετικὲς καὶ ἀρνητικὲς, σχετικὲς καὶ ἀπόλυτες, ὑποκειμενικὲς καὶ ἀντικειμενικὲς ἀξίες, ὡς πρὸς

τὸ περιεχόμενον σὲ ἀξίες ἀγαθῶν, λογικῆς, ἠθικῆς καὶ αἰσθητικῆς ἀξίες. Μία σύνθεση τοῦ Καντιανοῦ ἀπριορισμοῦ καὶ τῆς ὕλιστικῆς ἠθικῆς τῶν ἀξιών τοῦ Ἀριστοτέλη ἀποτελεῖ ἡ ἠθικὴ τοῦ Ν. Χάρτμαν. ἡ ὁποία ἀναγνωρίζει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς “αὐθυπόστατου” βασιλείου τῶν ἀξιών. Ἐνα γνήσιο “κόσμονοητό, ὁποῖος ὑπάρχει πέρα ἀπὸ τὴν πραγματικότητα καὶ τὴ συνείδηση”.

ΑΞΙΟΛΟΓΙΑ

Κλάδος τῆς γνωσιολογίας ποῦ ἀσχολεῖται μὲ τὴ γένεση, διαίρεση, ἐκτίμηση καὶ ἱεράρχηση ὄλων τῶν ἀξιών. Κατὰ τοὺς ὁπαδοὺς τῆς ἀξιολογίας πηγὴ τῆς γνώσης εἶναι ἡ ἀμεση ἐσωτερικὴ ἐμπειρία· ὁ κόσμος τῶν ἀξιών ἀποκαλύπτεται σὲ μᾶς μὲ τὴ βίωσή του· ὁ νοῦς εἶναι τυφλὸς γιὰ τὶς ἀξίες.

ΑΞΙΩΜΑ

Νόμος τῆς ἔλλογης σκέψης, ποῦ ἀντανακλάει τὶς πιὸ βασικὲς προϋποθέσεις τῆς λειτουργίας τῆς διάνοιας. Τὰ ἀξιώματα (λογικὲς ἀρχές) ἐδραιώθηκαν στὴ νόηση κατὰ τὴ διάρκεια μακροαίωνης πρακτικῆς τῶν ἀνθρώπων (“κοινὰ δόξα, ..) καὶ ὡς αὐτοφανεῖς, καθολικὲς καὶ ἀπόλυτες ἀρχές δὲ δέχονται οὔτε χρειάζονται τὴν ἀπόδειξη. Τέτοια εἶναι τὰ ἐξῆς τέσσερα, τὰ ὁποῖα ὁ Ἀριστοτέλης κατατάσσει στὶς πρῶτες καὶ ἀναπόδεικτες ἀλήθειες: α) ἡ ἀρχὴ τῆς ταυτότητας, β) ἡ ἀρχὴ τῆς ἀντιφάσεως, γ) ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ τρίτου ἢ μέσου καὶ δ) ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀποχωρῶντος (ἐπαρκούς) λόγου. Τὰ ἀξιώματα ἀποτελοῦν τὴν προϋπόθεση γιὰ κάθε μάθηση.

ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ

Ἡ ταξινόμηση τῶν ἐπιστημονικῶν προτάσεων πού ὑποθέτουμε ἢ ξέ-
ρουμε ὅτι εἶναι ἀληθινές κατὰ τέ-
τοιον τρόπο, ὥστε στὴν ἀρχὴ νὰ εἶ-
ναι αὐτὲς πού ὀνομάζουμε ἀξιώμα-
τα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα παράγονται λογι-
κὰ οἱ ἄλλες. Ἡ πρώτη ἀξιωματικὴ
δομὴ μιᾶς ἐπιστήμης πραγματοποι-
ήθηκε ἀπὸ τὸν Εὐκλείδη μὲ τὴν ἀξι-
ωματοποίηση τῆς γεωμετρίας.

ΑΞΙΩΝ ΗΘΙΚΗ

Μία μορφή ἠθικῆς πού ἀνάγεται
στὸν Ἀριστοτέλη καὶ εἶναι ἰδιαίτε-
ρα ἀντίθετη πρὸς τὴν Καντιανὴ φορ-
μαλιστικὴ ἠθικὴ. Θεμελιώθηκε ἀ-
πὸ τὸν Μάξ Σέλερ καὶ μετὰ καλλιερ-
γήθηκε ἀπὸ τὸν Ν. Χάρτμαν. Ὁ Σέ-
λερ στὴν Ἠθικὴ του ἀναλύει τὶς ἠ-
θικὲς ἀξίες μὲ τὴ φαινομενολογικὴ
μέθοδο. Ἐὰν σ' αὐτὴ γίνεται λόγος
γιὰ ἓνα βασίλειο τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν,
δὲν πρέπει νὰ νομίσουμε ὅτι οἱ ἀξί-
ες χωρίζονται ἀπὸ κάθε πραγματι-
κότητα καὶ ἀποτελοῦν ἓνα δικὸ τους
basileio. Στὴν πραγματικότητα ὑ-
πάρχουν μόνο ἀντικείμενα, πράγ-
ματα, πρόσωπα, ἰδέες, αἰσθήματα
πού ἔχουν ἀξία, ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι
τὰ θεωροῦν ὡς πολῦτιμες ἀξίες.
Μόνο μὲ τέτοια ἀξιολόγηση ὑπάρ-
χει ἡ ἀξία, εἴτε εἶναι αὐτὴ ἀσύνειδη,
ἐνστικτώδης, διαισθητικὴ, εἴτε συ-
νειδητὴ καὶ σαφῆς ἀξιολογικὴ κρί-
ση. Ἐτσι θὰ μπορούσε νὰ φανεῖ ὅτι
οἱ ἴδιες ἀξίες εἶναι κάτι ὑποκειμενι-
κό· γιατί χωριστὰ πράγματα, ἀντι-
κείμενα, ἠθικὲς ἢ ἄλλες ποιότητες
ἔχουν ἀξία μόνο γιὰ ἓνα ἄνθρωπο
πού ἀξιολογεῖ, ὅπου δὲν ὑπάρχει

ἄνθρωπος νὰ κρίνει, παραμένουν
χωρὶς ἀξία. Ἐτσι οἱ ἀξίες θὰ ἦ-
σαν σχετικὲς ἀνάλογα μὲ τὴν κατὰ-
σταση τοῦ ἀνθρώπου. Τοῦτο ὁμως
συμβαίνει μόνο φαινομενικά. Στὴν
ὑποκειμενικὴ ἀξιολόγηση προῦ-
πόθεση εἶναι ὅτι ὑπάρχει σταθερὰ
κάτι ἀντικειμενικό, μὲ γενικὸ κύρος.
Καθαυτὴ ἡ ἀλήθεια εἶναι πάντοτε
μία ἀξία, τὸ ψέμα ἀπαξία. Γιὰ τὸ
ἀντικειμενικὸ κύρος μιᾶς ἀξίας εἶ-
ναι δηλαδὴ ἀδιάφορο ποῖα θέση
παίρνει ἀπέναντι σ' αὐτὴ ὁ ἄνθρω-
πος στὶς διάφορες στιγμὲς τῆς ζωῆς
του. Ὅταν τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀξιο-
λόγησης εἶναι πράγμα, πού εἶναι
ὄρατο καὶ ἔχει μία ὀρισμένη ἀξία,
τότε ὀνομάζουμε αὐτὲς τὶς ἀξίες,
ἀξίες τῶν ἀγαθῶν. Ἀντίθετα, οἱ ἠ-
θικὲς ἀξίες (ἀγάπη, πίστη, εὐκρί-
νεια, ἀλήθεια κ.λ.π) δὲν εἶναι συν-
δεδεμένες μὲ τὰ πραγματολογικὰ ἀν-
τικείμενα, ἀλλὰ μὲ πρόσωπα, μὲ τὸν
ἀόρατο χαρακτήρα τους, τὸ φρόνη-
μά τους. Οἱ ἠθικὲς ἀξίες εἶναι ἀθθυ-
πότεστες ἰδανικὲς εἰκόνες, ἄσχε-
τες μὲ τὸν ἄνθρωπο πού ἐνεργεῖ καὶ
αἰσθάνεται, ὅπως εἶναι τὰ ἰδανικὰ
ἀντικείμενα τῶν μαθηματικῶν. Ἀ-
ποτελοῦν ἓνα ἰδιαίτερο κόσμο ἀ-
ξιῶν, πού ἐμφανίζει μία ἰδιαίτερη
κλίμακα (πυραμίδα ἀξιῶν) καὶ ἀ-
ποκαλύπτεται σὲ μᾶς μὲ τὴ συναι-
σθηματικὴ ἐνόραση, δίχως τὴν πα-
ρεμβολὴ τῆς λογικῆς. Γιατὶ αὐτὴ ἡ
ἱεραρχικὴ τάξη εἶναι κατὰ τὸν Σέ-
λερ δεδομένη ἐκ τῶν προτέρων. Ἐ-
πειδὴ οἱ ἄνθρωποι δὲν ἔχουν τὴν ἴ-
δια ἐνοραματικὴ δύναμη, συμβαί-
νει νὰ βλέπουν μόνον ἓνα τμῆμα τοῦ
κόσμου τῶν ἀξιῶν καὶ ἔτσι ἐξηγεῖ-

ται ὁ σχετικισμὸς τῶν ἀξιολογικῶν προτιμήσεων στὶς διάφορες ἐποχές. Σκοπὸς καὶ νόημα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς εἶναι ἡ ρύθμιση τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν καθοδήγηση τῶν ἀξιών. Δὲν πρέπει νὰ παραβλέπουμε τὸ πλῆθος τῶν ἠθικῶν σημαντικῶν ἀξιών, ἀλλὰ νὰ τὶς κατανοοῦμε καὶ νὰ γινώμαστε ἐπιδεκτικοὶ γιὰ νέες πάντοτε ἀξίες. Τότε δὲν κάνουμε τὴν ἐκλογή τυχαία καὶ ἀπὸ συνήθεια, ἀλλὰ μὲ ἀπόλυτη ἐλευθερία καὶ εὐθύνη. Ἡ ἐκπλήρωση τῶν κατώτερων ἀξιών εἶναι γιὰ τὸν ἠθικὸ ἀνθρώπο κάτι αὐτονόητο καὶ ἡ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἠθικῆς ζωῆς. Αὐτὲς εἶναι ἀξίες ποὺ χρησιμεύουν ὡς μέσα. Ἀντίθετα, οἱ ἀνώτερες ἀξίες (ἀγαθὸ, κακὸ, ἅγιο, βέβηλο) ἀνυψώνουν τὸν ἀνθρώπο στὴ σφαίρα τῆς πραγματικῆς ἠθικῆς, προσδιορίζουν τὴν πνευματικὴ του διάθεση, τὴν ἀφοσίωση σὲ ἄλλους ἀνθρώπους. Τὸ ὕψος τῆς ἀξίας ὡστόσο δὲν ἀνταποκρίνεται στὴ δύναμη τῆς ἀξίας. Οἱ κατώτερες ἀξίες εἶναι οἱ ἰσχυρότερες, ἐνῶ οἱ ἀνώτερες εἶναι "ἀδύνατες", ἔχουν κάτι τρυφερό, λεπτό, εὐθραυστο, μεγαλύτερο βαθμὸ ἐλευθερίας καὶ μπορεῖ νὰ προκύψουν μόνον πάνω στὸ θεμέλιο τῶν κατώτερων. Βέβαια, τὸ νόημα τῆς ὑπαρξῆς δὲν ἐκπληρώνεται μὲ τὴν ὑγεία καὶ τὴ γυμνὴ ζωῆ, ὅμως αὐτὰ ἔχει ἡ ζωὴ ὡς προϋπόθεσι. Ἐὰν ἀπειλοῦνται οἱ κατώτερες ἀξίες, ἀπειλοῦνται καὶ οἱ ἀνώτερες. Ὁ τραυματισμὸς τῶν κατώτερων εἶναι πιὸ αἰσθητὸς καὶ σὲ βαριὲς περιπτώσεις τὸ δίκαιο ἐπιβάλλει

σκληρὲς τιμωρίες. "Ὅποιος κακοποιεῖ τὶς ἀνώτερες, δὲν κάνει ἕνα ἔγκλημα καὶ δὲν τιμωρεῖται ἀπὸ τὸν νόμο. Μόνον ποὺ φορτώνεται τὴν εὐθύνη καὶ παρενοχλεῖται ἡ συνείδηση. Ὁ μὴ σεβασμὸς τῶν κατώτερων ἀξιών θεωρεῖται ἀτιμωτικός, ὅποιος ὅμως δὲν ἀγαπάει ἀρκετά, δὲν εἶναι ἱκανὸς γιὰ γνήσια φιλία, εἶναι δύσπιστος, δὲν περιφρονεῖται ἐντελῶς ἀπὸ τὴν κοινωνία, ἐὰν κατὰ τὰ ἄλλα συμπεριφέρεται μὲ ἀξιοπρέπεια. Στὶς ὑψηλὲς ἀξίες (γεναιοφροσύνη, πίστη κ.λ.π) ἐνυπάρχουν προστάγματα, πρέπει νὰ τὶς πραγματοποιοῦμε, ὡστόσο δὲν εἶναι δυνατὸ ν' ἀπαιτηθοῦν ἐπιτακτικὰ ἀπὸ κανένα. Οἱ ἀνώτερες ἀξίες σπάνια πραγματοποιοῦνται. Ὁ ἡρωϊσμὸς εἶναι ἀξίος θαυμασμοῦ, ὡστόσο αὐτὸς ποὺ δὲν εἶναι ἥρωας δὲν περιφρονεῖται. Τὸ καλύτερο κριτήριον γιὰ τὴ διάκριση τῶν κατώτερων ἀπὸ τὶς ἀνώτερες ἀξίες εἶναι τὸ βάθος τῆς ἐσωτερικῆς ἱκανοποίησης ποὺ προξενεῖ ἡ δίωσις τῆς ἀξίας. Ἡ δευτέρη δυνατότητα διάκρισης εἶναι τὸ δι τι σ' ἕναν τραυματισμὸ κατώτερων ἀξιών ἔχουμε τὴν ἐπίγνωση τῆς ἐνέργειας τῆς ἐκλογῆς, τῆς ἀπόφασης, ἐὰν ὀφείλουμε νὰ παραβοῦμε ἢ ὄχι τὴν προσταγή. Ἀγάπη, ἐμπιστοσύνη, θάρρος, ἀνδρεία, ἐπενεργοῦν ὡς αὐταξίες σὲ μᾶς χωρὶς ἐμεῖς ν' ἀποφασίζουμε κάτι. Ἡ ἠθικὴ ἐκλογή, (ἢ Ἀριστοτελικὴ "προαίρεσις") δὲ γίνεται μετὰ τὸ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ἀλλὰ μετὰ τὸ ἀνώτερου καὶ τοῦ κατώτερου. Ἀπὸ τὴν πολλαπλότητα τῶν ἀνώτερων ἀξιών καὶ τὶς ἀξιολογικὲς ἀντινομίες, ὅπως μετὰξὺ

δικαιοσύνης και αγάπης, προκύπτει ή “σύγκρουση καθόντων” που παριστάνει τὸ δράμα. Κάθε ἀπόφαση γιὰ μία ἀξία, πού τὴν κάνει ἀναγκαία ή κατάσταση τῆς ζωῆς, εἶναι ἀδικη γιὰ μία ἄλλη καὶ ἔτσι προκαλεῖται ή τραγική σύγκρουση. Ἡ ἠθική ἀξία δὲν κατανοεῖται ὡστόσο ἄμεσα ἀπὸ τὸν καθένα. Ὅφειλουμε νὰ τὴ βροσκομε σὲ κάθε χωριστὴ περίπτωση. Καὶ τοῦτο εἶναι δυνατὸ μόνο μὲ τὴν ἠθική μόρφωση ὁλόκληρης τῆς προσωπικότητας. Ἡ φιλοσοφική ἠθική, πού ἀπετηρία τῆς εἶναι τὰ ἠθικὰ φαινόμενα καὶ γεγονότα, μᾶς δίνει τὶς γνώσεις γιὰ τὶς ἠθικὲς ἀξίες. Μᾶς δείχνει τὸ βασίλειο τῶν ἀξιών καὶ ἀφήνει στὴν κρίση τοῦ καθενὸς τὴ ρύθμιση τῶν ἐνεργειῶν του. Ὁ Νίτσε ἀποκάλυψε τὴ μεγάλη σημασία τῶν ἀξιών καὶ τῶν ἀξιολογήσεων. Οἱ ἐκτιμήσεις τῶν ἀξιών εἶναι γι’ αὐτὸν “φυσιολογικὲς ἀπαιτήσεις γιὰ τὴ διατήρηση ἐνὸς ὀρισμένου εἶδους ζωῆς”. Σ’ αὐτὲς ἐκφράζεται ή “θέληση γιὰ δύναμη”. Τὶς ἔψιπτες ἀξίες ἐνσαρκώνει ὁ μεγάλος ἀνθρωπος.

ΑΠΑΓΩΓΗ (deductio)

Στὴ λογική ή παραγωγή τοῦ εἰδικοῦ ἀπὸ τὸ γενικὸ ἐκτείνη ή πορεία τοῦ πνεύματος, πού ἀπὸ τὸ γενικὸ ὀδηγεῖ στὸ ἰδιαίτερο, ἀπὸ μία γενικὴ πρόταση σὲ μία εἰδική. Ἡ γενικὴ μορφή τῆς ἀπαγωγῆς εἶναι ὁ συλλογισμὸς. Ἡ ἐπαγωγή ή ἐπαγωγική μέθοδος ἐφαρμόζεται μόνο στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, ἰδιαίτερα στὰ μαθηματικά.

ΑΠΑΙΣΙΟΔΟΞΙΑ (pessimismus)

Χαρακτηρίζεται κάθε φιλοσοφική θεωρία πού σ’ ἀντίθεση πρὸς τὴν αἰσιοδοξία (optimismus) προοιζει ὅλες τὶς κακὲς πλευρὲς τοῦ κόσμου. Ἰσχυρίζεται ὅτι στὴ ζωὴ κυριαρχεῖ τὸ κακὸ ἀντὶ τοῦ καλοῦ, ή ἀθυμία ἀντὶ τῆς εὐθυμίας, πὼς ὁ κόσμος εἶναι ἀδιόρθωτα κακός, ὁ χειρότερος ἀπ’ ὅλους τοὺς δυνατοὺς κόσμους. Ὡς ἀπαισιοδοξία χαρακτηρίζεται ἐπίσης ή κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου πού τὰ βλέπει ὅλα μαῦρα (γενικὰ ή σὲ μία ἰδιαίτερη κατάσταση), πού φοβάται πάντοτε τὸ χειρότερο καὶ πιστεύει ὅτι ή ζωὴ δὲν ἔχει κανένα νόημα. Ἡ ἀπαισιοδοξία ἐκφράζεται ἰδιαίτερα στὸ βουδισμό, στὴν Παλαιὰ Διαθήκη καὶ στὸ Χριστιανισμό. Ὑπέρμαχοι τῆς θεωρίας αὐτῆς εἶναι: Ἡγεσίας ὁ Πεισιθάνατος, Σοπενχάουερ καὶ Ἐδ. Χάρτμαν.

ΑΠΕΙΡΟ

Στὴ φιλοσοφία ὄχι μόνο τὸ μαθηματικὸ ἀπειρο, ἀλλὰ καὶ ή χωρὶς χωρικὰ καὶ χρονικὰ ὄρια πρώτη ἀρχὴ τῶν πραγμάτων. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες φιλόσοφοι ἐρμήνευαν τὴν ἔννοια τοῦ ἀπειρου ὁ καθένας μὲ τὸ δικὸ του τρόπο. Οἱ φυσικοὶ φιλόσοφοι ὀνομάζουν ἀπειρο τὴν ἀγέννητη καὶ ἀφθαρτὴ πρωταρχικὴ οὐσία τοῦ κόσμου (νερό, ἀέρας κ.λ.π ή ἔνας ἀπεριόριστος ἀριθμὸς στοιχείων), δηλαδὴ τὴν ὕλη, ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονται καὶ στὴν ὁποία ἐπιστρέφουν ὅλα τὰ πράγματα τοῦ κόσμου. Οἱ Πυθαγόρειοι καὶ ὁ Πλάτων πίστευαν ὅτι ἀπειρο εἶναι μία ἰδιαί-

τερη οὐσία, πού σάν παθητική κοσμική ἀρχή δίνει τήν ὕλη γιά κάθε δημιουργία. Κατά τόν Ἀριστοτέλη μόνο "δυνάμει" ἄπειρο ὑπάρχει (ὁ ἀριθμός καί ὁ χρόνος), κατά δέ τούς νεοπλατωνικούς ἄπειρο εἶναι ὁ θεός.

ΑΠΟΔΕΙΞΗ

Συλλογισμός ἢ σειρά συλλογισμῶν πού ἐξηγοῦν τούς λόγους γιά τούς ὁποίους μία ὀρισμένη κρίση εἶναι ἀληθινή. Διά μέσου συλλογισμῶν συνάγουμε μία ἀληθῆ κρίση ἀπό τήν ἀλήθεια ἄλλων κρίσεων. Ἡ ἄμεση ἀπόδειξη συνάγει τήν ἀλήθεια μέ ἄμεση ἢ ἔμμεση ἀναγωγή σέ ἀξιώματα, ἢ ἔμμεση ἀπόδειξη συνάγει τήν ἀλήθεια μιάς θέσης ἀπό τή σφαιρότητα τῆς ἀντιφατικῆς πρὸς αὐτήν ἀντίθετης πρότασης. Κατά τὸ βαθμὸ τῆς θεβαιότητας διακρίνουμε τὴν ἀντικειμενικὴ ἀπόδειξη, ἢ ἀλήθεια τῆς ὁποίας ἰσχύει γιά ὅλους, καί τὴν πιθανὴ ἀπόδειξη. Σχετικὰ μέ τὴν πηγὴ τῆς ἀπόδειξης διακρίνουμε 1) τὴν ἐκ τῶν προτέρων ἀπόδειξη καί 2) τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπόδειξη. Ἡ πρώτη συνάγεται ἀπὸ γενικὲς ὑπερεμπειρικὲς κρίσεις, ἢ ἄλλῃ ἀπὸ ἐμπειρικὲς κρίσεις.

ΑΠΟΚΡΥΦΙΣΜΟΣ

Ἡ μεσαιωνικὴ διδασκαλία γιά τὴν ὑπαρξὴ μέσα στὴ φύση μυστηριωδῶν ὑπερφυσικῶν δυνάμεων, ἢ ἐπικοινωνία μέ τίς ὁποῖες μόνο σέ ἐκλεκτοὺς ἀνθρώπους εἶναι δυνατὴ.

ΑΠΟΛΥΤΟ

Τὸ ἐλεύθερο ἀπὸ κάθε σχέσης, ἀπὸ κάθε ὄρου· τὸ ἀπεριόριστο, ἀνεξάρ-

τητο, τέλειο, αὐτὸ πού φέρει "ἐν ἐαυτῷ" τὸ λόγο τῆς ὑπαρξῆς του καί ἀναγνωρίζεται χωρὶς ἀναγωγή σέ ἄλλο (quod in se et per se cognoscitur). Ἀντίθετη ἔννοια, τὸ σχετικό, αὐτὸ πού προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ ἄλλο. Φιλοσοφικὰ σπουδαιότατο εἶναι τὸ μεταφυσικὸ ἀπόλυτο, πού ἐννοεῖται ὡς εἶναι, ὡς πνεῦμα, προσωπικότητα, δηλαδὴ θεός (στὸ Χριστιανισμό), ἀπόλυτη ἀξία (στὸ μεταφυσικὸ ἰδεαλισμὸ τοῦ Πλάτωνα), τὸ ἰδεατό. Ἔτσι ἰσχύουν στὴ λογικὴ οἱ λογικὲς ἀρχές (π.χ. ἡ ἀρχὴ τῆς ταυτότητας).

ΑΠΟΡΙΑ

Ἄδιέξοδο, λογικὴ δυσκολία, γενικὰ ἓνα σύμπλεγμα ζητημάτων πού δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ λυθοῦν γιὰτὶ ἐμφανίζονται ἄλυτες ἀντιφάσεις, ἔχουν λόγους ὑπὲρ καί κατὰ. Ἡ "ἀπορητικὴ" παίξει ἓνα μεγάλο ρόλο στὴ φιλοσοφία τοῦ Νικολαΐ Χάρτμαν. Συγκρίνει, ἐξετάζει τὸ δεδομένο, διαπιστώνει τίς ἀντινομίες πού περιέχονται σ' αὐτὸ καί προσπαθεῖ νὰ διευκρινίσει τὸ νόημά του, χωρὶς νὰ ἐπιχειρεῖ νὰ τίς υπερνικήσει. Ὡς φιλοσοφικὴ μέθοδος ἐφάρμοσαν τὴν ἀπορητικὴ στὴ μελέτη ὄντολογικῶν ζητημάτων ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης καί οἱ σχολαστικοί. Ὁ Σωκράτης ὀνομάζει τὴν ἀπορητικὴ μαιευτικὴ.

ΑΠΟΡΡΟΗ (emanatio)

Στὸ Νεοπλατωνισμό μία μορφή τῆς πανθειστικῆς ἐρμηνείας τοῦ κόσμου, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία ὁ κόσμος ἀπορρέει ἀπὸ τὸ θεὸ διὰ "ἀπορροῆς ἢ ὑπερροῆς" βαθμιαία,

όπως ελαττώνεται ή θερμότητα των ήλιακών ακτίνων όσο απομακρύνονται από την πηγή του φωτός. Από τη μία και τέλεια αμετάβλητη θεϊκή ουσία γεννιούνται τα όντα με σειρά προτεραιότητας: Πρώτα ο νους, απ' αυτόν ο κόσμος των ιδεών (κόσμος νοητός), από τον κόσμο των ιδεών ή ψυχή του κόσμου και απ' αυτήν ο κόσμος των σωμάτων. Η θεωρία της απορροής αποτελεί θεμελιώδη ιδέα του νεοπλατωνισμού.

Α ΠΟΣΤΕΡΙΟΡΙ (a posteriori)

Έκ των ύστερων, ύστερα από την εμπειρία. Αυτό που δόθηκε από την εμπειρία και μπορεί να γίνει γνωστό με βάση την εμπειρία.

Α ΠΡΙΟΡΙ (a priori)

Έκ των προτέρων, πριν από κάθε εμπειρία, αυτό που υπάρχει έξω από την συνείδηση, που δόθηκε από την εμπειρία, αλλά προηγείται και έννοείται ανεξάρτητα απ' αυτή. μία γνώση ή ορθότητα της οποίας δε μπορεί ούτε ν' αποδειχτεί ούτε ν' αναιρεθεί με την εμπειρία. Ο Κάντιος χαρακτηρίζει έτσι έννοιες που κατάνονται αποκλειστικά από το νου, το λογικό, που τις "σκεφτόμαστε αυστηρά γενικά". Τέτοιες γενικές έννοιες οφείλουν να είναι ανεξάρτητες από την εμπειρία, σαφείς, βέβαιες και αναγκαίες. Καθαρά απριωρικές είναι κατά τον Κάντιο οι κατηγορίες, ο χώρος και ο χρόνος.

ΑΡΕΤΗ

Το ύψιστο αγαθό που επιδιώκει με την ήθικη ζωή του ο άνθρωπος. Ως παράγοντες της αρετής θεωρούν

ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης τη φυσική προδιάθεση, την επίδραση της αγωγής και του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος. "Φύσις" "ήθος" και "λόγος" συντελούν στην ανάπτυξη της. Η έννοια της αρετής του Σωκράτη παίρνει στον Πλάτωνα ένα άλλο νόημα: αρετή είναι το αρχαίο ελληνικό ιδανικό της "καλοκαγαθίας", του αισθητικού ιδανικού της αρμονικής στο σώμα και ψυχή προσωπικότητας. Στον Πλάτωνα θεμελιώδεις αρετές είναι: σοφία ή φρόνηση, ανδρεία, σωφροσύνη, ή εγκράτεια και η δικαιοσύνη, ή όποια αποτελεί τη βασική προϋπόθεση για την ύπαρξη των τριών άλλων. Ο Αριστοτέλης διακρίνει δύο είδη αρετής: τις ήθικες και τις διανοητικές αρετές. Η ήθικη αρετή ορίζεται ως τήρηση του μέτρου μεταξύ δύο υπερβολών ("μεσότης δύο κακιών"), ή διανοητική ως ορθή συμπεριφορά του θεωρητικού νου. Η αρετή είναι ταυτόσημη με τη λογική ενέργεια. Ο θεωρητικός βίος, που είναι ανώτερος από τον πρακτικό, μάς χαρίζει τη μεγαλύτερη ευδαιμονία, επειδή σ' αυτόν κυρίως δραστηριοποιείται το σπουδαιότερο χαρακτηριστικό του ανθρώπου, ο νους. Απτή ή λογική ενέργεια είναι επίσης "συνεχεστάτη" και συνάμα εξασφαλίζει την υπέρτατη ήδονη. Ωστόσο και οι πρακτικές αρετές της εγκράτειας, της μετριοπάθειας, ανδρείας κ.λ.π. φανερώνουν την κυριαρχία του νου στην πρακτική ζωή. Την αρετή, που είναι ή ικανότητα, ή συνθήθεια (έξις) του ανθρώπου να εκτελεί καλά τα

άτομικά και κοινωνικά του καθήκοντα, την πετυχαίνει ο άνθρωπος ως "ζών κοινωνικόν". Άνωτατες από τις κοινωνικές αρετές είναι ή φιλαλληλία και ή φιλανθρωπία, από τις οποίες απορρέουν άλλες μερικότερες κοινωνικές αρετές. Μόνο στίς κοινωνικές αρετές αναφέρονται έπαινοι και έπικρίσεις, πού είναι τὰ κριτήρια του αγαθού και του κακού, οι πηγές της τιμής και της άτιμίας. Ως κοινωνικό δν ο άνθρωπος δέν άσκει την άρετή του μόνο στην άτομική του ζωή, αλλά και στον κοινωνικό του βίο και στον ύπερατομικό οργανισμό του κράτους, σκοπός του οποίου είναι ή ήθική διαπαιδαγώγηση των πολιτών. Άπό τους Στωϊκούς οι διανοητικές αρετές τοποθετούνται πίσω από τις ήθικές. Η άρετή είναι αυτάρκης· μόνη της είναι άρετή για την ευδαιμονία. Για την απόκτηση της προϋπόθεση είναι τó ξερρίζωμα των παθών, άκόμη και της λύπης και του οίκτου (άπάθεια). Στην Ηθική του Πλωτίνου ή "κάθαρσις" της ψυχής, ή βαθμιαία απομάκρυνση από τó σώμα, από τó όποιο πηγάζει κάθε κακό, είναι ó πρώτος δρος για την άρετή. Με την κάθαρση γίνεται τέλεια κάθε ανθρώπινη άρετή. Στην όμοίωση προς τó θεό και την τελείωση οδηγούν οι αρετές πού είναι καθάρσεις. Κυριότατες αρετές είναι οι κοινωνικές ή πολιτικές (φρόνηση, άνδρεία, σωφροσύνη, δικαιοσύνη), πού συμφωνούν με τις τέσσερες Πλατωνικές. Για την άσκηση τούτων ó Πλωτίνος και ó Πορφύριος ξεχωρίζουν τέσσερες

ιαθμίδες: την κοινωνική, τή θεωρητική, τή νοητική και την παραδειγματική. Στο Χριστιανισμό κύριες αρετές είναι: ή αγάπη, ή έλπίδα και ή πίστη. Σύμφωνα με την αντίληψη του Καρτεσιού σκοπός των ενεργειών του ανθρώπου είναι ή ευδαιμονία, πού είναι επιγέννημα της άρετης. Οι σαφείς αντιλήψεις για τó αγαθό γίνονται άφετηρία του ήθικού βίου, ενώ τά πάθη ταράζουν τή γνώση και την έκτρέπουν από τó δρόμο της άρετης. Ο άνθρωπος όφείλει νά δαμάζει με τή θέλησή του τά πάθη και με τή συμπεριφορά του νά επιδοκιμάζει τις σαφείς ιδέες. Ο Σέφτσομπερν ύποστηρίζει ότι ή άρετή εϋδοκιμεί όταν πραγματοποιείται μία εθερμητική ίσορροπία μεταξύ του κοινωνικού ένστίκτου και του ένστίκτου της αυτοσυντήρησης, και άπειλείται, όταν είναι αδύνατες οι φυσικές ροπές και όρημητικές οι έγνωστικές. Στενή είναι επίσης ή σύνδεση του αγαθού με τó ώραίο. Η άρετή είναι ήθική και ως τέτοια είναι ή τέλεια ώραιότητα, ή έλληνική καλοκαγαθία. Στην Καντιανή μεταφυσική των ήθών ή άρετή θεμελιώνεται στην υπερνίκηση των φυσικών ροπών. Ο Χιούμ διακρίνει τέσσερα είδη άρετών: 1) αυτές πού είναι για μās τους ίδιους εϋχάριστες (μετριοφροσύνη, ευγένεια κ.λ.π.), 2) αυτές πού είναι για μās ωφέλιμες (σωματική ρώμη, θέληση κ.λ.π.), 3) αυτές πού είναι για άλλους ωφέλιμες (εϋνοια, φιλανθρωπία, δικαιοσύνη), 4) κοινωνικές αρετές, πού είναι οι άνωτατες και σπουδαιότατες.

ΑΡΧΗ

Με ύποκειμενικό νόημα, αξίωμα, προϋπόθεση, με αντικειμενικό νόημα, ή πρώτη βάση, στον Ἀριστοτέλη ή πρώτη αίτια, από το οποίο κάτι είναι ή γίνεται ή είναι δυνατό ν' αναγνωριστεί ("ή ἔστιν ή γίνε-ται ή γινώσεται τι"). Στον ἐμπειρισμό οι ἀρχές είναι ρυθμιστικές ιδέες, πού μᾶς καθοδηγοῦν στήν πνευματική μας ἐργασία. Ἡ ἀλήθεια τους ἐγκτεται στό κύρος τους και τό κύρος τους στήν ἀξία τους γιά τήν ἐργασία. Ὅταν ἕνας νόμος δικαιολογηθεῖ ἐπαρκῶς στήν πείρα, μπορεῖ κατά τόν Πουανκαρέ νά ὀνομασθεῖ ἀρχή. Στή λογική και στή γνωσιολογία ἀρχή είναι ἀνώτατη ἐννοια, στή μεταφυσική ἀρχή (ή αίτια) είναι ή πρώτη οὐσία από τήν ὁποία προέρχεται ἕνα ὄν. Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τέσσερες αίτιες: 1) οὐσία, τό τι ἦν είναι (τό εἶδος, τό παράδειγμα), 2) ὕλη, τό ὑποκείμενο, 3) ή ἀρχή τῆς κίνησης, 4) τό οὐ ἔνεκα, τάγαθόν, τό τέλος. Ἡ σχολαστική φιλοσοφία διακρίνει: 1) εἰδολογική αίτια (causa formalis), 2) ὕλική αίτια (causa materialis), 3) ποιοτική αίτια (causa efficiens), 4) τελική αίτια (causa finalis).

ΑΤΟΜΙΚΙΣΜΟΣ (individualismus)

Ἡ ἀρχική ἱστορικο-πνευματική σημασία τοῦ ὄρου ἦταν ή διατήρηση και ἀνάπτυξη τῆς σύμφυτης στό ἄτομο ἰδιομορφίας και τῶν ἰδιαίτερων δικαιωμάτων του. Ὁ ἠθικός - πολιτικός ἀτομικισμός θεωρεῖ τό ἄτομο ὡς αὐτοσκοπό και βλέπει τήν ἐτυχία του στήν ἀνάπτυξη τῆς προ-

σωπικότητάς του. Γενικά είναι ἀντίθετος πρὸς τόν κολλεκτιβισμό και τοὺς ἀπρόσωπους ὑπερατομικούς κοινωνικούς θεσμούς. Τήν κοινωνία και τό κράτος θεωρεῖ ὡς μέσα γιά τήν πραγματοποίηση τῶν σκοπῶν τοῦ ἀτόμου. Κατά τή θεωρία τῆς ἀτομοκρατίας ὅλα τὰ ἱστορικά και κοινωνικά γεγονότα είναι ἀποτελέσματα τῆς ἀλληλεπίδρασης τῶν ἀτόμων, τῆς συνειδητῆς και σκόπιμης δράσης σημαντικῶν προσωπικοτήτων. Ὁ θεωρητικός ἀτομικισμός ὀδηγεῖ στον ὑποκειμενισμό, στήν ὀνοματοκρατία (nominalismus), στον εὐδαιμονισμό, στον ὀφελιμισμός, στον ἀναρχισμό ή στή μεταβολή τῆς κοινωνίας και τοῦ κράτους σέ ὄργανα ἐξυπηρέτησης τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων. Οἰκονομικά ὀδηγεῖ στον φιλελεύθερο καπιταλισμό.

ΑΤΟΜΟ

Τό ἄτημο. Ἄτομα ὀνομάζουν οι ἀρχαίοι φιλόσοφοι Λεύκιππος, Δημόκριτος και Ἐπίκουρος ἄτηματα σωματίδια, ἀπειροελάχιστα στό μέγεθος στοιχεῖα τῆς ὕλης, διαφορετικά στό σχῆμα και στίς διαστάσεις τους. Τὰ ἄτομα είναι αἰώνια, ἀγέννητα και ἀνώλεθρα· είναι μεστά και ἔχουν σῶμα. Μὲ τέτοια ἐννοια ἐμφανίζεται ἀργότερα τό ἄτομο στή φιλοσοφία τοῦ Γκασσεντι και τοῦ Χόλμπαχ, στή φυσική και Χημεία τῶν ἀρχῶν τοῦ 19 αἰ., πού ἀνάπτυξαν παραπέρα τίς ἀντιλήψεις γιά τό ἄτομο. Σήμερα είναι τό ἄτομο ἕνα ἀντικείμενο ἔρουνας τῆς φυσικῆς.

ΑΥΤΑΡΧΙΑ

Ἡ θεωρία πού ὑποστηρίζει ὅτι ἡ βούληση τοῦ ἀνθρώπου δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ ἐξωτερικὰ αἷτια.

ΑΥΤΟΜΑΤΙΣΜΟΣ

Χαρακτηρισμὸς τῶν φαινομένων πού ξετυλίγονται σύμφωνα μὲ ὁρισμένους νόμους κατὰ ἕνα σχετικὰ ἀνεξάρτητο τρόπο, χωρὶς τὴν ἐπέμβαση ἑνὸς ἐξωτερικοῦ ἐλατηρίου ἢ τῆς συνειδητῆς βούλησης. Στὴν ψυχολογία οἱ ἀπλούστερες καὶ ὑποτυπωδέστερες μορφές τῆς ἐνέργειας τῆς συνειδήσης, πού αὐτοματοποι-οῦνται ἐξαιτίας τῆς συχνῆς ἐπανάληψης (ψυχολογικὸς αὐτοματισμὸς). Στὴν ἠθικὴ ὁ ὅρος δηλώνει μερικὲς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου πού, ἐπειδὴ εἶναι αὐτόματες, δὲν συνεπάγονται ἠθικὴ εὐθύνη (ἠθικὸς αὐτοματισμὸς).

ΑΥΤΟΜΑΤΟ

Στὸν Ἀριστοτέλη τὸ τυχαῖο, πού τὸ ἀντιπαραθέτει στὴ φύση. Κάθε φυσικὴ κίνηση εἶναι σκόπιμη ("ὁ θεὸς καὶ ἡ φύσις οὐδὲν μάτην ποι-οῦσιν"), ὥστόσο στὰ πλαίσια τῶν φυσικῶν νόμων μένει ἕνας ἐλεύθερος χώρος γιὰ τὸ αὐτόματο, τὴν ἐμφάνιση ἑνὸς γεγονότος πού δὲν ἦταν σκοπὸς, ἀλλὰ ἀποτέλεσμα κάποιας παράπλευρης ἐπενέργειας, πού συσχετίζεται μὲ τὰ μέσα πού ὑπηρετοῦν ἕναν ἄλλο σκοπὸ. Στὸ αὐτόματο περιέχεται ὡς μία ἔννοια μὲ

πιο στενὴ ἔκταση ἢ τύχη, ἕνα ἐπίτευγμα πού δὲν ἦταν σκοπὸς, ἀλλὰ μποροῦσε νὰ ἦταν (ὅπως ἡ εὕρεση ἑνὸς θησαυροῦ στὰ χωράφια). Κατὰ τὸν Λαίμπνιτς ἡ ψυχὴ εἶναι ἕνα θαυμάσιο φυσικοπνευματικὸ αὐτόματο, ἀνώτερο ἀπ' ὅλα τὰ τεχνητὰ αὐτόματα.

ΑΦΑΙΡΕΣΗ

Ἄκουσια ἢ ἐκούσια νοητικὴ ἐνέργεια γιὰ τὸ σχηματισμὸ ἔννοιων ἀπὸ ἐντυπώσεις ἢ παραστάσεις μὲ τὴν ἀπομόνωση καὶ ἔξαρση μερικῶν ἰδιαίτερων γνωρισμάτων ἑνὸς ἀντικειμένου (θετικὴ ἀφαίρεση), ἐνῶ παράλληλα ἀπομακρύνουμε ἀπ' αὐτὸ πολλὰ ἄλλα (ἀρνητικὴ ἀφαίρεση) γιὰ νὰ μποροῦμε νὰ ἐφαρμόζουμε αὐτὴ τὴν ἔννοια σὲ ἄλλες παραπέρα νοητικὲς ἐνέργειες. Συμβαίνει ἐπίσης νὰ γίνεται ἡ ἀφαίρεση καὶ ἀντίστροφα, μὲ τὴ σύλληψη καὶ ἀπομόνωση τῶν κοινῶν στοιχείων διάφορων ἐντυπώσεων καὶ παραστάσεων, ἐνῶ ἀπομακρύνουμε τὰ ἄλλα. Στὴ φιλοσοφία παραλείπουμε τὸ μεμονωμένο, συμπτωματικὸ, ἐπουσιῶδες καὶ ἐξαιρούμε τὸ γενικὸ, ἀναγκαῖο καὶ οὐσιαστικὸ, γιὰ νὰ φτάσουμε στὴν ἀντικειμενικὴ γνώση. Ἡ γνώση τοῦ οὐσιαστικοῦ, πού προηγεῖται ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση καὶ τὴν κατευθύνη, λέγεται στὸν Πλάτωνα ἀνάμνησις. Μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀφαίρεση δημιουργήθηκαν οἱ ἐπιστημονικὲς ἔννοιες καὶ οἱ κατηγορίες.

B

ΒΙΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Ἡ θεωρία πού ἐξηγεῖ τὴ ζωὴ καὶ τὰ ἐνεργήματα τοῦ ἀνθρώπου ἀποκλειστικά ἀπὸ βιολογικοὺς ὄρους, κυρίως ἀπὸ τὶς κληρονομικὰς καταβολὰς καὶ τὸ περιβάλλον. Ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖται μόνον ἀπὸ τὴν ἀποψη μιᾶς ἰδιαίτερης βιολογικῆς ἐξέλιξης. Κάθε πνευματικὸ εἶναι ἓνα προϊόν τοῦ βιολογικοῦ καὶ παίρνει ὡς ἐκδήλωση ζωῆς ἀπ' τὸ νόημά του. Ἔτσι ὁ βιολογισμὸς ἀρνεῖται κάθε ρυθμιστικὴ ἐπίδραση τοῦ πνεύματος στὴ ζωὴ, τὴ δὲ θρησκεία θεωρεῖ ὡς μία μορφή ἱκανοποίησης βιολογικῶν ἀναγκῶν. Ἐκπρόσωπος τοῦ βιολογισμοῦ εἶναι ἡ ὀνομαζόμενη φιλοσοφία τῆς ζωῆς τοῦ 19 καὶ 20 αἰ. (Νίτσε, Κλάγκες, Μπέρξον), ὁ πραγματισμὸς κ.λπ.

ΒΙΩΜΑ

Πρωταρχικὸ ψυχικὸ ἐνεργήμα, σὸ ὁποῖο συλλαμβάνεται ἡ ἔννοια καὶ τὸ ἀξιολογικὸ περιεχόμενον ἑνὸς ἀντικειμένου μὲ ὄλες τὶς ψυχικὰς δυνάμεις, ὥστε τὸ διούμενον πρᾶγμα νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν ἑαυτὸ μας. Τὸ βίωμα διακρίνεται γιὰ ἀμεσότητα καὶ συναισθηματικὴ διεγερτικότητα, ὥσπὸσο δὲν ἀποκλείει μιὰ βαθύτερη νοητικὴ διεύθυνση καὶ ἐπεξεργασία. Ὁ Ντιλτάυ χρησιμοποιοεῖ τὶς βασικὰς ἔννοιες "βίωμα", "ἐκφραση" καὶ "κατανόηση" ὡς θεμέλιο τῆς μεθόδου τῶν ἐπιστημῶν τοῦ πνεύματος.

ΒΟΥΛΗΣΗ

Μία ἰδιόμορφη ψυχοπνευματικὴ λειτουργία, ἀνώτερη ἀπὸ τὴ σκέψη, τὸ αἶσθημα καὶ ἄλλες λειτουργίαι, στὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ὡς "ἐνεργητικὸ ὄν" θεμελιώνει τὸν τρόπο ὑπαρξῆς του. Ἀντίθετα πρὸς τὴν ὀρμέφυτη ἐνέργεια, ἡ βούληση εἶναι μία πνευματικὴ ἐνέργεια πού κατευθύνεται συνειδητὰ σ' ἓνα σκοπὸ, πού ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος διάλεξε καὶ γιὰ τὴν πραγματοποίησὴ του ἐπιστρατεύει ὄλες του τὶς δυνάμεις. Ἡ βίωση μιᾶς πράξης πού προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἐγὼ, ἀπὸ τὴ συνειδητὴ καὶ ὑπεύθυνη συγκατάθεση ἢ ἄρνηση τοῦ ὑποκειμένου, εἶναι τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῆς βούλησης. Ἐνα ἄλλο οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τῆς βούλησης εἶναι ἡ νόηση, δηλαδὴ ἡ συνειδητοποίηση καὶ ὀργάνωση τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς κατεύθυνσης τῆς πράξης μας. Ἡ ἐπιθυμία συνειδητοποιεῖται ὡς "σκοπός". Τὸ ἀντικείμενον τοῦ σκοποῦ ἀντιπροσωπεύεται κατὰ κάποιον τρόπο στὴ συνείδηση· εἶναι μία ἀντανάκλαση τῆς σκέψης καὶ ἀπόφασης. Οἱ προαιρετικὰς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου προϋποθέτουν πάντοτε τὴν ἀπόφαση τοῦ Ἐγὼ, ἡ ὁποία προκύπτει ἀπὸ ἀντικειμενικὴ ἀξιολογικὴ κρίση (nihil volitum, nisi praecognitum) δὲν ἐπιθυμοεῖς ποτὲ κάτι πού νὰ μὴ τὸ ἔχεις γνωρίσει πρῶτύτερα). Κάθε κίνητρο τῆς βούλησης παρά-

γει αντικίνητρα (έμποδισμός), από την ισχύ των οποίων εξαρτάται εάν ή βούληση έχει ως επακόλουθο μία πράξη. 'Η πρόσκρουση σε αντιφάσεις και ή θέση που παίρνει το 'Εγώ απέναντι σ' αυτές, δηλαδή ή υπερνίκηση τούτων, ανήκουν στην ουσία της βούλησης. 'Ο βασικός τύπος των έκδηλώσεων της βούλησης είναι ή πράξη έκλογής. 'Η ελεύθερη βούληση έχει τη δυνατότητα να διαλέξει μεταξύ περισσότερων κινήτρων, άκóμη και ένα που είναι αντίθετο πρòς τις ζωτικές του ανάγκες. Χάρη σ' αυτή τη βούληση είναι ο άνθρωπος το μοναδικό όν που ενεργεί κατά των προσωπικών του συμφερόντων, που μπορεί να καταστρέψει και τον ίδιο τον έαυτό του (αυτοκτονία).

ΒΟΥΛΗΣΙΑΡΧΙΑ (voluntarismus)

Βασική κατεύθυνση της μεταφυσικής και της ψυχολογίας, ή οποία θεωρεί τη βούληση και όχι τη νόηση ως βασική λειτουργία του ψυχικού βίου, ως βασική αρχή του Είναι. Την προτεραιότητα της βούλησης δέχεται έκτος από τον Αύγουστινο, ο οποίος υποστήριξε την αντίστοιχη πρòς την τριαδικότητα του θεού ενεργό ένότητα ανθρώπινου Είναι, βούλησης και γνώσης, και ο Ντoύς Σκότους ("ή βούληση είναι πάνω από τη νόηση" *voluntas est superior intellectu*). 'Ο κλασσικός φιλόσοφος της βουλησιαρχίας είναι ο Σοπενχάουερ, για τον όποιο ή βούληση είναι ή ουσία της πραγματικότητας, μία τυφλή αλογική και έντελώς πρωτόγονη ζω-

τική δύναμη, που έμεις ονομάζουμε πνεύμα, λόγο, νόηση. 'Ο νους του ανθρώπου είναι ένα όργανο της βούλησης. Στη νόηση κατά κάποιον τρόπο ανάδει ή βούληση ένα πυρσό, με τον όποιο φωτίζεται αυτή ή ίδια. Γενικά ή μεταφυσική βουλησιαρχία, έπηρεασμένη από τη διδασκαλία του Καντίου για την προτεραιότητα του πρακτικού λόγου, θεωρούσε τη βοήληση ως την άπόλυτη δημιουργική αρχή του κόσμου. 'Ο Νίτσε έδλεπε σ' όλα τα έμβια τη θέληση για δύναμη. 'Η θέληση για δύναμη είναι ή κοινωνιολογική πολιτική του θέσης. Βουλησιαρχικές τάσεις δείχνει έπίσης και ο πραγματισμός.

BYZANTINΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Γεννήθηκε με την ανεξαρτοποίηση και τον έκχριστιανισμό της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τον 6 και 7 αί. Πρόδρομοι είναι οι πατέρες της έκκλησίας Προκόπιος από τη Γάζα, Λεόντιος από το Βυζάντιο, 'Ιωάννης Δαμασκηνός. 'Η βυζαντινή φιλοσοφία καλλιέργησε ιδιαίτερα την Πλατωνική - 'Αριστοτελική παράδοση, ώστόσο δέ διακρίνεται για πρωτότυπο και δημιουργικό φιλοσοφικό στοχασμό. Κύριο χαρακτηριστικό της είναι ο συγκρητισμός και το μυστικιστικό πνεύμα. 'Αρχισε με τον Φώτιο και κορυφώθηκε στον Μιχαήλ Ψελλό, ο οποίος παρασκεύασε το έδαφος για το μεταγενέστερο Πλατωνισμό της βυζαντινής φιλοσοφίας, και τον Νικηφόρο Βλεμμύδη, ή "Λογική" του

ὁποίου ἔγινε τὸ φιλοσοφικὸ ἐγχειρίδιο ὄχι μόνον τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Ἀργότερα ἡ βυζαντινὴ φιλοσοφία ἀναπτύχθηκε στὴν Ἰταλία τῆς Ἀναγέννησης μετὰ τὸν Βησσαρίωνα, τὸν Γεώργιο Τραπεζούντιο κ.ά. Ἐνα μυστικιστικὸ φιλοσοφικὸ ρεῦμα ἀντιπρο-

σωπεύεται ἀπὸ τὸν Νικόλαο Καβάσιλα (14 αἰ.). Τὴ φιλοσοφία ἐκπροσωπεῖ στὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων ὁ θαυμαστὴς τοῦ Πλάτωνα Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός, ὁ ὁποῖος ὀραματίστηκε τὴ δημιουργίαν μιᾶς νέας θρησκείας πάνω στὴ βάση ἀρχαιοελληνικῶν προτύπων.

Γ

ΓΛΩΣΣΑ

Τὸ πιὸ γενικὸ καὶ διαφοροποιημένο ἔκφραστικὸ μέσο τοῦ ἀνθρώπου, ἢ ἱκανότητά του, ποῦ πηγάζει ἀπὸ ἓνα πνευματικὸ — ψυχικὸ κέντρο, νὰ συνδέει μὲ μία αἰσθητὰ ἀντιληπτὴ μορφή (σημεῖο, εἰκόνα, λέξη) μία μόνο πνευματικὰ κατανοητὴ σημασία. Ἡ λέξη εἶναι σύμβολο τῆς σκέψης, ἓνα ἐξωτερικὸ σημεῖο γιὰ μία ἐσωτερικὴ ἔννοια. Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἔννοιας ὁ ἄνθρωπος χρησιμοποιεῖ τὴ γλῶσσα του, μὲ τὴν ὁποία πραγματοποιεῖται μία στενὴ σχέση νόησης — γνώσης. Γι' αὐτὸ πρωταρχικὴ σημασία γιὰ τὴ λειτουργία τῆς νόησης τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ἡ γλωσσικὴ ἔκφραση αἰσθημάτων, ἐπιθυμιῶν, προσταγῶν, ἰσχυρισμῶν ἢ ἐρωτημάτων, γιὰ τὴν ὁποία οἱ ἔννοιες εἶναι τὰ ἀπαραίτητα βοηθητικὰ μέσα. Ἡ γραμματικὴ κάθε γλώσσας εἶναι ἓνα ὄργανο γιὰ τὴ μορφοποίηση καὶ διατύπωση σκέψεων. Δίνει στὶς λέξεις τὸ νόημα ποῦ ἔχουν καὶ τὸ καθιερώνει μὲ τὴ συνήθεια ἀπὸ τὴ χρῆση τους. Στὴ γλωσσικὴ ἔκφραση ὑλοποιοῦνται οἱ σκέψεις, γίνεται ἡ ἔννοια κοφτερή, διαρκῆς, ἄμεσος φορέας νοήματος καὶ ἔτσι ἀσκεῖ πιὸ ἰσχυρὴ ἐπίδραση στὸ γενικὸ πνευματικὸ δίο. Κατὰ τὸν Πλάτωνα ἡ γλῶσσα εἶναι φωναχτὴ σκέψη καὶ ἡ σκέψη σιωπηλὸς λόγος· κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη φυσικὸ χάρισμα

τοῦ ἀνθρώπου, ἓνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ποῦ τὸν ξεχωρίζουν ἀπὸ τὰ ἄλλα ζῶα. Τὸ κοινὸ γνώρισμα ὄλων τῶν ἀρχικῶν καὶ πρωτόγονων γλωσσῶν εἶναι οἱ ἀθρόοι φθόγγοι. Μὲ τὴ σύναψη μερικῶν συμπλεγμάτων φθόγγων πρὸς ὀρισμένα πράγματα, φαινόμενα καὶ ἀντικείμενα, δημιουργήθηκε ἡ γλῶσσα. Ἡ παράνα ἀνάπτυξη καὶ διαμόρφωση τῆς ἀρχικῆς γλώσσας καθορίστηκε ἀπὸ τὴ μεταβολὴ τῶν πολιτικῶν, κοινωνικῶν καὶ οικονομικῶν ὄρων τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ σύνθεση καὶ τὸ εἶδος τῆς γλώσσας εἶναι συνυφασμένα μὲ τὴν εὐρύτητα ἢ στενότητα τοῦ πνευματικοῦ μας ὀρίζοντα. Ὅπως ἡ γλωσσικὴ ἱκανότητα εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν κατάκτηση γνώσεων, ἔτσι καὶ αὐτὲς εἶναι πηγὴ γιὰ νέες ἐμπειρίες. Ἡ πνευματικὴ καὶ γλωσσικὴ ἐξέλιξη εἶναι δύο πλευρὲς τῆς ἴδιας μορφωτικῆς λειτουργίας. Γενικὰ ἡ γλῶσσα εἶναι μία πνευματικὴ δύναμη ποῦ προάγει τὴν ἱκανότητα τῆς ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, στὴν ὁποία στηρίζεται κάθε γνήσια κοινωνία. Εἶναι ἡ βάση τῆς προόδου καὶ τὸ θεμέλιο τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀκριβῆς ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τοῦ προβλήματος τῆς γένεσης τῆς γλώσσας εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατη, γιατί ἡ ἀρχὴ τῆς εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀνθρώπι-

νου πνεύματος, δηλαδή με την ἀρχή του ἀνθρώπου. Κατὰ τὴ θεωρία τῆς παραδοσιοκρατίας ἡ γλώσσα δόθηκε στὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ θεό. Ἄλλη θεωρία ὑποστηρίζει ὅτι θεοπίστηκε ἀπὸ μία ἀθθαίρετη συμφωνία τῶν ἀνθρώπων. Ἡ θεωρία τῆς ἐμφυτῆς καταγωγῆς θεωρεῖ ὡς ἀρχὴ τῆς δημιουργίας τῆς γλώσσας τοὺς φθόγγους καὶ τὶς ἀναρθρῶνες φωνές. Πολὺ διαδεδομένη στοὺς νεώτερους χρόνους εἶναι ἡ θεωρία ποὺ ἀνάγει τὴ γλώσσα στὴν ἀνάγκη τῆς ἀνακοίνωσης, καθὼς καὶ ἡ θεωρία τῆς μίμησης, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἀνθρώπινη γλώσσα ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὴ μίμηση φθόγγων.

ΓΝΩΣΗ

Ἡ παρουσία στὸ πνεῦμα ἑνὸς ὁρισμένου ἀντικειμένου τῆς σκέψης, τὸ ὁποῖο θεωρεῖται ὑποκειμενικὰ ἢ ἀντικειμενικὰ ὡς ἀληθινό. Ἡ ἀληθινὴ γνώση, σ' ἀντίθεση πρὸς τὴν πίστη, ποὺ στηρίζεται σὲ ὑποκειμενικούς καὶ ὄχι ἀναγκαῖα ἀληθινούς λόγους ἢ σὲ μία ἀθθεντία, βασίζεται, στὴν ἀντίληψη καὶ στὴν ἐμπειρία. Στὸ πνεῦμα τῆς φιλοσοφίας γνώση εἶναι "τὸ νὰ γνωρίζουμε κάτι ὡς κάτι". Ἦδη στὸν Πλάτωνα ἡ οὐσία τῆς γνώσης εἶναι ἡ ἀλήθεια. Σὲ κάθε γνώση ἐμπεριέχεται μία κρίση, ποὺ στηρίζεται σὲ ἐμπειρίες καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὴ συνείδηση τῆς βεβαιότητας. Κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς εἶναι ἡ ἀναφορικότητα: τὸ μεμονωμένο γνωστικὸ φαινόμενο γίνεται νοητὸ μὲ τὴν ἀναφορὰ του σ' ἓνα γενικό, μὲ τὴν ἀναγνώριση τῶν θεμελιωδῶν συναρτησέων του. Νέ-

ες, ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ καὶ τὴν ἐξωτερικὴ ἐμπειρία γνώσεις μποροῦν νὰ προκύψουν μόνο μὲ τὴ δημιουργικὴ φαντασία. Διακρίνουμε τυπικὲς ἢ ἀφηρημένες γνώσεις καὶ περιεκτικὲς ἢ συγκεκριμένους γνώσεις, ποὺ διαιροῦνται σὲ πολλὰ εἶδη, ἀνάλογα μὲ τὶς πραγματολογικὲς περιοχὲς ποὺ ὑπάρχουν. Στὴ φιλοσοφικὴ παράδοση ἡ γνώση ἐννοεῖται ὡς συμφωνία ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου (adaequatio intellectus ad rem). Ὁ καθορισμὸς τοῦ ἀντικειμένου εἶναι τὸ πρωτεῖον χαρακτηριστικὸ τῆς γνώσης. Σὲ κάθε γνώση ἀνταποκρίνεται (ἀντίκειται) ἓνα αἰσθητὸ ἀντικείμενο ἢ φαινόμενο. Τοῦτο ὑπάρχει ἔξω καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου (τὸ εἶναι), ἐνῶ ἡ γνώση ἐνυπάρχει στὴ συνείδηση, εἶναι ὁ ἄνθρωπος (ἡ νόηση) ποὺ παρατηρεῖ καὶ γνωρίζει τὸ ἀντικείμενο. Τὸ γινώσκον ὑποκείμενο καθορίζει τὶς μεθόδους μὲ τὶς ὁποῖες γίνεται δυνατό νὰ παρουσιάζονται στὴ συνείδηση τὰ πράγματα μὲ ἀκριβὴ συσχέτιση καὶ σαφήνεια. Μὲ τὴ διεύθυνση τῆς σκέψης στὴν οὐσία ἑνὸς πράγματος ἢ ἰδέας γίνεται ἀντιληπτὸ ὁλόκληρο τὸ περιεχόμενό τους, ἡ φύση τους καὶ οἱ ιδιότητές τους καὶ δὲν μένει τίποτα ἀσαφές καὶ σκοτεινό. Ὁ "ποιητικὸς νοῦς" εἶναι ἡ ὄντολογικὴ βάση κάθε γνώσης. Γνώση μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μόνον ἐπειδὴ πάντοτε ὑποκείμενο καὶ ἀντικείμενο περιλαμβάνονται στὴ γενικότητα σύνθεσης τοῦ εἶναι. Τὸ ἴδιο τὸ εἶ-

ναι είναι ή αρχή του όντος και της γνώσης. Στην περιογή της γνώσης υπάρχουν καθοριστικοί κανόνες και μέτρα. Η γνώση προϋποθέτει προηγούμενη αντικειμενικοποιημένη μάθηση για τόν χαρακτήρα ενός πράγματος, ώστόσο υπάρχει χώρος για ένεργητικότητα του άτομου που προσπαθεί να οικειοποιηθεί ένα αντικείμενο. Το σύστημα όλων τών θεμελιωμένων γνώσεων ενός όρισμένου πεδίου της πραγματικότητας είναι ή έπιστήμη. Η χρησιμοποίηση έννοιών, κρίσεων και συλλογισμών είναι το μέσο για ν' αποκτήσουμε μία γνώση που ν' αντανακλά βαθύτερα και πληρέστερα τη συγκεκριμένη πολυμορφία του κόσμου, για να συλλάβουμε την αλήθεια. Η διαδικασία της γνώσης πραγματοποιείται με μία πολύμορφη σύνθεση πνεύματος και έμπειρικού δεδομένου και γι' αυτό είναι δύσκολο να ξεχωρίσουμε αδοτηρά το βαθμό συμμετοχής σ' αυτή του όποκειμένου από το βαθμό συμμετοχής του αντικειμένου.

ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΑ

Κλάδος της καθαρής φιλοσοφίας που μελετάει την ουσία, τις μορφές, τις πηγές, τις δυνατότητες, την αξία και τα όρια της αληθινής γνώσης του έξωτερικού κόσμου και του Έγώ μας. Έμφανίστηκε σαν αδοτελής έπιστήμη στα μέσα του 19 αί., αφού απόσπασε από τη μεταφυσική το γνωσιολογικό πρόβλημα. Στο 19 και στην αρχή του 20 αί. εμφανίστηκε ένα πλήθος από κατευθύνσεις της γνωσιολογίας: έμπειρισμός, έμ-

πειριοκριτικισμός, ιδεαλισμός, κριτικισμός, φαινομεναλισμός, θετικισμός, πραγματισμός, ρεαλισμός, σκεπτικισμός και αισθησιαρχία. Όλα αυτά τα φιλοσοφικά ρεύματα διαμορφώθηκαν από τη διαφορετική εξήγηση που δίνουν στο πρόβλημα της πηγής της γνώσης, εάν δηλαδή ή γνώση προέρχεται από την έμπειρία ή τη νόηση.

ΓΝΩΣΤΙΚΙΣΜΟΣ Η ΓΝΩΣΙΣ

Φιλοσοφικά – θρησκευτικά συστήματα που δημιουργήθηκαν κατά τους πρώτους αιώνες της ανάπτυξης και διάδοσης του Χριστιανισμού μεταξύ τών όπαδών της νέας θρησκείας. Στην Καινή Διαθήκη ό όρος “γνώσις” σημαίνει μία δωρεά του θείου πνεύματος χάρη στην όποία ό πιστός συλλαμβάνει ένοραματικά το έσχατο νόημα τών θρησκευτικών φαινομένων. Οι μη έκκλησιαστικοί Γνωστικοί (Βασιλείδης, Βαλεντίνος, Σατούρνιος, Τατιανός, Μαρκίων, Καρποκράτης κ.ά.) συνένωσαν την Γνώσιν με αρχαίες ανατολικές, ιδιαίτερα με περσικές και συριακές θρησκευτικές παραστάσεις, με Ιουδαϊκή θεολογία, πλατωνική, στωϊκή και πυθαγόρεια φιλοσοφία. Οι έκκλησιαστικοί Γνωστικοί (Κλήμης από την Άλεξάνδρεια, Όριγένης) ήθελαν μόνον να στηρίξουν τη Χριστιανική πίστη. Κοινό χαρακτηριστικό όλων τών γνωστικών συστημάτων είναι το ότι άρνούνται τη συνύπαρξη του καθαρού πνεύματος – θεού (το άπόλυτο αγαθό) και ύλης (το κακό)

καὶ τὸ ὅτι ἐπιδιώκουν νὰ πραγμα-
τοποιήσουν τὴν ἔνωση τῆς ἀνθρώ-
πινης ψυχῆς μετὰ τὸ θεῖο καὶ τὸ ὑπεράν-
θρωπο μετὰ τὴν ἔκσταση καὶ τὴν τε-
λετοουργία. Ἡ τάση τῶν Γνωστικῶν
νὰ μὴν ἀρνοῦνται στὴν πίστιν, ἀλλὰ
νὰ θέλουν νὰ προχωρήσουν στὴν
ἐπεξεργασία καὶ κατανόηση τῶν
θεμελιωδῶν προτάσεων τοῦ Χριστι-
ανικοῦ κηρύγματος μετὰ γνωστικὰ
μέσα ὁδήγησε τὴν Ἐκκλησία σὺν
μεγαλύτερο ἐσωτερικῷ κίνδυνῳ. Οἱ

ρίζες τοῦ γνωστικισμοῦ φτάνουν
στὴν προχριστιανικὴ ἐποχὴ, ὡστό-
σο αὐτὸς ἀκμάζει σὺν 2 αἰ. μ.Χ. Ἄ-
πὸ τὸ γνωστικισμὸ προήλθε ὁ μανι-
χαϊσμὸς, τὸν ὁποῖο ἴδρυσε στὰ μέ-
σα τοῦ 3 αἰ. μ.Χ. ὁ Πέρσης Μάνης.
Στὸ μεσαίωνα ὁ γνωστικισμὸς ἐπη-
ρέασε τὴν ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ
πνεύματος καὶ ἀργότερα τὶς διάφο-
ρες μορφῆς τοῦ πνευματικοῦ Χρι-
στιανισμοῦ, τὴ θεοσοφία καὶ τὴν ἀν-
θρωποσοφία.

ΔΑΙΜΟΝΙΟΝ

“Θείον ὄν”, ἔτσι ὀνόμαζε ὁ Σωκράτης μία “ἔσωτερικὴ φωνή”, ποὺ τὸν προειδοποιούσε, ὅταν σκεπτόταν, νὰ μὴ κάνει κάτι μὴ ὀρθό, κάτι ἀντίθετο πρὸς τὸ ἀγαθό. Στὴν Ἀπολογία λέει γι’ αὐτό: “ἔμοι δὲ τοῦτ’ ἔστιν ἐκ παιδὸς ἀρξάμενον φωνὴ τις γιγνομένη, ἥ, ὅταν γένηται, ἀεὶ ἀποτρέπει με τοῦτο, ὃ ἂν μέλλω πράττειν, προτρέπει δὲ οὐποτε”. Ἡ δύναμη, ἀπὸ τὴν ὁποία προερχόταν αὐτὴ ἡ φωνὴ εἶναι ὁ θεὸς ἢ οἱ θεοί, οἱ ἴδιοι οἱ θεοὶ ποὺ μιλάνε στοὺς ἀνθρώπους διὰ τῶν μαντείων.

ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ

Ἡ τέχνη τῆς συζήτησης, ἡ ἐπιστήμη τῆς λογικῆς. Εὐρέτη τῆς διαλεκτικῆς ὀνομάζει ὁ Ἀριστοτέλης τὸν Ἐλεάτη φιλόσοφο Ζήνωννα. Γιὰ τὸ Σωκράτη διαλεκτικὴ εἶναι ἡ τέχνη τῆς συζήτησης γιὰ τὴ διευκρίνιση τῶν ἐννοιῶν, γιὰ τὸν Πλάτωνα ἡ ὑψιστὴ ἐπιστήμη, ἡ διαδικασία γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῶν ἰδεῶν. Στοὺς σοφιστὲς ἐγένε ἡ διαλεκτικὴ πνευματικὸ ὄπλο στὸν ἀγῶνα τοὺς γιὰ τὸν κλονισμό ὄλων τῶν ἀξιών τῆς ἱστορικῆς παράδοσης. Ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ὡς διαλεκτικὴ τὴ μέθοδο ποὺ χρησιμοποιοεῖ μόνο τὶς τυπικὲς λογικὲς σχέσεις καὶ γι’ αὐτὸ καταλήγει σὲ πιθανά, τυχαία (“πρὸς δόξαν”) συμπεράσματα. Ἀπὸ τὸ

μεσαίωνα ὡς τὸν 18 αἰ. χαρακτηρίζεται ὡς διαλεκτικὴ ἢ συνηθισμένη (σχολικὴ) λογικὴ. Ἡ διαλεκτικὴ ὡς φιλοσοφικὴ μέθοδος εἶναι μία διαδικασία ποὺ προχωρεῖ βαθμιαία μὲ λόγο καὶ ἀντίλογο, θέση καὶ ἀντίθεση, ἀπὸ πρόταση σὲ πρόταση, ἀπὸ ἐννοια σὲ ἐννοια, ἕως τὶς πῶ γενικὲς ἐννοιες, γιὰ νὰ διευκρινιστεῖ ἀκριβῶς ἡ ὄντολογικὴ τους ἀξία καὶ νὰ καθοριστεῖ ἔτσι ἡ οὐσία τῶν πραγμάτων. Γιὰ τὸν Κάντιο ἡ διαλεκτικὴ εἶναι μία ψευτοφιλοσοφία, μία “λογικὴ τῆς ἀπάτης, ἐπειδὴ ἐπιδιώκει μόνο μὲ λογικοὺς τυπικοὺς κανόνες, χωρὶς νὰ στηρίζεται στὴν ἐμπειρία, νὰ διευκρινίσει μεταφυσικοῦ εἶδους γνώσεις. Στὴν “Υπερβατικὴ Διαλεκτικὴ” τοῦ ἀποκαλύπτει τοὺς παραλογισμοὺς καὶ τὶς ἀντιφάσεις, στὶς ὁποῖες πέφτει ὁ καθαρὸς λόγος ὅταν ἐφαρμόζει τὸ ἀξίωμα τῆς ἀπόλυτης ἐνότητας τῶν γνώσεων στὸ πεδίο τῆς ἐμπειρίας. Τὴ φιλοσοφικὴ ἀντίληψη τῆς διαλεκτικῆς συμπληρώνει ἡ Ἑγελιανὴ φιλοσοφία, στὴν ὁποία ἡ ἴδια ἡ πραγματικότητα θεωρεῖται ὡς διαλεκτικὴ κίνηση τῶν ἰδεῶν καὶ πορεία τῶν ὄντων γενικά. Ἡ διαλεκτικὴ ὀρίζεται ὡς “ἡ ἐπιστημονικὴ ἐφαρμογὴ τῆς νομοτέλειας ποὺ ὑπάρχει στὴ φύση τῆς σκέψης καὶ σύγχρονα ἡ ἴδια ἡ νομοτέλεια”. Ἡ σκέψη ἀναπτύσσεται διαλεκτικά. Τὸ πρῶτο

στάδιο κάθε έννοιας (θέση) έμπεριέχει την αντίφασή της (άντίθεση), ή όποια την έξαναγκάζει νά βγει άπό τόν έαυτό της και νά συναιρεθει μαζί με την αντίφαση σέ μία άνώτερη και γενικότερη έννοια (σύνθεση). Βάση τής διαλεκτικής μεθόδου τού Εγέλου είναι ή πρόταση: "κάθε λογικό είναι και φυσικό και κάθε φυσικό είναι και λογικό". Μ' ατή την άπόφανση δικαιολογείται ή πορεία τής εξέλιξης τής κοινωνίας σαν επιβαλλόμενη άπό άτεγκτη λογική άναγκαιότητα. Άπό τó φιλοσοφικό σύστημά τού Έγέλου πήρε ό Μάρξ τη διαλεκτική μέθοδο και άνάπτυξε άπ' ατή τó διαλεκτικό και τόν ιστορικό ύλισμό.

ΔΙΑΜΕΣΗ ΓΝΩΣΗ (diskursif)

Είναι ή νοητική ενέργεια πού καταλήγει στή σαφή γνώση ένός νοηματικού συνόλου άφού περάσει μία σειρά άπό διάμεσα μέρη, άπό μία σκέψη στήν άλλη. Στόν Κάντιο ατή ή συλλογιστική ίκανότητα είναι αντίθετη πρòς τήν ένόραση

ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

Ένα πλήθος άπό πνευματικά κινήματα, τά όποια χαρακτηρίζει ή προσπάθεια ν' άπαλλάξουν τó ανθρώπινο πνεύμα άπό τες μεσαιωνικές προλήψεις, τες δεισιδαιμονίες και τήν πίστη σέ κάθε άθθεντία τής παράδοσης με τή διάδοση σαφών και βέβαιων γνώσεων, θεμελιωμένων στήν έλεύθερη και αυτόνομη νόηση.

Ό Διαφωτισμός περιλαμβάνει περίπου τόν αιώνα μεταξύ τής "ένδοξης επανάστασης" (glorius revolution) τών Άγγλων και τής Γαλλικής Έπανάστασης. Άρχισε στήν Άγγλία, όπου ή πτώση των Στούαρτ έλευθέρωσε τó δρόμο για μία ίσχυρή άνάπτυξη τών πνευματικών και υλικών ένδιαφερόντων, και άπ' εκεί μεταφυτεύτηκε στή Γαλλία, όπου κάτω άπό τήν πολιτική, έκκλησιαστική και κοινωνική πίεση τού κατεστημένου (ancien regime) πήρε κοινωνικό και ήθικοκριτικό χαρακτήρα. Μετά διαδόθηκε στή Γερμανία και συγχωνεύτηκε με τή φιλοσοφία τού Λάιμπνιτς και τής σχολής του. Στήν Άγγλία άρχισε περίπου με τήν "Έπιστολή για τήν άνεξιθρησκεία" τού Λόκ (1689). Στις άρχές του ό Διαφωτισμός, τόσο στήν Άγγλία όσο και στή Γερμανία, άνάζητάει τή λογική στήν ούσία και στήν εξέλιξη τών πραγμάτων, στή λογική θρησκεία και στό φυσικό δίκαιο, στήν πρωταρχική καθαρή τους μορφή. Στή μεταγενέστερη μορφή του επιδιώκει τή δημιουργία τής όρθής θρησκείας και τού όρθου κράτους, πού νά ίκανοποιούν τες άπαιτήσεις τού νού τού ανθρώπου ως λογικού όντος. Ό γαλλικός Διαφωτισμός στράφηκε άπό τήν άρχή κατά τής άθθεντίας τής παράδοσης και τής άπολυταρχίας, ένώ ό άγγλικός έπιχείρησε νά θεμελιώσει όρθολογικά τες κατακτήσεις μιάς πραγματοποιημένης επανάστασης. Ό άγώνας τού γαλλικού Διαφωτισμού γινόταν διαρκώς όξύτερος και στρεφόταν όχι έναντίον ίδεών, αλλά έναν-

τίον πολιτικῶν δυνάμεων προσφέροντας τὰ πνευματικὰ ὄπλα στοὺς ἀστοὺς ποὺ ἀγωνίζονταν γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐπικράτηση. Οἱ περισσότεροι διαφωτιστὲς πίστευαν ὅτι ἀπὸ τὸ διαφωτισμὸ τοῦ λαοῦ μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ πρόοδος τῆς κοινωνίας ἢ νὰ γίνῃ ἡ κοινωνικὴ ἀλλαγὴ ἀπὸ τοὺς φωτισμένους ἡγεμόνες (Βολταίρος). Τῇ διάδοσῃ τῶν φιλελεύθερων ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ ὑποδοθήθη ἡ ἐκδοσὴ τῆς Γαλλικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας. Ὁ Διαφωτισμὸς ἀφύπνησε τὸ πνεῦμα τῆς κριτικῆς, ἀπελευθέρωσε τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὰ μεταφυσικὰ δεσμά του καὶ θεμελίωσε μὲ τὰ συμπεράσματα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν μίαν φυσικοεπιστημονικὴν κοσμοθεωρίαν. Τὸ κύριο σημεῖο τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι κατὰ τὸν Κάντιο "ἡ ἔξοδος τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητά του, γιὰ τὴν ὁποία ἦταν ὁ ἴδιος ὑπεύθυνος". Μέσο γιὰ τὴν αὐτοεξύψωση καὶ ἠθικὴ τελείωση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἴδια ἡ σκέψῃ ("κάθε στιγμή νὰ σκέπτεσαι ὁ ἴδιος" Κάντιος). Κύριοι ἀντιπρόσωποι τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι: Φρ. Βάκων, Χόμπς, Λόκ, Χιούμ στὴν Ἀγγλία· Μπαῦλ, Βολταίρος, οἱ ἐγκυκλοπαιδιστὲς, Ρουσσώ, Μοσσεσκιέ, Ντιντερό στὴ Γαλλία· Βόλφ, Λέσσινγκ, Κάντιος, Φρειδερίκος ὁ Μέγας στὴ Γερμανία.

ΔΙΚΑΙΟ ΘΕΤΙΚΟ

Ὁ δεσμευτικὸς γιὰ ὄλους κανόνας συμβίωσης ἀνθρώπων μέσα σὲ μίαν πολιτικὴν - κοινωνικὴν ὁμάδα, ποὺ στηρίζεται στὴν ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης. Τὸ θετικὸ δίκαιο, ποὺ προήλθε

ἀπὸ τὶς συνήθειες καὶ τὸ ἔθιμο, προσδιορίζεται ἀναντίρρητα ἀπὸ τοὺς μεταβλητοὺς ὄρους ζωῆς, ἀπὸ ἐπιδράσεις ἐθνικῶν, οἰκονομικῶν, ψυχολογικῶν καὶ ἱστορικῶν γεγονότων, καὶ πραγματώνεται στὸ κράτος. Ἡ νομοθεσία ἀποσκοπεῖ σ' ἕναν κατὰ κάποιον τρόπο καθορισμὸ καὶ διευκρίνηση τοῦ ἰσχύοντος δικαίου, ὅσῳ ὅσο στὴν οὐσία τὸ κράτος διαμορφώνει μὲ τοὺς νόμους τὶς κοινωνικὰς σχέσεις, καθορίζει δεσμευτικὰ τοὺς πολιτικοὺς, οἰκονομικοὺς σκοποὺς του καὶ ρυθμίζει ἀνάλογα τὴ διοίκηση. Ἡ ἀνάγκη θέσπισης νόμων γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀτόμων ἦταν ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ γεννήθηκε τὸ κράτος ἀπαραίτητη προϋπόθεσις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς κοινωνίας. Ὁ φόβος τῆς ἀναρχίας, τῆς ἀνομίας καὶ τῆς βίας δημιούργησαν τὸ ἀντικειμενικὸ δίκαιο. Μέτρο τῆς νομικῆς δραστηριότητος τοῦ σύγχρονου κράτους εἶναι ὁ νόμος καὶ ἡ νομοθεσία ἢ πρωταρχικὴ λειτουργία του. Μὲ τοὺς δεσμευτικοὺς νομικοὺς κανόνες προσφέρεται στὸ κράτος ἕνα ἰδιαιτερο μέσο γιὰ νὰ ρυθμίζει τυπικὰ τὶς κοινωνικὰς σχέσεις, νὰ καθορίζει τὰ δικαιώματα καὶ τὶς ὑποχρεώσεις τῶν πολιτῶν καὶ τὴ νομικὴ θέσιν τῶν διάφορων οἰκονομικῶν, πολιτικῶν, πολιτιστικῶν ὁργανώσεων. Τὸ δίκαιο νομοποιεῖ τὴν ἐξουσία τοῦ κράτους μὲ τὸ νὰ τοῦ δίνει τὴ δυνατότητα νὰ ἐκπληρῶνῃ τὴν προστατευτικὴ ἀποστολὴν του καὶ τὸ κράτος πραγματοποιεῖ τὸ δίκαιο μὲ τὸ νὰ χρησιμοποιοῖ τὸν ἀναγκασμὸ. Στὰ διατάγματα τοῦ κρά-

τους αποκαλύπτεται ένα μεγάλο μέρος των νομικών κανόνων. Σε έννοιες και κανόνες δικαίου μορφοποιούνται και εκφράζονται οι σκοποί των κυβερνήσεων. Χωρίς το στοιχειώδες αξίωμα της ιδέας του δικαίου δεν μπορεί να υπάρξει το κράτος δικαίου. "Κανένα κράτος δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς δίκαιο, κανένα δίκαιο χωρίς κράτος", υποστηρίζει ο Αβγουστίνος. 'Απ' αυτή τη συνύφανση της έννοιας του δικαίου με την έννοια της κοινωνικής ομάδας, της πολιτείας, συνάγονται λογικά τα κύρια γνωρίσματα του. Ουσιαστικά κάθε τάξη δικαίου, σ' αντίθεση προς τη βία, είναι τουλάχιστον ή τάση για πραγματοποίηση της δικαιοσύνης. Στην αντικειμενική ρύθμιση της κοινωνικής συμβίωσης πρέπει το θετό δίκαιο να περικλείει την ιδέα της δικαιοσύνης, της ορθότητας, της ασφάλειας, της ισότητας και της λογικής. Στην έννοια του δικαίου περιέχεται και η έννοια της ελευθερίας. Δεν υπάρχει κράτος δικαίου όπου να μην υπάρχει ελευθερία. 'Η ατομική ελευθερία, που είναι απαραίτητο δικαίωμα κάθε ανθρώπου, δεν πρέπει να περιορίζεται από το γραπτό νόμο παρά μόνο σε δύο περιπτώσεις: όταν το άτομο παραβιάζει τις ελευθερίες των άλλων, και όταν αρνείται να εκτελέσει, τι το δίκαιο απαιτεί για χάρη του κοινού συμφέροντος. Απτή η ελευθερία, που είναι το νόημα κάθε δικαίου, εμφανίζεται ωστόσο σε κάθε συγκεκριμένη ιστορική κατάσταση με μία άλλη, νέα μορφή: το περιε-

χόμενό της εκφράζει κάθε φορά όρισμένες κοινωνικές καταστάσεις. Με την έννοια του δικαίου ταυτίζεται, όπως αναγνώρισε πρώτος ο 'Αριστοτέλης, και η έννοια της επιείκειας, με την όποια επανορθώνονται τα αμαρτήματα που συνεπιφέρει η καθολική και αναγκαστικά σχηματική και άτεγκτη διατύπωση των κανόνων του δικαίου. 'Η ιδέα του δικαίου ως μιάς τάξης του κόσμου, όπως έχει διαμορφωθεί από την ήθική, είναι πάντοτε και παντού ή ίδια. Κάθε νομικός κανόνας πρέπει να πραγματοποιεί μία υποχρεωτική ήθική επιταγή. 'Αν ήταν το δίκαιο μία άπλη λειτουργία της αχαλίνωτης κρατικής δύναμης, τότε θα καταστρεφόταν η έννοια της τάξης και της προστατευόμενης ελευθερίας. Νόμοι που έχουν τον χαρακτήρα της σκοπιμότητας, της αδικίας, της ανηθικότητας, δεν έχουν κύρος και δεν τους σέβονται εκείνοι για τους όποιους έγιναν ή τους σέβονται από φόβο. Για να πραγματοποιείται η έννοια του δικαίου, πρέπει ένας νόμος, που επιτρέπει ή απαγορεύει κάτι, να είναι δίκαιος, να εφαρμόζεται για όλους τους πολίτες χωρίς διάκριση και να ερμηνεύεται σωστά από τους δικαστές. Γιατί όσο και αν προσδιορίζεται το δίκαιο από ιστορικά μεταβαλλόμενους δρους, ωστόσο το αποφασιστικό περιεχόμενό του το παίρνει, όπως και η ήθική, από το βαθμό συνυπευθυνότητας εκείνων προς τους όποιους απευθύνεται. Δίκαιο και πνευματική υπόσταση του ανθρώπου, δηλ

ἠθική, εἶναι ἀναμεταξὺ τους ἀδιάσπαστα συνδεδεμένα. Μόνο ἡ συμφωνία τοῦ δικαίου μέ τῆ ἠθική τάξη δίνει στοῦ δίκαιο δεσμευτική γιά ὄλους δύναμη.

ΔΙΚΑΙΟ ΦΥΣΙΚΟ

Οἱ αἰώνιοι καί ἀναλλοίωτοι κανόνες τοῦ δικαίου μέ τὸ γενικὸ καί ἀπόλυτο κύρος, ποὺ εἶναι θεμελιωμένοι στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ πρόβλημα τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἀποτελεῖ τὸ κύριο πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου πάνω ἀπὸ δύο χιλιάδες χρόνια. Ἡ ἰδιαίτερη προβληματική του ἐμφανίζεται στὸν ἑλληνικὸ Διαφωτισμὸ τοῦ 5 αἰ.π.Χ., στὴν ἐποχὴ τῶν σοφιστῶν. Πρῶτοι οἱ σοφιστὲς ἔκαμαν τὴ διάκριση μεταξὺ τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ποὺ ἀνταποκρίνεται στὴ "φύση" τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τοῦ θετικοῦ δικαίου, ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους καὶ στοῦ ὁποῖο στηρίζεται τὸ κράτος. Στὸ φυσικὸ δίκαιο πίστευαν οἱ σοφιστὲς ὅτι κρύβεται ἡ πρωταρχικὴ ἔννοια τῆς πολιτικῆς ἰσότητος καὶ τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Οἱ φυσικοὶ νόμοι περιέχουν ἀλήθεια, ἠθικὴ ἀξία καὶ γι' αὐτὸ ἔχουν αἰώνια ἰσχύ. Μ' αὐτὴ τὴ διάκριση θετοῦ καὶ φυσικοῦ δικαίου συσχετίζονται δύο ζητήματα: ἂν προέρχονται ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου οἱ κανόνες, σύμφωνα μέ τοὺς ὁποῖους μποροῦμε νὰ κρίνουμε γιά τὴν ὀρθότητα ἢ μὴ ὀρθότητα τοῦ δικαίου, καὶ ἔπειτα τὸ πρόβλημα τοῦ κύρους: πῶς εἶναι δυνατὸ νὰ συνδυαστεῖ τὸ ἀπόλυτο κύρος μέ τὸ ἀναμφισβήτη-

το καθορισμὸ ὄλων τῶν ἐθίμων καὶ κάθε δικαίου ἀπὸ ἱστορικοὺς καὶ κοινωνιολογικοὺς παράγοντες. Ποιὰ σημασία ἔχει ἡ ἀντίφαση μιᾶς συγκεκριμένης ἔννομης τάξης μέ τοὺς φυσικοὺς κανόνες τοῦ δικαίου. Οἱ διαφορὲς θεωρίες γιά τὸ φυσικὸ δίκαιο διακρίνονται κυρίως ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ ἀντίληψη τῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Πλάτων μέ τὴ διδασκαλία του γιά τὶς ἰδέες ἔγινε ὁ ἰδρυτὴς τῆς θεωρίας γιά τὸ ἰδανικὸ φυσικὸ δίκαιο καὶ αὐτὸν ἀκολουθεῖ ὁ μεσαιωνικὸς Χριστιανισμός. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ μόνον προικισμένο μέ λογικὸ ὄν καὶ καθοδηγεῖται στὴ διαμόρφωση τῆς κοινωνικῆς τάξης ἀπὸ ἕκ τῶν προτέρων δοσμένες ἀρχές, ἀπὸ τὶς ἀπόλυτες ἰδέες τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ δικαίου. "Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι συμμετέχουν, χάρις στοῦ λογικὸ τοῦς, στοῦ παγκόσμιου νοῦ ("λόγος"), ποὺ τοὺς μιλάει σὰν φωνὴ τῆς συνείδησης καὶ τοὺς ὑπαγορεύει τὸ ἀγραφο δίκαιο, τὸ φυσικὸ δίκαιο. Ὁ φυσικὸς νόμος εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ κάθε ἀνθρώπινη ἀνθαιρεσία, ἀπὸ κάθε μεταβολὴ τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης λαῶν καὶ κρατῶν. Οἱ νόμοι τοῦ θετικοῦ δικαίου πρέπει νὰ κρίνονται μέ βάση τὶς ὑπερχρονικὲς διατάξεις τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ μέ τὴ νομοθεσία νὰ πλησιάζουν αὐτὸ τὸ ἰδανικὸ. Στὴ σχολαστικὴ φιλοσοφία (Θωμᾶς Ἀκινάτης) τὸ φυσικὸ δίκαιο παρουσιάζεται ὡς παραλλαγὴ τοῦ θεοῦ νόμου, ὡς ἐκδήλωση τοῦ θεοῦ λογικοῦ, ποὺ καθορίζει ἀντικειμενικὰ τὴν τάξη ὄλων τῶν ὄντων. Ὁ αἰώνιος νόμος παρομοιάζεται μέ μία

σφραγίδα, ὁ φυσικὸς νόμος μὲ τὸ ἀποτύπωμά της στὴ λογικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου. Στους νεώτερους χρόνους ἡ θεωρία γιὰ τὸ φυσικὸ δίκαιο, ποὺ διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Γρότιο, πραγματοποιήθηκε στὸν ἀγγλικὸ — γαλλικὸ διαφωτισμὸ (Λόκ, Ρουσσώ, Ἐλβέτιο) καὶ θεμελιώθηκε βαθύτερα ἀπὸ τὸν Κάντιο καὶ τοὺς φιλόσοφους τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Τὸ φυσικὸ δίκαιο διακρίνεται ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες ἰδεολογικὲς θεωρίες γιὰ τὸ ἀγραφο δίκαιο καὶ τὴ θρησκευτικὴ μεταφυσικὴ. Ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου ἐξετάζεται ἀνω πρὸς καθαρὰ ὀρθολογικὴ βάση: Τὸ δίκαιο πηγάζει ἀπὸ τὸ λογικὸ καὶ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ κράτος. Ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις αὐτοῦ τοῦ λογικοῦ ἀπορρέυσαν τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, τὰ ὁποῖα στὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση προηγήθηκαν ἀπὸ τὰ δικαιώματα τοῦ πολίτη. Δίκαιο εἶναι αὐτὸ ποὺ λογικὰ συμφωνεῖ μὲ τὴν κοινωνικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἶναι ἱκανὸ νὰ ἐξασφαλίζει τὴν ἀνθρώπινη συμβίωση. Οἱ φυσικοὶ κανόνες τοῦ δικαίου εἶναι βασικὲς ἀλήθειες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ποὺ μποροῦν νὰ κατανοηθοῦν μὲ τὸ λογικόν. Σημεῖο ἀφειρητικῆς στὴν κοινωνιολογικὴ διδασκαλία τοῦ φυσικοῦ δικαίου εἶναι ἡ συνείδηση τῆς κοινωνίας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὀφείλει νὰ διαμορφώνεται τὸ θετικὸ δίκαιο. Ἡ συνείδηση εἶναι ὁ καθρέφτης τῆς συλλογικῆς ἠθικότητος. Ὡστόσο, τὸ φυσικὸ δίκαιο χρειάζεται γιὰ νὰ πραγματοποιηθῆ μία ρεαλιστικὴ δύ-

ναμη, τὴν κρατικὴ ἐξουσία. Τὸ κράτος ὑπάρχει γιὰ νὰ τὸ προστατεύει καὶ νὰ τὸ ἐφαρμόζει στὴν πράξη. Τὸ κράτος εἶναι ὁ ἐγγυητής, ὁ προστατῆς τοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπ' αὐτό, ὑπάρχει πρὶν ἀπὸ τὸ κράτος καὶ δὲν περιορίζεται στὰ σύνορα ἐνὸς κράτους. Οἱ πολέμοι τοῦ φυσικοῦ δικαίου ὑποστηρίζουν ὅτι τὸ δίκαιο εἶναι θετικὸ προῖον τῆς ἐξέλιξης καὶ ἔχει ὡς μοναδικὴ πηγὴ τὴν κοινωνικὴ ἢ πολιτικὴ βούληση. ("τὸ δίκαιον οὐ φύσει, ἀλλὰ νόμος" Ἀρχέλαος). Πιὸ πολὺ πρέπει νὰ κατανοηθῆ τὸ πραγματικὸ δίκαιο ποὺ ἰσχύει σ' ἕνα κράτος ὡς προῖον τῆς κατανομῆς τῆς δυνάμεως σ' αὐτό. Τοῦτο συνδέεται ἐπίσης μὲ τὸ ἐθιμικὸ δίκαιο, τὸ περιβάλλον καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς. Στὴν κατηγορίαν τῶν ἐμπειρικῶν ὑπάγεται καὶ ἡ οἰκονομικὴ σχολή (Μάρξ, Ἐνγκελς) ἢ ὁποῖα διδάσκει ὅτι τὸ δίκαιο εἶναι δημιούργημα οἰκονομικῶν αἰτιῶν, ἀνανάκλαση τῶν οἰκονομικῶν ὄρων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Καὶ ἡ ἱστορικὴ σχολή (Σαβινὴ) θεωρεῖ τὸ δίκαιο ὡς προῖον τοῦ πνεύματος καθε λαοῦ καὶ τῆς ἱστορικῆς του ἐξέλιξης. Μ' αὐτὴ τὴ μεταβολὴ τῆς φυσικῆς ἔννοιας τοῦ δικαίου ἐγκαταλείφθηκε ἡ ἰδέα τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ ἄρχισε ἡ περίοδος τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ. Ἀντικείμενο ἐπιστημονικῆς ἔρευνας γίνεται μόνον τὸ θετικὸ δίκαιο καὶ τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνας γίνονται πηγὴ δικαίου. Οἱ σύγχρονες θεωρίες γιὰ τὸ δίκαιο σταμάτησαν προσωρινὰ τὴν διχο-

γνωμία τους γύρω από τὸ πρόβλημα τοῦ φυσικοῦ δικαίου συμφωνώντας στὴν ἀναγνώριση, ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπάρχει ἓνα ἀμετάβλητο, ἀνεπηρέαστο ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς μεταβολὲς δίκαιο, πὺν νὰ χρησιμεύει ὡς μέτρο γιὰ κάθε νομικὴ τάξη. Ὡστόσο παραδέχονται ὅτι ὑπάρχει ἓνα “δυνάμει” φυσικὸ δίκαιο, πὺν προκύπτει ἀπὸ τὸν κριτικὸ ἔλεγχον τῶν κοινωνικῶν δεδομένων καὶ αὐτὸ ἐννοεῖται ἢ ὡς ἓνα ὀλοκληρωτικὸ μέρος τῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς ἢ ὡς προϊὸν τοῦ ὀρθοῦ λόγου.

ΔΙΚΑΙΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ἡ φιλοσοφικὴ θεώρηση τῆς οὐσίας τοῦ δικαίου καὶ τῆς γένεσής του, τῆς συνάρτησής του μὲ ἄλλα φαινόμενα τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, τῆς καταλληλότητος τῶν νομικῶν θεσμῶν, τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἠθικῶν σκοπῶν πὺν περιέχονται σ’ αὐτοῦς. Τῆ συστηματικὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου, πὺν καθορίζει ὡς σήμερα τὴν εὐρωπαϊκὴ νομικὴ σκέψη, ἴδρυσαν ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Στὸν Ἡσίοδο οἱ θεότητες τῆς δικαιοσύνης Θέμις καὶ Δίκη ἀποτελοῦσαν τὴν ἔκφραση μιᾶς ἀνώτερης ἠθικῆς, πολιτικῆς καὶ θρησκευτικῆς δύνამης πὺν ἱκανοποιεῖ δίκαιες ἀπαιτήσεις, διαφυλάττει τὴν ἠθικὴ τάξη καὶ τιμωρεῖ τοὺς παραβάτες τοῦ ἔθιμοῦ δικαίου. Ἰδιαιτέρη σημασία ἀπόκτησε ἡ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης μὲ τὴν συμπεριλήψή της στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη τῶν προσωκρατικῶν φιλοσόφων, οἱ ὀποῖοι εἶδαν τὴν κυριαρχία τῆς Δίκης στὴν κοσμολογικὴ – με-

ταφυσικὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου. Γιὰ τὴν πολιτειακὴ κοινωνικὴ ἠθικὴ τῆς ἐποχῆς τῆς “πόλεως” ἡ δικαιοσύνη εἶναι μία περιεκτικὴ ἔννοια, ἡ οὐσία τῆς ὀποίας ἦταν ριζωμένη βαθιὰ στὴ θρησκεία καὶ στὴν πολιτεία. Ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ ὑπακοὴ στὸ νόμο ταυτίζονται. Μία πραγματικὴ μεταβολὴ τῆς ἔννοιᾶς καὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ δικαίου καὶ τοῦ νόμου ἔγινε μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἀτομικισμοῦ καὶ τῆ διδασκαλία τῶν σοφιστῶν γιὰ τὸ δίκαιο καὶ τὴν πολιτεία. Οἱ σοφιστὲς θεμελίωσαν καὶ τὶς δύο αὐτὲς ἔννοιες στὴν ὑποκειμενικὴ ἀντίληψη καὶ στὴν ὀφελιμοκρατία. Πρῶτοι οἱ σοφιστὲς ἔκαναν τὴ διάκριση μεταξὺ τοῦ “φυσικοῦ” δικαίου καὶ τοῦ “θετικοῦ” δικαίου. Ὁ Πλάτων μὲ τὴ διδασκαλία του γιὰ τὶς ἰδέες ἔγινε ὁ ἰδρυτὴς τῆς θεωρίας γιὰ τὸ ἰδεῶδες φυσικὸ δίκαιο. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὸ δίκαιο ἔχει τὶς ρίζες του στὸ χαρακτῆρα τοῦ ἀνθρώπου. Ἐκεῖνο πὺν ξεχωρίζει τὸν ἀνθρώπο ἀπὸ τὰ ζῶα εἶναι τὸ ὅτι αὐτὸς ἔχει αἴσθηση τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀδικοῦ. Τὸ δίκαιο πηγάζει ἀπὸ τὶς ὀρμὲς καὶ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὀποῖος προτιμᾶει ἀντὶ τῆς ἀπόλυτης ἀναρχίας καὶ ἀνομίας τὴν ἁρμονικὴ ρύθμιση τοῦ βίου τῆς κοινότητος, τὴν προστασία τῆς ζωῆς του, τῆς τιμῆς, τῆς περιουσίας, τῆς ἐλευθερίας. Ἡ Στοὰ ὑποστηρίζει, συνεχίζοντας τὴ βασικὴ διδασκαλία τῶν Κυνικῶν, τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἐνιαίου φυσικοῦ νόμου πὺν ἀντικαθρεφτίζεται στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση καὶ θεωρεῖ ὡς ὕψιστη

ἠθικὴ ἐπιταγὴ τὴν ὑποταγὴ σ' αὐτὸν μετὰ τὴν κατανίκηση τῶν παθῶν. Τὴν ἰδέα τοῦ φυσικοῦ δικαίου τὴν ἀναπτύξαντες οἱ Στωικοὶ σύμφωνα μετὰ τὸ πνεῦμα ἐνὸς ἐλευθέρου κοσμοπολιτισμοῦ, ποῦ εἶναι θεμελιωμένοι σὲ γενικοὺς ἀνθρώπινους καὶ ἠθικοὺς κανόνες. Οἱ Ἐπικούρειοι ἀντιπαραθέτουν στὴ Στωικὴ ἠθικὴ τὸ ὠφελιμιστικὸ καὶ ἡδονιστικὸ ἀξίωμα: Δίκαιο εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ὠφελιμιστικῆς συμφωνίας γιὰ νὰ τερματιστεῖ ὁ ἀγῶνας μεταξὺ τῶν ἀπὸ τὴ φύση τους δυσκοινώνητων ἀνθρώπων. Οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἀναπτύξαντες μία αὐτοτελὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου, ἀλλὰ δέχτηκαν τὶς ἀντιλήψεις τῆς Στοᾶς, τὶς ὁποῖες ὁ Κικέρων συνέδεσε μετὰ τὶς ρωμαϊκὰς ἀντιλήψεις καὶ τὸ καθῆκον. Στὴν Ἀναγέννηση πραγματοποιεῖται ἡ χειραφέτηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου ἀπὸ τὴ θεολογικὴ ἠθικὴ. Ὅλες οἱ θεωρίαι γιὰ τὸ δίκαιο ἐξετάζουν τοῦτο πάνω σὲ μία καθαρὰ ἀνθρώπινη, ὀρθολογιστικὴ βάση. Οἱ νομικοὶ κανόνες εἶναι ἀναγκαῖο δημιούργημα τῆς κοινῆς σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους λογικῆς. Τὸ ἀπόλυτο λογικὸ δίκαιο εἶναι ἢ μετὰ ἀπόλυτο κύρος ἰδέα τοῦ δικαίου, τὸ πρότυπο σύμφωνα μετὰ τὸ ὁποῖο ἀναπτύσσεται καὶ διαμορφώνεται τὸ θετικὸ δίκαιο. Στὶς ἰδεαλιστικὰς θεωρίαις γιὰ τὸ φυσικὸ δίκαιο τοῦ Γροτίου καὶ τοῦ Βόλφ δίκαιο εἶναι αὐτὸ ποῦ συμφωνεῖ λογικὰ μετὰ τὴν κοινωνικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἶναι ἱκανὸ νὰ ἐξασφαλίζει τὴν ἀνθρώπινη συμβίωση. Ὁ Χόμπς ταυτίζει τὸ δί-

καιο μετὰ τὴ δύναμη καὶ ἀνάγει τὴ δεσμευτικότητα τοῦ θετικοῦ δικαίου μόνον στὴν ἀξία του γιὰ τὴ διατήρησιν τῆς τάξης. Μία στροφὴ στὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου ἀποτελεῖ ὁ κριτικισμὸς τοῦ Καντίου. Ἡ Καντιανὴ ἠθικὴ ἀποκλείει τὴ δυνατότητα νὰ παραχθοῦν κανόνες μετὰ γενικὸ καὶ ἀπόλυτο δεσμευτικὸ κύρος ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἀποκάλυψη ἢ τὸ νοῦ. Τὸ δίκαιο ὀρίζει ὡς “σύνολο ὄρων κάτω ἀπὸ τοὺς ὁποῖους εἶναι δυνατό νὰ συνενωθοῦν ἢ ἀθβαιρεσία τοῦ ἐνὸς μετὰ τὴν ἀθβαιρεσία τοῦ ἄλλου”. Τὸ δίκαιο χωρίζεται ὀριστικὰ ἀπὸ τὴν ἠθικὴ, ὥστόσο εἶναι στὴν ὑπηρεσία τῆς, ἐπειδὴ ὀφείλει νὰ δίνει τὴ δυνατότητα στὸν ἀνθρώπο νὰ ἐκπληρῶναι τὰ καθήκοντά του καὶ νὰ ἀσφαλίζει τὴν ἠθικὴ ἐλευθερία του. Σύμφωνα μετὰ ἄλλες θεωρίαις, ἡ γένεσις καὶ ἀνάπτυξις τῶν κανόνων δικαίου καθορίζονται μόνον ἀπὸ τὴν ἐμπειρία. Οἱ τάξεις δικαίου εἶναι προϊόντα τῶν νομοθετῶν (τοῦ ἰσχυροῦ ἢ ἰσχυρῶν ὀμάδων), ποῦ διαμορφώνουν τὴν ἐννομη τάξιν ἀνάλογα μετὰ τὶς ἀνάγκαις τῆς πραγματικότητος ἢ τοὺς πολιτικοὺς σκοποὺς τους. Δίκαιο εἶναι ἢ τάξις ποῦ θεσπίζεται καὶ ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο. Δὲν περιέχει ἀλήθειαν, εἶναι μόνον ἓνα σύστημα συγκεκριμένων διατάξεων ποῦ καθορίζονται ἀπὸ τὴ νομοθεσία: “Ἡ ἀθθεντία, ὄχι ἡ ἀλήθεια κάνει τὸ νόμο” (auctoritas non veritas fecit legem). Τὸ δίκαιο ποῦ κάθε φορὰ ἰσχύει ἐξηγεῖται αὐτοκρατικὰ ἀπὸ ψυχολογικοὺς καὶ

κοινωνικούς παράγοντες, ως ένα άπλο μέσο για την προσαρμογή σὲ μεταβαλλόμενες κοινωνικές σχέσεις. Αὐτὴ τὴν ἀντίληψη δικαίου ἐπιχείρησε νὰ θεμελιώσῃ θεωρητικὰ ὁ μαρξισμός. Γι' αὐτὸν τὸ περιεχόμενον καὶ ἡ μορφή τοῦ δικαίου εἶναι ἡ ἀντανάκλαση τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων, τῆς οἰκονομικῆς βάσης τῆς κοινωνίας. Τὸ προβάδισμα τοῦ οἰκονομικοῦ παράγοντα τονίζεται καὶ στὴ φιλελεύθερη ἀστική παράταξη ("τὸ δίκαιο εἶναι προσαρτάσιον καὶ διασφάλισις τῶν συμφερόντων τῶν πολιτῶν τοῦ κράτους, καὶ συγκεκριμένα τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων"). "Ὅλες αὐτὲς οἱ θεωρίαι ἔχουν ὡς ἀφετηρία μίαν ἐμπειρική ἀντίληψη τοῦ δικαίου. Χαρακτηρίζονται ἀπὸ βιολογικές, πολιτικές καὶ οἰκονομικές ἐρμηνείας τοῦ δικαίου, οἱ ὁποῖαι ἀνάγονται τὸ δίκαιο στὸ ἔνστικτον τῆς αὐτοσυντήρησης, στὴ ροπή πρὸς τὴν ἀπόλαυσιν, στὰ φυλετικὰ ἔνστικτα, στὶς ὁρμὰς ἀπόκτησης δυνάμεως, περιουσίας. Τὸ πνεῦμα εἶναι μόνον ὄργανον γιὰ τὸν ἐξουσιασμόν τῆς ζωῆς, τὸ φανάρι πού φωτίζει τὸν ἄνθρωπον γιὰ νὰ ρυθμίζει τὴν ἐξωτερικὴν διαγωγὴν του, νὰ πραγματοποιεῖ τοὺς ἰδιοτελεῖς σκοποὺς του. Ἡ ἰδέα τῆς ἀρμονικῆς τάξεως, πού συνιστᾷ τὴν συνείδησιν τοῦ δικαίου, δὲν εἶναι ἐμφυτὴ, δηλαδὴ τὸ δίκαιο δὲν καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς δικαιοσύνης, ἀπὸ τὸ ἦθος καὶ τὴν ἠθικότητα, ἀλλὰ ἐξηγεῖται μὲ οἰκονομικὰ καὶ κοινωνιολογικὰ - ψυχολογικὰ αἷτια. Ὁ Μοντεσκιὲ ἐξαρτᾷ τὸ δίκαιο ἀπὸ ρεαλιστικοὺς παράγοντας (χαρακτῆρες λαῶν, τό-

πος, κλίμα), ὁ νομικὸς θετικισμὸς ὑποστηρίζει ὅτι στὴ γένεσιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ δικαίου ἀρκοῦν μόνον τὰ ἐμπειρικά γεγονότα. Ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξιν κάθε ἰδέας δικαίου καὶ ἀναγνωρίζει μόνον μίαν λογικὴν τοῦ δικαίου, καμία ἠθικὴν τοῦ δικαίου. Στὰ συστατικὰ προβλήματα τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου ἀνήκει καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ κύρους τοῦ δικαίου, στὸ ὁποῖον στηρίζεται ἡ οὐσία του. Σύμφωνα μὲ τὴ θετικιστικὴ ἀντίληψιν, τὸ κύρος τοῦ δικαίου ἐξαρτᾷται ἀπὸ τὴ δυνατότητα νὰ πραγματοποιηθῇ στὴν πλειοψηφίαν τῶν περιπτώσεων. Ἡ κοινωνιολογικὴ θεωρία προβάλλει δύο ἀπόψεις: τὴ θεωρίαν τῆς δυνάμεως καὶ τῆς βίας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποῖαν τὸ κύρος τοῦ δικαίου στὴν κοινωνίαν πραγματοποιεῖται μὲ ἀναγκασμό, καὶ τὴ θεωρίαν πού ἰσχυρίζεται ὅτι τοῦτο στηρίζεται στὴν πραγματικὴ ἐπιδοκμασίαν τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας. Σὲ στενὴν σχέσιν μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ κύρους ἑρμηνεύεται καὶ ἡ θεωρία γιὰ τὴν πηγὴν τοῦ δικαίου. Ὁ θετικισμὸς γνωρίζει μόνον ὑπαρκτὰς πηγὰς δικαίου (διατάξεις, συνθήσεις, ἔθιμα), οἱ μεταφυσικὲς θεωρίαι γιὰ τὸ δίκαιο ἀναγνωρίζουν καὶ ἐμφυτὰ αἰσθήματα τοῦ δικαίου, ἠθικοὺς κανόνες κ.λ.π.

ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα ἡ τέλεια ἀρετὴ, βασικὴ πρῆπόθεσις γιὰ ὅλες τὰς ἄλλας ἀρετὰς, πού ἐκδηλώνεται ὡς συμπεριφορὰ πρὸς τὸν πλησίον ("ἡ δικαιοσύνη ἀρετὴ μὲν ἐστὶ τε-

λεία, ἀλλ' οὐχ ἀπλῶς, ἀλλὰ πρὸς ἕτερον" Ἀριστοτέλης). Ὁ οὐσιαστικὸς χαρακτήρας τῆς δικαιοσύνης εἶναι ἡ σταθερὴ θέλησις ν' ἀπονέμεται στὸν καθένα αὐτὸ πού του ἀνήκει καὶ νὰ μὴν δάπτει ὁ ἕνας ἄνθρωπος τὸν ἄλλο ("συνθήκη τις ὑπὲρ τοῦ μὴ δάπτειν μηδὲ δάπτεσθαι" Ἐπίκουρος). Ὑποκειμενικὰ ἡ δικαιοσύνη εἶναι τὸ φρόνημα τοῦ ἀνθρώπου, στὸ ὁποῖο θεμελιώνεται ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου, μὲ τὴν ὁποία ἐξασφαλίζεται ἡ ἀνθρώπινη συμβίωση. Ἀπὸ ἀποψη περιεχομένου ἡ δικαιοσύνη καθορίζεται ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἱστορικά, δηλαδή ἀπὸ τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὴ συνείδηση μιᾶς κοινωνίας, ἀπὸ τὸ ἄλλο ἀπὸ τὴν παραδοχὴ μιᾶς ἀπόλυτα ἐγκυρης ἠθικῆς τάξης (φυσικὸ δίκαιο, ἠθικὸ δίκαιο). Διακρίνονται τέσσαρα εἶδη δικαιοσύνης: 1) ἡ διορθωτικὴ δικαιοσύνη ("τὸ ἐν ταῖς συναλλάγμασιν δίκαιον" Ἀριστοτέλης), ἡ ὁποία ἐφαρμόζεται στὶς ἴσες διανομὲς τιμῶν καὶ ὕλικῶν ἀγαθῶν στὰ μέλη μιᾶς κοινωνίας. Αὐτὴ ἐπιδιώκει τὸ ἴσο σύμφωνα μὲ τὸ ἀξίωμα τῆς ἀριθμητικῆς ἀναλογίας. Δὲ λαμβάνεται ὑπόψη ἡ ἀξία τῶν προσώπων, ἀλλὰ μόνον τὸ κέρδος καὶ ἡ ζημία, 2) ἡ διανεμητικὴ δικαιοσύνη ("τὸ ἐν ταῖς διανομαῖς δίκαιον" ἢ "τὸ διανεμητικὸν δίκαιον"), ἡ ὁποία ἐφαρμόζεται στὶς ἰδιωτικὰς σχέσεις καὶ ἐπιδιώκει τὸ μέσο ἀνάμεσα στὸ πάρα πολὺ καὶ στὸ πολὺ λίγο. Αὐτὴ στηρίζεται σὲ μία γεωμετρικὴ ἀναλογία καὶ ἐπιδιώκει τὴν ἀναλογικὴ ἰσότητα (κατανομὴ βαρῶν, καθηκόντων καὶ δι-

καιωμάτων ἀνάλογα μὲ ἱκανότητες, δυνάμεις καὶ ἀξίες 3) ἡ νομικὴ δικαιοσύνη, ὁ φύλακας ἐγγυητῆς τῆς κοινωνικῆς τάξης, ταυτόσημη μὲ τὴ συμμόρφωση καὶ ὑπακοὴ στοὺς νόμους, 4) ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη, ἡ ὁποία ἐπιδιώκει τὴν τήρηση ἀπὸ τοὺς ὑπεύθυνους ἄρχοντες τῆς κοινωνικῆς ἰσότητος.

ΔΟΓΜΑΤΙΚΟΣ

Ἔνας πού προβάλλει ἰσχυρισμοὺς χωρὶς ἐπαρκῆ αἰτιολόγησι καὶ παρὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀντίθετων ἐπιχειρημάτων ἐπιμένει σ' αὐτοὺς. Κατὰ τὸν Σέξτο τὸν Ἐμπειρικὸ δογματικὸς εἶναι ἐκεῖνος πού σ' ἀντίθεση πρὸς τοὺς Σκεπτικοὺς, πού ἀμφιβάλλουν γιὰ ὄλα, προβάλλει θετικὸς ἰσχυρισμοὺς κατὰ τὸν Κάντιο ἐκεῖνος πού προβάλλει σύμφωνους μὲ τὴ ἐμπειρία μεταφυσικοὺς ἰσχυρισμοὺς. Ὁ δογματισμὸς εἶναι χαρακτηριστικὸ γνώρισμα ὄλων ἐκείνων τῶν θεωρητικῶν συστημάτων πού ἀντιμετωπίζουν μὲ πίστη τὰ προβλήματα τῆς γνώσης καὶ μὲ δεβαιότητα ὅτι ὁ ἀνθρώπινος νοῦς εἶναι ἱκανὸς νὰ γνωρίσει τὸ εἶναι καὶ τὴν πραγματικότητα. Δὲν ὑπολογίζουν τὶς συγκεκριμένους ἀλλαγὰς καταστάσεων ἢ δὲν ἔχουν καμμία ἀμφιβολία γιὰ τὸ κύρος τῆς γνώσης.

ΔΟΞΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ ἀπλὴ καταγραφὴ φιλοσοφικῶν προβλημάτων καὶ γνωμῶν ("δόξαι") τῶν διάφορων φιλοσόφων. Πατέρας τῆς δοξογραφίας εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης. Τὸ δοξογραφικὸ ἔρ-

γο τού μαθητῆ του Θεόφραστου "Φυσικαὶ δόξαι" εἶναι ἡ πρώτη ἱστορία τῆς φιλοσοφίας.

ΔΥΝΑΜΗ

Ἡ ἰκανότητα ἐνὸς πνευματικοῦ ὄντος νὰ πραγματοποιεῖ ἓνα σκοπὸν ποῦ διάλεξε ἐλεύθερα καὶ νὰ μπορεῖ νὰ ἐπιβάλλει τὴ θέλησὶ του κατὰ τῶν ἀντιστάσεων ποῦ πιθανὸν ν' ἀναφέρονται εἴτε στὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸ του εἴτε στὸ περιβάλλον του. Ἡ ἀνθρώπινη θέληση στὴν ἐπιδίωξη τῶν σκοπῶν τῆς προσκρούει πάντοτε σὲ ἀντιστάσεις, ἀπὸ τὴν ὑπερνίκηση τῶν ὁποίων ἐξαρτᾶται ἡ ἀνθρώπινη δύναμη. Ἐφόσον οἱ ἀντιστάσεις προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιον τὸ πρόσωπο, ἡ δύναμη ἐμφανίζεται ὡς αὐτοκυριαρχία (ἐξουσιασμός τῶν ὁρῶν).

Τὸ μέτρο τῶν φυσικῶν χαρισμάτων (σωματικὴ δύναμη καὶ ἐπιδειξιότητα, ὀξύνοια, μνήμη, φαντασία, διανοητικὲς ἰκανότητες) καὶ ὁ βαθμὸς τῆς ἀνάπτυξής τους καθορίζουν τὸ μέγεθος αὐτῆς τῆς μορφῆς τῆς δύναμης. Ἐφόσον οἱ ἀντιστάσεις εἶναι ὑλικῆς φύσης, ἡ δύναμη ἐμφανίζεται ὡς ἐξουσιασμός τῆς φύσης (τεχνικῆ), ποῦ ἔχει ὡς προϋπόθεσιν τὴ γνῶσιν τῶν δυνάμεων καὶ τῶν νόμων ποῦ ἐπικρατοῦν σ' αὐτῇ. Τὴν κύρια ὡστόσο ἀντίσταση βρῖσκει ἡ θέληση τοῦ ἀνθρώπου στὸ περιβάλλον τῶν συνανθρώπων του. Στὴν ὑπερνίκηση αὐτῆς τῆς ἀντίστασης παρουσιάζεται ἡ δύναμη στὸ πραγματικὸ νόημά της, ἡ κοινωνικὴ δύναμη, ἡ ὁποία εἶναι ἀπαραί-

τητὴ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ κάθε κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Τὸ φαινόμενο τῆς κοινωνικῆς δύναμης ἔχει πολλὰ μορφές, ἀνάλογα μὲ τὰ μέσα ποῦ χρησιμοποιοῦ ὁ ἰσχυρὸς γιὰ νὰ ἐπιβάλλει τὴ δύναμή του στοὺς ἄλλους. Ἡ κυριότερη εἶναι ἡ δύναμη τῆς αὐθεντίας, ποῦ καθοδηγεῖ ἄμεσα τὴ βούληση. Ὅπου ἡ ἐπιβολὴ τῆς τάξης γίνεται μὲ τὴν καταπίεσιν τοῦ ἀσθενέστερου, ἐμφανίζεται ἡ κοινωνικὴ δύναμη ὡς βία καὶ ἡ προσαρμογὴ τοῦ ἀτόμου ὡς ὑποταγῆ. Ὅπου ὁμως ἡ ἐπιβολὴ τῆς τάξης στήριζεται στὴν ἐλεύθερη συναίνεσιν, ἐξαιτίας τῆς ἐμπιστοσύνης σ' αὐτὸν ποῦ βάζει τὴν τάξιν (αὐθεντία), τότε ἡ κοινωνικὴ δύναμη ἐμφανίζεται ὡς ἐξουσιοδότηση καὶ ἡ προσαρμογὴ ὡς ἐλεύθερη ὑπακοή. Ἡ δύναμη καθαρὴ δὲν εἶναι οὔτε καλὴ οὔτε κακὴ. Γίνεται κακὴ ἐκεῖ ὅπου ἡ ἐπιδιωκόμενὴ ἀπ' αὐτὴ τάξιν δὲν εἶναι θεμελιωμένη στὸ δίκαιον καὶ στὴν ἀνθρώπινον ἀξιοπρέπεια. Ἐνας "δαμασμός τῆς δύναμης" εἶναι δυνατός, ἐὰν ἡ ἐξουσία μοιράζεται σὲ περισσότερους φορεῖς. Στὸν Ἀριστοτέλην ἡ δύναμη εἶναι κάτι ἀμφίβολον καὶ ἀόριστον ("πᾶσα δύναμις ἅμα τῆς ἀντιφάσεως ἔστιν" καὶ "τὸ δυνάμει ὄν καὶ μὴ ἐντελεχεῖα τὸ ἀόριστον εἶναι"), μίαν δυνατότητα. Ὁ Σέλλινγκ καὶ ὁ Σοπενχάουερ θεωροῦν ὡς ποιότητα τῆς δύναμης τὸ μὴ αἰσθητὸ μέρος ἐνὸς ἀντικειμένου. Ὁ Νίτσε εἶδε στὴ "θέληση γιὰ δύναμιν" ἓνα πρωταρχικὸν καὶ ἰσχυρὸν ἐλατήριον τῶν ἀνθρώπινων πράξεων.

Ε

ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ

Κύκλος τῆς παιδείας, λεξικὸ ποὺ περιλαμβάνει κύκλο γενικῶν γνώσεων.

ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΣΜΟΣ

Ἡ ἀπλή, μὴ ὀργανικὴ συσσώρευση γνώσεων. Ἐκτεταμένη πρόσκτηση ἄγνων γιὰ τὴν μόρφωση γνώσεων.

ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΣΤΕΣ

Οἱ ἰδρυτὲς, συνεργάτες καὶ ἐκδότες τῆς "Γαλλικῆς Ἐγκυκλοπαίδειας" (Encyclopedie ἢ Dictionnaire raisonné des sciences des arts et des metiers, 28 τόμοι), διευθυντὲς τῆς ὁποίας ἦσαν ὁ Ντιντερό καὶ Ντ' Ἀλαμπέρ. Κυριότεροι συνεργάτες ἦσαν: ὁ Βολταίρος, Μοντεσκιέ, Ρουσό, Ἐλδέτιος, Χόλμπαχ, Κοντιγιάκ, οἱ φυσικοὶ Μπυφόν, Λερούά κ.ἄ. Ἡ γαλλικὴ ἐγκυκλοπαίδεια ὑποβοήθησε τὴν ἀνάπτυξη τοῦ κριτικισμοῦ στὴ φιλοσοφία καὶ χρησιμοποιήθηκε ὡς ὄργανο προπαγάνδας τῶν φιλελεύθερων ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ, οἱ ὁποῖες ἐπηρέασαν τὴ γαλλικὴ κοινὴ γνώμη καὶ προετοίμασαν τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Ὅλοι οἱ ἐγκυκλοπαιδιστὲς ἦσαν ἐχθροὶ τοῦ σχολαστικισμοῦ καὶ τοῦ δεσποτισμοῦ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς φυλακίστηκαν καὶ τὰ συγγράμματά τους κήκκαν. Στὰ ἄρθρα τους προβάλλουν προοδευτικὲς, φιλελεύθερες ἀντιλήψεις σὲ ζητήματα ἐπιστή-

μης, δικαίου, πολιτικῆς, κοινωνίας, οἰκονομίας, θρησκείας.

ΕΓΩ

Ὁ πυρήνας τῆς συνείδησης, δηλ. ὁ φορέας τῆς φυσικῆς ἐνότητας δῶλων τῶν ἰδιαίτερων σωματικῶν, πνευματικῶν καὶ ψυχικῶν γνωρισμάτων ποὺ χαρακτηρίζουν ἓνα ἄτομο. Χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ Ἐγὼ εἶναι ἡ ἄμεση γνώση τῆς ταυτότητάς μας (αὐτοσυνειδησία). Παρὰ τὸ πλῆθος, τὴν ποικιλία καὶ τὴ διαρκὴ ροὴ τῶν ψυχικῶν γεγονότων, τὸ ἄτομο ἔχει σαφὴ ἐπίγνωση ὅτι εἶναι πάντοτε ἓνα καὶ τὸ ἴδιο πρόσωπο. Μόνο ἀπὸ τὴν ταυτότητα τοῦ Ἐγὼ ἐξηγεῖται ἡ μετάνοια καὶ ἡ ἱκανοποίηση, ὁ φόβος καὶ ἡ ἐλπίδα, δικαιολογεῖται ἡ ἀμοιβὴ καὶ ἡ τιμωρία. Στὴν πλήρη συνείδηση τοῦ Ἐγὼ φτάνουμε, δταν ἀποχωρίζουμε τὴν ψυχικὴ μας ὑπόσταση ἀπὸ τὶς ἐκδηλώσεις της καὶ τὴ θεωροῦμε ὡς ὑποκείμενο τῶν λειτουργιῶν καὶ φορέα τῶν ιδιοτήτων της. Λέγοντας κοινωνικὸ Ἐγὼ, ἐννοοῦμε τὸ πρόσωπο στὶς κοινωνικὲς του σχέσεις μὲ τοὺς ὁμοίους του καὶ στὶς ἄλλες ἐκδηλώσεις του. Στὸ μεταφυσικὸ ὑποκειμενισμὸ τὸ Ἐγὼ ἀνυψώνεται σὲ ἄπειρο, ἀπόλυτο Ἐγὼ, στὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου.

ΕΙΔΗΤΙΚΗ

Στὴ ψυχολογία μία κατεύθυνση, ἡ ὁποία ὑποστηρίζει τὴν ὑπαρξὴ "εἰδητικῶν καταβολῶν" σὲ μερικὸν-

ανθρώπους. Ειδητικὸς εἶναι ὁ ἰκανὸς νὰ αἰσθητοποιεῖ τὶς ἀναμνήσεις του προεκβάλλοντάς τες ὡς πραγματικὲς (ειδητικὲς) εἰκόνες. Ὁ Χούσσερλ ὀνομάζει “ειδητικὴ ἀναγωγή” (eidetische reduction) ἐκείνη τὴν ἀναγωγή ἐνὸς αἰσθητοῦ φαινομένου στὴν ἀρχικὴ του οὐσία, στὸ εἶδος του. Ἀναλύοντας τὸ φαινόμενο παραμερίζουμε (einklammern = βάζουμε σὲ παρένθεση) κάθε συμπτωματικὸ, ὑποκειμενικὸ καὶ ἐμπειρικὸ ἢ ἐπιστημονικὸ, ποῦ εἶναι συνδεδεμένο μ’ αὐτό, ὥστε ν’ ἀποκαλυφτεῖ καὶ κατανοηθεῖ ἡ πραγματικὴ οὐσία του. Στὸν Ἀριστοτέλη ὀνομάζεται εἰδητικὸς, ὁ ἐπιστημονικὸς, αὐτὸς ποῦ ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ διεισδύει στὸ σχῆμα τῆς ὕλης, στὴν ἰδεατὴ οὐσία τῶν ὄντων.

ΕΙΔΟΣ

Πρωταρχικὴ εἰκόνα, ἡ μορφή ἢ τὸ σχῆμα, ἡ ἔννοια, ἡ ἰδέα. Στὸν Ἀναξαγόρα καὶ Ἐμπεδοκλῆ τὸ ἀντίθετο τῆς ὕλης: στὸν Πλάτωνα ἡ ἰδέα· στὸν Ἀριστοτέλη ἡ μορφή ἢ οὐσία τῆς ὕλης (“τὸ τί ἦν εἶναι, τὸ τί ἐστὶ”). στὴ φαινομενολογία τοῦ Χούσσερλ ἡ καθαρὴ οὐσία τοῦ ὄντος.

ΕΙΝΑΙ

Εἶναι (ρῆμα), τὸ Εἶναι (οὐσιαστικοποιημένο ἀπαρέμφατο) καὶ τὸ ὄν (οὐσιαστικοποιημένη μετοχή), εἶναι τρεῖς πρωταρχικὲς, θεμελιώδεις ἔννοιες γιὰ τὴν ὄντολογία, τὴ μεταφυσικὴ καὶ τὴ θεολογία. Καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς ἔννοιες χρησιμοποιοῦνται κατὰ διαφόρους τρόπους: Ὑποδηλώνουν τὴν ἀνεξάρτητὴ ἀ-

πὸ τὴ συνείδηση, τὴ σκέψη καὶ τὸ αἰσθημα ἀντικειμενικὴ φύση, τὸν ἔξωτερικὸ κόσμο, ποῦ εἶναι ἀντικείμενο τῆς σκέψης τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ ζήτημα τῆς σχέσης τῆς νόησης μὲ τὸ εἶναι ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας.

ΕΙΡΩΝΕΙΑ

Ἀρχικὰ ἓνας τρόπος ὁμιλίας, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ὁμιλητὴς ἢ, παρόλο ποῦ ξέρει, ὑποκρίνεται ὅτι δὲν ξέρει, ἢ λέει κάτι ἄλλο ἀπὸ αὐτὸ ποῦ πραγματικὰ σκέπτεται καὶ νομίζει (ὥστόσο αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ ἀντιλαμβάνεται ὁ ἔξυπνος ἀκροατὴς). Σωκρατικὴ εἰρωνεία (“ἡ εἰσθεῖα εἰρωνεία Σωκράτους” Πλάτων) χαρακτηρίζεται τὸ παιδαγωγικὸ μέσο ποῦ χρησιμοποιοῦσε ὁ Σωκράτης γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν συνομιλητῶν του: προσποιεῖται ὅτι δέχεται ὡς σωστὴ τὴ γνώμη τους καὶ ἔπειτα τοὺς ἐξαναγκάζει μὲ κατάλληλες ἐρωτήσεις νὰ ὁμολογήσουν ὅτι ἀγνοοῦν ἐκεῖνα ποῦ προηγούμενα ἰσχυρίζονταν ὅτι γνωρίζουν. Ἡ ρομαντικὴ εἰρωνεία εἶναι εἴτε ἔκφραση πραγματικῆς ὑπεροχῆς, εἴτε αἰσθημα ἀνεπάρκειας τῆς προσωπικῆς δημιουργίας. Ἡ ὑπαρξικὴ εἰρωνεία στὸν Κίργκεκκορ εἶναι ἡ παραθεώρηση τῶν αἰσθητικῶν φαινομένων τῆ στιγμῆ ποῦ παίρνουμε ἠθικὲς ἀποφάσεις.

ΕΚΛΕΚΤΙΚΙΣΜΟΣ

Ὁρος ποῦ σημαίνει τὸ μηχανικὸ συνδυασμὸ διαφόρων φιλοσοφικῶν διδασκαλιῶν, θεωριῶν, γνῶμῶν, ἀπόψεων, ποῦ παίρνουν ἀπὸ

διάφορα παλαιότερα συστήματα και τις συνδέουν σε μία σχετικά οργανική ενότητα. Οι έκλεκτικοί δὲν ιδρύουν ἕνα βασιμμένο σε μία ἐνιαία βάση φιλοσοφικὸ σύστημα, οὔτε συνδέονται μ' ἕναν φιλοσοφο, ἀλλὰ συνενώνουν καὶ παραθέτουν σ' ἕνα σύστημα ξένες φιλοσοφικὲς ἀπόψεις παραλείποντας τὰ μέρη αὐτὰ ποὺ δὲ συμβιδάζονται μ' αὐτό. Ὁ ἐκλεκτικισμὸς ἐπικρατοῦσε κυρίως στὴ μεταγενέστερη ἑλληνικὴ καὶ στὴν ἀλεξανδρινὴ φιλοσοφία. Ὡς ἐκλεκτικοὶ θεωροῦνται ἰδιαίτερα ὁ Καρνεάδης, ὁ Κικέρων, οἱ λαϊκοὶ φιλόσοφοι τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἐκδηλώσεις τοῦ ἐκλεκτικισμοῦ συναντῶνται σὲ πολλὰ φιλοσοφικὰ συστήματα.

ΕΚΣΤΑΣΗ

“Ἴσταμαι ἐκτὸς ἑαυτοῦ”, ὁ ὑψηλότερος βαθμὸς τῆς μέθης, κατὰ τὴν ὁποία βλέπει κανεὶς πρόσωπα, ἀκούει φωνές. Οἱ Ἕλληνες μεταφυσικοὶ πίστευαν ὅτι στὴν ἑκσταση τὸ Ἐγὼ ἐγκαταλείπει τὸ σῶμα καὶ μπαίνει μέσα σ' αὐτὸ ἕνας θεὸς ἢ μία Μούσα καὶ μιλάει ἀπ' αὐτό. Στὴν ἑκσταση πραγματοποιεῖται κατὰ τὸν Πλωτῖνο καὶ τοὺς ἀνατολικούς, καθὼς καὶ κατὰ τοὺς χριστιανικούς, μυστικούς, ἢ ἔνωση τῆς ψυχῆς μὲ τὸ θεό, μία ἀνύψωση τοῦ πνεύματος, ποὺ ὀδηγεῖ σὲ μία ἀμεση γνῶση τοῦ θεοῦ. (*cognitio dei experimentalis*).

Πρῶτος ὁ Φίλων ὁ Ἰουδαῖος ἔθεσε τὴν ἑκσταση ὡς τὸν ὑψιστὸ σκοπὸ τοῦ ἀνθρώπου.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Ἐνα θεμελιώδες πρόβλημα τοῦ κοινωνικοῦ πολιτικοῦ βίου, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ἀντικείμενο φιλοσοφικῆς θεώρησης. Ἡ ἀρχικὴ σημασία τῆς ἐλευθερίας εἶναι τὸ δικαίωμα νὰ κάνει καθένας αὐτὸ ποὺ αὐτὸς θέλει καὶ ὄχι αὐτὸ ποὺ θέλει ἕνας ἄλλος· ἢ ἀποφυγὴ ξένου καταναγκασμοῦ. Σύμφωνα μὲ τὴ μεταφυσικὴ ἀποψη, τὸ ὑψιστὸ καὶ ἔσχατο νόημα τῆς ἐλευθερίας ἀποτελεῖ ἢ ἀνεξαρτησία τῆς βούλησης. Ὁ ἄνθρωπος διακρίνεται ἀπὸ κάθε ἄλλο ὄν (ἰδιαίτερα ἀπὸ τὰ ζῶα) ἀπὸ τὸ ὅτι ἢ βούλησή του στὴν ἀνώτερη μορφή της, σὰν ἔλλογη δηλ. βούληση καὶ ὄχι ἀπλή ὀρμή, δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ νόμο τῆς αἰτιότητας, ποὺ ἐπικρατεῖ στὸν κόσμον ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ ὀπαδοὶ τῆς αἰτιοκρατίας. Ἀποτελεῖ καθ' ἑαυτὴν ἀρχὴ (αὐταρχία) καὶ εἶναι αἰτία ἑαυτῆς (*causa sui*). Ὁ ἄνθρωπος ἀγωνίζεται κατὰ τοῦ ἑτεροκαθορισμοῦ καθορίζοντας ὁ ἴδιος τὶς ἐνέργειές του σύμφωνα μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ἀὐτονομία τῆς προσωπικότητάς του καὶ δημιουργεῖ τὶς ποικίλες ἱστορικὲς του δυνατότητες. Ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας ἰσχύει μόνο γιὰ τὸν φυσικὸν κόσμον. Χωρὶς τὴ γνήσια ἐλευθερία ὁ ἄνθρωπος δεθὰ ἦταν διαφοροετικὸς ἀπὸ τὰ ζῶα. Αὐτὴ ἢ ἐλευθερία χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ὡς ἀτεξούσιο καὶ προαίρεση (“ἐξουσία τοῦ ἐλέσθαι καὶ τὰ ἀντικείμενα”) ἀπὸ τοὺς Λατίνους ὡς ἐλεύθερη βούληση. ἐλεύθερη κρίση (*liberum arbitrium*).

ένα ζήτημα που απασχόλησε θεολόγους και μεταφυσικούς ως τα τελευταία χρόνια. Ἡ ἀρχαία φιλοσοφία (Σωκράτης καὶ Πλάτων) πραγματεύεται κυρίως τὸ θέμα ἐλευθερία καὶ πεπρωμένο, ἔπειτα τὴν ἐλευθερία ἀπὸ τὸν πολιτικὸ δεσποτισμὸ (Ἄριστοτέλης καὶ Ἐπίκουρος), τὴν ἐλευθερία ἀπὸ τὶς ἀθλιότητες τῆς ὑπαρξῆς (Στοὰ καὶ νεοπλατωνισμός). Στὸ μεσαίωνα ὡς ἐλευθερία ἐννοεῖται ἡ ἐλευθερία ἀπὸ τὸ ἀμάρτημα καὶ ἀπὸ τὸν ἀφορισμὸ τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἀναγέννηση καὶ ἡ ἐπακόλουθη ἐποχὴ ἐννοοῦν σὰν ἐλευθερία τὴν ἀπρόσκοπτη ἀνάπτυξη ὅλων τῶν πλευρῶν τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ δῶθε ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὸν φιλελευθερισμὸ καὶ τὴ φιλοσοφία τοῦ φυσικοῦ δικαίου ὄλο καὶ πιὸ πολὺ ἡ ἐπίδραση τῆς παντοδύναμης φυσικῆς αἰτιότητας. Ὁ μαρξισμὸς ὑποστηρίζει ὅτι ἡ βούληση καὶ οἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου καθορίζονται ἀπὸ ὀρισμένα αἷτια, ὡστόσο δὲν ἀρνεῖται τὴν ἐλευθερία τῆς ἀνθρώπινης βούλησης. Ἡ ὑπαρξιστικὴ φιλοσοφία τοῦ Σάρτρ διδάσκει ὅτι ἡ ἐλευθερία δὲν εἶναι μία ιδιότητα τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ἡ οὐσία του.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Στὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ φιλοσοφία (ἀπὸ τὸ 600 π.Χ. ὡς τὸ 529 μ.Χ.) διακρίνουμε τρεῖς μεγάλες περιόδους: 1) τὴν προσωκρατικὴ, 2) τὴν κλασσικὴ (ἀττικὴ) καὶ 3) τὴν ἑλληνιστικὴ - ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Ἡ προσωκρα-

τικὴ φιλοσοφία (περίπου ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ὡς τὰ μέσα τοῦ 5 αἰ. π.Χ.) ἴταν ἀρχικὰ κοσμογονία, μετεωρολογία καὶ φυσιολογία. Ἡ φύση γίνεται γιὰ τοὺς Ἴωνες φιλοσόφους ἀντικείμενο σοβαροῦ ἐπιστημονικοῦ προβληματισμοῦ, ἡ προέλευση καὶ ἐξέλιξη τοῦ σύμπαντος τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνάς τους. Πρῶτοι αὐτοὶ ἐλευθέρωσαν μὲ τὴν κοσμοθεωρία τους τὴν ἀνθρωπότητα ἀπὸ τὶς πλάνες καὶ ἀνοιξαν τὸ δρόμο σὲ μία νέα ἀντίληψη τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Ἀπὸ τὸν Πυθαγόρα καὶ πέρα κύριο πεδίο τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας δὲν εἶναι μόνον τὸ φυσικὸ φαινόμενο, ἀλλὰ καὶ ὁ ἄνθρωπος σὰν ἄτομο καὶ σὰν κοινωνικὸ ὄν. Οἱ ἠθικὲς προτάσεις ποὺ συναντᾶμε στὰ συστήματα τῶν φιλοσόφων, στενὰ συνδεδεμένες μὲ τὴν κοσμολογικὴ θεωρία τους, δὲν ἀποτελοῦν βέβαια μία κάπως ἀναπτυγμένη φιλοσοφικὴ ἠθικὴ, ὡστόσο δείχνουν σημαντικὴ ἀνθρωπολογικὴ τάση καὶ προπαρασκευάζουν τὴν ἐξέλιξη τῆς κλασσικῆς ἠθικῆς τῶν μεταγενέστερων χρόνων. Ὁρμητήρια καὶ κέντρα τῆς ἐρευνητικῆς δραστηριότητος σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἴσαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἡ Κάτω Ἰταλία (Πυθαγόρειοι καὶ Ἐλεάτες), ἡ Σικελία (Ἐμπεδοκλῆς) καὶ τὰ Ἄβδηρα στὴ Θρακικὴ ἀκτὴ (Λεύκιππος καὶ Δημόκριτος). Στὴν ἀρχαιότερη ἰωνικὴ φιλοσοφία ἀνήκει ἡ σχολὴ τῆς Μιλήτου (Θαλῆς, Ἀναξίμανδρος, Ἀναξίμανης) καὶ ὁ Ἡράκλειτος. Πρὸς τὸ τέλος τῆς πρώτης αὐτῆς φάσης τῆς πνευματικῆς ἐξέλιξης μεταφέρεται ἡ φιλοσοφία μὲ τὸν Ἀναξαγόρα

στην Ἀθήνα, ὅπου συνεχίζεται ἡ ἐπιστημονικὴ πολιτιστικὴ κίνησις τῆς σοφιστικῆς, στὶς Σωκρατικὰς σχολὰς καὶ ἀργότερα στὶς ἑλληνιστικὰς. Ἀπὸ τὶς ἀρχὰς τοῦ 2 αἰ. μ.Χ. ἀπλώνεται καὶ πρὸς τὴ Δύση. Σ' αὐτὴ τὴ φάση ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφίας γίνεται τὸ ὑποκείμενο τῆς γνώσεως ὁ ἄνθρωπος καὶ ἀρχίζει ἡ ἔρευνα, ἐὰν αὐτὸς εἶναι ἱκανὸς γιὰ μίαν ἀληθινὴν γνώσιν τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἐὰν τὰ πράγματα καὶ οἱ ἄνθρωποι εἶναι ὅπως ἐμφανίζονται σ' αὐτόν. Ὁ Δημόκριτος εἶναι ὁ τελευταῖος προσωκρατικὸς κοσμολόγος. Παράλληλα πρὸς αὐτὸν ἀναπτύσσεται ἡ ἀνθρωπολογικὴ σοφιστικὴ, κύριοι ἀντιπρόσωποι τῆς ὁποίας ἦσαν: Πρωταγόρας, Γοργίας, Ἰππίας, Πρόδικος. Μὲ τοὺς τρεῖς ἀρχηγούς τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, (Σωκράτης, Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης), ἔγινε ἡ Ἀθήνα γιὰ περίπου χίλια χρόνια τὸ κέντρο τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Μὲ τὸ Σωκράτη ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ ἡ προσωπικότητα τῶν φιλοσόφων, πού μὲ τὴν ἐξέτασιν ὄλων τῶν φαινομενικῶν γνώσεων, μὲ τὴν ἀδιάλειπτη αὐτοθεώρησιν θέλουν ν' ἀνεβάσσουν στὸ φῶς τῆς συνείδησης τὴν κρυμμένην στὸ νοῦ ἀλήθειαν. Ὁ Πλάτων ἴδρυσεν ἓνα ἐνιαῖον κοσμοθεωρητικὸν — πολιτικόν, καθὼς καὶ λογικόν — ἠθικὸν σύστημα, ὃ Ἀριστοτέλης θεμελίωσεν τὴν ἐπιστήμην ὡς μίαν ἐρευνητικὴν — θεωρητικὴν διερεύνησιν τῶν πραγμάτων καὶ τῶν φαινομένων. Αὐτοὶ οἱ τρεῖς μεγάλοι Ἕλληνες στοχαστὲς ἐπενεργοῦν στὴ μεταγενέστερον φιλοσοφίαν μὲ ποικί-

λες ἀποκλίσεις πάνω ἀπὸ δύο χιλιετίαι. Οἱ ἐπιδράσεις τοῦ Σωκράτη δὲ σταμάτησαν μετὰ τὸ θάνατόν του. Πολλοὶ μαθητὲς τοῦ ἐπιδίωξαν ἄλλοι νὰ ἐκλαϊκεύσουν στὰ συγγράμματά τους τὴ Σωκρατικὴν διδασκαλίαν, ἄλλοι νὰ τὴν ἐπεξεργαστοῦν καὶ νὰ τὴν προαγάγουν. Ἰδρυτὲς φιλοσοφικῶν σχολῶν εἶναι οἱ μαθητὲς του: Ἀριστίππος, Ἀντισθένης, Εὐκλείδης καὶ ὁ Πλάτων. Ἡ Μεγαρικὴ σχολὴ τοῦ Εὐκλείδη στρέφεται πρὸς τὴν διαλεκτικὴν ἔρευνα, ἡ Κυνηκὴ τοῦ Ἀντισθένη καὶ ἡ Κυρηναϊκὴ (ἡδονικὴ) τοῦ Ἀριστίππου πραγματεύονται μὲ διαφορετικὸν τρόπο ἠθικὰ προβλήματα. Ὁ Εὐκλείδης συνέδεσεν τὴν ἠθικὴν διδασκαλίαν τοῦ δασκάλου του γιὰ τὸ ἀγαθὸν μὲ τὴν Ἐλεατικὴν θεωρίαν γιὰ τὸ ἐνιαῖον ὄν (Ἔν), τὸ ὁποῖον ὀνομάζεται ἄλλοτε φρόνησις, ἄλλοτε θεός, ἄλλοτε νοῦς. Ἡ ἠθικὴ τοῦ Ἀντισθένη στὶς γενικὰς τῆς γραμμῆς κατὰγεται ἀπὸ τὸν Σωκράτη. Ὁ Ἀριστίππος δίδασκεν ἓνα αἰσθησιακὸν ἡδονισμόν. Ὁ Πλάτων ἀνάπτυξε τὶς διάφορας πλευρὰς τοῦ Σωκρατικοῦ πνεύματος καὶ σύγχρονα τὰ πῶς οὐσιαστικὰ σημεῖα τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας. Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Πλάτωνος χαρακτηρίζονται ὡς ἀρχαῖα, μέση, νέα Ἀκαδημία: ἀργότερα ἀκολουθεῖ ἓνας μέσος Πλατωνισμός. Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Ἀριστοτέλη, οἱ πῶς πολλοὶ εἰδικοί ἐπιστήμονες, ὀνομάζονται Περιπατητικοί. Οἱ σπουδαιότεροι εἶναι: Θεόφραστος, Ἀριστοξένος, Δικαίαρχος, Στράτων, Ἀρίσταρχος ἀπὸ τῆ Σάμου, Κλαύδιος Πτολεμαῖος,

Γαληνός, Ἄνδρόνικος ὁ Ρόδιος. Ἡ ἑλληνιστικὴ περίοδος περιλαμβάνει τρεῖς ὀλόκληρους αἰῶνες (ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4 αἰ. π.Χ. ὡς τὰ τέλη τοῦ 1 αἰ. μ.Χ.). Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο πραγματοποιεῖται σ' ὅλα τὰ πεδία ἢ στροφῆ τῆς ἐπιστήμης, ποὺ εἶχε ἤδη ἀρχίσει στὴν ἐποχὴ τῆς σοφιστικῆς, ἀπὸ γενικὴ σὲ εἰδικὴ ἔρευνα. Ἡ φιλοσοφία ἀπομακρύνεται συνεχῶς ἀπὸ τὰ μεγάλα μεταφυσικὰ προβλήματα καὶ στρέφεται πρὸς τὶς καθαρὰ ἐμπειρικὲς θεωρήσεις. Οἱ φιλόσοφοι κατὰ κανόνα ἀρκοῦνται στὴν ἀπλούστευση ἢ τροποποίηση προηγουμένων συστημάτων ἢ ἀσχολοῦνται μὲ πρακτικὰ θέματα. Ὁλόκληρη αὐτὴ ἢ φιλοσοφικὴ ἐποχὴ διαιρεῖται σὲ δύο τμήματα (Ἡ ἑλληνιστικὴ περίοδος καὶ ἡ φιλοσοφία στὸ ἔδαφος τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας). Ἡ ἑλληνιστικὴ περίοδος ἔχει ἀκόμη ἑλληνικὴ μορφὴ καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο κυρίως ἠθικὸ χαρακτῆρα. Σ' αὐτὴ ἀνήκουν: Ἡ ἀρχαιότερη στοὰ, ἡ σχολὴ τοῦ Ἐπικούρου, ὁ ἀρχαιότερος σκεπτικισμός. Ἀργότερα παίρνουν μέρος στὴ φιλοσοφικὴ ἐργασία δίπλα στοὺς Ἕλληνες Ρωμαῖοι καὶ ἄλλα ἔθνη. Ὁ ἠθικὸς χαρακτῆρας, ἀλλὰ καὶ τὰ συνεχῶς ἀναζωπυρούμενα θεωρητικὰ ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέροντα παίρνουν μία θρησκευτικὴ ἀπόχρωση. Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἀνήκουν: Ἡ μέση καὶ ἡ νεώτερη Στοὰ, ὁ νεώτερος σκεπτικισμός, οἱ νεοπυθαγόρειοι καὶ ὁ νεωπλατωνισμός. Ὁ νεοπλατωνισμός περιλαμβάνει στὸ σύστημά του, ἰδιαίτερα μὲ τὸ μεγαλύτερο ἐκπρόσωπό του Πλω-

τῖνο, τὸν τελευταῖο στοχαστὴ τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης, προηγουμένα θεοσοφικὰ πνευματικὰ ρεύματα καὶ μὲ τὸν Πορφύριο διεισδύουν ἐπιδράσεις ποὺ δημιουργοῦν μία ἀλλοίωση τῆς πνευματικῆς ἀτμόσφαιρας. Οἱ δύο κύριες κατευθύνσεις, ποὺ διαμόρφωσαν μὲ τὸν κοσμοπολιτικὸ χαρακτῆρα τους τὸ πνεῦμα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, εἶναι ὁ στωικισμὸς καὶ ὁ ἐπικουρισμός. Ἰδρυτὴς τῆς Στοᾶς εἶναι ὁ Ζήνων, γιὸς ἐνὸς Φοίνικα ἐμπόρου ἀπὸ τὸ Κίτιο τῆς Κύπρου. Στὴν ἐξέλιξη τῆς Στοᾶς διακρίνουμε τρεῖς στάδια: Τὴν ἀρχαιότερη Στοὰ (Ζήνων, Ἀρίστων, Κλεάνθης Χρύσιππος), τὴ μέση (Παναίτιος, καὶ Ποσειδώνιος) καὶ τὴ νεώτερη (Σενέκας, Ἐπίκτητος, Μάρκος Αὐρηλῖος). Ὅπως ὁ Ἐπίκουρος ἔτσι καὶ ἡ Στοὰ στὴ φυσικὴ τῆς ἀνατρέχει στὸν Ἡράκλειτο. Ἀπ' αὐτὸν οἱ Στωικοὶ δανείστηκαν τὴ διδασκαλία γιὰ τὴν προέλευση τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴ φωτιὰ καὶ τὴ διδασκαλία γιὰ τὸ λόγο ἢ τὸ νόμο. Ὁ Ἐπίκουρος θεμελίωσε τὴ φιλοσοφία ποὺ πῆρε τὸ ὄνομά του μὲ τὴν παραδοχὴ τῆς θεωρίας τοῦ Δημοκρίτου γιὰ τὰ ἄτομα, τὴν ὁποία ἀνάπτυξε ἀρᾶ πέρα μ' ἑλαφρὲς τροποποιήσεις. Στὴ γνωσιολογία του κυριαρχεῖ τὸ ἡδονιστικὸ ἀξίωμα. Ὁ σκεπτικισμός ἐμφανίζεται λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4 αἰ. π.Χ. ὡς ἀπόπειρα αὐστηρῆς πραγματοποίησης τῶν σκεπτικῶν ἰδεῶν. Ξεχωρίζουν τρεῖς κατευθύνσεις, δηλαδὴ ὁμάδες: 1) ἡ ἀρχαιότερη Σκέψις (Πύρρων.

Τίμων), 2) Οί Σκεπτικοί τῆς μέσης καὶ νεώτερης Ἀκαδημίας καὶ 3) ἡ νεώτερη Σκέψις. Ἡ σημασία τῶν Σκεπτικῶν ἔγκειται στὴν κριτικὴ κάθε δογματισμοῦ. Στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ παρουσίασε μεγάλη ἀκμὴ καὶ ἡ Γνώσις, ἡ ὁποία στὰ συστήματά της συγχώνευσε εὐρωπαϊκὲς καὶ ἀνατολικὲς θρησκείες καὶ φιλοσοφία. Ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ 1 αἰ. μ.Χ. εἶχε ὁ Φίλων ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια μὲ τὴν ἀλληγορικὴ, πλατωνικὴ – στωικὴ ἐρμηνεία τῆς Βίβλου. Ὁ Φίλων εἶναι ὁ ἰδρυτὴς τῆς Ἀλεξανδρινῆς σχολῆς, στὴ διεύθυνση τῆς ὁποίας τὸν διαδέχτηκαν ὁ Κλήμης ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ ὁ Ὠριγένης. Ἡ Ἀλεξανδρινὴ σχολὴ ἦταν ὁ σπόρος ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀναπτύχθηκε ἡ Χριστιανικὴ φιλοσοφία, ἡ ὁποία βαθμιαία καθόρισε τὴν εὐρωπαϊκὴ φιλοσοφία. Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἀσκήσασε ἐπίσης μεγάλη ἐπίδραση στὴν ἰσλαμικὴ φιλοσοφία.

ΕΜΜΟΝΟΚΡΑΤΙΑ (immanens)

Μορφὴ τῆς φιλοσοφίας, ἡ ὁποία ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ ἐνδοσυνειδησιακὸ περιεχόμενο εἶναι τὸ μόνον ὑποκείμενο τῆς γνώσης. Ὁ κόσμος ἐνυπάρχει στὴ συνείδηση, δὲν εἶναι κάτι ἀνεξάρτητο ἀπ' αὐτὴ. Δὲν ὑπάρχει κάτι μὴ νοητὸ καὶ συνειδητό, καμία γνώση, στὴν ὁποία νὰ μὴ ἀντιστοιχεῖ ἓνα ὑπαρκτὸ ἀντικείμενο. Ὅσα γιὰ μία στιγμή δὲ δρῶσονται μέσα στὴ συνείδηση, δὲν ἔχουν καμία ἄλλη ὑπαρξή, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δυνατότητα νὰ γίνουν κάτω ἀπὸ ὀρι-

σμένους ὄρους ἀντιληπτά. Ἡ συνείδηση περιλαμβάνει δύο μέρη: τὴν καθολικὴ ἢ ἀφρημένῃ καὶ τὴν ἀτομικὴ ἢ συγκεκρισμένη συνείδηση. Στὴν καθολικὴ συνείδηση συμμετέχουν ὅλα τὰ ἄτομα καὶ σ' αὐτὴ ἀντιστοιχεῖ κάποια ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους ὑποκείμενα· στὴν ἀτομικὴ ἀνήκει κάθε ἰδιαίτερο ποὺ ἔχουν τὰ καθ' ἕκαστον ὑποκείμενα. Ἀντιπρόσωποι τῆς θεωρίας αὐτῆς εἶναι: Σοῦπτε, Σοῦμπερτ-Σόλτερν, Κάουφμαν, Τσίεν, Λεκλιφ κ.ά. Στὸν Κάντιο immanent εἶναι τὸ ἐνδοκοσμικὸ, ὅτι μένει στὴν περιοχὴ τῆς ἐμπειρίας, τὸ ἐμπράγματο, ἀντίθετο τοῦ ὑπερβατικοῦ (transzendet)

ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Ἰδιαίτερη μορφὴ τῆς γνώσης, ποὺ δὲν πηγάζει ἀπὸ τὴ μνήμη, τὴ φαντασία ἢ τὴ σκέψη, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀμεση ἐντύπωση. Ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς ἀμεσότητας, στὴν ὁποία βεβαιώνεται ἀβίαστα ἡ παρουσία τοῦ ἀντικειμένου, κάθε ἐμπειρία διακρίνεται γιὰ τὴν ἐνάργειά της καὶ τὴν ἀποδεικτικὴ της ἀξία. Διακρίνουμε ἔσωτερικὴ καὶ ἔσωτερικὴ ἐμπειρία. Ἐξωτερικὲς ἐμπειρίες εἶναι αὐτὲς ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, ἐσωτερικὲς αὐτὲς ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν αὐτοσυνειδησία ἢ τὴν ἐσωτερικὴ αἰσθησιμότητα (ἰδέες, γνώσεις). Μὲ τὶς ἐσωτερικὲς ἐμπειρίες γνωρίζουμε τὸν ἑαυτὸ μας, τὶς ἰκανότητές μας, τὰ προτερήματα καὶ ἐλαττώ-

ματά μας. Στη φιλοσοφία ή εμπειρία είναι ή βάση κάθε γνώσης της πραγματικότητας που δε συλλαμβάνεται με τὸ νοῦ. Στην εμπειρία ὀφείλει ν' ἀνατρέχει κάθε ἐπιστήμη, ὡστόσο δὲν ἐπιτρέπεται ν' ἀρκείται στὴν ἀπλή εμπειρία. Γιὰ τὴν ἐκπλήρωση ἐπιστημονικῶν σκοπῶν πρέπει τὰ εμπειρικὰ δεδομένα νὰ ταξινομοῦνται, νὰ συγκρίνονται, διορθῶνται καὶ συμπληρώνονται ἀπὸ τὴ νόηση.

ΕΜΠΕΙΡΙΟΚΡΙΤΙΚΙΣΜΟΣ

Γνωσιολογικὸ σύστημα σύμφωνα με τὸ ὁποῖο μόνο τὰ συμπλέγματα τῶν στοιχείων τῆς "καθαρῆς ἐμπειρίας", δηλαδὴ τὰ αἰσθήματα, εἶναι ἀληθινὰ, ἐνῶ τὰ μεταφυσικὰ ἢ ὑπερφυσικὰ στοιχεῖα θεωροῦνται ὡς φαινομενικὲς ἔννοιες ποὺ δὲν ἐμπεριέχουν καμία ἀλήθεια. Ἐυκαιρικὰ μόνο ἔχουν κάποια ὠφελιμιστικὴ ἀξία. Ὅποιαδήποτε πραγματικότητα, ὁποιοδήποτε ἀντικείμενο εἶναι ἓνα σύμπλεγμα αἰσθημάτων. Ὡστόσο τὰ αἰσθήματα ἀνήκουν στὸ Ἐγὼ, στὴ συνείδηση ἑνὸς ὑποκειμένου καὶ τὸ Ἐγὼ ἐπίσης εἶναι ἓνα σύμπλεγμα ἀπὸ ἀλλιώτικα ταξινομημένες πρωταρχικὲς ψυχικὲς ἐντυπώσεις. Σχετικὰ με τὴ φύση, ὁ ἐμπεριεκτικισμὸς διδάσκει ὅτι δὲν ὑπάρχει νόηση δίχως εἶναι καὶ εἶναι δίχως νόηση. Τὸ ἀντικείμενο δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπάρχει δίχως τὸ ὑποκείμενο (συνείδηση, αἰσθήματα). Οἱ νόμοι τῆς φύσης εἶναι μορφὲς τῆς συνείδησης, δὲν ἔχουν ἀντικειμενικὴ ὑπόσταση, ἢ δὲ ἀντικει-

μενικὴ ἀλήθεια εἶναι ἀδύνατη. Κύριοι ἀντιπρόσωποι τοῦ ἐμπεριεκτικισμοῦ εἶναι ὁ Ἀβενάριος καὶ ὁ Μάχ. Παραλλαγή τοῦ ἐμπεριεκτικισμοῦ ἀποτελοῦν ὁ ἐμπεριεκτικισμὸς καὶ ὁ ἐμπεριεκτικισμὸς, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὶς παραστάσεις καὶ τὶς ἔννοιες ὡς ἀπλὰ σύμβολα τῶν αἰσθήσεων. Τὴ θεωρία τοῦ ἐμπεριεκτικισμοῦ καταπολέμησε ὁ Λένιν στὸ σύγγραμμά του "Υλισμὸς καὶ ἐμπεριεκτικισμὸς".

ΕΜΠΕΙΡΙΣΜΟΣ

Γνωσιολογικὴ κατεύθυνση, ἢ ὁποία ἀνάγει ὅλες τὶς γνώσεις στὴν αἰσθητικὴ ἐμπειρία καὶ δὲν ἀναγνωρίζει στὸ πνεῦμα καμία δραστηριότητα. Βάση καὶ πηγή τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης εἶναι ἡ αἰσθητικὴ ἐμπειρία. Τὰ λογικὰ ἀξιώματα καὶ οἱ κατηγορίες κατάγονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο κατάλοιπα προηγουμένων ἐμπειριῶν, πράγμα ποὺ, κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ ἐμπεριεκτισμοῦ, ἐξηγεῖ τὴ συμφωνία μεταξὺ τῆς σκέψης καὶ τῆς φύσης. Κατὰ τὸν Βάκωνα κάθε φιλοσοφικὴ θεωρία, ποὺ δὲ στηρίζεται στὴν ἀμεση ἐποπτεία καὶ στὸ πείραμα, εἶναι προῖον τῆς φαντασίας, ἀχρηστῆ. Γι' αὐτὸ ὡς βασικὴ ἐπιστήμη θεωρεῖται ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη, ἢ ὁποία ὑπόσχεται νὰ πραγματοποιήσει τὴν κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου στὴ φύση καὶ τὴν τελειοποίηση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Ὁ Βάκων με τὴ μεθοδολογικὴ γνωσιολογία του προσδιόρισε τὴν κατεύθυνση ποὺ ἀκολούθησε ἡ ἀγγλι-

κή φιλοσοφία. Ὁ Χόμπς υποστηρίζει ὅτι τὰ αἰσθήματα ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον εἶναι ἡ πηγή γιὰ τὶς γνώσεις μας. Μὲ τὴν ἐνέργεια τοῦ νοῦ γνωρίζουμε τὰ χωριστὰ γεγονότα, ἐνῶ ἡ ἐμπειρία μᾶς δίνει μόνο πιθανὲς γνώσεις γιὰ τὶς γενικὲς καὶ ἀφηρημένες ἔννοιες. Αὐτὲς τὶς ἀποκτοῦμε μὲ τὴν ἐπεξεργασία ἀπὸ τὸ νοῦ, τὴ σύγκριση, τὸ συνδυασμὸ καὶ τὴ διαίρεση τῶν παραστάσεων. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο μερικὲς γνώσεις ἀποκτοῦν γενικὸ χαρακτήρα. Ἰδρυτὴς τοῦ γνωσιολογικοῦ ἐμπειρισμοῦ στὴν νεώτερη φιλοσοφία, ποὺ τὸν ἀνάπτυξε σὲ στενὴ σύνδεση μὲ τὶς προόδους τῶν μοντέρνων πειραματικῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, εἶναι ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ἀγγλικοῦ Διαφωτισμοῦ Λόκ. Στὸ βασικὸ του ἔργο "Δοκίμιον γιὰ τὴν ἀνθρώπινη νόηση" καταπολέμησε τὴ θεωρία τοῦ Καρτεσίου γιὰ τὶς "ἐμφυτες ἰδέες" καὶ ἔθεσε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας τὸ πρόβλημα τῆς γνωσιοθεωρίας, δηλαδὴ τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς, τῆς ἔκτασης καὶ τοῦ κύρους τῆς ἀνθρώπινης γνώσης. "Ὅλες οἱ γνώσεις καὶ οἱ ἰδέες, ἰσχυρίζεται, προέρχονται ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν αἰσθήσεων, ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἐμπειρία: "τίποτε δὲν ὑπάρχει στὴ νόηση ποὺ δὲν πέρασε πρὶν ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις". Στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου δὲν ὑπάρχουν ἐμφυτες ἰδέες, οὔτε ἠθικὲς ἀρχὲς καὶ ἔννοιες. Ἀπόδειξη γι' αὐτὸ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀναμφισβήτητες λογικὲς ἀρχὲς, ὅπως τῆς ταυτότητας καὶ τῆς ἀντίφρασης, εἶναι στοὺς ἀγρίους, στὰ

παιδιά, στοὺς ἡλίθιους καὶ γενικὰ σ' ὅλους τοὺς ἀπαιδέυτους ἐντελῶς ἀγνώστες. Τὸ νεογέννητο παιδί αἰσθάνεται χαρὰ καὶ λύπη, ἤχο καὶ χρῶμα προτοῦ ἀποκτήσει ἀφηρημένες ἔννοιες καὶ γενικὲς λογικὲς γνώσεις. Κοινὲς ἠθικὲς καὶ λογικὲς ἀρχὲς δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴν παιδεία καὶ τὰ ἔθιμα γιὰ τὴν ἱκανοποίηση κοινωνικῶν ἀναγκῶν. Ἐμπειρία εἶναι τὸ περιεχόμενον τῆς συνείδησης. Κανεὶς λογικὸς ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ τὴν ὑπαρξὴ θεοῦ, ὥστόσο ἡ ἰδέα τοῦ θεοῦ δὲν εἶναι ἐμφυτὴ. "Ὅλες οἱ γνώσεις καὶ οἱ ἔννοιες ἀποκτῶνται ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ πείρα μὲ τὴν ἐπαγωγή. Οἱ "ἀπλὲς ἰδέες", οἱ ἐντυπώσεις, εἶναι τὸ ὑλικὸ ποὺ χρειάζεται γιὰ ἐπεξεργασία ὁ νοῦς. Χωρὶς τὸ ὑλικὸ θὰ ἦταν αὐτὸς μία μηχανὴ ποὺ κινεῖται στὸ κενό. Τὸ νοῦ ὁ Λόκ συγκρίνει μὲ τὸν καθρέφτη τοῦ σκοτεινοῦ θαλάμου (*camera obscura*), ποὺ χωρὶς νὰ ρωτᾷ ἀντανακλᾷ εἰκόνες, τὶς μεταμορφώνει, τὶς συναρμολογεῖ σὲ δέσμες καὶ τὶς χωρίζει σὲ εἶδη. Τὸν ἀνθρώπινο ἐγκέφαλον τὸν παρομοιάζει μὲ ἀγραφο χάρτη (*tabula rasa*), πάνω στὸν ὁποῖο ἀποτυπώνονται ὅλες οἱ ἐξωτερικὲς παραστάσεις. Στὴ θεωρία τῆς γνώσης ὁ Λόκ διακρίνει καὶ μία ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν αἰσθητηριακὴ ἐμπειρία πηγὴ γνώσης, τὴν ἐσωτερικὴ ἐμπειρία. Οἱ ἰδέες ποὺ πηγάζουν ἀπ' αὐτὴ γεννιοῦνται στὸ μυαλὸ μας ἀπὸ τὴν αὐτοσυνειδησία, ἀπὸ τὴν ὁποία πληροφορεῖται τὸ πνεῦμα γιὰ τὶς δραστηριότητές του. Ἡ ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτε-

ρική αίσθηση είναι για τὸ Λόκ ἡ κύρια πηγή τῆς γνώσης, τὰ δύο παράθυρα ἀπὸ τὰ ὁποῖα φωτίζεται ὁ σκοτεινὸς θάλαμος τοῦ ἐσωτερικοῦ μας. Τὰ αἰσθήματα, οἱ ἐντυπώσεις εἶναι καὶ γιὰ τὸν Χιούμ ἡ μοναδικὴ πηγή καὶ τὸ κριτήριο τῆς γνώσης, οἱ ἀληθινὲς ἐμφυτεῖς ἰδέες. Ὁ τυφλὸς δὲν μπορεῖ νὰ φανταστεῖ χρώματα οὔτε ὁ κουφὸς ἤχους. Ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα εἶναι ἕνας χεῖμαρρος ἀπὸ ἐντυπώσεις, τὶς ὁποῖες συνδυάζει καὶ συνενώνει δημιουργικὰ ἢ φαντασία. Οἱ ἠθικὲς ἰδέες δὲν πηγάζουν ἀπὸ λογικὲς ἀρχές, ἀλλὰ ρυθμίζονται ἀπὸ τὶς φυσικὲς ἐντυπώσεις καὶ παραστάσεις. Χωρὶς προηγούμενη ἐντύπωση δὲν ὑπάρχει ἰδέα. Ἀκόμη καὶ γιὰ τὶς ἀφηρημένες ἰδέες πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ τὸ πρωτότυπο στὶς ἐντυπώσεις. Τὶς αἰτίες ποὺ μᾶς γεννοῦν τὶς ἐντυπώσεις δὲ μποροῦμε νὰ τὶς γνωρίσουμε, καθὼς δὲ μποροῦμε νὰ γνωρίσουμε καὶ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν αἰτία καὶ τὸ ἀποτέλεσμα, ἀπὸ τὴν ὁποῖα ξεκινοῦν ὅλες οἱ ἐμπειρικὲς σχέσεις. Ἡ ἔννοια τῆς αἰτιότητας ἔχει τὴν προέλευσὴ τῆς στὴν "ἐπανειλημμένη ἐμπειρία" καὶ δὲ βασίζεται οὔτε στὴ φύση οὔτε στὶς ἀνθρώπινες παραστάσεις. Ἡ προηγούμενη πείρα μας μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει ἀξιόπιστες πληροφορίες μόνο σχετικὰ μὲ τὰ φαινόμενα ποὺ παρατηροῦμε στὸ παρελθὸν καὶ στὴ χρονικὴ τους ἀλληλοδιαδοχὴ. Ὅλα τὰ συμπεράσματα ποὺ δγάζει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καὶ τοὺς κανόνες ποὺ τὸν καθοδηγοῦν στὴ ζωὴ στηρίζονται στὴ συνήθεια. Σημαν-

τικὴ ἦταν ἡ ἐπίδραση τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν τοῦ Λόκ στὴ Γαλλία, ἰδιαίτερα ἡ διδασκαλία του γιὰ τὴν ἐμπειρικὴ προέλευση τῆς γνώσης, τὴν ὁποῖα ὁ Κοντιγιάκ ἀνάπτυξε πρὸ ριζοσπαστικὰ καὶ αὐστηρά. Στὴ θεωρία τῆς γνώσης ὁ Κοντιγιάκ δὲ δέχεται τὴ θεωρία τοῦ Λόκ γιὰ τὸ "συλλογισμὸ" ὡς ἕνα εἶδος ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας, ἀπὸ τὴν ὁποῖα πηγάζει ἡ γνώση. Ὅλες τὶς παραστάσεις καὶ τὶς πνευματικὲς λειτουργίες τὶς θεωρεῖ ὡς μεταμορφωμένες αἰσθητηριακὲς ἀντιλήψεις.

ΕΜΦΥΤΕΣ ΙΔΕΕΣ

Οἱ παραστάσεις καὶ οἱ γνώσεις ποὺ δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ἀλλὰ τὶς ἔχει ὁ ἄνθρωπος ἐκ γενετῆς. Ὁ Καρτέσιος θεωρεῖ ἐμφυτεῖς ἰδέες τὰ πνευματικὰ περιεχόμενα ποὺ μᾶς ἔχουν δοθεῖ ἄμεσα, ἐκ τῶν προτέρων, ὅπως οἱ ἰδέες τοῦ θεοῦ, τῆς ὑλικῆς, καὶ τῆς πνευματικῆς οὐσίας καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα τὰ μαθηματικὰ ἀξιώματα, οἱ νόμοι τῆς νόησης ποὺ δεσπόζουν στὴν ἐμπειρία καὶ δίνουν στὴν ἐμπειρικὴ γνώση ἀντικειμενικότητα καὶ ἀλήθεια. Ἡ ἐμφυτοκρατία (nativismus), μία κατεύθυνση τῆς θεωρητικῆς ψυχολογίας, δίνει στὶς ἐμφυτεῖς ἰδέες τὴ μεγαλύτερη σημασία γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲ γνωρίζει ἐμφυτεῖς ἰδέες, ἀλλὰ μόνο μία προηγούμενη ἀπὸ τὴν ἐμπειρία ἐπενέργεια τοῦ πνεύματος γιὰ τὴ γνώση τῆς ἀλήθειας. Οἱ ἐμφυτεῖς ἰδέες δὲν πρέπει νὰ συγχέονται μὲ τὶς a priori ἰδέες.

ΕΝΑΡΓΕΙΑ (evidentia)

Ἐνάργεια εἶναι ἡ ἄμεση ἀτοφανέ-
ρωση ἑνὸς ἀντικειμένου στὴν κατ'
αἴσθησις ἐποπτεία ἢ ἡ ἄμεση φω-
τεινότητα ἑνὸς πραγματολογικοῦ
περιεχομένου· ἀπὸ τοῦ φωτίζει τὴ
σκέψις καὶ τὴ γνώσις. Ἐνάργεια ἔ-
χουν κατὰ τὸν Κάντιο μόνον τὰ ἐνο-
ραματικά ἀξιώματα. Διακρίνουμε
τὴν ψυχολογικὴ ἐνάργεια (αἴσθημα
τῆς πεποιθήσεως) καὶ τὴ λογικὴ ἐνά-
ργεια, ἡ ὁποία μᾶς δίνει τὴν πεποι-
θήσις γιὰ τὸ κύρος μᾶς γνώσεως.

ΕΝΕΡΓΕΙΑ

Θεμελιώδης ὄρος τῆς Ἀριστοτελι-
κῆς φιλοσοφίας, πού χρησιμοποιεῖ-
ται κυρίως ὡς συνώνυμο τοῦ ὄρου
“ἐντελέχεια” καὶ σημαίνει τὴν πραγ-
ματικὴ ὑπαρξὴ ἑνὸς πράγματος·
ἐπίσης τὴν ἀρχὴ (μορφὴ, λόγος, τὸ
τί ἦν εἶναι, οὐσία) πού πραγματο-
ποιεῖ τὴν δυνατότητα. Ἡ μετάβα-
σις ἀπὸ τὴ δυνατότητα στὴ πλήρωση
(ἐντελέχεια) εἶναι “ἐνέργεια κατὰ
τὸ ἔργον καὶ συντείνει πρὸς τὴν ἐντε-
λέχειαν”. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ
τὸ Θωμᾶ Ἀκινάτη ἐνέργεια καὶ δύ-
ναμις εἶναι δύο θεμελιώδεις τρόποι
τοῦ εἶναι. Γιὰ τὸν Κάντιο ἐνέργεια
καὶ δύναμις, ὡς δεβαιότητα καὶ δυ-
νατότητα, εἶναι κατηγορίες πού δη-
λώνουν μόνον μία σχέση τῶν αντικει-
μένων πρὸς τὸ ὑποκείμενο, ὡστόσο
δὲν ὑπάρχουν στὸ ἴδιο τὸ ἀντικεί-
μενο.

ΕΝΕΡΓΗΤΙΣΜΟΣ

Διδασκαλία γιὰ τὴν ἐνέργεια. Ὁ
φιλοσοφικὸς κοσμοθεωρητικὸς ἐ-
νεργητισμὸς ἀνάγει διὰ τὰ ὄντα

καὶ τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως καὶ τῆς
κοινωνίας στὴν ἐνέργεια. Ἀκόμη
καὶ ἡ ὕλη καὶ τὸ πνεῦμα εἶναι μορφές
τῆς ἐνέργειας. Ἡ ἐνέργεια θεωρεῖται
ὡς κάτι τὸ ὑποκειμενικό, τὸ ἐξαρη-
μένο ἀπὸ τὴ συνείδησις τοῦ ἀνθρώ-
που καὶ ὑπάρχει χωρὶς τὴν ὕλη. Οἱ
νόμοι τῆς ἐνέργειας στὸν ἀνόργανο
κόσμο καὶ ἡ ἐξέλιξις στὸν ὀργανικό
μᾶς βοηθοῦν νὰ γνωρίζουμε τὸ πα-
ρόν, νὰ σχεδιάζουμε προβλεπτικά
τὸ μέλλον. Ἡ τελειοποίηση τοῦ πο-
λιτισμοῦ στηρίζεται κατὰ τὸν κύριο
ἀντιπρόσωπο τοῦ ἐνεργητισμοῦ
Ὅσβαλντ στὴ μεταμόρφωσις τῆς
ἐλευθέρης ἐνέργειας πού ὑπάρχει
στὴ φύσις σὲ μορφές ἐνέργειας τῆς
ζωῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ.

ΕΝΘΟΥΣΙΑΣΜΟΣ

Ἡ κατάσταση στὴν ὁποία βρῖσκε-
ται αὐτὸς πού καταλαμβάνεται ἀπὸ
θεία ἐμπνευσις, ἀπὸ μία ἰδέα, ἕνα
ιδανικό· ἡ ἀνύψωσις τῆς ψυχῆς σὲ
γενικότερες, ὑψηλότερες ἀξίες, ἰδι-
αίτερα θρησκευτικές, ἠθικές. Μὲ
τὸν ἐνθουσιασμό κατορθώνει ὁ ἀν-
θρώπος τὴ βίωσις τοῦ ἱεροῦ, φρά-
σου καὶ ἀληθινοῦ.

ΕΝΝΟΙΑ

Ἡ παράστασις ἑνὸς ἀντικειμένου
γενικά, ἔτσι ὥστε νὰ καθρεφτίζον-
ται τὰ σταθερὰ καὶ οὐσιώδη χαρα-
κτηριστικά ἑνὸς πλήθους ὁμοειδῶν
πραγμάτων καὶ φαινομένων. Ἡ ἐν-
νοια ἔχει ἕνα ὀρισμένο σημασιολο-
γικὸ περιεχόμενο καὶ ἐκφράζεται
μὲ μία λέξις. Εἶναι τὸ γενικὸ σ' ἀντί-
θεσις πρὸς τὸ ἰδιαιτέρο, τὸ ἀφηρημέ-

νο σ' αντίθεση πρὸς τὸ συγκεκριμένο, πού ὡστόσο καθορίζει τὸ ἰδιαίτερο καὶ περιλαμβάνει πολλὰ πράγματα. Κατὰ τὴν ἐννοιολογία τῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ μεσαίωνα ἡ ἔννοια περιέχει τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικά (εἶδος, οὐσία, ἰδέα, τι ἔστιν) μιᾶς τάξης ἀντικειμένων. Γιὰ τὸ σχηματισμὸ μιᾶς ἔννοιας χρειάζεται ἡ συνενέργεια δύο δυνάμεων: τοῦ νοῦ, πού δίνει ἐκ τῶν προτέρων τὴ γενικὴ ἀποψη κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι κάτι οὐσιώδες, καὶ τῶν αἰσθήσεων, πού ὑποβάλλουν στὸ νοῦ τὰ διάφορα ἀντικείμενα. Οἱ αἰσθήσεις μᾶς δίνουν τὶς παραστάσεις, τὶς ὁποῖες ἐπεξεργάζεται καὶ τελειοποιεῖ ὁ νοῦς. Τὶς ἔννοιες χωρὶς ἐποπτεῖες χαρακτηρίζει ὁ Κάντιος ὡς "κενές". Ἐννοιες μὲ περιεχόμενο πού δὲ στηρίζονται στὰ αἰσθήματα καὶ στὶς παραστάσεις, ἀλλὰ εἶναι προϋόντα τῆς νόησης, εἶναι οἱ λεγόμενες ἀπριορικὲς ἀφηρημένες ἔννοιες (σοφία, δίκαιο, κ.λ.π.). Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο σχηματίζονται ἀφηρημένες ἔννοιες ἀπὸ ἐσωτερικὰ διώματα (χαρὰ, ἀγάπη, ἱκανοποίηση). Ἡ ἐμπειρικὴ ἔννοια δὲν εἶναι εἰκόνα, πού παρουσιάζει στὴ συνείδηση κάτι συγκεκριμένο, ἀτομικὸ, ὅπως ἡ ψυχολογικὴ παράσταση, ἀλλὰ καθολικὴ παράσταση, προῖδον τῆς νόησης. Τὰ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα τῶν παραστάσεων εἶναι τὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ νοῦς οἰκοδομεῖ τὶς ἔννοιες. Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἔννοιας ὁ ἄνθρωπος χρησιμοποιοῖ τὴ γλῶσσα του, μὲ τὴν ὁποία πραγματοποιεῖται μίᾳ στενὴ σχέση νόησης — γλῶσσας. Κα-

τὰ τὸν Πλάτωνα γλῶσσα εἶναι φωναχτὴ σκέψη καὶ ἡ σκέψη σιωπηλὸς λόγος. Στὴ γλωσσικὴ ἔκφραση ὑλοποιούνται οἱ σκέψεις, γίνεται ἡ ἔννοια ἄμεσος φορέας νοήματος καὶ ἔτσι ἀσκεῖ ἰσχυρὴ ἐπίδραση στὸ γενικὸ πνευματικὸ δίο.

ΕΝΝΟΙΟΚΡΑΤΙΑ (conceptualismus)

Ἡ ἀντίθετη πρὸς τὸ ρεαλισμὸ καὶ συγγενὴς μὲ τὸ νομιναλισμὸ φιλοσοφικὴ κατεύθυνση, ἡ ὁποία ὑποστηρίζει ὅτι οἱ γενικὲς ἔννοιες (universalia) δὲν εἶναι χωριστὲς ἀπὸ τὰ μεμονωμένα πράγματα, οὔτε ἀπλὰ ὀνόματα, ἀλλὰ ἔννοιες πού ὑπάρχουν στὸ πνεῦμα καὶ ἀναμφίβολα εἶναι καὶ στὴν πραγματικότητα θεμελιωμένες. Οἱ ἄνθρωποι ὑπάρχουν ὡς μεμονωμένα ὄντα, ἡ ἀνθρωπότητα ὡστόσο ὑπάρχει ὡς μίᾳ ἔννοια πού σχηματίζεται στὸ πνεῦμα. Ἡ ἔννοια τῆς ἀνθρωπότητος ἀντιστοιχεῖ πρὸς πραγματικὲς ιδιότητες τῶν ἀνθρώπων, ὡστόσο δὲν ἐπιτρέπεται ν' ἀναγνωρίσουμε σ' αὐτὴ μίᾳ χωριστῇ ὑπαρξὴ ὅπως στὴν Πλατωνικὴ ἰδέα. Τὴ θεωρία τῆς ἐννοιοκρατίας διατύπωσε ὁ Πέτρος Ἀβελάρδος.

ΕΝΟΡΑΣΗ

Ἡ πρόσκτηση μιᾶς γνώσης μὲ πνευματικὴ θεώρηση, ὄχι μὲ τὶς συνηθισμένες καὶ γνωστὲς γνωσιολογικὲς μεθόδους, ἀλλὰ μὲ ἄμεση βίωση τῆς πραγματικότητος, κατὰ τὸν Γκαίτε "μίᾳ ἀπὸ τὰ βάθη τοῦ ἀνθρώπου ἀναπτυσσόμενη ἀποκάλυψη". Ἡ ἐπιστήμη, ὑποστηρίζει ὁ Μπέρξον, ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβει τὴν πραγ-

ματικότητα, την κίνηση, τη διάρκεια, τη δημιουργική εξέλιξη και ροή των διωμάτων μας, που είναι ή ουσία της ζωής και του κόσμου. 'Αντί να μās δείξει τὰ πράγματα καθαυτά, κατακερματίζει τη συμπαγή και κινούμενη πραγματικότητα σε ασυνάρτητα και ακίνητα κομμάτια. 'Η επιστήμη είναι ικανή μόνο για την κατανόηση του οργανικού κόσμου, την κατασκευή εργαλείων και τη διδασκαλία για τούς κανόνες χρήσης τους. 'Η διάνοια γνωρίζει τὸ μελλοντικό μόνον ἐφόσον τούτο μοιάζει με τὸ περασμένο, δηλαδή δὲ γνωρίζει τὸ κύριο δημιουργικό στοιχείο τῆς πραγματικότητας, ἀλλὰ μόνο τὴν ἐπιφάνεια τῶν γεγονότων. Δὲν μπορεί νὰ δημιουργήσει παραστάσεις καὶ δὲν ἔχει σχέση με τὴ δραστηριότητα τῆς συνείδησης. Στὴ διάνοια, πού δρᾷ σὰν ἕνα “οργανικό φίλτρο” τῶν ἐντυπώσεων καὶ τῶν ἀναμνήσεών μας, ἀντιπαρθέτει ὁ Μπέρξον τὴν ἐνόραση, πού δὲ στηρίζεται οὔτε στὶς αἰσθήσεις οὔτε στὴ νόηση, ἀλλὰ εἶναι μία ἀνώτερη μορφή ἐνστίκτου, με τὴν ὁποία εἰσχωρούμε στὸ βάθος τῆς πραγματικότητας, “για νὰ γίνουμε ἕνα μ' ἐκεῖνο πού εἶναι σ' αὐτὸ μοναδικὸ καὶ γι' αὐτὸ δὲ μπορεί νὰ ἐκφραστεῖ με γενικὲς ἔννοιες”. “Ὅπως ὁ νοῦς με τὴ σκέψη, ἔτσι καὶ τὸ ἐνστικτο με τὴ διαίσθηση καὶ τὴν ἐνόραση ἐξυπηρετεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴν πρακτικὴ ζωὴ του. 'Ὀντολογικὰ ἡ ἐνόραση εἶναι θεμελιωμένη σὰν ὑπερβατικότητα στὸ πνεῦμα μιάς ὑπερεμπειρικής μορφῆς τῆς πραγματικότητας.

Γιὰ νὰ φτάσουμε στὴν ἐνοραματικὴ ἀντίληψη, εἶναι ἀπαραίτητο “ν' ἀσκήσουμε πίεση καὶ με τὴν ἐνέργεια τῆς βούλησης ν' ἀπωθήσουμε τὴ νόηση ἔξω ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό της”.

ΕΝΤΕΛΕΧΕΙΑ

Αὐτὸ πού περιέχει μέσα του τὸν ἐπιδιωκόμενο σκοπὸ, πού ἔχει μέσα του σὰν σκοπὸ (“τέλος”) τὴν τελείωση. Στὸν Ἀριστοτέλη ἡ μορφοποιητικὴ δύναμη (“εἶδος” τοῦ ὄντος, στὸ διταλισμὸ ἢ αὐτὴ ἀρχὴ (ζωτικὴ δύναμη), ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς.

ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Τὴν ἐπιστήμη ὡς ἕνα κλάδο τοῦ πολιτισμοῦ πρῶτοι οἱ Ἕλληνες τὴν ἀνακάλυψαν καὶ τὴν μετέδωσαν ὡς ἕνα ἰδιαίτερο πολιτιστικὸ γεγονός στοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς. 'Η ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἐπιτεύγματα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος. Πρῶτοι οἱ Ἕλληνες συνειδητοποίησαν τὴ μεγάλη σημασία πού ἔχει ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση γιὰ τὴν πρόοδο τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἔδωσαν στὶς ἐπιστῆμες τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν κατεύθυνση. Στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία παρακολουθοῦμε τὸ δρόμο πρὸς τὴν ἐπιστήμη, ἡ ὁποία δὲν εἶναι νοητὴ χωρὶς τὸ σύστημα τῶν ἐνοιῶν πού εἶχε δημιουργήσει ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία. 'Η ἐπιστήμη τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἦταν μία ἐνία ἐπιστήμη. Στὸν Πλάτωνα ἡ λέξη “ἐπιστήμη” σημαίνει τὴν τέλεια γνώση (“διαλεκτικὴ”) καὶ ἀποτελεῖ

μαζί με τὸν Λόγο τὴν οὐσία τῆς νόησης. Στὸν Ἀριστοτέλη ἡ “μάλιστα ἐπιστήμη” εἶναι ἐκείνη ποὺ ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὰ “πρῶτα καὶ τὰ αἴτια”. Ἐπίσης ὁ Χριστιανισμὸς προσπάθησε ν’ ἀσκεῖ τὴν ἐπιστήμη σὰν ἕνα ἀρμονικὸ σύνολο ποὺ ἐξυπηρετοῦσε ἐκκλησιαστικούς σκοπούς. Πρῶτα στὸ τέλος τοῦ μεσαίωνα ταυτίστηκε ἡ ἔννοια τῆς ἐπιστήμης με τὶς φυσικὲς ἐπιστήμες. Ἡ διαφοροποίηση τῶν ἐπιστημῶν, ποὺ ὑποκινήθηκε κυρίως ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὴ σχολή του, ἀπὸ τοὺς μεγάλους γιατροὺς (Ἴπποκράτης, Γαληνὸς κ.ἀ.) καὶ τοὺς ἀτομικούς, δὲν χαλάρωσαν ὥστόσο τὴν ἐνότητα τῆς ἐπιστημονικῆς κοσμοθεωρίας. Πρῶτος ὁ Πλάτων ἔκανε τὴ διαίρεση τῶν ἐπιστημῶν με δάση τὶς τρεῖς δυνάμεις τῆς ψυχῆς (νόηση, αἴσθηση, βούληση) σὲ τρία μέρη: διαλεκτικὴ, φυσικὴ, ἠθικὴ. Ὁ Ἀριστοτέλης κάνει νέα διαίρεση με δάση τὸ σκοπὸ κάθε ἐπιστήμης καὶ διακρίνει ἐπιστήμες θ ε ω ρ η τ ι κ ε ς (λογικὴ, φυσικὴ μαζί με τὰ μαθηματικὰ καὶ τὴν ψυχολογία), π ρ α κ τ ι κ ε ς (ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ) καὶ π ο ι η τ ι κ ε ς (ρητορικὴ καὶ ποιητικὴ). Κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους ὁ Βάκων διαίρεσε τὶς ἐπιστήμες με δάση τὴν ψυχικὴ λειτουργία, στὴν ὁποία στηρίζεται κάθε ἐπιστήμη, καὶ ξεχώρισε: ἐπιστήμη μνήμης (ἱστορία), ἐπιστήμη τοῦ λόγου (φιλοσοφία) καὶ ἐπιστήμες τῆς φαντασίας ἢ ποιητικῆς. Σ’ αὐτὴ τὴ διαίρεση εἶναι θεμελιωμένη ἡ μεγάλη γαλλικὴ ἐγκυκλοπαίδεια. Νε-

ώτερες ὑποδιαίρεσεις ἔχουν ὡς δάση τὰ ἀντικείμενα καὶ τὰ φαινόμενα τῆς πραγματικότητας ποὺ μελετοῦν οἱ ἐπιστήμονες καὶ τὴν ἰδιομορφία τῶν μεθόδων. Στους νέους χρόνους ἡ πλατιὰ ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης πραγματοποιήθηκε βαθματῶς με τὴν ἀποκόλληση τῶν χωριστῶν ἐπιστημῶν ἀπὸ τὴ φιλοσοφία. Στὴν Εὐρώπη ἔγινε ἡ ἐπιστήμη, κυρίως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ, τὸ κέντρο ὁλόκληρου τοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα (ἀπαλλαγὴ ἀπὸ προλήψεις, ἀπὸ προϋποθέσεις, μεθοδικὴ πειθαρχία, ἀπόλυτὴ ἀντικειμενικότητα) ἦταν τὸ ἰδανικὸ τοῦ ἀνεξάρτητου, ὠριμου ἀνθρώπου. Ἡ πρόοδος, τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῆς ἐπιστήμης, ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὸ συνεχῶς ἀξανάμενο πλῆθος τῶν γνώσεων ποὺ αὐτὴ ἐπεξεργάζεται καὶ πραγματοποιεῖται με τὴν ἐλεύθερη συνεργασία πολλῶν, θεωρεῖται ὡς πρότυπο καὶ ἐγγύηση γιὰ τὴν πολιτιστικὴ ἀνάπτυξη. Μεγάλια ἐπιστημονικὰ ἐπιτεύγματα συχνὰ σημειώθηκαν καὶ σημειώνονται ἀπὸ ξεχωριστοὺς ἐρευνητῆς, στοὺς περισσότερους ὥστόσο τομεῖς εἶναι συνηθισμένη καὶ ἀναγκαῖα ἡ ἐξειδικευμένη ὁμαδικὴ ἐργασία τῶν ἐπιστημόνων. Ὅσο πιὸ πολὺ μεγαλώνει ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν τῆς ἐπιστήμης, τόσο καὶ πιὸ πολὺ προχωρεῖ ἡ ἐξειδίκευση, ὁ διαφορισμὸς τῆς ἐργασίας. Ἡ ἐπιστήμη δὲ βρίσκειται πιά σ’ ἕναν ἐγκέφαλο, δὲν ὑπάρχει ὁ “πολυίστωρ”, ποὺ ὄλα τὰ ἔχει διαβάσει καὶ ὄλα τὰ ξέρει. Στὶς φι-

λελεύθερες δημοκρατικές χώρες ή μόρφωση τῶν ἐπιστημόνων γίνεται με βάση τὴν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία καὶ τὴν κρατικὴ ὑποστήριξη. Γιὰ τὴν προαγωγή τῶν ἐρευνῶν συντηροῦνται ἀπὸ τὸ κράτος ἐπιστημονικὰ ἰνστιτούτα καὶ ἀνώτερες σχολές. Οἱ ἐπιστῆμες ἔχουν γίνει ἕνα τόσο σημαντικὸ στοιχεῖο τοῦ πολιτισμοῦ, ὥστε νὰ χαρακτηρίζεται τοῦτο ὡς “ἐπιστημονικὸς πολιτισμὸς”.

Οἱ ἐκκληκτικὲς ἐπιστημονικὲς θεωρίες καὶ οἱ θετικὲς πραγματοποιήσεις, ποὺ ἐπακολούθησαν στὸ πεδίο τῶν τεχνικῶν ἐφαρμογῶν, προσδιορίζουν σήμερα ἀπὸ τὰ θεμέλια τὸν ἀνθρώπινο πολιτισμὸ. Στὶς ἐπιστῆμες συγκεντρώνεται ἕνας θησαυρὸς γνώσεων ποὺ ἐπιδρῶν ἄμεσα στὴν κοινωνικὴ ζωὴ καὶ τὰ συμπεράσματα τῶν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν ἐφαρμόζονται σὲ πολυάριθμους τομεῖς τῆς πρακτικῆς δραστηριότητος. Ἡ σύγχρονη βιομηχανία δὲ στηρίζεται ἀπλὰ σὲ ἐπιστημονικὴ βάση, ἀλλὰ γενικότερα ὅλη ἡ μέθοδος ποὺ ἀκολουθεῖ εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἐπιστημονικῆς μεθοδολογίας: τοῦ ὀρθολογισμοῦ, τοῦ πειραματισμοῦ, τῆς συστηματικῆς ὀργάνωσης καὶ τῆς εὐχέρειας προσαρμογῆς σὲ κάθε νέα ἀλλαγὴ. Γι’ αὐτὸ ἡ βιομηχανία ἐνισχύει τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευνα, ποὺ ἀποτελεῖ γιὰ τὴ δικὴ της ἀνάπτυξη τὸν πιὸ οὐσιώδη παράγοντα. Ἀπὸ τὴν ἐπιστῆμη καὶ τὴν τεχνικὴ ἐξαρτᾶται σὲ μεγάλο βαθμὸ ὄχι μόνον τὸ εἶδος καὶ ἡ κλίμακα τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυ-

ξης, ἀλλὰ καὶ ἡ πολιτικὴ σταθερότητα τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν. Ἐπιστῆμη καὶ ζωὴ εἶναι ἀδιάσπαστα συνδεδεμένες. Καμία δύναμη δὲν ἔχει ἐπηρεάσει τοὺς τελευταίους τρεῖς αἰῶνες καὶ δὲν ἔχει μεταμορφώσει τὴ ζωὴ σ’ ὅλες τῆς τὶς ἐκδηλώσεις καὶ σὲ τόσο πολὺ μεγάλο βαθμὸ ὅσο ἡ ἐπιστῆμη. Ἡ μεγάλη σημασία ποὺ ἔχουν ἀποκτήσει σήμερα οἱ ἐπιστῆμες στὴν κοινωνία γίνεται φανερὴ καὶ στὸ μεγάλο ἀριθμὸ τῶν ἐπιστημονικῶν κλάδων, τῶν ἐπιστημονικῶν ἰδρυμάτων καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν δημοσιεύσεων. Τὸ πόσο βαθιὰ ἔχει εἰσδύσει ἡ ἐπιστημονικὴ μέθοδος σ’ ὀλόκληρὴ τὴ ζωὴ, πῶς τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα ἔχει ἀποτυπώσει τὴ φυσιογνωμία του στὸν σύγχρονο κόσμον, φανερώνεται καὶ στὴ μεταβολὴ τοῦ τρόπου σκέψης τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ γιὰ θέματα τῆς πρακτικῆς ζωῆς σκέπτεται με ἐπιστημονικὸν τρόπο. Οἱ ἀλήθειες τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν εἶναι ὡς ἕνα βαθμὸ γενικὲς, ἐνιαῖες καὶ γενικὰ κατανοητές. Καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση διαδίδεται αὐτούσια σ’ ὅλο τὸν κόσμον εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴ δύναμὴ τῆς. Ἡ ἐπιστῆμη συνεχῶς ἀναπτύσσεται καὶ δὲν ὑπάρχουν ὄρια γιὰ τὴ θεωρητικὴ διερεύνηση τοῦ κόσμου. Στὴ σύγχρονη ἐπιστῆμη τίποτα δὲν εἶναι ἀδιάφορο. Ἀντικείμενον τῶν ἐρευνῶν τῆς εἶναι τὰ πάντα. Ἀπὸ τὴ διερεύνηση τοῦ πλῆθους τῶν πραγματολογικῶν γνώσεων προκύπτουν νέα ἀποτελέσματα καὶ αὐτὰ γεννᾶνε νέα προβλήματα

τα. Ἡ ἀνακάλυψη μέσα στο χάος τῶν φαινομένων τῶν ἀόρατων ἀντικειμενικῶν νόμων καὶ ἡ θεωρητικὴ ἔρμηνεία τοὺς ἔδωσαν στὴ λογικὴ σκέψη τοῦ ἀνθρώπου μίαν ἀσφάλεια πού δὲν τὴν εἶχε ἄλλοτε. Ἡ ἐνόητα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν προσφέρει στὸν ἀνθρώπο ἕνα πλήρες σύστημα, μὲ τὸ ὁποῖο αὐτὸς μπορεῖ ν' ἀποκτήσει συνείδηση τῆς ἐξέλιξης τοῦ κόσμου καὶ ν' ἀδῆξει τὴν κυριαρχία του πάνω στὴ φύση. Ἐπιδίωξη τῆς ἐπιστήμης εἶναι ἡ θεωρία καὶ τὸ σύστημα. Δὲ συγκεντρώνει ἀπλὰ καὶ καταγράφει γεγονότα, ἀλλὰ καὶ ἐρμηνεύει θεωρητικὰ τὸν κόσμο. Γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἀλήθειας ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη, ὡς σύστημα γνώσεων γιὰ τοὺς νόμους τῆς φύσης καὶ τῆς κοινωνίας, ἐπιχειρεῖ, χρησιμοποιώντας μίαν συγκεκριμένη μέθοδο, μίαν ἀνατομία τῆς φύσης καὶ τῆς κοινωνίας. Διεισδύει βαθμιαία καὶ μεθοδικὰ σ' ἕνα ἰδιόμορφο φαινόμενο ἢ ἀντικείμενο, πού ἀποσπᾷ ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ὄντων ἢ φαινομένων, καὶ τὶς γνώσεις πού κατακτᾷ μὲ σκόπιμες καὶ συνειδητὲς ἐνέργειες τὶς ταξινομεῖ συστηματικὰ, ὥστε ν' ἀποτελεστεῖ μὲ τὴ μέθοδο τῆς γενίκευσης μίαν ἐνόητα γνώσεων σχετικῶν μὲ τὴ φύση, τὴν κοινωνία καὶ τὴ σκέψη. Ἡ ἐλευθερία τῆς ἐπιστήμης εἶναι συνταγματικὰ κατοχυρωμένη. Οἱ ἐπιστήμονες εἶναι ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ κάθε μεταφυσικὸ δογματισμὸ, ἀπὸ θρησκείες, κοσμοθεωρίες καὶ ἰδεολογίες καὶ εἶναι ὑπεύθυνοι μόνον ἀπέναντι τῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἐπιστήμη ἔχει θεωρητικὸ χαρακτήρα, ὀφείλει δηλαδή

νὰ ἐξακριβώνει τὴν ἀλήθεια γιὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς. Ἡ ἀποψη τῆς ἐφαρμογῆς, τῆς χρησιμότητος ἢ τῆς δύναμης πού ἀποκτᾷ κανεὶς μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση ἔχει γι' αὐτὴ δευτερεύουσα σημασία. Αὐτὸ τὸ νόημα εἶχε ἡ λέξις ἐπιστήμη στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Σὲ μίαν διάλεξί του ὁ μεγάλος φυσικὸς Πλάνκ ἐξήγησε ὅτι τὰ ἐλατήρια κάθε ἐπιστημονικῆς ἔρευνας εἶναι μόνον ἡ πίστη τῶν ἐρευνητῶν στὴν ἀλήθεια τῆς κοσμοθεωρίας τους: "Ὅταν ὁ Νικόλαος Κοπέρνικος ἀπομάκρυνε τὴ γῆ ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ κόσμου, ὅταν ὁ Ἰωάννης Κέπλερ διατύπωσε τοὺς νόμους πού φέρουν τὸ ὄνομά του, ὅταν ὁ Ἰσαάκ Νεύτων ἀνακάλυψε τὴ γενικὴ βαρύτητα, ὅταν ὁ Φαραντάυ δημιούργησε τὶς βάσεις τῆς ἠλεκτροδυναμικῆς, τὰ οἰκονομικὰ αἷτια ἦταν ἀσφαλῶς τὰ τελευταῖα πού τοὺς παρακίνησαν νὰ στραφοῦν ἐναντίον τῶν παραδοσιακῶν ἀντιλήψεων καὶ πολὺ σημαντικῶν αὐθεντιῶν". Οἱ γνώμες πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα, ἐὰν δηλαδή ὁ ἐπιστήμονας πρέπει ν' ἀσχολεῖται μὲ τὴν καθαρὴ θεωρητικὴ ἔρευνα ἢ νὰ τὴν προσανατολίζει σὲ κοινωνικοὺς σκοποὺς, διχάζονται. Γενικὰ σήμερα θεωρεῖται ὅτι ἔχει ἀποφασιστικὴ σημασία ἡ συνυπευθυνότητα τῶν ἐπιστημῶνων. Εὐθὺνη καταλογίζεται στὸν ἐπιστήμονα ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἀνακαλύφθηκε ἡ διάσπαση τοῦ ἀτόμου. Ἀπὸ τότε προκαλεῖ σοβαρὴ ἀμφισβήτηση τῆς παραδοσιακῆς ἐπιστήμης τὸ ζήτημα, ἐὰν πρέπει νὰ διακοποῦν οἱ ἀτομικὲς ἔρευνες ἢ ν' ἀπο-

σιωποιοθηούν τὰ συμπεράσματα ἀπὸ φόβο πιθανῆς κατάχρηστος καὶ τῶν συνεπειῶν τῆς γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Ἡ σύνδεση τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν μὲ τὸ ὅλικό ἀντικείμενο τοὺς δὲ σημαίνει ὥστόσο ὅτι αὐτὲς δὲ συνδέονται μὲ γενικότατες ἀρχές. Κάθε ἐπιστῆμη ἐρευνᾷει μέσα στὴν περιοχὴ τῆς τῆ νομοτέλεια ποὺ διέπει τὸ ἀντικείμενό τῆς, ὥστόσο σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ἐξετάζει τὸ εἶδος καὶ τὸν τρόπο τῶν ἐνεργειῶν τῆς. Ἡ αποστολὴ τῆς εἶναι νὰ βοηθᾷ τὴν ἀνθρωπότητα στὸν ἀδιάκοπο ἀγῶνα γιὰ εἰρήνη καὶ ἀληθινὴ εὐτυχία. Ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Καρτεσιῦ ἢ μοντέρνα ἐπιστῆμη εἶχε ταυτιστεῖ μὲ τὴ φιλοσοφία τῆς γνώσης, τὴ συγκεκριμένη φιλοσοφία ποὺ πραγματοποιεῖται σ' ὅλες τὶς ἐπιστῆμες. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ὅλες οἱ ἐπιστῆμες ποὺ γιὰ πρακτικούς λόγους εἶναι χωρισμένες, ἐπειδὴ ἕνας ἐπιστήμονας δὲ μπορεῖ ν' ἀσχολεῖται μὲ ὅλα τὰ θέματα, συνιστοῦν μίαν ἐνιαίαν ἐπιστῆμη. Δὲν ὑπάρχει βέβαια ἕνα ἐνιαῖο, λογικὰ συναρτημένο σύστημα τῆς ἐπιστῆμης, ὑπάρχει ὅμως ἕνας μέγας ἀριθμὸς ἐπιστημῶν μεταξὺ τῶν ὁποίων τὰ σύνορα εἶναι ρευστά. Μὲ τὴν κατάκτηση νέων ἀντικειμένων δημιουργοῦνται νέοι κλάδοι (γενετική, κοινωνική, ψυχολογία, ἔρευνα τοῦ περιβάλλοντος). Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴ μεταφορὰ μεθόδων σὲ ἄλλες ἐπιστημονικὲς περιοχὲς (π.χ. κβαντικὴ βιολογική, κυβερνητική, κυρίως στὴν περιοχὴ τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν). Ἐπί-

σης συχνὰ συμπύπτουν τὰ ὄρια ὡς τώρα χωριστῶν ἐπιστημῶν (π.χ. μεταξὺ φυσικῆς καὶ χημείας). Νέα συμπεράσματα μποροῦν νὰ εἶναι γόνιμα γιὰ ἐντελῶς διαφορετικὲς ἐπιστῆμες (δείκτες ἰσοτόπων, ἰατρικὲς ἔρευνες, ἀκτίνες Ραϊνγκεν γιὰ διάφορες ἐπιστῆμες). Ἡ φυσικὴ ἐπιστῆμη δὲν εἶναι σήμερα ἐπιστῆμη ἑνὸς μέρους τῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ ἐπιστῆμη τοῦ συνόλου. Μόνο ὅ,τι δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προσδιοριστεῖ παραγωγικά, ποσοτικά, αἰτιοκρατικά δὲν ἀνήκει στὴν ἐπιστῆμη, ἀλλὰ στὴν παλιὰ "μεταφυσική". Ἀπὸ τὴ συνεχῶς ἀυξανόμενη σημασία τῆς σύγχρονης ἐπιστῆμης προκύπτει ἐπίσης καὶ μίαν σειρά ἀπὸ προβλήματα γιὰ τὴν παιδαγωγικὴ ἐπιστῆμη: Ἐπιτακτικὰ προβάλλεται ἡ ἀπαιτήση νὰ προσφέρεται σ' ὅλους τοὺς νέους μίαν προσανατολισμένην στὴν ἐπιστῆμη μόρφωση, ποὺ θὰ τοὺς κάνει ἱκανοὺς νὰ συμμετέχουν ἐνεργᾶ στὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Γι' αὐτὸ κρίνεται ὡς ἀπαραίτητη ἡ μετάδοση εἰδικῶν γνώσεων καθὼς καὶ ἡ ἴδρυση ἀνώτερων τεχνικῶν σχολῶν.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ

Ἡ φιλοσοφικὴ μάθησις ποὺ ἔχει ὡς θέμα τὴν παρακολούθησις καὶ περιγραφή τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξις τῶν ἐπιστημῶν καὶ τὴν ἔρευνα τῶν θεμελιωτικῶν τῶν ἀρχῶν. Ἐπίσης ἡ διδασκαλία γιὰ τὶς δυνατότητες, τὶς προϋποθέσεις, τὶς μεθόδους καὶ τὴ διαίρεσις τῶν ἐπιστημῶν. Ἐπειδὴ ἡ ἐπιστημολογία καθορίζει γενικότερα τὴ λογικὴ πηγὴ τῶν γνώ-

σεων και κρίνει για το κυρος των επιστημών, ταυτίζεται από τον Φίχτε με τη φιλοσοφία.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΣΜΟΣ

Γενικά η διδασκαλία ότι μόνον η αλήθεια που έχει αποδειχτεί από τις εμπειρικές επιστήμες έχει κύρος· η ιδέα ότι το πνεύμα και η εμπειρική επιστημονική μέθοδος πρέπει να επικρατήσουν σ' όλες τις περιοχές της πνευματικής και ήθικης ζωής. Τον όρο "επιστημονισμός" χρησιμοποίησε πρώτος ο Ρενουδιέ για να χαρακτηρίσει την κίνηση που εκδηλώθηκε από τα μέσα του περασμένου αιώνα σαν αντίδραση προς τις αθαιρέτες μεταφυσικές κατασκευές και τα αφερέγγυα φιλοσοφικά συστήματα των αρχών του αιώνα.

ΕΠΙΦΑΙΝΟΜΕΝΟ

Συνοδευτικό φαινόμενο. Ός ένα επιφαινόμενο, ένα απλό "αντικαθρέφτισμα" των φυσιολογικών λειτουργιών του έγκεφάλου, έναν "Γ-σκιο που συνοδεύει τον άνθρωπο που περπατάει" θεωρούν μερικοί φυσιοδίφες τον ψυχικό κόσμο, ο οποίος, μολονότι χαρακτηρίζεται απ' αυτούς ως ανεξάρτητος από τον υλικό κόσμο και δεν εξηγείται απ' αυτόν, ωστόσο υποστηρίζουν ότι δεν αποτελεί ενεργό παράγοντα στη ζωή και στη δράση του ανθρώπου.

ΕΠΟΠΤΕΙΑ

Σε στενή πρωταρχική σημασία, μία άμεση θέωρηση ενός μεμονωμένου πραγματικού αντικειμένου· σε μεταφυσική σημασία, έναργής σύλληψη λογικών - μαθηματικών πραγ-

ματολογικών περιεχομένων, πνευματική θέαση της ουσίας ενός φυσικού αντικειμένου (ένδραση).

ΕΡΩΣ

Στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία (Ήσίοδος, Έμπεδοκλής) κοσμική αρχή, διά της οποίας δαμάζεται και ενώνεται το σύμπαν. Στον Πλάτωνα ο έρωσ είναι ενσάρκωση της αγάπης της σοφίας, ο δαίμονας που ενθουσιάζει τους ανθρώπους για το αληθινό, αγαθό και ώραίο και τους ώθει να επιδιώκουν το πολύτιμο και απόλυτο. Ός ανθρώπινη αγάπη ο έρωσ είναι ένα βασικό χαρακτηριστικό της ζωής, έφθσον αυτή δεν έννοείται μόνον σαν ικανοποίηση φυσικών αναγκών. Όταν η ζωή έννοείται μόνο ως ζωή όρμών, ο έρωσ είναι σεξουαλική κλίση, καθαρά ήλική τάση, που βρίσκει ικανοποίηση στη σαρκική ένωση με το αντικείμενο της επιδίωξης σαν μόνης στιγμής κατά την όποια το άτομο άποκτά την ήδονή. Αύτη ή έννοια της ζωής και του έρωτα, που είναι άποκλειστικά προσανατολιόμενη στην αισθησιακή φύση του ανθρώπου, (στη σχολαστική φιλοσοφία αποσ concupis entiae) είναι αντίτιθετη προς την αγάπη που πηγάζει από την συνείδηση του ήθικου χρέους και σημαίνει πλήρωση της ζωής, την υπερεγωιστική αγάπη που έχει ως αντικείμενο τον άλλο άνθρωπο ή μία αξία. Την προσωπική αγάπη δεν την χαρακτηρίζει μία τάση κατοχής ή άπόλαυσης του αγαπώμενου. Το αίσθημα μεταφέρεται έξω από το άτομο που αγαπά, στο αγα-

πώμενο πρόσωπο. “Αγάπη είναι χαρά για την εδτυχία του άλλου” (amare est gaudere felicitate alterius Λαίμπνιτς). Κατά την χριστιανική όμως αντίληψη μόνο στην πνευματική και προσωπική αγάπη πρὸς τὸ θεό, πού είναι αγάπη πρὸς τὸ ἀπόλυτο, τάση για ἔνωση και ἐξομίωση πρὸς τὸ αἰώνιο, θρῖσκει ὁ ἄνθρωπος πλήρωση, πού μπορεί νὰ συνειδητοποιηθεῖ ὡς εὐδαιμονία, ὡς ἀπόκτηση μακάριας ζωῆς. Τὸ θεὸ ἀγαπᾷ κατὰ τὸν Αὐγουστῖνο κάθε ὄν πού μπορεί ν’ ἀγαπᾷ εἴτε συνειδητᾶ εἴτε ἀσυνειδητᾶ. Ὁ Θεμᾶς Ἀκινάτης ἐπεκτείνει τὴν ἀγάπη και πρὸς τὰ ζῶα, τὰ φυτᾶ, γενικᾶ σ’ ὀλόκληρη τὴν κοσμικὴ φύση. Κατὰ τὸν Καρτέσιο ἔρως εἶναι ἡ συγκίνηση τῆς ψυχῆς πού προκαλεῖται ἀπὸ τὴν κίνηση πνευμάτων, τὰ ὁποῖα τὴν ὠθοῦν νὰ ἐνωθεῖ θεληματικᾶ με ἀντικείμενα πού φαίνονται συγγενικᾶ και ὀφέλιμα γι’ αὐτὴν. Ἡ ἀγάπη κατὰ τὸν Κάντιο δὲν εἶναι ὑπόθεση τῆς βούλησης, ἀλλὰ τοῦ συναισθήματος και γι’ αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γίνεῖ ἀντικείμενο τοῦ ἠθικοῦ χρέους. Ὡς συναίσθημα εἶναι εὐχαρίστηση πού προέρχεται ἀπὸ τὴν τελειότητα ἄλλων ἀνθρώπων. Κατὰ τὸν Ἐγέλο ἀγάπη εἶναι συνείδηση τῆς ἐνότητος με κάποιον ἄλλο ὄν. Στὴ φυσιοκρατικὴ θεωρία τοῦ Σπένσερ βάση τοῦ ἔρωτα εἶναι τὸ γενετήσιο ἐνστικτο. Γύρω ἀπὸ τὸ φυσικὸ συναίσθημα, πού προκαλεῖ τούτο, συγκεντρώνονται ποικίλα ἄλλα συναισθήματα. Στὴν ψυχανάλυση τοῦ Φρόυντ οἱ ἀνώτερες

μορφῆς τοῦ ἔρωτα και τῶν πνευματικῶν ἐνασχολήσεων εἶναι ἐξυψωμένες μορφῆς τοῦ libido.

ΕΣΧΑΤΟΛΟΓΙΑ

Ἡ διδασκαλία γιὰ τὸ τέλος ἢ τὴ συντέλεια τοῦ κόσμου. Ἀπὸ τὸν δῆθεν μορφολογικᾶ τέλειο παραλληλισμὸ τῶν πολιτισμῶν ὁ Σπένγκλερ συμπεραίνει τὸ τέλος τῆς ἀνθρωπότητος.

ΕΤΕΡΟΝΟΜΙΑ

Χαρακτηριστικὸ γνώρισμά τῆς βούλησης πού καθορίζεται ἀπὸ ἐξωτερικᾶ ἐλατήρια και ὄχι ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν οὐσία τῆς (ἀὐτονομία).

ΕΥΤΟΝΙΚΗ

Ἐπιστῆμη πού ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴ σχεδιασμένη διατήρηση και ἐξευγένιση μιᾶς φυλῆς και ὄλης τῆς ἀνθρωπότητος με τὴν ὑπόδειξη μέτρων με τὰ ὁποῖα ἐξασφαλίζεται ἡ βελτίωση τῶν σωματικῶν και ψυχικῶν ἰδιοτήτων τῶν μελλοντικῶν γενεῶν μιᾶς φυλῆς. Ἡ εὐγονικὴ ὑποστηρίζει τὴν ἄποψη ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι βιολογικᾶ και διανοητικᾶ ἄνισοι ἐξαιτίας τῆς ἀμετάβλητης κληρονομικῆς οὐσίας τους. Ἐκπρόσωπος τῆς θεωρίας εἶναι ὁ Ἄγγλος βιολόγος Γκάλτον.

ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ

Ἡ τέλεια ψυχικὴ ἱκανοποίηση τοῦ ἀνθρώπου, πού προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ σκοποῦ τῆς ζωῆς του. Κατὰ τὸν Κάντιο ἡ ἱκανοποίηση ὄλων τῶν κλίσεων τοῦ ἀνθρώπου σ’ ὄλη τὴν ἔκταση, ἔνταση και διάρκεια.

ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΣΜΟΣ

Φιλοσοφική – ηθική διδασκαλία, ή όποια βλέπει την ευδαιμονία (συνεχής και αδιάταρακτη ήρεμία και γαλήνη) ως κίνητρο και τελικό σκοπό του ανθρώπου. Ός ευτυχισμένος και έναρτος θεωρείται από τους αρχαίους Έλληνες εκείνος ό άνθρωπος, του όποιου ή τέλεια ίκανοποίηση προκύπτει από την εκπλήρωση του σκοπού της ζωής του. Οι διάφορες διδασκαλίες για την ευδαιμονία βλέπουν διαφορετικά την ιδέα της ευδαιμονίας. Για τó Σωκράτη τó άγαθό είναι εκείνο που άληθινά προάγει την άληθινή ευδαιμονία. Τó άγαθό είναι ταυτόσημο όχι μόνο με τó καλό, αλλά και με τó ωφέλιμο. τó χρήσιμο (ευδαιμονικός ωφελιμισμός). Μία από τις κυριότερες αντιλήψεις του Σωκράτη είναι ή γνώμη ότι ή άρετή είναι επιστήμη, γνώση για την άληθινή ευδαιμονία. Κεντρική έννοια της ηθικής του Δημοκρίτου είναι ότι τó ύψιστο άγαθό είναι ή ευδαιμονία, ή όποια έγκειται στη διαρκή “εὐθυμία”, στην άταραξία. Τó καλύτερο για τόν άνθρωπο είναι νά εὐχαριστιέται όσο τó δυνατό περισσότερο και νά στενοχωριέται όσο τó δυνατό λιγότερο. Την ήδονή δέν τη θεωρεί ό Δημοκρίτος ως κύριο σκοπό της ζωής ούτε επιδοκιμάζει την υπερβολή. Έκτός από τó μέτρο, επιβάλλεται επίσης ή έκλογή τών ήδονών. Βασικά ή ευδαιμονία δέν προέρχεται από την άπόκτηση υλικών αγαθών, αλλά από την έκλογή τών άνώτερων, τών πνευματικών και

ψυχικών ήδονών (“ευδαιμονία και κακοδαιμονία οὐκ έν βουσιμασιν οίκεει οὐδ’ έν χρυσῷ, ψυχή δέ οίκτητήριον δαίμονος”). Κατά τόν Άντισθένη για την ευδαιμονία έκτός από την άρετή τίποτα άλλο δέν είναι άναγκαίο. Οὐσία της άρετής είναι ή αὐτάρκεια. Γι’ αυτή δέν χρειάζονται πολλές λέξεις παρά μόνο Σωκρατική δύναμη (“αὐτάρκη την άρετήν είναι πρὸς ευδαιμονίαν, μηδέν προσδεομένην ότι μη Σωκρατικής ισχύος”). Για τόν Πλάτωνα επίσης άπαραίτητη προϋπόθεση για την ευδαιμονία είναι ή άρετή. Στόν Άριστοτέλη ή ευδαιμονία, που δρίζεται στη λογική συμπεριφορά του ανθρώπου, που είναι ειδικό του προνόμιο, είναι τó άνώτατο άγαθό. Ό θεωρητικός βίος, που είναι άνώτερος από τόν πρακτικό, μάς χαρίζει τη μεγαλύτερη ευδαιμονία, επειδή σ’ αυτόν κυρίως δραστηριοποιείται τó σπουδαιότερο χαρακτηριστικό του ανθρώπου, ό νοῦς. Στόν Πλωτίνο ή ευδαιμονία, που είναι ύψιστο άγαθό, είναι ανεξάρτητη από την ήδονή και μόνο τά λογικά όντα μετέχουν σ’ αυτή. Στόν τέλειο βίο, στόν όποιο δρίζεται ή άκρα ευδαιμονία, μόνο με την “κάθαρση” της ψυχής μπορούμε νά φτάσουμε. Κατά τούς Στωικούς σκοπός του ανθρώπου, που αυτός μόνο μπορεί νά μάς δώσει έσωτερική ίκανοποίηση και ευτυχία, είναι ή οικείωση πρὸς τόν εαυτό μας (“οικείόμεθα πρὸς εαυτούς εὐθύς γενόμενοι”) ή όπως έλεγε ό Ζήνων, νά ζοῦμε σύμφωνα με τη φύση (“όμολογουμένως τη φύσει

ζήν"). Ἡ ἀρετὴ εἶναι ἀντίθετη πρὸς τὴν ἡδονή, ἡ ὁποία εἶναι ἐπιγέννημά της. Μόνη ἡ ἀρετὴ εἶναι ἀρετὴ γιὰ τὴν εὐδαιμονία. Τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ, τιμὴ, ἰδιοκτησία, ὑγεία, ἀκρόμη καὶ ἡ ζωὴ, θεωροῦνται ὡς "ἀδιάφορα" πράγματα. Ἐπειδὴ ἡ τελειότητα εἶναι μοναδικὸς σκοπὸς τῆς εὐδαιμονίας, εἶναι καὶ γιὰ κάθε εὐδαιμονία τὸ ἰδανικὸ ὁ σοφός, αὐτὸς ποὺ ὑψώνεται στὴ βαθμίδα τῆς ἀπάθειας. Τὴν ἀνθρώπινη εὐδαιμονία τὴν τοποθετεῖ ὁ Ἐπίκουρος στὴν ἡδονή, τὴν ὁποία ἐπιδιώκουν ὅλα τὰ ἔμψυχα ὄντα. Ἰσχυρότερες ὡστόσο ὁμως θεωρεῖ τὶς πνευματικὲς ἡδονές. Μοναδικὸς καὶ ἀσφαλέστερος δρόμος πρὸς τὴν εὐδαιμονία, τὴν περιφρόνηση τοῦ θανάτου καὶ τῶν πόνων εἶναι ἡ φρόνηση, ποὺ μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὶς προλήψεις. Ἡ ἀγγλικὴ ἐμπειρικὴ ἠθικὴ (Λόκ, Χιούμ, Μπένθαμ, Τζῶν, Στ. Μιλ) συνδέει μὲ τὴν ψυχολογικὰ προσανατολισμένη γνωσιολογία καὶ κοινωνιολογία τὸ ἰδανικὸ τοῦ εὐδαιμονισμοῦ, τὸ ὁποῖο ἐπιχειροῦν νὰ ἐφαρμόσουν στὴν πράξη ("ὅσο τὸ δυνατὸ μεγαλύτερη εὐτυχία γιὰ ὅσο τὸ δυνατὸ μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀνθρώπων" Μπένθαμ). Σύμφωνα μὲ τοὺς ἄλλους ὕλιστές,

ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι πλασμένοι γιὰ νὰ ζοῦν εὐτυχισμένοι. Ὅπως ὅλα τὰ προικισμένα μὲ αἰσθήσεις πλάσματα, ἔτσι καὶ ὁ ἄνθρωπος στὶς ἐνέργειές του ὀδηγεῖται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν τάση πρὸς τὴν εὐχαρίστηση. Ἄγαθὸ καὶ ὠραῖο ὀνομάζουμε ὅ,τι μᾶς προσφέρει εὐχαρίστηση. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ κάνει σύγκριση ἀνάμεσα στὶς διάφορες ἀπολαύσεις καὶ νὰ διαλέγει τὶς πιὸ ἱκανοποιητικὲς. Ἐχει ἐπίσης τὴν ἱκανότητα νὰ βάζει σκοποὺς στὴ ζωὴ του καὶ νὰ ἀναζητᾷ τὰ μέσα γιὰ τὴν πραγματοποίησή τους. Κατὰ τὸν Σέφτσμπερτ ἡ προσωπικὴ εὐημερία γίνεται διαρκῶς τόσο μεγαλύτερη ὅσο πιὸ καλὰ ἐναρθρῶνεται στὴν κοινωνικότητα. Εἶναι σύμφωνο μὲ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐπιδιώκει τὴν "εὐτυχία τοῦ εἶδους", τὴν εὐημερία τῆς κοινωνίας, στὴν ὁποία συμμετέχουν καὶ οἱ συνάνθρωποί του (κοινωνικὸς εὐδαιμονισμὸς).

ΕΥΗΜΕΡΙΣΜΟΣ

Ἡ θρησκευτολογικὴ θεωρία τοῦ Εὐημέρου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἰδρυτὲς τῆς θρησκείας εἶναι ἱστορικὰ πρόσωπα, ἐδεργέτες τῆς ἀνθρωπότητας κ.λ.π.

Z

ΖΩΗ

Τὸ βασικὸ γνῶρισμα ὄλων τῶν ἔμβιων ὄντων, μὲ τὸ ὁποῖο διακρίνονται ἀπὸ τὰ νεκρὰ πράγματα. Ὁ κλασσικὸς ὀρισμὸς τῆς ζωῆς ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι: "ζωὴν λέγομεν τὴν δι' αὐτοῦ τροφὴν τε καὶ αὐξήσιν καὶ φθίσιν". Ἡ φιλοσοφία προσπαθεῖ νὰ καθορίσῃ τὴν οὐσίαν τῆς ζωῆς, νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἀρχικὴν τῆς καταγωγὴν καὶ ἐξέλιξιν. Φιλοσοφικὰ θεωρίαι γιὰ τὴν ζωὴν εἶναι: 1) Ἡ βιολογική. Αὐτὴ ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξὴν μιᾶς ἰδιαίτης ἀρχῆς τῆς ζωῆς καὶ ἐξηγεῖ τὸ φαινόμενον τῆς ζωῆς ὡς ἀποτέλεσμα φυσικοχημικῆς ἐνέργειας. Σύμφωνα μ' αὐτὴν τὴν ἀποψη, σὲ μιᾶ ἐποχῇ τῆς ἐξέλιξης τῆς γῆς καὶ κάτω ἀπὸ κατάλληλες συνθήκες ἡ ἀνόργανη καὶ ἀψυχη ὕλη μεταμορφώθηκε εἰς ἔμψυχη πρωτοπλασματικὴ ὕλη. Τὴν ἰδέαν μιᾶς τέτοιας πρωταρχικῆς αὐτόματης γένεσης (*generatio aequi* ἢ *spontanea* ἢ *abiogenesis*), ποὺ συνδέεται μὲ τὸν ὄλισμό, διατύπωσε πρῶτος ὁ Λαμάρκ καὶ τὴν συστηματοποίησαν ἀργότερα ὁ Χαϊκὲλ καὶ ἄλλοι ἐρευνηταί. 2) Ἡ βιταλιστικὴ (κύριοι ἐκπρόσωποι Μπέρξον, Ντρίξ). Αὐτὴ ἀπορρίπτει τὴ μηχανικὴ καὶ χημικὴ ἀντίληψιν τῶν φαινομένων τῆς ζωῆς καὶ ὑποστηρίζει πῶς ὑπάρχει ἰδιαίτη ὑπερφυσικὴ ζωικὴ δύναμις (*vis vitalis*), ἡ ὁποία δρᾷ ἀσύνεδα καὶ δαμάζει τὴν "νεκρὴ ὕλη", ἢ βλέπει τὴ ζωὴ ὡς τὸ πρω-

ταρχικόν, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προήλθαν τὰ ἀνόργανα ὄντα. Ἡ βιταλιστικὴ θεωρία ἀναιρέθηκε ἀπὸ τὴ φυσικὴ καὶ χημεία καὶ ἀπὸ τὴ θεωρίαν τῆς ἀνέλιξης τοῦ Δαρβίνου. 3) Ἡ θεωρία τῆς δημιουργίας (*creatio*), ἡ ὁποία ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ζωὴ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸ τίποτα (*creatio ex nihilo*). Ὅλα τὰ εἶδη τῶν ζῴων ὁργανισμῶν δημιουργήθηκαν ἀπὸ μιᾶ πρωταρχικὴ ὑπερβατικὴ ἀρχή, ἀπὸ τὸ Θεόν. Αὐτὰ διαφέρανε τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ ἀναπτύχθηκαν παράλληλα καὶ ἀνεξάρτητα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο.

ΖΩΙΚΑ ΠΝΕΥΜΑΤΑ (*spiritus animales*)

Θεωρία τοῦ θεμελιωτῆ τῆς Ἰατρικῆς Ἴπποκράτη ποὺ τελειοποίησε ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὴ διαμόρφωσαν ὀριστικὰ οἱ Ἕλληνες γιατροὶ εἰς τὴ σχολὴ τῆς Ἀλεξάνδρειας (προπαντὸς ὁ Γαληνός). Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴ θεωρία, τὰ ζῶα καὶ ὁ ἄνθρωπος ἔχουν μέσα στὰ νεύρα καὶ τὸν ἐγκέφαλον εὐκίνητα, ἀεριώδη σωματίδια, τὰ ζωϊκὰ πνεύματα, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὸ αἷμα καὶ προκαλοῦν τὶς ψυχικὰς ἐνέργειας. Ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλον ἔρχονται πάλι στοὺς μύς καὶ συντελοῦν εἰς τὴν ἀμοιβαίαν ἐπίδρασιν τοῦ σώματος καὶ ψυχῆς. Τὴ θεωρία αὐτὴ ὑποστηρίζουν: Ὁριγένης, Ἀθουστίνος, Νεμέσιος, Θωμᾶς Ἀκινάτης, Νικόλαος Κουζάνος, Παράκελσος, Καρτέσιος, Βάκων, Χόμπερτ.

Η

ΗΛΟΝΙΣΜΟΣ

Ἐκείνη ἡ ἠθικὴ κατεύθυνση, ἡ ὁποία θεωρεῖ ὡς κίνητρο καὶ σκοπὸ δλων τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου τὴν ἀπόλαυση, τὴ διασκέδαση. Ὁ πρῶτος Ἰδρυτὴς τοῦ ἡδονισμοῦ εἶναι ὁ Ἀρίστιππος ὁ Κυρηναῖος. Ὅπαδοί: Θεόδωρος, Ἀννίκερις, Ἡγησίας, Ἐπίκουρος, στοὺς νεώτερους χρόνους Ἐλδέτιος, Λαμεττρί. Ἀξίωμα τῆς ἠθικῆς τοῦ Ἀριστιππου εἶναι ἕνας αἰσθησιοκρατικὸς ἡδονισμὸς. Ἡ θετικὴ, πραγματικὴ ἡδονή, ἡ ἀμεση ("μονόχρονος"), δηλαδὴ ἐκείνη ποὺ περιορίζεται στὸ χρόνο τῆς ἀπόλαυσης, ἔχει ἀξία, ἀκόμη καὶ ἂν προέρχεται ἀπὸ ἐνέργειες ποὺ χλευάζονται ἀπὸ τὴν παράδοση ὡς ἀνῆθικες. Ἡ ἡδονὴ εἶναι τὸ μοναδικὸ ἀγαθὸ ὄχι μόνο γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ ζῶα. Σπουδαῖο μέσο γιὰ τὴν πρόκληση τῆς ἡδονῆς εἶναι ἡ φρόνηση, ἡ ὁποία κάνει ἱκανὸ τὸ σοφὸ νὰ ἐκμεταλλεῖται κάθε περίσταση καὶ ταυτόχρονα νὰ ἔχει μέτρο στὴ χρῆση τῶν ἡδονῶν. Στὸ πρόβλημα τῆς ἀξίας τῆς ἡδονῆς παίρνει ἀργότερα θέση καὶ ὁ Πλάτων, ὁ ὁποῖος καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι εἶναι ἀδύνατο στὸν ἄνθρωπο νὰ ἐπιδιώκει μόνο τὴν ἡδονὴν δίχως τὴ φρόνηση. Ὁ "εὐδαιμὼν διος" εἶναι μικτὸς καὶ σύμμετρος. Ἡ ἡδονὴ εἶναι ἐπιθυμητὴ σ' αὐτοὺς ποὺ ζοῦν μία "βο-

σκηματιῶδη" ζωὴ, χωρὶς αὐτεπίγνωση, ὅπως μία ζωὴ μόνο μὲ φρόνηση, δίχως ἡδονή, εἶναι δυνατὴ γιὰ θεοὺς, ὄχι γιὰ ἀνθρώπους. Ὑπάρχουν δύο εἶδη ἡδονῆς: Ἡ κοινὴ τῶν αἰσθήσεων καὶ 2) ἡ αἰσθητικὴ χαρὰ ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴ θεώρηση τῆς ἀρμονίας, τῆς τάξης καὶ τῆς λογικῆς τοῦ κόσμου. Ἡ φρόνηση εἶναι ἡ πηγὴ τῆς γνήσιας ἡδονῆς καὶ ὁ κριτὴς ἔαν ἡ ἡδονὴ εἶναι ἀληθινὴ ἢ δὲν εἶναι γνήσια καὶ συνεπῶς δὲν πρέπει νὰ τὴν ἐπιδιώκουμε. Τὸ ἡδονιστικὸ ἀξίωμα κυριαρχεῖ σ' ὀλόκληρη τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἐπικούρου γιὰ τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία. Τὴν ἀνθρώπινη εὐδαιμονία, ποὺ εἶναι τὸ ἀπόλυτο ἀγαθὸ, τοποθετεῖ ὁ Ἐπίκουρος στὴν ἡδονή, τὴν ὁποία ἐπιδιώκουν ὅλα τὰ ἐμψυχα ὄντα ("τὴν ἡδονὴν ἀρχὴν καὶ τέλος λέγομεν εἶναι τοῦ μακαρίως ζῆν"). "Ὅλες οἱ ἀρετὲς εἶναι ἀδιάσπαστα συνδεδεμένες μὲ τὴν ἡδονὴν ("συμπεφύκασιν αἱ ἀρεταὶ τῷ ζῆν ἡδέως"). Ἰσχυρότερες δὲν εἶναι οἱ ἡδονὲς τῶν αἰσθητηρίων, ὅπως πίστευαν οἱ Κυρηναῖκοί, ἀλλὰ οἱ πνευματικὲς. Οἱ σωματικὲς ἡδονὲς εἶναι στιγμιαίαις, ἐνῶ οἱ πνευματικὲς συνδέονται μὲ τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον, ἀφοῦ εἶναι δυνατό νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ ἡδονὴ τῆς στιγμῆς μὲ τὴν ἀνάμνηση καὶ τὴν προσαδοκία. Ἀνώτατες ἡδονὲς εἶναι ἡ ἀπονία καὶ ἡ ἀταραξία τῆς ψυχῆς. Γιὰ χάρη

τῆς ἀταραξίας ὀφείλουμε νὰ περιορίζουμε τὶς ἐπιθυμίες. Σὲ κάθε μας πράξη πρέπει νὰ ζυγίζουμε τὴν ἡδονὴ καὶ τὴν λύπη, οἱ ὁποῖες συνδέονται ἄλλοτε ἔμμεσα καὶ ἄλλοτε ἄμεσα μ' αὐτὴ καὶ νὰ παίρνομε τὴν ἀπόφασιν ἀνάλογα μὲ τὸ μέρος ποῦ κλίνει ἢ πλάστιγγα. Ἄλλοτε νὰ παραλείπουμε τὴν ἡδονὴ ποῦ ἔχει ὡς ἐπακόλουθον τὴ μεγαλύτερη λύπη, ἄλλοτε πάλι νὰ ὑπομένουμε τοὺς πόνους γιὰ χάριν τῆς μεγαλύτερης ἡδονῆς ποῦ πρόκειται ν' ἀκολουθήσῃ. Στὴ σωστὴ "συμμέτρῃσιν" ἔγκειται ἡ οὐσία τῆς "φρονήσεως", ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ ψηλότερον σκαλοπάτι τῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν πηγὴν ὄλων τῶν ἀρετῶν. Σύμφωνα μὲ τοὺς Γάλλους ὕλιστῆς, ὁ ἄνθρωπος ὁδηγεῖται στὶς πράξεις του, ὅπως ὅλα τὰ προικισμένα μὲ αἰσθήσεις πλάσματα, ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν τάσιν πρὸς τὴν εὐχαρίστησιν, ὥσπὸς ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ κάνει τὴ σύγκρισιν ἀνάμεσα στὶς διάφορες ἀπολαύσεις καὶ νὰ διαλέγει τὶς πιὸ ἱκανοποιητικῆς. Οἱ σωματικῆς ἀπολαύσεις εἶναι πιὸ ἰσχυρῆς, δὲν εἶναι ὁμως μόνιμες καὶ μὲ τὴν ὑπερβολὴ προκαλοῦν δλάβη. Προτιμότερες εἶναι οἱ πνευματικῆς ἡδονῆς, γιατί εἶναι μονιμότερες, διαρκέστερες καὶ ἐξαρτῶνται περισσότερο ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ἄνθρωπον, ποῦ εἶναι ἱκανὸς νὰ δάζει σκοποὺς στὴ ζωὴ του. Γιὰ τὸν Μπένθαμ ἡ ἡδονὴ καὶ ἡ λύπη εἶναι τὰ ἐλατήρια καὶ οἱ σκοποὶ τῶν ἠθικῶν ἐνεργειῶν. Προτιμότερες ἀπὸ τὶς ἡδονῆς εἶναι οἱ ἰσχυρότερες καὶ διαρκέστερες. Κάθε ἀπόλαυσιν θεωρεῖ

ὁ Μπένθαμ ἀπὸ ἑπτὰ ἀπόψεις: ἰσχύς, διάρκεια, βεβαιότητα, καθαρότητα (ὅταν ἡ ἡδονὴ δὲν εἶναι ἀνάμικτη μὲ πόνον), γονιμότητα (ἱκανότητα νὰ προσελκύει ἄλλες χαρῆς), ἔκτασιν (ἐπέκτασιν τῶν ἡδονικῶν αἰσθημάτων σὲ ὅσον τὸ δυνατόν μεγαλύτερον ἀριθμὸν ἀνθρώπων). Ἄπ' τὰ εἶδη ἡδονῆς ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν αἴσθησιν ἀνώτερη εἶναι ἡ ἡδονὴ ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὸν πλοῦτον, γιατί μὲ τὸν πλοῦτον μποροῦμεν ἀπολαύσασθαι κάθε ἡδονῆς. Ὁ ἐνάρετος ἄνθρωπος, λέει ὁ Μπένθαμ, εἶναι ἕνας "καλὸς ὑπολογιστής, ποῦ συγκεντρώνει ἕνα θησαυρὸν εὐτυχίας γιὰ τὸ μέλλον, ὁ γεμάτος ἐλαττώματα ἄνθρωπος εἶναι ἕνας σπάταλος, ποῦ σπαταλεῖ τὰ εἰσοδήματά του ἀπερίσκεπτα. Τὸν ἠθικὸν — πρακτικὸν ὕλισμον χαρακτηρίζει μία αἰσθησιοκρατικὴ ἠθικὴ. Στὴν αἰσθησιακὴ ἀπόλαυσιν τῶν ὕλικῶν ἀγαθῶν βλέπει τὴν ὑπέροχτην εὐτυχίαν. "Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ὑποστηρίζει, πλάστηκαν γιὰ νὰ εὐτυχοῦν. Ἡ εὐτυχία ἔγκειται στὴν ἡδονὴν, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ εἶναι φευγαλέα ἢ μόνιμη, χοντροκομμένη ἢ λεπτή. Οἱ πνευματικῆς ἀπολαύσεις εἶναι μεταμορφώσεις τῆς αἰσθησιακῆς ἡδονῆς. Δὲν εἶναι τόσο ἰσχυρῆς, ὅσον οἱ σωματικῆς, εἶναι ὥσπὸς μόνιμότερες, διαρκέστερες καὶ πιὸ ἱκανοποιητικῆς. Στὴν ἠθικὴν τοῦ Ὁ Τζῶν Στ. Μιλ ἀκολουθεῖ τὸν κοινωνικὸν εὐδαιμονισμὸν τοῦ Μπένθαμ, τὸν ὁποῖον ἐμβάθυνε περισσότερο. Καὶ γι' αὐτὸν κύριος σκοπὸς τῶν προσπαθειῶν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ εὐχαρίστησιν". Ἡ-

θική αξία είναι στην ουσία της "ή χρησιμότητα αυτού που αξιολογούμε ως μέσο για την πρόκληση εθχαρίστησης". Μέτρο για την εκτίμηση όριζει ο Μιλ τῆ γνώμη τῶν πολλῶν, αὐτῶν που ἔχουν πείρα ἀπὸ ἡδονές.

ΗΘΙΚΗ

Πρακτική φιλοσοφία, που αναλύει και ερευνάει με φιλοσοφικές μεθόδους τὰ ἠθικὰ γεγονότα. Σ' ἀντίθεση πρὸς τὴ θεολογικὴ ἠθικὴ, που βασίζεται στὴν ἀποκάλυψη, ἡ ἠθικὴ ὡς κλάδος τῆς φιλοσοφίας ἔχει σχέση με τὰ προβλήματα τῆς πρακτικῆς ζωῆς. Ἀσχολεῖται με τὶς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου που καθορίζονται ἀπὸ τὸ φρόνημά του, τὸ χαρακτήρα του καὶ ἔχουν ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴ ζωὴ του. Γενικότερα, ερευνάει τὰ συγκεκριμένα δεδομένα τῆς ἠθικῆς πραγματικότητας γιὰ νὰ βρεῖ καὶ διατυπώσῃ κανόνες γιὰ τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ ἢ κρίσεις γιὰ τὶς ἠθικὲς ἀξίες. Ἡ ἠθικὴ δὲ λέει ἄμεσα τί πρέπει νὰ κάνει ὁ καθένας, γιὰτὶ αὐτὸ τὸ λένε τὸ δίκαιο καὶ οἱ κανόνες τῆς κοινότητος ἢ τῆς κοινωνίας μέσα στὶς ὁποῖες ζεῖ κανεῖς. Πιὸ πολὺ θέλει νὰ δεῖξῃ στὸν ἄνθρωπο τὸ ἠθικὸ του χρέος, τὴν οὐσία τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τὴ σχέση τῆς ἠθικότητος με τὴν εὐδαιμονία. Εἶναι μία ἀυτόνομη ἠθικὴ, πάνω στὴν ὁποία εἶναι θεμελιωμένος ὁ ἠθικὸς νόμος, σύγχρονα ὁμως εἶναι καὶ μία ἀπόπειρα καθορισμοῦ τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς. Διδάσκει πὼς ὀφείλει νὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος γιὰ νὰ πραγματοποιεῖ στὴ

ζωὴ του ἠθικὲς ἀξίες, πὼς τότε ἐνεργεῖ ἠθικὰ, ὅταν πραγματοποιεῖ ἐκεῖνες τὶς ἀξίες που ἀπαιτοῦν τὸν ὑψηλότερο βαθμὸ ἠθικῆς ἐνεργείας. Ἡ φιλοσοφικὴ ἠθικὴ εἶναι τὸ νεώτερο βλαστάρι τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ἐμφανίστηκε γιὰ πρώτη φορὰ ὅταν οἱ Σωκρατικοί, ὁ Δημόκριτος, οἱ Στωϊκοὶ καὶ οἱ Ἐπικούρειοι ἀσχολήθηκαν συστηματικὰ με τὰ ἠθικὰ προβλήματα. Ἡ ἀρχαία ἠθικὴ ἦταν κάτι περισσότερο ἀπὸ ἀπλὴ καθοδήγηση γιὰ τὴν ἠθικὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ἦθος καὶ ἡ θέση του ἀπέναντι στὴ ζωὴ ἀποτελοῦν τὸ κεντρικὸ σημεῖο τῆς θεώρησης. Ὅλα τὰ στοιχεῖα, που ὡς μεμονωμένες ἀξιολογήσεις ἦσαν ζωντανὰ ἀπὸ παλιὰ στοὺς Ἕλληνες ἢ ἀναπτύχθηκαν στὴν πορεία τῆς ἱστορίας τους, συρρεύσανε στὰ ἠθικὰ συστήματά τους, στὰ ὁποῖα στηρίζεται ἡ ἠθικὴ τῶν νεώτερων χρόνων. Ἡ ἀποφασιστικὴ στροφή πρὸς τὴν ὑποκειμενικοποίηση τῆς ἠθικῆς σκέψης, που εἶχε προπαρασκευαστεῖ ἀπὸ τὸ Σωκράτη, ὀλοκληρώθηκε ἀπὸ τοὺς μαθητῆς του, οἱ ὁποῖοι πῆραν ἀπὸ τὴ φιλοσοφία του τὸ περιεχόμενον τῶν διδασκαλιῶν τους. Στὴ μεσαιωνικὴ χριστιανικὴ περίοδο κυριαρχεῖ ἡ πίστη ὅτι οἱ ἠθικοὶ κανόνες ἀποτελοῦν ἐντολὲς τοῦ θεοῦ. Οἱ φιλόσοφοι τῶν νεώτερων χρόνων χώρισαν τὴν ἠθικὴ ἀπὸ τὴ θεολογία. Στὴν προσπάθειά τους νὰ τὴν ἀνασυγκροτήσουν ὡς αὐτοτελὴ ἐπιστήμη ἐπιχείρησαν νὰ ἐξαρθήσουν τὰ ἠθι-

κά γεγονότα από ψυχολογικούς παράγοντες (όρμη, ροπές) και από αντίστοιχες πρὸς αὐτοὺς πολιτιστικὲς ἀξίες (ὠφελιμισμός, εὐδαιμονισμός κ.λ.π.). Ὁ Κάντιος στὴν αὐτόνομη ἠθικὴ του ἐπιχειρεῖ νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἠθικὴν σὲ μία ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἐμπειρία ἀρχή. Διδάσκει σ' αὐτὴν ὅτι ἡ ἠθικὴ συνείδηση εἶναι ἀντιπρόσωπος τοῦ ὑπερεμπειρικοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ὁ ἱστορισμὸς δὲν ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ ἠθικότητα ἔχει αἰώνιο κύρος, ἀλλὰ τὴ θεωρεῖ ὡς ἱστορικὸ φαινόμενο. Στὴ σύγχρονη εὐρωπαϊκὴ φιλοσοφία ἐπικρατοῦν τρεῖς τύποι ἠθικῶν συστημάτων: Ἡ ἠθικὴ τῶν ἀξιών, ὁ κοινωνικὸς εὐδαιμονισμὸς καὶ ἡ Χριστιανικὴ ἠθικὴ

ΗΘΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ

Φιλοσοφικὴ κατεύθυνση, ἡ ὁποία ὑποστηρίζει ὅτι πηγὴ τῆς ἠθικῆς εἶναι ἡ ἐμπειρία, ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι προῖον τῆς ἐμπειρίας. Κατὰ τὸν Βάκωνα ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἠθικῆς συνείδησης συντελεῖται βαθμιαίᾳ μὲ τὴν ἀγωγή, τὴ συνήθεια, τὴ συναναστροφή, τὴ μίμηση καὶ τὴ σπουδὴ τῶν χαρακτήρων. Ὁ Χόμπς θεμελιώνει τὴν ἠθικὴν στὴ διδασκαλία γιὰ τὸ φυσικὸ δίκαιο. Ὁ Λόκ ὑποστηρίζει ὅτι ἀφετηρία τῆς ἠθικῆς πράξεως εἶναι ἡ φιλαυτία· ἡ φυσικὴ ροπὴ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν εὐτυχία τὸ βαθύτερο ἐνστικτώδες ἐλατήριο κάθε πράξεως. Οἱ ἠθικοὶ κανόνες προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τῶν ἐντυπώσεων ποῦ ἀναφέρονται στὴν ἡδονή

ἢ λύπη ποῦ δοκιμάζει ἡ ψυχολογικὴ συνείδηση. Μ' αὐτὴ τὴν ἐπεξεργασία τῶν ἐντυπώσεων ἐξακριβώνουμε ποιὲς πράξεις παράγουν ἡδονὴ καὶ ποιὲς λύπη. Ὅτι παράγει ἡδονὴ εἶναι ἀγαθὸ καὶ ὅτι παράγει λύπη εἶναι κακόν. Ὁ Χάρτλεϋ ἀρνεῖται ἐπίσης τὸ ἀντικειμενικὸ κύρος τῶν ἠθικῶν δεδομένων καὶ ἐξηγεῖ τὴ διαμόρφωση τῆς ἠθικῆς συνείδησης μὲ τὸν ψυχολογικὸ νόμο τοῦ συνειρμοῦ. Στὴν ἀρχὴ ὁ ἄνθρωπος ὁδηγεῖται σὶς πράξεις του ἀπὸ τὰ αἰσθήματα τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης, ἔπειτα μαθαίνει νὰ συνδέει αὐτὰ τὰ ἀρχικὰ συναισθήματα μὲ τὶς καλὰς ἢ κακὰς πράξεις. Πρῶτα ἐπιδιώκει μία πράξη γιὰ χάριν τῆς ἡδονῆς καὶ ἀποφεύγει μία ἄλλη ἐξαιτίας τῆς λύπης, ἔπειτα μεταβιβάζεται ἡ ροπὴ αὐτὴ πρὸς τὴν ἡδονὴ καὶ ἡ ἀποστροφή πρὸς τὴ λύπη σὶς πράξεις ποῦ παράγουν ἀνάλογα συναισθήματα. Κατὰ τὸν Χιούμ τὸ ἠθικὸ αἶσθημα ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἁμεσης ἢ ἔμμεσης ὠφέλειας ποῦ θὰ ἔχω ἐγὼ ἢ ὁ συνάνθρωπός μου ἀπὸ μία πράξη. Στὴν ὕλιστικὴ θεωρία τῶν Γάλλων ὕλιστῶν ἀνταποκρίνεται μία αἰσθησιοαρχικὴ ἠθικὴ. Γιὰ τὸν Κοντιγιάκ ὅπως ὅλες οἱ λειτουργίαι τοῦ νοῦ καὶ οἱ μορφές τῆς νόησης πηγάζουν ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, ἔτσι καὶ ἡ ἠθικὴ θεμελιώνεται στὸ αἶσθημα τῆς εὐχαρίστησης ἢ λύπης. Σύμφωνα μὲ τοὺς Γάλλους ὕλιστὲς ἡ διδασκαλία γιὰ τὴν ἠθικὴν συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νὰ στηρίζεται στὴν ἐμπειρία. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ θέτῃ σκο-

πούς στη ζωή του και να βρίσκει τὰ μέσα γιὰ τὴν πραγματοποίησή τους, νὰ ὀρίζει κανόνες καὶ νὰ διατυπώνει γνώμη γιὰ τὶς ἠθικὲς πράξεις. Ὁ Μπένθαμ καὶ ὁ Τζῶν Στ. Μιλ συνδέουν μὲ τὴν ψυχολογικὰ προσανατολισμένη γνωσιολογία καὶ κοινωνιολογία τὸ ἰδανικὸ τοῦ ὠφελιμισμού καὶ τοῦ εὐδαιμονισμού, τὸ ὁποῖο ἐπιχειροῦν νὰ ἐφαρμόσουν στὴν πράξη. Ἡ ἠθικὴ τοῦ Σπένσερ στηρίζεται σὲ βιολογικὴ βάση. Ὁ Σπένσερ πίστευε ὅτι ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία εἶναι ὁμοία μ' ἓνα ζωντανὸ ὄργανισμό, ὁ ὁποῖος ἀναπτύσσεται μὲ φυσικὸ τρόπο καὶ πῶς ὅλα τὰ κοινωνικὰ γεγονότα καὶ ἀξιολογήσεις εἶναι ἔκφραση τῶν κληρονομικῶν ἐμπειριῶν τῶν γενεῶν σχετικὰ μὲ τὴ διατήρηση τῆς υγείας τῶν κοινωνικῶν ὀργανισμῶν καὶ μαζὶ τῶν ἐναρθρωμένων σ' αὐτοὺς ἀτόμων. Ὅπως ἡ νόση ἀναπτύχθηκε μὲ τὴν κληρονομικὴ φυσικὴ ἐπιλογὴ, ἔτσι ὁ ἀνθρώπος βαθματῶς ἐξῆρσε μὲ τὴν πείρα τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ, τὸ ὠφέλιμο καὶ βλαβερὸ καὶ ἡ πείρα αὐτὴ κληροδοτήθηκε στοὺς ἀπόγονους καὶ ἔγινε φύση, ἀπὸ τὴν ὁποία πηγάζουν οἱ ἠθικὲς ἔννοιες. Ἡ ἀπόλαυση τῆς ὠφελιμότητος προξενεῖ εὐάρεστο συναίσθημα καὶ ἔτσι συμπύπτει τὸ ἀγαθὸ μὲ τὸ χρήσιμο καὶ εὐχάριστο. Συνεπῶς τὸ κριτήριον τῆς ἠθικότητος ἔγκειται κατὰ τὸν Σπένσερ στὴν ἰκανότητά γιὰ τὴν παραγωγὴ ἡδονῆς.

ΗΘΙΚΗ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΗ

Σύμφωνα μ' αὐτὴ, ἀφετηρία τοῦ

ἠθικοῦ βίου ἀποτελοῦν οἱ σαφεῖς ἀντιλήψεις γιὰ τὸ ἠθικὰ καλὸ. Ὁ ἀνθρώπος ὀφείλει νὰ δαμάζει μὲ τὴ θέληση τὰ πάθη καὶ στὴ συμπεριφορά του νὰ ἐπιδοκιμάζει τὶς σαφεῖς ιδέες. Σκοπὸς τῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κατὰ τὸν Καρτέσιο ἡ εὐδαιμονία, ποῦ ἔχει πηγὴ τὴ γνώση καὶ εἶναι ἐπιγέννημα τῆς ἀρετῆς. Μὲ τὴν ἐλευθερία τῆς βουλήσης, ποῦ κατάγεται ἀπὸ τὴ γνώση, ξεχωρίζει ὁ ἀνθρώπος ἀπὸ τὸ αὐτόματο. Ἰδιαιτέρως γιὰ τὴν συμπεριφορά, ὁ Καρτέσιος προβάλλει τρεῖς ἀξιώματα: 1) Νὰ ὑπακούς στοὺς νόμους, στὰ ἔθιμα καὶ στὴ θρησκεία τῆς χώρας καὶ νὰ προσχωρεῖς στὶς λογικότερες καὶ μετριοπαθέστερες ἀπόψεις. 2) Νὰ εἶσαι συνεπὴς στὶς πράξεις σου, ἀκόμη καὶ μὲ τὸν κίνδυνον τῆς πλάνης. 3) Νὰ αὐτοκυριαρχεῖσαι καὶ νὰ μὴ δίνεις σημασία στὰ ρηχὰ πράγματα. Ὁ ἀνθρώπος πρέπει νὰ ξέρει τί εἶναι στὴν ἐξουσία του καὶ τί δὲν εἶναι. Ἡ μεγαλοφροσύνη εἶναι τὸ κλειδί γιὰ ὄλες τὶς ἀρετῆς, ἡ γνώση τοῦ Θεοῦ ἢ ἀνώτερη ἀπ' ὄλες τὶς γνώσεις, ἡ πνευματικὴ ἀγάπη πρὸς τὸν θεὸ (amor dei) τὸ εὐγενέστερον ἀπ' ὅλα τὰ συναισθήματα.

Ἡ ἠθικὴ τοῦ Καντίου συνδέεται μὲ τὴ λογικὴ. Ὁ ἀνθρώπος ὡς λογικὸ ὄν, μὲ τὶς σκέψεις του, τὰ αἰσθηματά του καὶ τὶς ἐπιθυμίες του, εἶναι "φαινόμενο" ἀνάμεσα στὰ ἄλλα φαινόμενα τῆς φύσης. Ὁ ἴδιος ὁμοῦς ἀνθρώπος εἶναι ἐπίσης καὶ ἠθικὸ ὄν, ὑποκείμενον τῆς ἠθικῆς συνειδήσης. Ὡς ἠθικὸ πλάσμα ἀνήκει στὸν κό-

σμο με τὰ προσιτὰ σὲ μᾶς “πράγματα καθ’ ἑαυτὰ”. Ἄπ’ αὐτὴ τὴν ἀποψη εἶναι ἐλεύθερος καὶ ὑποτάσσεται μόνο στὸ χρέος, στὴ λεγόμενη “κατηγορικὴ προσταγὴ” τῆς ἠθικῆς, ποὺ εἶναι προῖον τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Ὁ πρακτικὸς λόγος εἶναι ὁ ἀνώτερος νομοθέτης, ποὺ κατευθύνει τὴ βούληση στὴν πρακτικὴ ἐνέργεια. Γιὰ νὰ διαμορφωθεῖ μία τέλεια κοινωνία, ὀφείλει κάθε λογικὸ ἄτομο νὰ συμπεριφέρεται ἔτσι, ὥστε ὁ κανόνας τῆς προσωπικῆς συμπεριφορᾶς του νὰ μπορεῖ νὰ γίνῃ κανόνας συμπεριφορᾶς γιὰ ὄλους. Ἐνας τέτοιος κανόνας δὲν ἐπιτρέπεται νὰ περιέχει τίποτα ἐμπειρικό. Μόνο τὸ λογικὸ καὶ ὄχι ἡ ἐμπειρία μπορεῖ νὰ καθορίσῃ τὴν ἠθικότητα. Ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου δὲν πρέπει νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ συναισθηματικὲς ροπὲς (ἐπιθυμίες, συμπάθεια, μανία διασκεδάσεων), ἀλλὰ νὰ ὑποτάσσεται στὸν ἐμφυτο ἠθικὸ νόμο, ὅπως προστάζει τὸ συναίσθημα τοῦ καθήκοντος. Τὸ νὰ μὴ ἐπιτρέπεις στὸν ἑαυτὸ σου ὄ.τι δὲν ἐγκρίνεις γιὰ τὸν ἄλλο, τὸ νὰ μὴ ἀπαιτεῖς ἀπὸ τὸν ἄλλο αὐτὸ ποὺ σὺ ὁ ἴδιος δὲν εἶσαι πρόθυμος νὰ κάνεις, ἀλλὰ νὰ κάνεις αὐτὰ “ἀπὸ καθήκον”, ἀπὸ σεβασμὸ τοῦ γενικοῦ κανόνα, εἶναι ἡ οὐσία τῆς Καντιανῆς καθηκοντολογίας. Γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἀπαραίτητο στοιχεῖο εἶναι ἡ ἀνθρώπινη αὐτονομία. Τὸ γενικὸ κύρος τοῦ ἠθικοῦ νόμου συμπληρῶνεται μετὰ τὴν εὐθύνη ποὺ ἔχουμε νὰ πραγματοποιοῦμε μία ἀναγνωρισμένη ἀ-

ξία. Ἐνας καθορισμὸς ἀπέξω με ἐντολὲς καὶ σκοποὺς εἶναι ἑτερονομικὸς καὶ ἀφαιρεῖ τὴν εὐθύνη ποὺ ἔχουμε ὡς λογικὰ ὄντα γιὰ τὶς πράξεις μας. Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου του “Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν” ἀρχίζει μετὰ τὰ παρακάτω ἀξιολογηθέντα λόγια: “Δὲν ὑπάρχει πούθενά τίποτα στὸν κόσμο καὶ ἔξω ἀπ’ αὐτὸν, ποὺ μπορούμε νὰ τὸ θεωρήσουμε ἀνεπιφύλακτα ὡς καλὸ, παρὰ μόνον μία καλὴ θέληση”. Στὸ ἴδιο βιβλίον γράφει: “Θὰ ἦταν εὐκόλο νὰ δεῖξοιμε πῶς ὁ κοινὸς ἀνθρώπινος νοῦς μ’ αὐτὴ τὴν πύξίδα στὸ χέρι θὰ μπορούσε σ’ ὄλες τὶς περιπτώσεις ποὺ τοῦ παρουσιάζονται νὰ ξέρει πολὺ καλά νὰ ξεχωρίζει τι εἶναι καλὸ, τι κακὸ, τι σύμφωνο μετὰ τὸ καθήκον καὶ τι ἀντίθετο πρὸς αὐτό, ἐὰν κανεῖς – χωρὶς τοῦτο νὰ μᾶς διδάσκει τὸ παραμικρὸ νέο – ἔστρεφε μόνον τὴν προσοχὴν του, ὅπως ἔκανε ὁ Σωκράτης, στὸ δικὸ του ἀξίωμα, ἔτσι ὥστε νὰ μὴ χρειάζεται καμία ἐπιστήμη καὶ φιλοσοφία γιὰ νὰ μάθῃ τι πρέπει νὰ κάνει γιὰ νὰ εἶναι τίμιος καὶ καλός, ἀκόμη καὶ σοφὸς καὶ ἐνάρετος”. Ἐπειδὴ οἱ ἀνθρώποι ὡς λογικὰ ὄντα εἶναι σύμφωνα μετὰ τὴ φύσιν τους “σκοποὶ πρὸς ἑαυτοὺς”, ὁ Κάντιος διατυπώνει δευτέρην κατηγορικὴν προσταγὴν: “Νὰ πράττεις ἔτσι, ὥστε νὰ μεταχειρίζεσαι τὴν ἀνθρωπότητα κάθε ὥρα καὶ στιγμή τόσο στὸ πρόσωπό σου ὅσο καὶ στὸ πρόσωπο ὁποιοῦδήποτε ἄλλου σύγχρονα ὡς σκοπὸ, ποτὲ ἀπλᾶ ὡς μέσο”. Μ’ αὐτὰ τὰ λόγια τὸ ἰδανικὸ τοῦ ἀνθρω-

πισμού βρήκε στην Καντιανή ήθικη την επιστημονική έκφραση και συνδέθηκε με τις ιδέες της ελευθερίας, της ισότητας, με τις απαιτήσεις των πρωταρχικών δικαιωμά-

των του ανθρώπου, και τον περιορισμό της θρησκείας στην περιοχή της ήθικης. Ἡ ιδανική συμφωνία όλων τῶν ἀνθρώπων, εἶναι τὸ κριτήριο τῆς ήθικότητας.

ΘΕΙΣΜΟΣ

Φιλοσοφική – θρησκευτική διδασκαλία, ή όποια παραδέχεται την ύπαρξη ενός υπερφυσικού θεού ως δημιουργού του κόσμου. Ο θεός επεμβαίνει στη ζωή του ανθρώπου με τρόπο μυστικό και έπενεργεί στα πράγματα της φύσης.

ΘΕΟΔΙΚΙΑ

Η απόπειρα δικαίωσης του θεού από θεολόγους και φιλοσόφους (Στωϊκοί, Γνωστικοί, Λαϊμπνιτς) αναφορικά με την άθλιότητα που παρουσιάζει ο απ' αυτόν δημιουργημένος κόσμος. Αυτοί ή άρνούνται την άθλιότητα ή τη θεωρούν ως δοκιμασία σταλμένη από το θεό. Στις απόπειρες μιάς θεοδικίας πρώτος ο Έπικουρος πήρε μία κριτική στάση: ή θέλει ο θεός νά διώξει από τόν κόσμο την άθλιότητα, αλλά δέν μπορεί· ή μπορεί, αλλά δέ θέλει· ή θέλει και μπορεί. Οί τρεις πρώτες περιπτώσεις είναι σχετικά μ' ένα θεό άδιανόητες, ή τελευταία δέ συμβιβάζεται με την πραγματική ύπαρξη της άθλιότητας.

ΘΕΟΚΡΑΤΙΑ (deismus)

Η θρησκευτική θεωρία που δέχεται την ύπαρξη ενός προσωπικού υπερφυσικού θεού. Ο θεός που δημιούργησε τη φύση και τούς νόμους της δέν επεμβαίνει στη φύση και στα άν-

θρώπινα πράγματα, προπαντός δέν άποκαλύπτεται υπερφυσικά. Ο κόσμος λειτουργεί μόνος σύμφωνα με τούς νόμους που έθεσε έξαρχής ο Δημιουργός. Με τη λογική ο άνθρωπος δέ μπορεί ν' άποκτήσει τη γνώση των ιδιοτήτων του παρά μόνο τη γνώση της ύπαρξής του. Έτσι ή θεοκρατία έμπλέκεται σε μία αντίφαση με την παντοδυναμία και έλευθερία του θεού. Ιστορικά ή θεοκρατία είναι ή λογική θρησκεία του Διαφωτισμού, ή όποια όδηγησε στον ύλισμό και άθεισμό.

ΘΕΟΣ

Ένα αντικείμενο της πίστης, που έννοείται ως ένα όν με υπερφυσικές ιδιότητες και δυνάμεις. Στην ίνδική μυθολογία οί θεοί άρχικά ήσαν οί ίσχυροί, οί σοφοί, οί άγαθοί, “δωρητές κάθε καλού” έφευρέτες, ήρωες, άρχηγοί, γενάρχες. Η λατρεία τούτων σε συνδυασμό με τη λατρεία των φυσικών δυνάμεων και φυσικών αντικειμένων είναι ή πρωταρχική μορφή της θρησκευτικής πίστης. Στη φιλοσοφία ή ιδέα του θεού είναι τó πρόβλημα για την πρώτη άρχή και ουσία του όντος, για τó σκοπό του κόσμου και τη σχέση του ανθρώπου με τó θεό. Στην αρχαία έλληνική φιλοσοφία ο θεός θεωρείται από τούς Προσωκρατικούς φιλοσόφους ως ή άθάνατη και άνώλε-

θη πρωταρχική ύλική ἀρχή (ἀπὸ τὸν Ἄναξιμανδρο ὡς “ἄπειρον”, ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο ὡς “λόγος”, ἀπὸ τὸν Ξενοφάνη ὡς τὸ “ἔν”, ἀπὸ τὸν Παρμενίδη ὡς τὸ ταυτόσημο μὲ τὸ νοεῖν “Εἶναι”, ἀπὸ τὸν Ἄναξαγόρα ὡς “νοῦς”). Στὸν Πλάτωνα ὁ Θεὸς δημιουργοῦσε τὸν κόσμον ἀπὸ τὸ χάος κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ τέλειου ὄντος (ιδέα). Στὸν Ἀριστοτέλη ὁ θεὸς εἶναι ἡ ἐνεργητικὴ κινητικὴ ἀρχή, τὸ “πρῶτον κινοῦν”, ἐνῶ ὁ ἴδιος εἶναι ἀκίνητος, τὸ “κινοῦν ἀκίνητον”, αἴτιον καὶ τέλειον πνεῦμα, ποῦ σὰν τέλειον ἀγαπιέται ἀπ’ ὅλους καὶ ὅλοι ἐπιδιώκουν νὰ τοῦ μοιάσουν. Στὸ νεοπλατωνισμό ὁ θεὸς εἶναι ἡ ἀπόλυτη, πρωταρχικὴ ἐνότης, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπορρέει σὲ ἐνιαίᾳ κατερχόμενη κλίμακα ὅλος ὁ κόσμος. Στὴ χριστιανικῆ πίστις ὁ θεὸς ἐννοεῖται ὡς ἡ ὑπερβατικὴ αἰτία τῆς δημιουργίας τοῦ ξεχωριστοῦ ἀπ’ αὐτὸν κόσμου (“πιστεύω εἰς ἓνα θεόν, πατέρα παντοδύναμον, ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων”, τὸ σύμβολο τῆς Συνόδου τῆς Νικαίας). Στὴ χριστιανικὴ φιλοσοφία παρουσιάζεται ὁ ὑπερβατικὸς δημιουργὸς τοῦ κόσμου, ἡ ἄπειρος οὐσία, ὡς τὸ ἴδιο τὸ εἶναι, ἡ ἴδια ἡ ἀλήθεια ποῦ φωτίζει τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα. Σ’ αὐτὴ τὴν ἑτερότητα τῶν ταυτῶσεων θεμελιώνεται τὸ πρόβλημα, πῶς μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ὁ ἄπειρος θεὸς στὴ σχέση του μὲ τὸ δημιουργημά του, τὸν κόσμον, χωρὶς νὰ γίνῃ ὁ ἴδιος πραγματικότης, δηλαδὴ πῶς εἶναι δυνατό νὰ ταυτιστοῦν αὐτὰ τὰ δύο ποῦ ἔ-

χουν διαφορετικὴ προέλευση. Ὁ μυστικισμὸς λύνει αὐτὸ τὸ πρόβλημα μὲ τὴν διδασκαλίαν του γιὰ τὴν ἄμηση ἔνωση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ θεὸ στὴ μυστικὴ ἐμπειρία. Ὁ Καρτεσιος ἀναγνωρίζει τὸ θεὸ ὡς ὑπερβατικὸ δημιουργὸ τοῦ κόσμου, τέλειον ὄν (l' être parfait), ὥστόσο δὲ δέχεται καμία σχέση (κυρίως ιστορικὴ) μ’ αὐτόν. Ὁ πανθεισμὸς ταυτίζει τὸ εἶναι τοῦ θεοῦ μὲ τὸ εἶναι τοῦ κόσμου, ἡ συμπτωσιολογία καὶ ὁ ὄντολογισμὸς διδάσκουν ὅτι ὁ ἐμπειρικὸς κόσμος δὲν εἶναι ἀναγκαῖος, ἀθύπαρκτος, ἀλλὰ ἓνα ὄργανο τοῦ δημιουργοῦ, τοῦ πρώτου ὄντος, ποῦ μόνο δι’ αὐτοῦ μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ. Ὁ ἀγνωστικισμὸς ἀρνεῖται τὴ δυνατότητα τῆς γνώσης τοῦ θεοῦ καὶ ὁ ἀθεῖσμὸς τὴν ὑπαρξὴ του. Γιὰ τὸν Ἐγελὸ ὁ κόσμος εἶναι ἡ ἀναγκαῖα αὐτοπαράστασις τοῦ θεοῦ καὶ σὰν τέτοια τὸ μέσο γιὰ τὴ βαθμιαία ἀναγνώρισή του. Γιὰ τὴν διαλεκτικὴν θεολογίαν ὑπάρχει ἓνα ἀδυσσαλέον χάσμα μεταξὺ θεοῦ καὶ κόσμου, ποῦ μόνο μὲ τὴν αὐτοαποκάλυψιν τοῦ θεοῦ καὶ τὸν ἐναθρωπισμὸν του μπορεῖ νὰ γεφυρωθεῖ. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ κοσμικοῦ ὄντος καὶ τοῦ εἶναι (ὄντολογικὴ διαφορὰ), τοῦ εἶναι καὶ θεοῦ (θεολογικὴ διαφορὰ), καθορίζει ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος τὴν σχέση τῶν διαφορῶν ἐπιστημῶν μὲ τὴν φιλοσοφίαν, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὴν σχέση φιλοσοφίας μὲ τὴν θεολογίαν. Ἡ προβληματικὴ τῆς ιδέας τοῦ θεοῦ γιὰ τὴ σύγχρονη φιλοσοφία στηρίζεται στὸ

ἀκόλουθο σημεῖο: Μὲ ποιὸν τρόπο εἶναι δυνατό ν' ἀποδειχτεῖ πραγματικά ἡ ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ, δηλαδὴ ἐὰν ὁ θεὸς μπορεῖ ν' ἀναγνωριστῆ δια τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ ἢ ἀπὸ τὴν ἠθικὴ βούληση ποὺ κατευθύνεται πρὸς τὸ ἀπόλυτο. Ἡ σύγχρονη θρησκευτικὴ μεταφυσικὴ ὀνομάζει τὸ θεῖο (τὸ θεὸ ἢ τοὺς θεοὺς) τὸ πρωταρχικὰ δεδομένο τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης, τὸ ταυτόσημο μὲ τὸ βασίλειο τῶν ἀξιῶν, ἰδιαίτερα τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν. Μὲ τὴν προοδευτικὴν πραγματοποίησιν τῶν ἀξιῶν ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο γεννιέται τὸ θεῖο, ὁ θεός.

ΘΕΟΣΟΦΙΑ

Σοφία θεοῦ. Γενικὰ ἡ ἀνώτερη γνώση γιὰ τὸ θεὸ καὶ τὰ μυστικά τῆς θείας δημιουργίας μὲ ἄμεση θεώρησιν σὲ στενὴ ἔννοια, ἡ διδασκαλία μιᾶς αἴρεσης (τέλη 19 αἰ.), οἱ ρίζες τῆς ὁποίας βρίσκονται κυρίως στὸν ἀνατολικὸ πολιτισμὸ.

ΘΕΟΥ ΑΠΟΔΕΙΞΕΙΣ

Φιλοσοφικὲς ἀπόπειρες νὰ κατανοηθεῖ λογικὰ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ καὶ οἱ ιδιότητές του καὶ ἔτσι νὰ στηριχτεῖ ὀρθολογικὰ ἡ πίστις στὸ θεὸ. Οἱ γνωστὲς ἀποδείξεις εἶναι: 1) Ὀντολογικὴ τοῦ Ἀνσέλμου τῆς Κανταβρυγίας: Αὐτὴ συμπεραίνει ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴν ἰδέαν ἐνὸς ὑψιστοῦ ὄντος γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴν ὑπαρξὴν του. Ἐὰν δὲν ὑπῆρχε θεὸς πραγματικά, ἀλλὰ μόνον ὡς ἰδέα, τότε τοῦτο θὰ ἀποτελοῦσε ἀντίφασιν πρὸς τὴν ἔννοια τοῦ θεοῦ ὡς τοῦ τελειότατου καὶ πραγματικοῦ ὄντος. 2) Στὴν ὄντολογικὴ ἀπόδειξιν,

ποῦ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν σχολαστικῶν ἄλλοτε ἀποκρούεται, ἄλλοτε γίνεται παραδεκτὴ, ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτης ἀντιτάσσει τὴν *a posteriori* κοσμολογικὴ ἀπόδειξιν, ποὺ συμπεραίνει ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴν τοῦ κόσμου τὴν ὑπαρξὴν τοῦ δημιουργοῦ του, σύμφωνα μὲ τὸ νόμον τῆς αἰτίας ἀναγκαίου καὶ ἀμετάβλητου ὄντος, ποὺ ὑπάρχει ὡς αἰτία ἑαυτοῦ καὶ σύμπαντος. 3) Τελολογικὴ ἀπόδειξιν, ἡ ὁποία συμπεραίνει ἀπὸ τὴν σκοπιμότητα τῆς τάξης τοῦ κόσμου τὴν ὑπαρξὴν τοῦ θεοῦ ὡς πάνσοφου ταξινομοῦ τοῦ κόσμου. 4) Ἡθικὴ τοῦ θεοῦ ἀπόδειξιν, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴν μιᾶς ἠθικῆς συνείδησης συμπεραίνει γιὰ τὴν ὑπαρξὴν τοῦ δημιουργοῦ τῆς, ἀπὸ μία "ἠθικὴ τάξις τοῦ κόσμου" γιὰ τὸ θεμελιωτὴ αὐτῆς τῆς τάξης. 5) Ψυχολογικὴ ἀπόδειξιν ἑκκινᾷ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴν τῆς ἰδέας τοῦ θεοῦ στὴ συνείδησιν (ἀπὸ τὴν βίωσιν τοῦ θεοῦ) καὶ ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἴδια ἡ συνείδησις δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπαρκὴς λόγος γιὰ τὴν ὑπαρξὴν τοῦ θεοῦ μέσα σ' αὐτὴν· δηλαδὴ αἰτία ὀφείλε νὰ εἶναι μία ἐξωτερικὴ αἰτία ὑπερανθρώπινης μορφῆς. 6) Βουλησιαρχικὴ ἀπόδειξιν, ἡ ὁποία ὑποστηρίζει πῶς ὁ ἀνθρώπος δὲν εἶναι παντοδύναμος, ἀφοῦ δὲ μπορεῖ νὰ κάνει ὅ,τι θέλει, συνεπῶς πρέπει νὰ ὑπάρχει πάνω ἀπ' αὐτὸν μία ἀνώτερη δύναμη, ποὺ εἶναι παντοδύναμη: ὁ θεός.

ΘΕΤΙΚΙΣΜΟΣ (positivismus)

Μία ἀπὸ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, καθορισμένη φιλοσοφικὴ κατεύθυνσις

πού ως μοναδική γνωσιολογική περιοχή θεωρεί την έμπειρία, τὰ θετικά γεγονότα, δηλαδή τὰ δεδομένα, τὰ πραγματικά και άναμφισβήτητα. Ὁ θετικισμός περιορίζει τὴν άποστολή όλων τῶν έπιστημῶν στὴν έρευνα και τὴν περιγραφή τῶν γεγονότων και τῶν φαινομένων θεωρώντας ως θεωρητικά άδύνατες και πρακτικά άχρηστες τὶς μεταφυσικὲς έρμηνείες. Ὅλοι οἱ όπαδοὶ τοῦ θετικισμοῦ στηρίζονται στὴν κοσμοθεωρία και στὶς μεθόδους τῶν φυσικῶν έπιστημῶν. Ἰσχυρίζονται ότι με τὸ πείραμα και τὴν παρατήρηση μπορούμε νὰ γνωρίσουμε τὰ φαινόμενα και τοὺς νόμους πού τὰ διέπουν. Ἡ θετικιστικὴ φιλοσοφία προπαρασκευάστηκε από τὸν Χιούμ και συστηματοποιήθηκε από τὸν Κόντ. Ὡς απόλυτο δὲν άναγνωρίζει τίποτα άλλο παρὰ μόνο τὸ αξίωμα "τίποτα δὲν είναι απόλυτο". Τὸ πρόβλημα τῆς ύπαρξης άντικειμενικοῦ κόσμου άνεξάρτητου από τὶς αἰσθήσεις δὲν τὸ θεωρεῖ ὁ Κόντ ως άντικείμενο έπιστημονικῆς έρευνας, έπειδὴ έχει ύπερφυσικό χαρακτήρα. Ἐνῶ δηλαδή ὁ θετικισμός από τὸ ένα μέρος άγωνίζεται γιὰ τὴ συγκεκριμένη έπιστημονικὴ έρευνα, από τὸ άλλο ισχυρίζεται ότι ποτὲ δὲ θὰ μπορούσαμε νὰ γνωρίσουμε τὴν οὐσία τῶν φαινομένων. Ὁ άνθρωπινος νοὺς μπορεί νὰ γνωρίσει σχετικά μόνον ένα μέρος από τὰ φαινόμενα στὰ όποία άποκαλύπτεται ἡ οὐσία τους, ώστόσο είναι άδύνατο νὰ συλλάβει τὴ πρωταρχὴ και τὸ σκοπὸ τῶν όντων (μεταφυσικὴ γνώση).

Τὸ νόημα κάθε έπιστημονικῆς γνώσης είναι ἡ γνώση τῶν νόμων τῶν φαινομένων, με τὴ βοήθεια τῶν όποιῶν προσπαθοῦμε νὰ προβλέψουμε τὰ μελλοντικά (*savoir pour prevoir*). Ἡ ἱστορικὴ ύπηρεσία πού πρόσφερε στὴν ανθρώπινη πρόοδο ὁ θετικισμός είναι ἡ άπομάκρυνση από τὴν άγονη θεωρητικολογία τῶν διάφορων έπιστημῶν και ἡ στροφὴ τους στὴν έρευνα γεγονότων.

ΘΕΩΡΙΑ

Κάθε έπιστημονικὴ ένότητα γνώσεων σχετικά με τὴ φύση και τὴν κοινωνία" επίσης ἡ συστηματικὴ όργάνωση τῶν γνώσεων χωρὶς νὰ λαμβάνεται ὑπόψη ἡ δυνατότητα τῶν πρακτικῶν έφαρμογῶν τους. Γιὰ τὸν Ἡρόδοτο τὸ "θερεῖν" είναι μαζί με τὸ "ἱστορεῖν" ἡ βάση τῆς ἱστοριογραφίας. Στους Ἴωνες φυσικοὺς φιλοσόφους ἡ λέξη θεωρία έχει τὸ νόημα τῆς πνευματικῆς θεώρησης άφηρημένων πραγμάτων. Στὸν Ἀριστοτέλη ἡ θεωρία είναι αὐτάρκης, αὐτοσκοπός, "θεῖος τρόπος ζωῆς". Ἀντίθετος πρὸς τὴ θεωρία είναι ἡ πράξη ("τὸ πράττειν"), στὴν όποία ἡ γνώση χρησιμεύει ως μέσο γιὰ νὰ γίνεται ὁ άνθρωπος ἱκανός γιὰ τὴ ζωῆ, και ἡ κατασκευὴ ("τὸ ποιεῖν"), στὴν όποία ἡ γνώση έξυπηρετεῖ τὴν κατασκευὴ έργων. Στους νεώτερους χρόνους θεωρία είναι και οἱ ὑποθέσεις πού κάνει ὁ έρευνητὴς γιὰ νὰ εξηγήσει τὰ ποικίλα φαινόμενα. Θέτει δηλαδή ὁ έρευνητὴς ὑποθετικά μία πρόταση, ἡ όποία προλαμβάνει τὴν πειραματικὴ έπαλή-

θευση και απ' αυτή με συλλογισμούς καταλήγει σε αποτελέσματα, τα όποια συγκρίνει με τα δεδομένα εμπειρικά γεγονότα. Τότε ή θεωρία κρίνεται όρθή, όταν τα συμπεράσματα που προκύπτουν απ' αυτή επαληθεύονται από την εμπειρία. Κατά τον Κάντιο θεωρητική είναι ή γνώση που αναφέρεται σ' ένα αντικείμενο ή σε μία σχετική έννοια ενός αντικειμένου, το όποιο δε μπορούμε να γνωρίσουμε με καμία εμπειρική μέθοδο. Με τον καθαρό λόγο μπορούμε ώστόσο να διεοδύσουμε στα μεταφυσικά θεμέλια της πραγματικότητας. Με την αρχαία έννοια της καθαρής θεωρίας συνδέεται και ή μεσαιωνική "θεωρητική ζωή" (*vita contemplativa*), ή έμμεση θεώρηση του θεού από τα έργα του, στα όποια καθρεφτίζεται ή δύναμή του, ή σοφία του και ή αγαθότητά του. 'Από την αρχαία έννοια της θεωρίας κατάγεται ή ευρωπαϊκή έννοια της έπιστήμης ως "καθαρής έπιστήμης", στην όποια αρχικά ήταν ξένη κάθε εφαρμογή και κάθε "πραγματισμός".

ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ή φιλοσοφική θεώρηση του νοήμα-

τος και της ούσίας του φαινομένου "θρησκεία", ή διερεύνηση της φύσης του θεού και της σχέσης του με τον κόσμο και τους ανθρώπους. Με βάση τα πορίσματα της συγκριτικής θρησκευολογίας, ή φιλοσοφία της θρησκείας περιγράφει τα θρησκευτικά φαινόμενα, δηλαδή τις βασικές μορφές της λατρείας, τη βασική στάση του θρησκευτικού ανθρώπου και τους βασικούς τρόπους έκδηλωσης του άγιου. Ήπιδιώκει επίσης να έξακριβώσει κατά πόσο ό χαρακτήρας της θρησκείας είναι συγκεκριμένος ή έκδηλος στις ιστορικές θρησκείες. Παραπέρα έξετάζει τη δυνατότητα και αναγκαιότητα της αποκάλυψης σαν πραγματοποίησης και υπερνίκησης κάθε "φυσικής" θρησκείας.

ΘΥΜΟΚΡΑΤΙΑ (*emotionalismus*)

Ή ψυχολογική θεωρία που ύποστηρίζει ότι το συναίσθημα είναι θεμελιώδης λειτουργία του ψυχικού όδίου, ότι ή νόηση και ή βούληση παράγονται απ' αυτό. Ή θυμοκρατική ήθική, κύριος αντιπρόσωπος της όποιας είναι ό Χιούμ, διδάσκει ότι τα έλατήρια των πράξεων του ανθρώπου είναι συμπαθητικά συναισθήματα, κλίσεις, πάθη.

ΙΔΕΑ

Στὸν Πλάτωνα μεταφυσικὴ οὐσία ἑνὸς πράγματος, στὸν Ἀριστοτέλη ἡ ἰδέα — οὐσία ὡς “ἕν παρὰ τὰ πολλὰ” δὲν ὑπάρχει χωριστὰ ἀπὸ τὰ πράγματα, ὥστόσο ὁ Ἀριστοτέλης παραδέχεται μίαν ἀντικειμενικὴ ἐνότητα στὰ πολλά. Ὁ κόσμος εἶναι μίαν ἐνότητα ἀκαθόριστης ὕλης, πού ὑπάρχει στὰ πράγματα, καὶ μορφῆς, πού τὴν προσδιορίζει. Ἡ ὕλη, στὴν ὁποία ἐνοικεῖ ἡ ἰδέα (τὸ “εἶδος”) εἶναι δύναμη, ἡ δὲ μορφή ἢ πραγματοποίηση (“ἐντελέχεια” ἢ “ἐνέργεια”) αὐτῆς. Ὁ νεοπλατωνισμὸς θεωρεῖ τὴν ἰδέα ὡς ἀκτινοβολία τῆς ἀνώτατης κοσμικῆς ἀρχῆς, ὁ μεσαιωνικὸς Χριστιανισμὸς ὡς ἰδέα τοῦ θεοῦ. Ἐπειτα ἀπὸ τὸν Καρτέσιο καὶ Λόκ, ἰδέα σημαίνει μόνον τὴν εἰκόνα πού σχηματίζει τὸ πνεῦμα ἀπὸ ἕνα πράγμα, τὴν παράστασή του. Κατὰ τὸν Πλάτωνα οἱ ἰδέες εἶναι ἡ πραγματικὴ οὐσία τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων, ἡ αἰτία γιὰ τὴν ὑπαρξή τους. Τὰ αἰσθητὰ πράγματα εἶναι μόνον ἀπομιμήσεις (“εἶδωλα”) τῶν ἰδεῶν, κατασκευασμένα σύμφωνα μὲ τὰ ἀρχέτυπα, τὶς ἰδέες. Οἱ ἰδέες δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο. Εἶναι αἰώνιες, τέλειες καὶ ἀφθαρτες οὐσίαι, ἀπρόσιτες στὶς αἰσθήσεις, τὰ θεῖα πρότυπα τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων. Τὸ πράγμα μετέχει στὴν ἰδέα, “τὸ πραγματικὸν ὄν”

εἶναι σ’ αὐτὴ παρόν. Ἡ μεταφυσικὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν ἀπόκτησε πάλι σημασία στὸ γερμανικὸ ἰδεαλισμὸ. Γιὰ τὸν Κάντιο οἱ ἰδέες εἶναι ἀπαραίτητες ἐννοίες τοῦ καθαροῦ λόγου, μὲ τὶς ὁποῖες σκεψτόμαστε ἕνα ἀπλότο, πού ὥστόσο δὲν ὑπάρχει σὲ καμία ἐμπειρία. Ἡ ἰδέα τοῦ θεοῦ, τῆς ψυχῆς, τοῦ κόσμου εἶναι, σ’ ἀντίθεση μὲ τὶς κατηγορίες, μόνον ρυθμιστικὲς ἀρχές τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, ἔπειτα αἰτήματα τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Γιὰ τὸν Ἑγελὸ ἡ ἰδέα εἶναι τὸ ἀπλότο, τὸ ὁποῖο αὐτοεξελλίσσεται διαλεκτικὰ. Ὁ ἱστορικὸς ὕλισμὸς ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἰδέα προσδιορίζεται ἀπὸ τὶς οἰκονομικὲς σχέσεις. Ἡ ἰδεαλιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας θεωρεῖ τὶς ἰδέες ὡς τὶς κινητήριες δυνάμεις τῶν ἱστορικῶν γεγονότων.

ΙΔΕΑΛΙΣΜΟΣ

Γνωσιολογικὴ, μεταφυσικὴ, ἱστοριοφιλοσοφικὴ κατεύθυνση, ἡ ὁποία θεωρεῖ τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα ὡς ἰδέα, πνεῦμα, λόγο καὶ τὴν ὕλη ὡς μορφή ἐμφάνισης τοῦ πνεύματος. Γνωσιολογικὰ ἡ ἀποψη πού ἀντιλαμβάνεται τὰ πράγματα ὡς δέσμη παραστάσεων, πού ἀναγνωρίζει τὸ εἶναι μόνον ὡς συνείδηση. Ἀνάλογα μὲ τὴ φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία τῆς ἰδέας, διακρίνουμε πέντε βασικὲς ἰδεαλιστικὲς μορφές τῆς μεταφυσικῆς φιλοσοφίας:

1) τὸν ὄντολογικὸ ἰδεαλισμὸν, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἡ ἰδέα εἶναι τὸ σταθερὸ καὶ μόνιμο ποῖον τῆς οὐσίας τῶν αἰσθητῶν ὄντων, ποῦ συλλαμβάνεται a priori μὲ τὴ νόηση, τὸ λόγο. 2) τὸ θεολογικὸ ἰδεαλισμὸν, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὶς ἰδέες ὡς αἰώνιες σταθερὲς σκέψεις τοῦ δημιουργοῦ θεοῦ, ὡς πρότυπα σχέδια ποῦ συλλαμβάνει ὁ θεὸς καὶ δημιουργεῖ σύμφωνα μ' αὐτὰ τὸν κόσμον, 3) τὸν ψυχολογικὸ ἰδεαλισμὸν (Καρτέσιος, Λόκ, Χιούμ), ὁ ὁποῖος νοεῖ τὴν ἰδέα ὡς "εἰκόνα" τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων ποῦ σχηματίζει ἡ φαντασία, 4) τὸν ὑπερβατικὸ ἰδεαλισμὸν, γὰρ τὸν ὁποῖο ἡ ἰδέα τοῦ κόσμου, τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ θεοῦ ὑπερβαίνουν τὰ ὄρια τῆς ἐποπτείας καὶ τῆς νόησης. Τὰ πράγματα δὲ μποροῦμε νὰ τὰ γνωρίσουμε καθαυτὰ, ἀλλὰ μόνον ὡς φαινόμενα (Κάντιος), 5) τὸν ἀπόλυτο ἰδεαλισμὸν (Φίχτε, Σέλλινγκ, Έγγελος), ὁ ὁποῖος προϋποθέτει κάποια καθολικὴ συνείδηση ἢ τὸ ἀπόλυτον ἐννοούμενον, ἀπὸ τῆ δημιουργικῆς ἐνεργητικότητος τοῦ ὁποῖου προέρχεται ὅλος ὁ ἀντικειμενικὸς κόσμος. Γενικὰ ὁ μεταφυσικὸς ἰδεαλισμὸς θεωρεῖ τὴν πραγματικότητα ὡς ἓνα σύνολον ἰδεῶν, ποῦ συνδέονται ἀναμεταξύ τους καὶ ἔχουν ἱεραρχικὴ τάξη. Ἡ ἰδέα, κατὰ τὸν Καρτέσιο "ἡ ἔννοια γιὰ τὸ ἀπόλυτον", εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ πνεῦμα ποῦ τὴ σκέπτεται καὶ τὰ πράγματα στὰ ὁποῖα πραγματοποιεῖται. Εἶναι ἓνα ἐργαλεῖο τοῦ πνεύματος, ἄυλον, ἀναλλοίωτον καὶ ὑπερχρόνιον, ἐνῶ τὸ πνεῦμα

εἶναι τὸ ἴδιο ἐνέργεια. Ὁ ἀντικειμενικὸς ἰδεαλισμὸς, τοῦ ὁποῖου ὁ πιὸ χαρακτηριστικὸς ἐκπρόσωπος εἶναι ὁ Πλάτων, ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ὕλη καὶ τὴν ἀτομικὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου ἰδέα παρουσιάζει τὰ πράγματα τοῦ κόσμου στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση, δηλαδὴ ὅτι αὐτὰ εἶναι ἀντικαθρεφτίσματα καὶ ἐξεικονίσεις τῆς ἰδέας. Ἔτσι ὁ ἀντικειμενικὸς ἰδεαλισμὸς ξεχωρίζει "κόσμον τῆς συνείδησης" καὶ μεταβλητὸ "αἰσθητὸν κόσμον", ποῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ τὸν γνωρίσουμε ἐντελῶς ὀρθολογικά. Μὲ τὸ πνεῦμα ἡ ἰδεαλιστικὴ κοσμοθεωρία ἐπιχειρεῖ νὰ συλλάβει καὶ ἐρμηνεύσει ὅλα ὅσα χρησιμεύουν γιὰ τὴ θεωρητικὴ ἐρευνα τοῦ κόσμου. Ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ πνεύματος προέρχεται ἡ ἔννοια τοῦ θεοῦ, ποῦ εἶναι τὸ παντοδύναμον καὶ τελειότατον ὄν. "Ὅλες οἱ ἐπιστῆμες εἶναι παράγωγα τῆς πνευματικῆς δραστηριότητος τῶν ἐλεύθερων προσωπικοτήτων, ἡ δημιουργικὴ φαντασία τῶν ὁποίων κάνει ὑποθέσεις, χωρὶς τὶς ὁποῖες δὲ θὰ μποροῦσαν αὐτὲς νὰ προοδεύσουν. Μόνον ἡ ἰδέα, ἡ νόηση, ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου ἔχουν πραγματικὴ ὑπόσταση. Ἡ φύση καὶ ἡ ὕλη εἶναι δευτερογενῆ παράγωγα τῶν αἰσθητηριακῶν ἀντιλήψεων καὶ παραστάσεων. Μὲ τὴ βοήθεια ἰδεῶν, ποῦ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρον καὶ τὸ χρόνον, μποροῦμε νὰ σκεφτόμαστε καὶ ν' ἀναγνωρίζουμε ὅλα ὅσα δὲ μποροῦν νὰ γίνουν ἀντιληπτά μὲ τὴν ἐμπειρία τῶν αἰσθήσεων. Κατὰ τὸν Μπέρκλεϋ,

ὁ κόσμος προέρχεται ἀπὸ τὶς παραστάσεις τοῦ θεοῦ καὶ ἡ τάξι τῶν φυσικῶν νόμων ἀνταποκρίνεται στὴν τάξι τῶν παραστάσεων τοῦ θεοῦ (ὑποκειμενικὸς ἰδεαλισμὸς). Τὰ πράγματα ποὺ φαίνονται σὲ μᾶς, οἱ ιδιότητές τους (χρῶμα, σχῆμα, βάρος κ.λ.π.) καὶ αὐτὰ τὰ ἴδια εἶναι μία “δέσμη ἀπὸ αἰσθήματα”, αὐλές παραστάσεις τῶν ἀνθρώπων καὶ δὲν ἔχουν ὑπόστασι ἔξω ἀπὸ τὴ συνείδησι. Αὐτὲς τὶς παράγει ὁ θεὸς ὡς ὑπερφυσικὴ, πνευματικὴ δύναμι καὶ τὶς δάζει στὴ συνείδησι τῶν ἀνθρώπων ὅταν παρατηροῦν τὸν κόσμον καὶ τὰ μεμονωμένα ἀντικείμενα. Ὑπαρξι σημαίνει ἀντίληψι (esse est percipi). Ἄν δὲ φέρω στὴ συνείδησι τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, δὲ μπορῶ νὰ πιστέψω ὅτι ὑπάρχει.

ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Ἡ θεωρία ποὺ ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Κοντιγιὰκ καὶ ὀνομάστηκε ἔτσι ἀπὸ τὸν Ντεντουτ ντὲ Τρασύ· ἓνα ἐνιαῖον σύστημα ἀντιλήψεων καὶ ἀρχῶν, ποὺ πρεσβεύουν διάφορες ὁμάδες ἀνθρώπων· ἐπίσης ξένες πρὸς τὴν πραγματικότητα ἀντιλήψεις (οὐτοπισμὸς). Ὁ μαρξισμὸς ὀνομάζει ἰδεολογία κάθε κοσμοθεωρία ποὺ ἀντανακλᾷ τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα. Γι' αὐτὸν ἰδεολογία εἶναι ἓνα σύστημα ἰδεῶν ποὺ διαμορφώθηκαν στὴν ἱστορικὴ – κοινωνικὴ ἐξέλιξι (οἰκοδόμημα).

ΙΡΡΑΣΙΟΝΑΛΙΣΜΟΣ (ἀλογισμὸς)

Φιλοσοφικὴ κατεύθυνσι, παρό-

μοια μὲ τὸν ἀγνωστικισμὸν, ἡ ὁποία βασικὰ δυσπιστεῖ στὴ λογικὴ σκέψι ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ γνώσι ποὺ ἀποκαλύπτει τὴν ἀληθινὴν πραγματικότητα προέρχεται ἀπὸ προορθολογικὲς (μεταφυσικὲς) πηγές (θησκευτικὴ πίστι, ἔνστικτο, ἐνόρασι, φαντασία, συναίσθημα). Γενικὰ ὡς ἀλογικὸν χαρακτηρίζεται ἐκεῖνο ποὺ δὲ συλλαμβάνεται μὲ τὸ νοῦ, ποὺ δὲ μπορεῖ νὰ ὑπαχθεῖ στὸν ἔλεγχον τοῦ νοῦ καὶ τῆς ἐπιστήμης. Συχνὰ ὀνομάζονται ἀλογικὰ καὶ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ ὑπερβαίνουν τὴν πεπερασμένην γνώσι, ἀλλὰ εἶναι καθαρὰ λογικὰ καὶ μποροῦν ν' ἀναγνωριστοῦν.

ΙΣΟΤΗΤΑ

Ἐνα ἀπὸ τὰ βασικὰ προβλήματα τῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίας καὶ πολιτειολογίας. Ἡ ἰσότητι ὡς κοινωνικὸν ἰδανικὸν διακηρύχθηκε ἀπὸ τὸ Χριστὸ καὶ θεμελιώθηκε στὴν ἀντίληψι ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἴσοι στὴν πνευματικὴ – σωματικὴ τους φύσι, ὅτι ὑπακοῦνε στοὺς ἴδιους φυσικοὺς καὶ ἠθικοὺς νόμους καὶ ὅτι ἔχουν ὅλοι τὸν ἴδιον τελικὸν σκοπὸν. Στὴν ἠθικὴ καὶ τὴν πολιτικὴν ἡ ἰσότητι εἶναι ἡ ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὅλοι οἱ πολῖτες ἔχουν ἴσα πολιτικὰ δικαιώματα καὶ ἴσες ὑποχρεώσεις, χωρὶς νὰ λαμβάνεται ὑπόψι ἡ κοινωνικὴ τάξι ἢ ἡ περιουσία. Ἡ νομικὴ ἰσότητι εἶναι ἡ ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὅλες οἱ νομικὲς διατάξεις ποὺ κατοχυρώνουν τὰ δικαιώματα τοῦ ἀτόμου εἶναι ἴδιες γιὰ ὅλους τοὺς πολῖτες. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἠθι-

κῆς καὶ πολιτικῆς ἰσότητος ὡς πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ αἶτημα διατυπώνεται στοὺς νεώτερους χρόνους στὴ Διακήρυξη τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν ἀγγλικῶν ἀποικιῶν τῆς δόρειας Ἀμερικῆς. (“Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι γεννήθηκαν ἴσοι” 1776). Πληρέστερος εἶναι ὁ ὀρισμὸς τῆς ἔννοιας τῆς ἰσότητος στὴ Διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτη τῆς συντακτικῆς συνέλευσης τῆς Γαλλίας (“Οἱ ἄνθρωποι γεννιοῦνται καὶ μένουσιν ἐλεύθεροι καὶ ἴσοι στὰ δικαιώματα. Οἱ κοινωνικὲς διακρίσεις πρέπει νὰ θεμελιώνονται στὴν κοινὴ ἀφέλεια” 1789). Ὁ φιλελευθερισμὸς θεωρεῖ τὴν ἀπαίτηση γιὰ πλήρη (ὄλική) ἰσότητα ἀντίθετη πρὸς τὴν ἀπαίτηση γιὰ ἐλευθερία. “Ὅσο πλαταίνει ἡ ἰσότητα, τόσο στενεύει ἡ ἐλευθερία. Τὴν ἀξία τῆς ἰσότητος τὴ δλέπει στὴ θέση τῆς μέσα στὸ σύστημα ἀξιών. Ὁ σοσιαλισμὸς ἐπιδιώκει μία ὄλική ἰσότητα ὅσο τὸ δυνατὸ πρὸς μεγάλη, ποὺ εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ τὴ συμπλήρωση τῆς πολιτικῆς ἰσότητος καὶ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ εὐημερίας τῶν ἀτόμων. Ὁ μαρξισμὸς ὀρίζει τὴν ἰσότητα ὡς “ἴση ὑποχρέωση γιὰ ὅλους νὰ ἐργάζονται ἀνάλογα μὲ τὴν ἰκανότητά τους καὶ ἴσο δικαίωμα νὰ ἀμείβονται σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες τους” (κομμουνιστικὴ κοινωνία). Ὁ μαρξισμὸς ὑποστηρίζει ἐπίσης τὴν ἀρχὴν ὅτι “οἱ προτιμήσεις καὶ οἱ ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων δὲν εἶναι καὶ δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι πανομοιότυπες καὶ ἴσες ποσοτικὰ καὶ ποιοτικὰ οὔτε κατὰ τὴν περιόδου τοῦ

σοσιαλισμοῦ οὔτε κατὰ τὴν περίοδο τοῦ κομμουνισμοῦ”.

ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ἡ φιλοσοφικὴ θεώρηση, ἐρμηνεία καὶ ἀξιολόγηση τῆς ἱστορίας, κυρίως τῶν συμπερασμάτων τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας. Πρῶτος ὁ Βολταίρος χρησιμοποίησε τὸν ὄρο “φιλοσοφία τῆς ἱστορίας”. Ἡ ἀρχαιότητα δὲν παρουσίασε μία συστηματικὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. Κατὰ τὸν Ἡρόδοτο ἡ ἱστορία ἐχειώσ ἀντικείμενο τὶς πράξεις τῶν ἀνθρώπων, τὰ “ἔξ ἀνθρώπων γενόμενα”. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες θεωροῦσαν τὰ φυσικὰ καθὼς καὶ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ὡς μία κυκλικὴ περιοδικὴ κίνηση, κατὰ τὴν ὁποία ἐπανέρχονται νομοτελειακὰ οἱ ἴδιες μορφές. Ὁ Ἡρόκλητος καὶ ἔπειτα ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ ὁ Ἀναξαγόρας δίδασκον ὅτι τὸ σύμπαν, καὶ μαζί μ’ αὐτὸ τὸ ἀνθρώπινο γένος περνοῦν διάφορες ἐποχὲς ἀκμῆς καὶ παρακμῆς καὶ ὅτι ἡ διαδρομὴ τῶν ἐποχῶν αὐτῶν θὰ ἐπαναλαμβάνεται αἰώνια. Κατὰ τὸν Θουκυδίδην οἱ τύχες ἀνθρώπων καὶ λαῶν ἐπαναλαμβάνονται ἐπειδὴ ἡ φύσις τῶν ἀνθρώπων μένει ἡ ἴδια. Στὴν ἀνθρώπινι ζωῇ σὲ ὁμοιοσυνθήκες παρατηροῦνται ὁμοια ἀποτελέσματα. Ἡ μεσαιωνικὴ ἰδέα τῆς ἱστορίας, ποὺ στηρίζεται στὴ θεολογικὴ ἱστορία τοῦ Ἀδγουστίνου, τοῦ “πρῶτου θεολόγου τῆς ἱστορίας”, παρουσιάζει μία νέα σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ χρόνο καὶ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα. Ἡ ἱστορία ἐρμηνεύεται ὡς εὐθύγραμμη καὶ ἐνιαία ἐξέλιξη

δλων τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων, πού καθοδηγείται ἀπὸ τὸ θεὸ γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Στὶς παγκόσμιες ἐκκλησιαστικὲς ἱστορίες, ἀπὸ τὸν Εὐσέβιο ἕως τὸν Μπλοσσουέτο, ἐρμηνεύονται ὅλα τὰ μεγάλα γεγονότα τῆς παγκόσμιας ἱστορίας κατὰ τρόπο αὐθαίρετο καὶ μὲ μοναδικὸ σκοπὸ νὰ φανοῦν ὅτι συντελοῦν στὸ θρίαμβο τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τῆ βασιλεία τῆς ἐκκλησίας. Τὴν πραγματικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας καθόρισε στοὺς νέους χρόνους τὸ πνεῦμα τῆς προόδου, πού γεννήθηκε μὲ τὶς ἀνακαλύψεις τοῦ 16 καὶ 17 αἰ. καὶ ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὴν πρόοδο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τὴν ἀνοδο τῆς ἀστικῆς τάξης. Ἡ ἰδέα τῆς προόδου ὡς φυσικῆς σκοπιμότητας περιέχεται ἤδη στὶς ἀρχαῖες ἑλληνικὲς θεωρίες γιὰ τὴ γένεση τοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ Πρωταγόρας καὶ ὁ συμπολίτης του Δημοκρίτος εἶναι οἱ κύριοι δημιουργοὶ τῆς ἰδέας μιᾶς προοδευτικῆς πολιτιστικῆς ἀνάπτυξης, πού γίνεται μὲ τὴν ἀνθρώπινη ἐργασία καὶ τὴν ὑπόταξη τῆς φύσης. Ὁ Ποσειδώνιος ἐπίσης περιγράφει τὴν ἱστορία ὡς μία προχωρητικὴ ἀνάπτυξη, πού στηρίζεται στὶς τεχνικὲς ἐπινοήσεις. Στοὺς νεώτερους χρόνους ὁ Ἰταλὸς φιλόσοφος Βίκο καὶ ἔπειτα ὁ Μοντεσκιέ καὶ ὁ Βολταίρος ἐξέτασαν τὴν ἱστορία ὡς σύνολο ἀπὸ γεγονότα πού ἀκολουθοῦν φυσικὴ πορεία. Οἱ ἄνθρωποι εἶναι τὰ ἐργαλεῖα μὲ τὰ ὁποῖα ἡ ἴδια ἡ ἱστορία κατασκευάζει τὸ ἔργο της. Ἡ πρόοδος ὡς ἰδεώδες τοῦ Διαφωτισμοῦ βρῆκε μία ὀλοκληρωτικὴ καὶ σαφὴ μορ-

φή στὴν ἰδέα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Γιὰ τὸν Χέρντερ, τὸ δημιουργὸ τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ἱστορία εἶναι ἡ συνέχεια τῆς φυσικῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἀνθρώπου, σκοπὸς τῆς ἡ ἠθικὴ τελείωση καὶ ἡ ἄρμονικὴ συνένωση ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Ὁ γερμανικὸς ἰδεαλισμὸς βλέπει στὸ ἠθικὸ κράτος τὴ “ρυθμιστικὴ ἰδέα” τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Ἡ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας τοῦ Καντίου εἶναι διαποτισμένη ἀπὸ τὴν πίστη στὴν πρόοδο τοῦ ἀνθρώπου ὡς εἶδους. Ἡ πλήρης καὶ τέλεια ἔννοια τῆς προόδου διαφαίνεται ἐναργέστερα στὴν ἰδεαλιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας τοῦ Ἐγέλου. Γιὰ τὸν Ἐγέλο ἡ ἱστορία τῆς κοινωνίας εἶναι μία νομοτελειακὴ πορεία ἀνάπτυξης καὶ τελειοποίησης τοῦ λογικοῦ, πνευματικοῦ δίου. “Ὅλες οἱ ἱστορικὲς ἀξίες (φιλοσοφία, τέχνη, θρησκεία, ἐπιστήμη, ἠθικὴ, δίκαιο) δὲν χάνονται, ἀλλὰ φυλάσσονται στὴ συνείδηση καὶ μεταδίδονται ἀπὸ λαὸ σὲ λαὸ, ἀπὸ πολιτισμὸ σὲ πολιτισμὸ, ἔτσι ὥστε τὸ μεταγενέστερο νὰ εἶναι ὄχι μόνον αὐξηση τοῦ προηγούμενου, ἀλλὰ καὶ ἀνύψωσή του. Βάση αὐτῆς τῆς νομοτελείας καὶ πηγὴ τῆς ἐξέλιξης τοῦ πολιτισμοῦ δὲν εἶναι ἡ ἴδια ἡ κοινωνία, ἀλλὰ ἓνα μυστικιστικὸ, “παγκόσμιο πνεῦμα”, πού ἐνσαρκώνεται διαδοχικὰ σ’ ἓναν ἀριθμὸ λαϊκῶν πνευμάτων. Μεταξὺ πνεύματος καὶ πραγματικότητος ἐπικρατεῖ μία ἄρμονία, μία συμφωνία: μὲ τὴ διεύρυνση τῶν ἰδεῶν εἶναι δυνατὴ ἡ αὐτόνομη ἐξέλιξη τῆς πραγμα-

τικότητας. Παράλληλη πρὸς τὴν Ἐγγελιανὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ θετικιστικὴ θεωρία τοῦ Κόντ γιὰ τὴν πρόοδο. Ὁ Κόντ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄτομο δὲν κάνει τὴν ἱστορία, ἀλλὰ ὁ ἴδιος εἶναι ἓνα παράγωγο τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, πού βαδίζει σύμφωνα μὲ τὸ δικό της ἐσωτερικὸ νόμο. Φορέας τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος εἶναι ἡ ἀνθρωπότητα, πρὸς τὴν ὁποία τὸ ἄτομο ἔχει τὴ σχέση πού ἔχει τὸ κύμα με τὸ ρεῦμα. Ἡ πρόοδος τῆς κοινωνίας εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα πνευματικὴ. Ὁλόκληρο τὸ φιλοσοφικὸ σύστημα τοῦ Κόντ θεμελιώνεται στὴ διδασκαλία του γιὰ τὰ τρία διαφοροτικὰ θεωρητικὰ στάδια πού πέρασε στὴν ἐξέλιξή του τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα τὸ θεολογικόν, τὸ μεταφυσικὸν καὶ τὸ διαλεκτικόν. Ὁ διαλεκτικὸς ὕλισμος βλέπει στὴν ἐξέλιξη τῶν μέσων τῆς παραγωγῆς τῶν ὕλικῶν ἀγαθῶν τὴ δύναμη πού δημιουργεῖ τὴν πρόοδο τῆς κοινωνίας καὶ τοὺς δρους γιὰ τὴν μετάβαση ἀπὸ τὸ ἓνα κοινωνικὸ καθεστῶς στὸ ἄλλο. Τὴν ἱστορία δὲν τὴν καθορίζουν πνευματικὲς οὐσίαι, ἀλλὰ καθαρὰ ὕλικες σχέσεις. Ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία εἶναι ἓνα συστατικὸ στοιχεῖο τῆς φύσης καὶ προχωρεῖ ὁμοίᾳ μ' αὐτή. Ἡ πρόοδος προκύπτει μὲ τὴ μετάβαση ἀπὸ κατώτερες σὲ ἀνώτερες μορφές, χωρὶς ὥστόσο νὰ ὀδηγεῖ αὐτὴ τὶς ἀνώτερες πίσω στὶς κατώτερες. Οἱ ἐσχατολογικὲς θεωρίαι τοῦ Σπένγκλερ καὶ τοῦ Τόυνμπυ συνδυάζουν γιὰ τὴν ἐρημνεῖα τῆς ἱστορίας τὰ δύο στοιχεῖα

“πρόοδος” καὶ “κατάπτωση” καὶ θεωροῦν δυνατὲς τὶς ἐπαναλήψεις στὴν ἱστορία (θεωρία τῆς ἀνακύκλωσης). Καὶ οἱ δύο διατυπώνουν ἀπαισιόδοξες προβλέψεις, κυρίως γιὰ τὸ μέλλον τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Γιὰ τὸ ρόλο τῶν ἀνθρώπων στὴν ἱστορία ὑπάρχουν ἡ ὑποκειμενιστικὴ καὶ ἡ θετικιστικὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. Οἱ ὑποκειμενιστὲς ἀνάγουν τὴν ἱστορικὴ πορεία στὶς πράξεις τῶν προσωπικοτήτων πού δροῦν ἐλεύθερα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν συγκεκριμένων ἱστορικῶν συνθηκῶν. Οἱ προσωπικότητες εἶναι οἱ δυναμικοὶ φορεῖς τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, ἡ δράση τους ἀυτογενής. Συνειδητοποιοῦν νωρίτερα ἀπ' ὅλους τὶς νέες κοινωνικὲς ἀνάγκες καὶ καθορίζουν ὄχι μόνον τὴν ἀτομικὴ φυσιογνωμία τῶν γεγονότων, ἀλλὰ καὶ τὴ γενικὴ τους κατεύθυνση. Μὲ τὴ σοφὴ γνῶση ἢ τὸ πάθος τῶν αἰσθημάτων τους διευκρινίζουν καὶ θεμελιώνουν, ἐμβαθύνουν καὶ πραγματοποιοῦν τὶς διαθέσεις καὶ τὶς ἰδέαις τῆς ἐποχῆς τους, τὴ γενικὴ συνείδηση. Σ' αὐτοὺς καταλογίζονται καὶ οἱ ἐπιτυχίαι καὶ τὰ λάθη πού γίνονται στὶς διάφορες ἐποχὲς τῆς κοινωνίας. Στὶς κοινωνικὲς ομάδες δὲν ἀναγνωρίζεται καμία πρωταρχικὴ δημιουργικὴ ἱκανότητα. Ἐντελῶς ἀντίθετη πρὸς τὴν ὑποκειμενικὴ εἶναι ἡ θετικιστικὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία ὑποστηρίζει ὅτι παράγοντες τῆς ἱστορίας δὲν εἶναι τὰ ἄτομα, οἱ προσωπικότητες, ἀλλὰ οἱ κοινωνικὲς συνθήκαι οἱ ἀντιδράσεις τῶν πλατιῶν μαζῶν τοῦ πλη-

θυσμού. Ούτε ένα μεγάλο δῆμα δὲ μπορεί νὰ γίνει στὴν ἱστορικὴ πορεία χωρὶς νὰ πάρουν μέρος πλατιεὺς λαϊκὲς μάζες. Οἱ κοινωνικὲς συνθήκες καὶ οἱ ἀντιδράσεις τῶν μαζῶν εἶναι τὰ κίνητρα τῆς ἱστορίας, πού τότε κυρίως φανερώνονται ὡς ἐνεργὸς δύναμη, ὅταν παραδοσιακὲς καταστάσεις δὲν ἀνταποκρίνονται πιά στὸ αἶσθημα καὶ στὴ θέληση τοῦ λαοῦ. Τὸ πεδίο δράσης τῶν ξεχωριστῶν ἀτόμων εἶναι περιορισμένο. Οἱ προσωπικότητες πού ἀσκοῦν ἐπιρροή, πού ἔχουν κύρος ἢ δύναμη χάρις σὲ ἐξαιρετικὰ χαρίσματα τοῦ νοῦ τους, μποροῦν ν' ἀλλάξουν μόνο τὴν ἀτομικὴ φυσιογνωμία τῶν γεγονότων, ὄχι καὶ τὴ γενικὴ τους κατεύθυνση. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ θετικιστικὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας εἶναι ἐχθρική πρὸς τὴν προσωπολατρία, τὴ λατρεία τύπων ἀνθρώπων πού πολλοὶ τοὺς βλέπουν ὡς προικισμένους μὲ ὑπερφυσικὲς ἰκανότητες, ὡς πρωταρχικὰ ἱστορικὰ σύμβολα τῆς ἀνθρωπότητας. Στὴ θέση τοῦ παγκόσμιου πνεύματος τοῦ Ἐγγέλου τὸ κίνημα τοῦ ἱστορισμοῦ τοποθετεῖ τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ, πού διαμορφώνεται ἀπὸ τοὺς χωριστοὺς λαοὺς, ἀπὸ ψυχικὲς - πνευματικὲς καταβολὲς καὶ καθορίζει τὴ δομὴ τῆς κοινωνίας. Ἀπὸ τίς ἰσχυρὲς δυνάμεις τοῦ πνεύματος τοῦ λαοῦ καὶ τίς ἱστορικὲς μεταλλαγὲς τῆς οὐσίας του καθορίζεται ἡ κοινωνικὴ ἐξέλιξη καὶ διαμορφώνονται τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κοινωνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἄπ' αὐτὸ ἀναπτύσσονται ἡ γλώσσα καὶ ἡ θρησκεία, τὰ ἔθιμα καὶ ἡ τέχνη, τὸ κράτος καὶ τὸ δίκαιο.

Αὐτὰ δὲν εἶναι ἀποτελέσματα σκέψεων καὶ πράξεων ἀτόμων, ἢ ἐνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ ἀτόμων, ἀλλὰ πῶς πολὺ ἀποτέλεσμα τοῦ πνεύματος ἢ τῆς συνείδησης τοῦ λαοῦ, στὴν ὁποία συμπυκνώνεται ἡ σκέψη καὶ ἡ προσπάθεια πολλῶν γενεῶν. Σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη ἐπιφανῶν ἱστορικῶν ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας δὲ μπορεί νὰ κατανοηθεῖ οὔτε ἀποκλειστικὰ ὡς ἔκφραση μαζικῶν φαινομένων, μεταβαλλόμενων συνθηκῶν ἢ σχέσεων, οὔτε ἀποκλειστικὰ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς δράσης τῶν προσωπικοτήτων. Γιὰ κάθε ἰδιαίτερο μέρος τοῦ ἱστορικοῦ συμβάντος ὁ ἱστορικὸς ὀφείλει νὰ διερευνᾷ ποιά μαζικὰ κινήματα καὶ ποιὲς προσωπικὲς πράξεις ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τίς σπουδαῖες πολιτιστικὲς ἀξίες. Ἄλλα σπουδαῖα προβλήματα τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος καὶ ὁ λεγόμενος ἱστορικὸς νόμος. Δὲν εἶναι ἱστορικὸ οὔτε ἔχει ἀξία κάθε τι πού συμβαίνει, οὔτε ἀξιζει νὰ γίνεται τοῦτο ἀντικείμενο τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Ὁ Ἡρόδοτος θέτει ὡς σκοπὸ τῆς ἱστορίας τὴ διαφύλαξη τῆς μνήμης μόνο "μεγάλων καὶ θαυμαστῶν" πράξεων ἀπὸ τὴ φθοροποιὸ ἐπενέργεια τοῦ χρόνου. Ὅ,τι σημειώνει ὁ ἱστορικὸς γιὰ τὸ λαὸ του καὶ γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα ὀφείλει νὰ εἶναι αὐτὸ πού δὲν πρέπει νὰ ξεχαστεῖ, αὐτὸ πού γιὰ τοὺς ἀνθρώπους πού τὸ συγκρατοῦν στὴ μνήμη τους ἔχει μία ἀξία. Ὑπάρχουν

πολλά ἀναμφισβήτητα Ιστορικά γεγονότα πού ἀποτελοῦν τή σπονδυλική στήλη τῆς Ιστορίας. Τήν κατανόηση τῶν γεγονότων αὐτῶν, ἐπιδράσεις τῶν ὁποίων φτάνουν ὡς τὸ παρὸν, χρησιμοποιοῦμε γιὰ τὴν καλύτερη λύση τῶν προβλημάτων τοῦ παρόντος. Μὲ τὴ γνώση τῆς πρωταρχῆς καὶ τῆς συνάρτησης τῶν γεγονότων ἀποκτοῦμε ἕναν κώδικα πού μᾶς βοηθάει ν' ἀποκρυπτογραφήσουμε τὸ παρὸν. Ἡ Ιστορία ὡς μία διαρκῶς ἐνεργὸς δύναμη εἶναι τὸ λατομεῖο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο παίρνομε τὸ ὕλικό γιὰ νὰ ἐπεξεργαστοῦμε ἐπίκαιρα θέματα. Μὲ τὴ μελέτη τοῦ παρελθόντος δημιουργεῖται στὴν ψυχὴ τοῦ ἀτόμου γνήσια Ιστορικὴ συνείδηση, ἢ ἐπίγνωση ὅτι τὸ παρὸν προέρχεται ἀπὸ τὸ παρελθὸν καὶ ξεχύνεται στὸ μέλλον, πῶς ἕνα Ιστορικὸ γεγονὸς ἐρχεται ὡς ἀποτέλεσμα ἑνὸς ἄλλου. Κάθε Ιστορικὸ γεγονὸς εἶναι συνδεδεμένο μὲ τὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο καὶ ἐξασφαλίζει τὴ συνέχεια τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας καὶ τῆς ὁμαδικῆς ὑπαρξῆς. Ὁ ἄνθρωπος δὲ μπορεῖ νὰ κρατηθεῖ ἔξω ἀπὸ τὴ ροὴ τῆς Ιστορίας. Ὡς Ιστορικὸ ὄν ἀσχολεῖται κάθε στιγμή μὲ τὴν Ιστορία. Ἰστορικὸ δῖο ζεῖ ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴ στιγμή πού σὰν κοινωνικὸ ὄν θέτει συνειδητοῦς σκοποὺς καὶ πραγματοποιεῖ ἀξίες. Μὲ βάση τὴν Ιστορικὴ μας συνείδηση κατανοοῦμε τὰ Ιστορικὰ γεγονότα Ιστορικά, σύγχρονα καὶ τὰ ἀξιοποιοῦμε γιὰ τὴν καλύτερη ἀντιμε-

τώπιση τῶν προβλημάτων τοῦ παρόντος. Κάθε περασμένο ὀφείλει νὰ γίνεται μία δύναμη γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν μελλοντικῶν. “Ὅσο πιὸ μεγάλο βάθος ἀποκτᾷ τὸ περασμένο, τόσο πιὸ οὐσιαστικὴ εἶναι ἡ συμμετοχὴ του στὴν παρούσα πορεία τῶν πραγμάτων. Πού ἀνήκω, γιὰ ποῖο σκοπὸ ζῶ, τὸ μαθαίνω γιὰ πρώτη φορὰ στὸν καθρέφτη τῆς Ιστορίας” (Γιάσπερς). Ἐνα βασικὸ πρόβλημα τῆς Ιστορικῆς ἐπιστήμης εἶναι καὶ ἡ σχέση τοῦ γενικοῦ μὲ τὸ εἰδικό, τὸ ἀτομικό. Σκοπὸς τῆς εἶναι νὰ διατυπώνει γενικὲς προτάσεις ἢ νὰ διερευνᾷ τὰ μεμονωμένα, μοναδικὰ γεγονότα ἢ πρέπει νὰ κάνει καὶ τὰ δύο. Μερικοὶ θεωρητικοὶ τῆς ἐπιστήμης ἰσχυρίζονται ὅτι ἡ Ιστορία τότε μόνο μπορεῖ νὰ θεωρεῖται ἐπιστήμη, ὅταν ἀνακαλύπτει τὶς αἰτιατικὲς σχέσεις στὰ Ιστορικὰ γεγονότα, ὅταν μᾶς φανερῶνει τοὺς ἀντικειμενικοὺς νόμους πού ἐνεργοῦν μὲ τὴ δράση μεγάλων ὁμάδων. Πιστεύουν ὅτι αὐτοὶ οἱ νόμοι εἶναι οἱ νόμοι τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, τῆς κοινωνιολογίας κ.λ.π. Ἄλλοι ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ ἔννοια αὐτῆ τοῦ νόμου δὲν ὑπάρχει στὴν Ιστορία. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι κάθε ἀτομικὸ φαινόμενο καὶ ὄλη γενικὰ ἢ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα εἶναι ἀπεριόριστα πολὺμορφη καὶ ἀνεξάρτητη, συμπεραίνουν πῶς ἡ Ιστορικὴ γνώση δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντανάκλαση τῆς πραγματικότητας. Ἐνῶ στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες ἕνα ἀντι-

κείμενο ἢ γεγονὸς θεωρεῖται ὡς γνωστὸ ἂν βρεθεῖ ἡ γενικὴ ἔννοια στὴν ὁποία ἐντάσσεται ἡ ὁ γενικὸς φυσικὸς νόμος στὸν ὁποῖο ὑπακούει, ἡ ἱστορία δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὸ γενικὸ, ἀλλὰ μὲ τὸ εἰδικό, τὸ μοναδικὸ καὶ ἀνεπανάληπτο, ποῦ εἶναι συνδεδεμένο μὲ ὀρισμένο χρόνο, τόπο, πρόσωπο ἢ πρόσωπα. Ἡ φυσικὴ ἐπιστῆμη εἶναι νομοθετικὴ, δηλαδὴ θέτει σταθεροὺς νόμους καὶ μὲ τὴ μέθοδο τῆς γενίκευσης μετατρέπει τὰ ἀτομικὰ φαινόμενα σὲ σύστημα ἐπιστημονικοῦ νόμου, ἐνῶ ἡ ἱστορικὴ ἐπιστῆμη εἶναι ἰδιογραφικὴ, δηλαδὴ περιγράφει τὸ ἰδιόμορφο, ποῦ δὲν προσφέρεται στὴν ἀμεση παρατήρηση οὔτε μπορεῖ νὰ ἐπαληθευτεῖ ἐμπειρικά. Σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορικὴ ζωὴ, εἶναι ἐπίσης φανερό ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα δὲ μπορεῖ ν' ἀνακαλύπτει νόμους μὲ βάση τοὺς ὁποίους νὰ προβλέπουμε τὸ μέλλον.

ΙΣΤΟΡΙΣΜΟΣ

Ἐνα σύστημα σκέψης σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ὀφείλουμε νὰ ἐξετάζουμε τὴν πραγματικότητα σὲ σχέση μὲ τὶς συγκεκριμένους ἱστορικὲς συνθήκες

ποῦ τὴ γέννησαν, ποιά στάδια πέρασε ἕνα φαινόμενο στὴν ἀνάπτυξή του καὶ νὰ συσχετίζουμε τὸ συγκεκριμένο μὲ τὸ ἀπόλυτο, ὥστε νὰ σχηματίζουμε γενικὲς ἔννοιες ἢ νὰ διατυπώνουμε γενικοὺς νόμους, ἀκόμη καὶ νὰ προβλέπουμε τὸ ἀγνωστο μέλλον. Κράτος, δίκαιο, ἠθικὴ, θρησκεία, τέχνη ἐρμηνεύονται μόνον ὡς συστατικὰ μέρη ἱστορικῶν ἐξελίξεων. Τοῦτο στερεώνει ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος τὴν πίστη ὅτι κάθε τυχαῖο καὶ προσωπικὸ εἶναι ριζωμένο σὲ μεγάλες ὑπερατομικὲς συναρτήσεις καὶ ἀξιοποιεῖ τὶς δυνάμεις τοῦ παρελθόντος γιὰ τὸ παρόν, ὥσπὸσο ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὑποτιμᾶται ἡ ἀξία τῆς ἀλήθειας τῶν δεδομένων γεγονότων καὶ γίνεται σχετικὴ ἡ σημασία τους. Ὁ ἱστορισμὸς ξεχωρίζει βασικὰ ἀπὸ τὴ ἀρχαία καὶ τὴ μεσαιωνικὴ νοοτροπία, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴ νοοτροπία τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ἡ σημασία του γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς ἀλήθειας ἔχει γενικὰ ἀναγνωριστεῖ στοὺς νεώτερους χρόνους. Τελευταῖα ἔχει γίνῃ ἀντικείμενο φιλοσοφικῶν συζητήσεων ἀπὸ τοὺς Κίργκεγκορ, Νίτσε, Σίμμελ, Ὁϋкен, τὸ μαρξισμό καὶ προπαντὸς ἀπὸ τὸν Ντιλτάϋ καὶ τοὺς φιλοσόφους τοῦ ὑπαρξισμοῦ.

K

ΚΑΘΗΚΟΝ

Μία ειδική ύποχρέωση τοῦ ἀνθρώπου νὰ πραγματοποιοῖ τὸ ἀγαθόν. Τὸ καθήκον δὲν εἶναι μία ἐπιταγή καὶ ἡ ἐκτέλεσή του δὲν εἶναι ποτὲ μία τυφλὴ ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα ποὺ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸ ἐνστικτο, τὴ συνήθεια, τὴν ὑποβολὴ κ.λ.π. Ὡς προϋπόθεση ἔχει τὴν ἐλευθερίαν. Πρέπει νὰ εἶναι ἐπιθυμητὸ καὶ νὰ ἐκτελεῖται μὲ σοφὴ εὐσυνειδησία καὶ ὑπεύθυνη ἐλευθερία, χωρὶς ὄρους, γιὰ χάριν αὐτοῦ τοῦ ἴδιου καὶ ὄχι γιὰ χάριν κάποιου ἄλλου σκοποῦ. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν ἐλεύθερον ἐκλογὴν μεταξὺ αὐτῆς ἢ ἐκείνης τῆς ἐνέργειας καὶ ἀκριβῶς, ἐπειδὴ θεωρεῖται ἐλεύθερος, ὑπάρχει γι' αὐτὸν τὸ καθήκον. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Καντίου τὸ καθήκον εἶναι μία κατηγορικὴ προστακτικὴ. Ἡθικὲς πράξεις εἶναι μόνον ἐκεῖνες ποὺ γίνονται ἀπὸ καθαρὴν συναίσθησιν τοῦ καθήκοντος. Στους Στωϊκοὺς καθήκον ὀνομάζεται ἡ "κατὰ λόγον ἐνέργεια", ἐνῶ τὸ τέλειον καθήκον, ποὺ ἐπιτελεῖται κατὰ τὸν ὀρθὸ λόγον, λέγεται "κατόρθωμα".

ΚΑΘΟΛΙΚΑ (universalia).

Στὴ μεσαιωνικὴ σχολαστικὴ φιλοσοφία, γενικὲς ἔννοιες, ἢ περιφημὴ διαμάχη, ἐὰν ὑπάρχουν γενικὲς ἔννοιες ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ πράγματα (universalia ante rem),

καὶ μάλιστα σὲ σωματικὴ ἢ αὐλημορφῇ, ἢ ἐὰν δὲν ἔχουν καμία πραγματικὴ ὑπαρξιν, ἀλλὰ εἶναι προϊόντα τῆς ἀτομικῆς σκέψεως (universalia post rem ἢ in intellectu). Ἀπὸ τίς πολλὰς λύσεις ποὺ ἔδωσαν οἱ σχολαστικοὶ φιλόσοφοι σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα, ποὺ εἶχε ἤδη τεθεῖ ἀπὸ τὸν Πορφύριον, δύο εἶναι οἱ βασικότερες: αὐτὲς ποὺ ἔδωσαν ὁ ρεαλισμὸς καὶ ἡ ὀνοματοκρατία (nominalismus). Ὁ ρεαλισμὸς παραδέχεται ὅτι οἱ γενικὲς ἔννοιες εἶναι ἀληθινὰ ἀντικείμενα καὶ πῶς σ' αὐτὲς ἀνήκει ἀνώτερη μεταφυσικὴ — ἀντικειμενικὴ πραγματικότης, διαφορετικὴ ἀπ' ὅ,τι στὰ μεμονωμένα πράγματα.

ΚΑΝΟΝΑΣ

Ἀπριωρικὰ μέτρα κρίσεως, ἀξιολογήσεις καὶ ἐνέργειες ποὺ εἶναι θεμελιωμένες στὴ λογικὴ νόησιν (λογικοὶ κανόνες), στὴν ἐμπειρίαν (αἰσθητικοὶ κανόνες) καὶ στὴ συμπεριφορὰ (ἠθικοὶ κανόνες). Αὐτὰ μᾶς λένε τί πρέπει νὰ εἶναι ἢ νὰ γίνεται σὲ κάθε περίπτωσιν.

ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ

Ἡ διείσδυσις στὴν πνευματικὴ καὶ ψυχικὴ ὕψιν τοῦ ἀνθρώπου, ἢ γνώσις τῆς σημασίας τῶν ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν ἐκδηλώσεών του, τῶν ἐλατηρίων καὶ τῶν σκοπῶν του. Ὡς ἐπιστημονικὴ μέθοδος διευκρίνησις καὶ ἐρμηνείας τῶν ἰδιόμορφων

δημιουργημάτων του πνεύματος και των κοσμοθεωρητικών γεγονότων, ή κατανόηση χαρακτηρίζει γενικά τις ἐπιστήμες του πνεύματος, σ' αντίθεση πρὸς τις φυσικὲς ἐπιστήμες, οἱ ὁποῖες χρησιμοποιοῦν τὴ μέθοδο τῆς αἰτιώδους ἐξήγησης τῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα θεωροῦν ὡς περιπτώσεις γενικῶν νόμων. Κύριοι ἐκπρόσωποι τῆς κατανοούσης (νοολογικῆς) ψυχολογίας εἶναι: Ντιλντάϋ, Χούσερλ, Σπράνγκερ, Λίτ. Ὁ Χάϊντεγκερ ἐπιχείρησε ν' ἀναγάγει ὅλους τοὺς τρόπους τῆς κατανόησης καὶ κάθε γνώσης σὲ μία κατανόηση τοῦ κοσμικοῦ εἶναι. Σὰν ἕνας τρόπος γνώσης ἡ κατανόηση ἔχει ὡς προϋπόθεση τὴν πρωταρχικὴ κατανόηση τῆς ζωῆς ("ριζώνει σὰν κατανοοῦσα ἀποκάλυψη τοῦ ἀκατανόητου στὴν πρωταρχικὴ κατανόηση τῆς ὑπαρξεως"). Ὁ Σπράνγκερ διακρίνει τὴν ἰδεοφυσικὴ κατανόηση (τὴν ἐρμηνεία ἐνὸς ὄντος ἀπὸ τὰ φυσικὰ σημεῖα), τὴν π ρ ο σ ω π ι κ ῆ, τὴν π ρ α γ μ α τ ο λ ο γ ι κ ῆ καὶ τὴν ἱ σ τ ο ρ ι κ ῆ κατανόηση.

ΚΑΤΗΓΟΡΗΜΑ (attributum)

Τὸ χαρακτηριστικὸ μόνιμο γνώρισμα, ἡ κύρια ιδιότητα ἐνὸς ὄντος πού ἀπορρέει ἀναγκαῖα ἀπὸ τὴ φύση του, χωρὶς ὥστόσο νὰ εἶναι ταυτόσημη μ' αὐτὴ (τὸ κατηγορημα τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ νόηση, τὸ κατηγορημα τοῦ ὕλικου σώματος εἶναι ἡ ἔκτασις). Κατὰ τὸν Σπινόζα τὸ κατηγορημα εἶναι "αὐτὸ πού ἀναγνωρίζει ὁ νοῦς ὡς τὴ φύση τῆς οὐσίας".

Τὸ κατηγορημα ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ "συμβεβηκός", πού εἶναι μεταβλητὴ συμπτωματικὴ ιδιότητα, καὶ ἀπὸ τὴν οὐσία, πού εἶναι ὁ μόνιμος πύρηνος καὶ κάνει τὸ ὄν αὐτὸ πού εἶναι.

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ

Στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη, βασικὲς λογικὲς ἔννοιες πού ἐκφράζουν τὶς πύρηνες οὐσιαστικὲς καὶ γενικὲς ιδιότητες καὶ σχέσεις τῶν ὄντων καὶ τῶν φαινομένων. Ἀπ' αὐτὲς (10) οἱ βασικότερες εἶναι οἱ τέσσερες πρῶτες (οὐσία, ποσόν, ποιόν, πρὸς τι (ἀναφορά)). Οἱ κατηγορίαι ἀποτελοῦν τὴ γέφυρα μεταξὺ τῆς λογικῆς καὶ τῆς μεταφυσικῆς. Στὴν κατηγορία τῆς οὐσίας ἀναφέρεται ἡ ἔννοια (λόγος), πού ἐκφράζει τὴν οὐσία ("λόγος τῆς οὐσίας"). Στὸν Κάντιο κατηγορίαι εἶναι λογικὲς ἔννοιες, a priori τύποι μὲ τοὺς ὁποίους ἡ νόηση διαμορφώνει τὶς ἐντυπώσεις πού τῆς προμηθεύουν οἱ αἰσθήσεις καὶ παράγει τὶς ἔννοιες· ἐπίσης πρωταρχικὲς μορφὲς τῆς ἐμπειρίας.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ὁμάδα ἀνθρώπων πού σχηματίστηκε μὲ σκόπιμη, λογικὴ συμβίωση καὶ κοινὴ ἐργασία, τὰ μέλη τῆς ὁποίας δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ εἶναι συνενωμένα μὲ μία θαυτέρη ἀρχὴ· τὸ σύνολο τῶν διάφορων μορφῶν τοῦ κοινοτικοῦ δεσμοῦ (οἰκογένεια, λαός, οἰκονομικὸς συνεταιρισμὸς) μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ὀργανωμένοι κράτους. Πρῶτα ἡ γλῶσσα ἔκανε δυνατὴ τὴν ἀνθρώπινη κοινότητα. Ὁ ἄνθρωπος πού ζεῖ στὴν κοινωνία καὶ συνεννοεῖται μὲ τοὺς ὁμοίους

διακρίνεται στην ύπαρξή του με την πρακτική σοφία. Ἡ ὁμαδική ζωὴ καὶ δράση πολλῶν ἀνθρώπων δὲν εἶναι μία ζωικὴ – ἐνστικτώδης συνένωση, ὅπως στὰ ζῶα, ἀλλὰ πνευματικὴ – ψυχικὴ σύνδεση. Ἀκατάλυτοι δεσμοὶ συνδέουν τὸν ἄνθρωπο τόσο με τὸ πάτριον ἔδαφος ὅσο καὶ με τοὺς συνανθρώπους, ποὺ ζοῦν στὸ ἴδιο ἔδαφος καὶ στὴν ἴδια φύση. Ἡ κοινὴ γλώσσα, τὰ κοινὰ ἥθη καὶ ἔθιμα, οἱ κοινὲς παραδόσεις καὶ οἱ νόμοι γιὰ τὴν ἱκανοποίησιν κοινῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν ἐκτρέφουν καὶ δημιουργοῦν τὴν κοινωνικὴν ὁμάδα ἢ κοινότητα. Τὰ ζῶα συνδέει ἡ ὁμοιόμορφη δραστηριότητα (μυρμήγκια, μέλισσες, σμήνη πουλιῶν) ποὺ στηρίζεται στὰ ἐνστικτα, ἐνῶ ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία εἶναι σύνθετη καὶ πολύμορφη. Οἱ ἄνθρωποι ἔχουν συνείδηση γιὰ τὶς κοινωνικὰς ἐνέργειες, παρόλο ποῦ, ὅπως εἶναι φυσικόν, ὅλες οἱ ἐνέργειες δὲν γίνονται πάντοτε συνειδητά. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος παρακινοῦνται ἀπὸ τὸ ἐνστικτόν τους, ἀπὸ τὸ ἄλλο ἢ συμπεριφορὰ τους καθορίζεται ἀπὸ κοινωνικοὺς – πολιτικοὺς κανόνες ποῦ, ἂν δὲν τοὺς ἀκολουθήσουν, ἀντιμετωπίζουσιν ποικίλες κυρώσεις. Στὴ φύσιν ὑπάρχει σ' ὄλους ἡ ὁρμὴ πρὸς τὴν κοινωνία. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη "αὐτὸς ποῦ πρῶτος τὴ συνέστησε ὑπῆρξε αἷτιος μεγάλων ἀγαθῶν· γιὰτὶ ὁ ἄνθρωπος ὅπως ἀκριβῶς ἐὰν τελειοποιηθῆ εἶναι τὸ ὑπεροχότερον ἀπὸ τὰ ζῶα, ἔτσι, ἐὰν ἀποχωριστῆ ἀπὸ τὸν νόμον καὶ τὴν δικαιοσύνην, εἶναι ἀπ' ὅλα τὸ χεῖριστόν".

Ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ συμβίωση εἶναι ἐκείνη ποῦ διακρίνει τὸν ἄνθρωπον ὡς φορεὰ ἀνώτερων ἀξιών τῆς ζωῆς ἀπὸ τὰ ζῶα. Με ἐμπειρίας καὶ πρότυπα, με στοχασμὸ καὶ μίμησιν ὁ ἄνθρωπος μαθαίνει, δηλαδὴ ἀποκτᾷ νέους τρόπους συμπεριφορᾶς, κάνει σκέψεις γιὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ κοινωνικοῦ του βίου, δημιουργεῖ ἰδέες, πνευματικὰ καὶ κοινωνικὰ συστήματα. Γενικὰ καὶ ὡς ὀργανωτὴς καὶ ὡς ὀργανωμένος εἶναι ἱκανὸς γιὰ συνειδητὴ ὀργάνωσιν, πρόθυμος νὰ ὑποτάξῃ τὴν ἀτομικὴν καὶ συλλογικὴν συμπεριφορὰν του σὲ κανόνες. Γι' αὐτὸ δὲ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ ἀπλὰ ἡ κοινωνικὴ ζωὴ ἀπὸ τὴν ἐνέργειαν ἐνστικτων, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὴν διαμόρφωσιν κανόνων καὶ ἐθίμων. Αὐτὰ ἀποτελοῦν κατὰ κάποιον τρόπο τὸ σκελετὸ ποῦ συγκρατεῖ τὴν ἀνθρώπινην κοινωνία καὶ τῆς δίνουν τὴν ἀπαιτούμενην τάξιν, τὴν σταθερότητα καὶ τὴν διάρκειαν. Μία ἀπὸ τὶς σπουδαιότερας λειτουργίαι κοινωνικῶν σχηματισμῶν εἶναι ἡ μετάδοσις ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ – με τὴν μορφήν τῆς παράδοσις – τέτοιων κατευθυντήριων ἰδεῶν, ποῦ θεωροῦνται ὡς δεσμευτικὰς. Οἱ ἄνθρωποι χωριστά, ὡς ὄντα, ἔχουσιν ἀνεξάρτητην ὑπαρξιν, τὰ ἐνδιαφέροντά τους ὥσπότεσον στὴν κοινωνία συναντῶνται κατὰ ποικίλους τρόπους. Ὁ ἄνθρωπος συνδέθηκε με τοὺς ὁμοίους του ἀπὸ μίμησιν καὶ ἀπὸ τὴν πίεσιν τῶν περιστάσεων. Ζεῖ με τοὺς ἄλλους ἐπειδὴ ἡ ἀπομόνωσις εἶναι κίνδυνος γι' αὐτὸν καὶ γιὰτὶ πολλὰ πράγματα τὰ πετυχαί-

νει καλύτερα μαζί με τους άλλους παρά μόνος του. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη “ὅποιος δὲ μπορεῖ νὰ ζεῖ στὴν κοινωνία ἢ δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ μετέχει σ’ αὐτὴ γιὰτὶ εἶναι ἀτάρκτης, εἶναι ἡ θηρίο ἢ θεός”. Τὸ βασικὸ ἀξίωμα τῆς κοινωνίας στὴ στενὴ ἔννοια μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ μετὰ τὴν ἀρχαία μορφὴ τοῦ “σοῦ δίνω, γιὰ νὰ μοῦ δίνεις” (do ut des). Ἡ κοινότητα συμπληρῶνει καὶ ἐνισχύει τὴ δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων, δημιουργεῖ εὐνοϊκὰ γενικὰ συνθήκες γιὰ τὴν οἰκονομικὴ, πολιτιστικὴ, ἠθικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἀνάπτυξη καὶ καλλιέργεια τῶν μελῶν τῆς καὶ ἀπαιτεῖ ἀπ’ αὐτὰ τὴν παραπέρα διάπλασιν τῆς. Στὸ θετικὸ φρόνημα καὶ στὴν κοινωνικὴ φύσιν καὶ ἀπόδοσιν τῶν μελῶν τῆς στηρίζεται πρὶν ἀπ’ ὅλα ἡ ὑπαρξὴ καὶ ἀνάπτυξιν τῆς κοινωνίας. Οἱ ὀργανωμένοι κοινωνικοὶ ρόλοι ποὺ παίζουσι τὰ μέλη καθὲ ὁμάδας δημιουργοῦσι τὴν κοινωνικὴν ζωὴν. Ἀπὸ τὸ βαθμὸν τῆς συνεργασίας γιὰ τὴν ἐπίτευξιν κοινῶν σκοπῶν καθορίζεται ὁ βαθμὸς τῆς κοινωνικότητος τοῦ ἀτόμου. Ἡ ἀρχαιότερη ἀπὸ τὶς γνωστὰς μορφὰς κοινωνικῆς ὀργάνωσιν εἶναι τὸ γένος. Γένος λέγεται ἡ ὁμάδα συγγενῶν οἰκογενειῶν μετὰ κοινὴν καταγωγὴν, λατρεῖα καὶ ἰδιοκτησίαν, μετὰ ἴδιους νόμους καὶ κοινὰ ἔθιμα. Καθὲνα ἀπὸ τὰ γένη ποὺ ἀποτελοῦσι τὴ φυλὴ σχετίζεται μετὰ κάποιον φυσικὸν ἀντικείμενον, πλὴν συχνὰ μ’ ἓνα φυτὸ ἢ ζῷον ποὺ ὀνομάζεται τὸ τέρμα. Τὰ μέλη τοῦ γένους θεωροῦσι τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς συγγενεῖς μετὰ τὸ τοτεμικὸν τοὺς εἶδος

καὶ πιστεύουσι ὅτι κατάγονται ἀπ’ αὐτό. Ἡ συνένωσις πολλῶν γενῶν ὑπὸ ἓνα ἀρχηγὸν ἀποτελεῖ τὴ φυλὴν. τὸ δεῦτερον στάδιον τῆς πορείας πρὸς τὸ κράτος. Ἡ ἐξέλιξις τῶν πρωτόγονων ὀρδῶν συντελέσθη μετὰ τὴν αὐτοδιαίρεσιν. Τὸ φυλετικὸν σύστημα ἐκινήθη ἀπὸ τὴν ἀδιαφοροποίησιν ὀρδῶν καὶ ἐγένετο ἓνα σύμπλεγμα ἀπὸ πατριῶν καὶ γένων. Ἡ φυλὴ εἶναι ὁλόκληρον σύμπλεγμα ποὺ διατηρεῖ τὴν ἐνότητα τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα. Τὶς οἰκογένειαι ποὺ ἀνήκουσι σ’ αὐτὴ τὴν εὐρύτερον ἐνότητα συνδέουσι ἢ κοινὴν γλῶσσαν, ἢ γεωγραφικὴν γειτονίαν καὶ ὀρισμέναις οἰκονομικὰς σχέσεις, ποὺ δημιουργοῦνται κατὰ τὴν διαδικασίαν τῆς παραγωγῆς ὑλικῶν ἀγαθῶν. Ἀπὸ τὸν ἴδιον τρόπον ζωῆς γιὰ πολλὰ χρόνια, ἀπὸ τὰ κοινὰ διώματα καὶ τὶς κοινὰς ἱστορικὰς ἐμπειρίας, ποὺ δημιουργοῦσι κοινὴν σκέψιν καὶ θέλησιν, πραγματοποιοῦνται οἱ γνήσιοι κοινοτικοὶ δεσμοί. Οἱ κοινωνικὰς σχέσεις καθορίζονται ἀπὸ κανόνες γενικὰ παραδεκτοὺς, ποὺ δίνουσι κάποιον ρυθμὸν στὸν τρόπον τῆς ζωῆς τῶν ἀτόμων. Μέσα στὴ φυλὴν μπόρεσε ὁ ἄνθρωπος νὰ ρυθμίζει τὶς ἀμοιβαίας σχέσεις καὶ τὶς οἰκονομικὰς συναλλαγὰς καὶ νὰ συμβιβάζει τὰ ἀντιτιθέμενα συμφέροντα. Μετὰ τὴν μύθησιν καὶ τὴν συνήθειαν μεταδίδεται στοὺς νεώτερον ἢ κληρονομία τῆς φυλῆς, οἱ παραδόσεις τῆς, οἱ γνώσεις, ἡ τεχνικὴ καὶ ἓνας κώδικας ἠθικῆς ποὺ τηρεῖται ἀπ’ ὅλους. Γιατὶ οἱ πρωτόγονοι λαοὶ ἐνῶ φαινομενικὰ δὲ δεσμεῦνται στὴ συμβίωσιν τοὺς ἀπὸ νόμους, ὥστόσο ἔχουσι τὰ ἔθιμα ποὺ εἶναι ἀκαμπτα καὶ ἀ-

στηρά όσο και οι νόμοι. Το έθιμο, δηλαδή ένα σύνολο σκέψεων και πράξεων καθιερωμένων από χρόνια, εξασφαλίζει τη σταθερότητα και την τάξη. Αυτό το πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα λειτούργησε στην κοινωνία τότε που οι άνθρωποι δεν είχαν μόνιμη εγκατάσταση, που ο κίνδυνος και η πείνα ήταν μία διαρκής απειλή. 'Ο πόλεμος και η αναρχία των πρώτων περιόδων ήταν η προϋπόθεση για τη μεταβολή της βασικής αρχής της κοινωνικής οργάνωσης, δηλαδή για την αντικατάσταση του συστήματος συγγένειας με το σύστημα της κυριαρχικής εξουσίας του κράτους. 'Ο πόλεμος εισήγαγε στην ανθρωπότητα το πνεύμα της οργάνωσης και πειθαρχίας, τη δουλεία (διὰ των αιχμαλώτων πολέμου), τη διαίρεση της κοινωνίας σε τάξεις και την αύξηση της διοικητικής εξουσίας. 'Ενώ στην αρχή η παραγωγή και η κατανάλωση ήταν συλλογικές εξαιτίας του χαμηλού επιπέδου της τεχνικής, όσο η εργασία γίνεται περισσότερο παραγωγική, τόσο ο τρόπος της παραγωγής ατομοκοποιείται και ξερχεται σε σύγκρουση με τη συλλογική οργάνωση παραγωγής. Κάθε παραγωγός γίνεται πιο αυτόνη, αξιώνει για τον εαυτό του και τους άμεσους συγγενείς του τον πλούτο που απόκτησε με την εργασία του. Αυτό είναι το σπέρμα της ατομικής ιδιοκτησίας. 'Όταν δημιουργήθηκαν οι πρώτες έμπορικές σχέσεις μεταξύ των γένων και των φυλών, οι σχέσεις των ομάδων δεν στηρίζονταν στη συγγένεια, αλλά στη γειτονία και έγινε

πιο αναγκαία η ύπαρξη ενός ρυθμιστικού συστήματος για τις σχέσεις τους. Το κράτος, που ως οργανισμός διαφέρει από την οργάνωση της φυλής, αρχίζει με την κατάκτηση μιάς φυλής από την άλλη. Παντού βλέπουμε μία φυλή να παραδίδει τα σύνορα ενός ανίσχυρου λαού, να μετατρέπεται σε τάξη εθγενών και να ιδρύει το κράτος της. 'Ο νόμος αντικαθιστά τη φυσική τάξη της οικογένειας, του γένους, της φυλής και της αγροτικής κοινότητας. "Μητέρα του κράτους είναι η ιδιοκτησία, πατέρας ο πόλεμος". Στους θεσμούς, που έχουν ως σκοπό να εγγυώνται την ύλική εθμερία και την εθνομία, η κοινωνία πρόσθεσε θεσμούς για την απρόσκοπτη επιδίωση του είδους.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Μία έννοια αντίθετη προς τη συγκεκριμένη τάξη του κράτους, ιδιαίτερα προς τη νομική του τάξη και εξουσία. 'Η πολιτική κοινωνία δεν έχει ένα σαφή σκοπό όπως η ιδιόνομη πολιτική οργάνωση, το κράτος, και γι' αυτό ούτε η αρχαιότητα ούτε ο μεσαιώνας γνωρίζουν την κοινωνία ως μία ιδιόμορφη πραγματικότητα, που δρσικεται δίπλα και πάνω από την ιδέα του κράτους. Το άτομο δε μπορούσαν να το βλέπουν αλλιώτικα παρά ως πολίτη του κράτους. Μόνον οι σοφιστές αντιπαράθεσαν για πρώτη φορά στο κράτος, που το χαρακτηρίζουν ως μία συνειδητή πράξη των ανθρώπων, μία ελεύθερη κοινωνία πνευματικά αναπτυγμένων ανθρώπων, που έμπορούνται από ένα έμφυτο αίσθημα ήθικό-

τητας και δικαίου (Πρωταγόρας) ή που υπακούουν στο "φυσικό δίκαιο" του Ισχυρότερου (Καλλικλής, Θρασύμαχος). Έτσι με τη διδασκαλία για την αμετάβλητη έννοια της φύσης που αντιτάσσουν στην υποκειμενική έννοια του νόμου, στην οποία υπάγονται το κράτος και η θρησκεία, οι σοφιστές απογύμνωσαν το κράτος από το μεταφυσικό του περιεχόμενο. Στη μεσαιωνική - χριστιανική κοινωνιολογία και πολιτειολογία ενώ από το ένα μέρος η ύψιστη βαθμίδα της ανθρώπινης κοινωνίας περιλαμβάνει ολόκληρη την οικουμένη, από το άλλο εξηγείται ή υπαρξή της από την ανάγκη συμβίωσης του ατόμου με τους ομοίους του. Γιατί μόνο με τον καταμερισμό της εργασίας μπορεί το άτομο να ικανοποιήσει τις ανάγκες του και έτσι να πετύχει τη δική του εθιμική καθώς και την εθιμική του συνόλου, που είναι και ο άμεσος σκοπός του. Με βάση αυτές τις αντιλήψεις που επικρατούσαν πραγματοποιήθηκε αργότερα η διαφοροποίηση κράτους και κοινωνίας και θεμελιώθηκαν οι διάφορες θεωρίες για την κοινωνία. Η παραδοχή μιάς "φυσικής κατάστασης", που προηγείται από το κράτος και το θετικό δίκαιο, συγκεκριμενοποιείται στην ιδέα μιάς ήθικης τάξης έξω από το κράτος. Σκοπός του κράτους είναι να εγγυάται γι' αυτή και ν' ασφαλίζει την άτομική ανάπτυξη του ανθρώπου και την αρμονική συμβίωση, που είναι προϋπόθεση για τη διατήρηση και προαγωγή της γενικής εθιμικής. Ο θεμελιωτής

της επιστημονικής έθνικής οικονομίας Άδாம் Σμιθ ξεχωρίζει την ατόνομη κοινωνία από την κοινότητα. Η κοινωνία μπορεί να υπάρχει μεταξύ ενός αριθμού ανθρώπων άκόμενη και από μία αίσθηση της ωφελιμότητάς της - όπως μία κοινωνία μεταξύ μεγάλου αριθμού εμπόρων - χωρίς αμοιβαία αγάπη και συμπάθεια. Και εάν κανείς άνθρωπος δε θέλει σ' αυτή την κοινωνία να είναι συνδεδεμένος μ' έναν άλλο με δεσμούς φιλίας, και τότε μπορεί με μία ανταλλαγή καλών υπηρεσιών να σταθεί στα πόδια της. Στην κοινωνιολογία του Κόντ η κοινωνία είναι "κοινωνικός οργανισμός", ανάλογος με το βιολογικό οργανισμό, που περιλαμβάνει το σύνολο των ανθρώπων και συνδέει αναμεταξύ τους λαούς και γενεές. Σ' όλα τα συστατικά στοιχεία, στα όργανα και στις λειτουργίες του κοινωνικού μηχανισμού υπάρχει αλληλεγγύη, που πραγματοποιείται με τον καταμερισμό της εργασίας, με τη συνεχή ανάπτυξη των πνευματικών και ήθικων δυνατοτήτων του ανθρώπου. Ο Σπένσερ διατύπωσε ένα γενικό νόμο εξέλιξης, που είναι σύμφωνος σ' όλα τα φαινόμενα της φύσης και της κοινωνίας. Την κοινωνία θεωρεί ως ένα οργανισμό, που γεννιέται και αναπτύσσεται με φυσικό τρόπο. Όλα τα κοινωνικά φαινόμενα καθορίζονται από βιολογικούς νόμους. Τις κοινωνικές ομάδες και τους κοινωνικούς θεσμούς παρομοιάζει με τα μέλη και τις λειτουργίες του ζωντανού οργανισμού. Η εξέλιξη πραγματοποιείται με τη με-

τάβαση από το απλό στο σύνθετο, από το όμοιογενές στο έτερογενές (διαφορισμός) ή από το ακαθόριστο στο οργανωμένο. Ακριβώς έτσι αναπτύσσονται οι κοινωνίες, με τη διαρκή διαφοροποίηση. Στην αρχή ήταν κάθε άνθρωπος όχι μόνο κυνηγός, αλλά σύγχρονα κατασκευαστής όπλων, ράφτης κ.λ.π., σήμερα έχουν εξειδικευτεί όλα τα επαγγέλματα· οι κοινωνίες χωρίζονται σε μέρη, που συνεχώς οργανώνονται και γίνονται ανεξάρτητα. Κατά τον Χόμπερτ κοινωνία και ήθικη είναι σκόπιμα παράγωγα ενός έξυπνου εγωισμού. Το άτομο αυτοδιχάζεται: Με το ένα μέρος του χαρακτηρίζεται αρνείται την κοινωνία που το δεσμεύει, με το άλλο επιδοκιμάζει αυτή τη δέσμευση ως ωφέλιμη γι' αυτό. Η λογική συνδέεται με την κοινωνικότητα. Αντίθετα προς τον Χόμπερτ, ο Λόκ προχώρησε βαθύτερα στη πρωταρχική της κοινότητας και της κοινωνίας. Την έννοια της φυσικής κατάστασης δεν αντιλαμβάνεται ως "πόλεμο όλων εναντίον όλων", αλλά ως μία κατάσταση ελεύθερης ειρηνικής συμβίωσης: Στην αρχή επικρατούσε η ειρήνη, ή συμπάθεια, ή αμοιβαία βοήθεια φυσικών ανθρώπων, που ζούσαν χωρίς χωρική διάκριση. Για τα αγαθά ή φύση προμήθευε μόνον την πρώτη ύλη. Ο άνθρωπος οφείλει να τη συγκεντρώνει, να τη φυλάει, για να μπορεί να ικανοποιεί τις φυσικές του ανάγκες. Η εργασία, στην οποία τον ώθει το ένστικτο της αυτοσυντήρησης, ο φόβος της αθλιότητας και του θανάτου, είναι η ουσία του αν-

θρώπου ως όντος. "Ό,τι αποκτά με την εργασία του είναι ήδη, πριν από το κράτος, ή ιδιοκτησία του. Η έννοια της ιδιοκτησίας είναι νωρίτερη από την έννοια του κράτους. Οι άνθρωποι ωστόσο δεν έμειναν σ' αυτή την φυσική κατάσταση. Ο Γάλλος κοινωνιολόγος Ντουκέρμ ορίζει την κοινωνία ως πηγή και φύλακα του πολιτισμού: "Επειδή αυτή (ή κοινωνία) αποτελεί το κανάλι δια μέσου του οποίου διεισδύει σε μās ο πολιτισμός, εμφανίζεται σε μās ως μία απέραντα πλουσιότερη και ανώτερη πραγματικότητα, από την οποία πηγάζουν όλα όσα έχουν για μās αξία. Απ' όλους τους πνευματικούς και ήθικους θησαυρούς που κρύβει, μόνο μικρά μερίδια φτάνουν στον καθένα από μās... Ωστόσο, ενώ από κάθε άποψη είναι ανώτερη από μās, σύγχρονα είναι μέσα σε μās, γιατί μόνο μέσα σε μās και δια μέσου ήμών μπορεί να ζεί. Πιο πολύ, είναι κατά κάποιον τρόπο έμεις οι ίδιοι, και μάλιστα το καλύτερο μέρος από μās, αφού ένας άνθρωπος μόνο στο πλήθος είναι άνθρωπος, όταν αυτός είναι πολιτισμένος. Ένα αληθινό όν γινόμαστε μ' αυτό που μπορούμε να πάρουμε απ' εκείνο το σύνολο ιδεών, συναισθημάτων, θρησκευτικών κατευθύνσεων, κανόνων συμπεριφοράς, που ονομάζουμε πολιτισμό".

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Διδασκαλία για τις μορφές και τους νόμους της ανθρώπινης συμβίωσης· κυρίως θεώρηση και αξιολόγηση όλου του πλήθους των κοινο-

τικών και κοινωνικών φαινομένων και των δυνάμεων που τα διαμορφώνουν. Ίδρυτής της κοινωνιολογίας ως αυθυπόστατης επιστήμης είναι ο Κόντ, από τον οποίο κατάγεται και ο όρος κοινωνιολογία. Ο Κόντ υποστηρίζει ότι όλος ο κοινωνικός μηχανισμός βασίζεται στις ιδέες, ότι το πνεύμα του ανθρώπου ρυθμίζει την κοινωνική εξέλιξη και ότι συνεπώς η τροχιά της καθορίζεται από την πορεία της ανάπτυξης της πνευματικής ζωής. Με βάση την εμπειριστική, τη θετικιστική, όπως αυτός ονομάζει τη φιλοσοφία του, αναπτύσσει μία κοινωνιολογία ως φυσική επιστήμη. Διάδοχοι του Κόντ ήταν στην Αγγλία ο Σπένσερ και ο Τζων Στ. Μιλ. Στη Γερμανία καρποφόρησε η κοινωνιολογία με την φιλοσοφία του δικαίου και τη φιλοσοφία της ιστορίας του Έγελου, από την οποία ο Μάρξ ανέπτυξε τον ιστορικό υλισμό του. Ο Σπένσερ έρευνά τη ζωή της κοινωνίας, του "υπεροργανισμού"; όπως την ονομάζει, αντίστοιχα προς τον ανθρώπινο οργανισμό. Στη νεώτερη κοινωνιολογία ξεχωρίζουν δύο κύριες κατευθύνσεις: η συστηματική και η ιστορική κοινωνιολογία. Η συστηματική κοινωνιολογία ανάγει τα κοινωνικά γεγονότα σε γενικές αιτίες και ζητάει να συλλάβει το χαρακτήρα τους με τις μεθόδους των φυσικών επιστημών και της ψυχολογίας. Ψυχολογικά προσανατολισμένη είναι κυρίως η αμερικανική κοινωνιολογία, καθώς και ο μετχαθιορισμός

και η ψυχολογία του δάθους. Η ιστορική κοινωνιολογία είναι στενά συνδεδεμένη με την κοινωνιολογία του πολιτισμού, ή οποία ερμηνεύει την ιστορία του πολιτισμού από την άποψη της κοινωνιολογίας. Θεωρεί τον άνθρωπο ως ιστορικό όν και τα κοινωνικά φαινόμενα ως πολιτιστικά φαινόμενα και επιχειρεί να ερμηνεύσει όχι μόνο τα ιστορικά γεγονότα από την κοινωνική κατάσταση, αλλά και να αναπτύξει από την ιστορία τυπικές μορφές συμβίωσης και κοινωνικής δράσης (Σαϊν Σιμόν, Κόντ, Βέμπερ, Παρέτο, Σορέλ, Όππενχάϊμπερ, Σόμπαρτ, Φράνκερ, Μύλλερ - Άρμάκ). Άλλες σπουδαίες κατευθύνσεις είναι: η οργανική (κοινωνιολογική, βιολογική) κοινωνιολογία, ή οποία ταυτίζει τον κοινωνικό με το βιολογικό οργανισμό και τον μελετάει με βάση τις βιολογικές απόψεις (προσαρμογή, επιλογή, αγώνας, για την ύπαρξη, κληρονομικότητα κ.λ.π.) ή φορμαλιστική κοινωνιολογία, ή οποία χαρακτηρίζεται από τον αφηρημένο τρόπο εξέτασης των κοινωνικών φαινομένων και των σκοπών των κοινωνικών ενεργειών, και η κοινωνικοοικονομική κατεύθυνση, ή οποία ταυτίζει τον οικονομικό κόσμο με τον κοινωνικό.

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΗΘΙΚΗ

Η θεωρία των νεώτερων κοινωνιολόγων, ή οποία υποστηρίζει ότι ή ηθική δεν εξαρτάται από το Έγώ, αλλά από την κοινωνία. Η κοινωνιολογική ηθική απευθύνεται σε όλα τα άτομα και απαιτεί απ' αυτά

ἐκείνους τούς ἀμοιβαίους τρόπους συμπεριφοράς, χωρίς τούς όποιους είναι αδύνατη ή συμβίωση τών ἀνθρώπων. Ἀπό τήν κοινωνική ζωή κατάγονται ασύνειδες δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, οἱ όποιες μέ τών ἀναγκασμῶν πού ασκοῦν στό συναισθήματα καί στή συμπεριφορά τών ἀτόμων προδίδουν τήν κοινωνική τους προέλευση καί ἰδιομορφία. Ἀτομικές προτιμήσεις καί ἀξιολογήσεις δέ μποροῦν νά φέρουν ἀντίσταση σ' αὐτόν τόν ἀναγκασμῶν, ἐκτός ἀπό τήν περίπτωση πού μία κοινωνική ἐξέλιξη ἐπιβάλλει τή μεταβολή τους. Ἡ ἠθική γεννιέται στήν κοινωνία καί γιά τήν κοινωνία καί ἐγκείται στή συμμόρφωση τῆς συμπεριφοράς τοῦ ἀτόμου πρὸς τὰ προστάγματα πού πηγάζουν ἀπό τήν ὁμαδική κοινωνική συνείδηση. Ἀπὸ τὸ νόημα ἔχει ἡ ῥήση τοῦ Χάιντεγκερ ὅτι "ὁ ἀνθρώπος ὑποκειμενικά αἰσθάνεται ὅτι εἶναι ἐντελῶς ἐλεύθερος, ὥστόσο κάνει ὅ,τι κάνουν οἱ ἄλλοι". Τὴν ἀφετηρία γιά τὴν διαμόρφωση τών κοινωνικῶν συναισθημάτων ἀποτελεῖ ἡ στροφή τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν "ἄλλον". Ἀπὸ τίς φυσικές μεταξύ τών μελῶν τῆς οἰκογένειας σχέσεις καί τούς δεσμούς μεταξύ φίλων, συνεργατῶν, συμπολιτῶν, ὁμοεθνῶν κ.λ.π. ἀπορρέουν, ἐξελίσσονται, συνεχῶς διαφοροποιοῦνται καί ἀποκοτῶν τὰ κοινωνικά συναισθήματα παναθρώπινο χαρακτήρα. Στὴν ἠθική τοῦ Χόμπς διευκρινίζονται ἀμοιβαία ἡ οὐσία τοῦ ἠθικοῦ καί τῆς κοινωνίας. Στὴν ἀρχή, διδάσκει ὁ Χόμπς,

ὑπῆρχαν μόνο τὰ μεμονωμένα άτομα, στό ὅποια κυριαρχοῦσε ὁ ἐγωισμός, ὁ ἀδυσώπητος ἀγώνας ὄλων ἐναντίων ὄλων. Γιά νά μὴν ὑποφέρει ὁ καθένας συνεχῶς ἀπὸ τὸν ἐγωισμό τοῦ ἄλλου, ἀποφάσισαν νά κάνουν ἓνα συμβόλαιο καί ἔτσι νά περιορίσουν τὸν ἐγωισμό καί νά ζοῦν ὄχι πιά ὁ ἓνας ἐναντίον τοῦ ἄλλου, ἀλλὰ μαζί ὁ ἓνας μέ τὸν ἄλλο. Σύμφωνα μέ τούς ὄρους τοῦ συμβολαίου ἐκχωροῦν τὰ δικαιώματά τους στήν κοινωνία. ἀπὸ τὰ ὅποια μόνο πολὺ λίγα κατακρατοῦν, καί συμπεριφέρονται ἔτσι, ὥστε νά μπορεῖ νά ὑπάρχει κοινωνία, δηλαδή ἠθική. Ὡστόσο δὲν κάνουν τοῦτο γιά χάρη τῆς κοινωνίας, οὔτε γιά τὸ καλὸ τοῦ ἄλλου. Ἡ φιλαυτία ὑπαγορεύει τὸν περιορισμὸ τῆς φιλαυτίας. Οἱ ἀνθρώποι παραμένουν ἐσωτερικά ἐγωιστῆς, μόνον ἐξωτερικά συμπεριφέρονται ἠθικά, ἐπειδὴ τοῦτο εἶναι τὸ καλὸ ἐννοούμενο γι' αὐτοὺς συμφέρον. Ἡ λογικὴ συνδέεται μέ τὴν κοινωνικότητα καί ἔτσι ἀρχίζει ἡ ἐσωτερικοποίηση, ὅπως τὴν περιγράψανε ὁ Μιλ, ὁ Δαρβίνοσ καί ὁ Σπένσερ, ἡ "ἐνάργεια" αὐτοῦ τοῦ ἀγαθοῦ. Ἀπ' αὐτὴ τὴ βαθμίδα τῆς ἐσωτερικοποίησης ἀρχίζει ἡ παραδοσιακὴ, ἡ μὴ κοινωνιολογικὴ φιλοσοφικὴ ἠθική. Ἡ λογικὴ ὡς τὸ ἀνώτερο Ἐγὼ ἀπαιτεῖ ἀπὸ μᾶς τὸ ἀγαθὸ πού αὐτοαναγνωρίζεται ὡς τὸ καλύτερο. Συγγενὴς μ' αὐτὴ τὴ θεωρία εἶναι καί ἡ "Γενεαλογία τῆς ἠθικῆς" τοῦ Νίτσε. Καί ὁ Νίτσε ἐρμηνεύει τὴν ἠθικὴ ὡς κάτι ἱστορικό, ὡς κοινωνικὸ "σύμπτωμα". Ὁ Μπέρξον ἀναγνωρίζει δύο πηγῆς

της ηθικότητας. Ἡ μία εἶναι τὸ κοινωνικὸ σύνολο, ποῦ ἀσκει ἕναν ἀναγκασμὸ στὰ μέλη, ἢ ἄλλη γεννιέται ἀπὸ τὴ ζωτικὴ δύναμη ποῦ διαποτίζει ὅλη τὴ φύση. Γιὰ τὴν πρώτη, τὴν κλειστὴ ἠθικὴ, ἢ ἠθικὴ ὑποχρέωση εἶναι κοινωνικὸς καταναγκασμὸς, ποῦ ἀποδίδει στὸ νὰ ἐπιβάλλει στὰ μέλη τῆς ομάδας μίαι σωτήρια πειθαρχία ποῦ θὰ ἐνισχύσει τὴ σύνθεσή τους. Ἡ δευτέρα, ἢ ἀνοικτὴ ἠθικὴ, δὲν εἶναι ἠθικὴ τῶν ἀπρόσωπων καὶ ἀτεγκτων παραγγελμάτων τῶν ἐθίμων, ἀλλὰ ἐκεῖνη τῆς προσωπικῆς ἀγάπης ποῦ μεταρσιώνει τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν ὁδηγεῖ σὲ μίαι διαποτισμένη μὲ ἀγάπη κοινότητα ὄλων τῶν ὄντων. Στὴν κλειστὴ ἠθικὴ ἀντιστοιχεῖ ἡ στατικὴ θρησκεία τῶν ἐθνικῶν καὶ ἀρχαίων θρησκειῶν, στὴν ἀνοικτὴ ἢ δυναμικὴ, μυστικιστικὴ θρησκευτικότητα, προπαντὸς τοῦ Χριστιανικοῦ μυστικισμοῦ, τῆς θρησκευτικῆς στάσης ποῦ συνενώνει ὄλους τοὺς ἀνθρώπους στὴν ἀγάπη πρὸς τὸ δημιουργὸ θεοῦ. Ἡ ἠθικὴ τοῦ συναισθηματος (Σέφτσπερυ, Χούτσεσον, Κόντ, Σοπενχάουερ, Ἀδάμ Σμιθ) ὑποστηρίζει ὅτι πηγὴ κάθε ἠθικῆς πράξης εἶναι τὸ συναίσθημα, ἢ καθαρὴ καὶ ἀνιδιοτελὴς ἀγάπη. Ἡ συμπάθεια, ὁ ἀλτρουϊσμός, ὁ οἶκτος καὶ ἄλλα τέτοια συναισθήματα γίνονται ἐλατήρια τῶν ἠθικῶν ἐνεργειῶν μας. Ἡ ἠθικὴ προάγεται ὅταν πραγματοποιεῖται μίαι ἐδεργερτικὴ ἰσοροπία μεταξὺ τοῦ κοινωνικοῦ ἐνστίκτου καὶ τοῦ ἐνστίκτου τῆς αὐτοσυντήρησης.

ΚΟΛΛΕΚΤΙΒΙΣΜΟΣ

Μία θεωρία ποῦ ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ἄτομο εἶναι μόνον μέλος τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, στὸ ὁποῖο μεταβιβάζει μέρος τῆς προσωπικῆς του εὐθύνης. Ὡς ἱστορικὴ – φιλοσοφικὴ θεωρία εἶναι ὁ κολλεκτιβισμὸς ἢ ἀποψη ὅτι τὴν ἱστορία δὲν τὴν καθορίζουν οἱ μεγάλες προσωπικότητες, ἀλλὰ οἱ μάζες. Ὡς μαρξιστικὸ οἰκονομικὸ – κοινωνικὸ σύστημα ὁ κολλεκτιβισμὸς βασίζεται στὴν κοινωνικὴ ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς.

ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ

Ἀπὸ τὴ λατινικὴ λέξη *communis*, κοινός. Ἡ συνεπὴς μορφή τοῦ μαρξισμοῦ, ποῦ βρῆκε τὴν ἐκφρασή του στὸ ρωσικὸ μπολσεβικισμὸ. Ὁ κομμουνισμὸς ὡς κοινοκτημοσύνη τῶν ἀγαθῶν εἶναι ἤδη παλαιός. Χαρακτηριστικὰ κομμουνιστικὰ γνωρίσματα ὑπάρχουν στὴν ἰδανικὴ Πολιτεία τοῦ Πλάτωνα, στὸν παλαιοχριστιανισμὸ, στὰ μοναχικὰ τάγματα, σὲ πολλὰς θρησκευτικὰς αἱρέσεις καὶ στὸν οὐτοπικὸ σοσιαλισμὸ. Ὁ κομμουνισμὸς μὲ ἀφετηρία καὶ βάση τὴν ἰσότητα ὄλων τῶν ἀνθρώπων ἐπιδιώκει τὴν ἐξάλειψη τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας στὰ μέσα παραγωγῆς καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῆς κοινωνικῆς ἰδιοκτησίας, καθὼς καὶ τὴ διανομὴ τῶν ἀγαθῶν ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες τοῦ καθενός. Ὁ σοσιαλισμὸς πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς τὸ πρῶτο στάδιο αὐτῆς τῆς μεταβολῆς, ποῦ ἔπειτα ὁδηγεῖ στὸ ὑψηλότερο στάδιο, τῶν κομμουνισμῶ.

Τὸ κράτος, που κατὰ τὸν Λένιν εἶναι ἓνα μέσο στὰ χέρια τῆς οἰκονομικῆς κυρίαρχης τάξης γιὰ τὴν καταπίεση τῆς ἐργατικῆς τάξης, ὀφείλει μετὰ τὴν πλήρη οἰκοδόμηση τῆς κομμουνιστικῆς ἀταξικῆς κοινωνίας νὰ καταργηθεῖ. Μὲ τὴν ἐκκλήση "προλετάριοι ὅλου τοῦ κόσμου ἐνωθεῖτε" διακηρύσσεται ὁ διεθνιστικὸς χαρακτήρας τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος.

ΚΟΜΦΟΡΜΙΣΜΟΣ

Τὸ ἀξίωμα, σύμφωνα μὲ τὸ ὅποιο ὁ καθένας σκέπτεται καὶ ἐνεργεῖ ἀκριβῶς ὅπως οἱ ἄλλοι.

ΚΟΣΜΟΘΕΩΡΙΑ

Ἡ γενικὴ φιλοσοφικὴ καὶ συχνὰ ἐπιστημονικὰ διαμορφωμένη ἀντίληψη τοῦ κόσμου· ἓνα εἶδος πρωταρχικῆς διερμηνείας τοῦ κοσμικοῦ φαινομένου, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτῶνται οἱ περισσότερες μερικὲς κρίσεις καὶ ἀποφάσεις τοῦ ἀνθρώπου. Σὰν τέτοια ἡ κοσμοθεωρία εἶναι ἀνάμικτη ἀπὸ ἀπριορικὰ καὶ ἀποστεριορικὰ στοιχεῖα· προηγεῖται ἀπὸ κάθε μερικὴ γνώση καὶ συντελεῖται πάντοτε μέσα σὲ μία κατανόηση τοῦ κόσμου, ὥστόσο μπορεῖ νὰ ἐπηρεάζεται ἀποφασιστικὰ κάθε φορὰ καὶ νὰ μεταβάλλεται ἀπὸ μερικὲς ἐμπειρίες.

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ

Ἡ φιλοσοφικὴ — ἐπιστημονικὴ θεώρηση τοῦ κόσμου σχετικὰ μὲ τὴν οὐσία του, τὴν προέλευσή του (κοσμογονία) καὶ τὸ σκοπὸ του.

ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Ἡ διδασκαλία ὅτι κάθε ἀνθρώπος ἔχει ὅλο τὸν κόσμο πατρίδα του, ἡ ἰδέα μιᾶς παγκόσμιας κυβέρνησης. Πρῶτος ὁ σοφιστὴς Ἀντιφῶν καλλιέργησε ἓνα κοσμοπολιτικὸ φρόνημα καὶ τὸν ἀκολούθησε ἔπειτα ἡ Στοά, ἡ ὁποία διακήρυξε τὴν ἐνότητα τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἀνθρωπότητος, τὸ ἰδανικὸ τοῦ παγκόσμιου κράτους καὶ τῆς συναδέλφωσης τῆς ἀνθρωπότητος. Τὸν κοσμοπολιτισμὸ ἀντιπροσώπευσαν ἀργότερα ὁ Οὐμανισμὸς, ὁ Διαφωτισμὸς καὶ ὁ διεθνισμὸς (ἰδιαίτερα μὲ τὴ μορφή τοῦ μαρξισμοῦ).

ΚΟΣΜΟΣ

(Ἀπὸ τὸ ρ. κοσμῶ, τακτοποιῶ, στολίζω). Ἀρχικὰ κόσμος (τάξη, κόσμημα) εἶναι ἓνα τακτοποιημένο ἀρμονικὸ σύνολο (σ' ἀντίθεση πρὸς τὸ χάος). Πρῶτος ὁ Πυθαγόρας χρησιμοποίησε τὸν ὄρο ἐξαιτίας τῆς τάξης καὶ τῆς ἀρμονίας ποὺ ἐπικρατοῦν σ' αὐτόν.

ΚΡΑΤΟΣ

Πολιτικὴ κοινότητα ἀνθρώπων σ' ἓνα χωρικὰ περιορισμένο ἔδαφος. Τὸ κράτος δὲν ὑπῆρχε πάντοτε· δημιουργήθηκε σ' ἓνα ὀρισμένο στάδιο ἀνάπτυξης τῆς κοινωνίας καὶ ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν αὐτοδιοίκηση τοῦ πρωτόγονου κοινωνικοῦ συστήματος. Στὸ κράτος ὑπάρχει ἡ ἐξουσία (νομοθετικὴ, ἐκτελεστικὴ, δικαστικὴ), ποὺ ἐπιβάλλει στοὺς πολίτες ὕπακοή στὴν κρατικὴ θέληση. Στὴ φυσικὴ κατάσταση, πρὶν ἀπὸ

την κοινωνικοποίηση του ανθρώπου και την ίδρυση κρατών, υπήρχαν εργασία και ιδιοκτησία, καθώς και ένα δίκαιο, μερικές συμβάσεις κ.λ.π., έλειπε όμως η προστασία του δικαίου, ή προστασία της ιδιοκτησίας, των συμβάσεων, της ασφάλειας του ατόμου. Στην αρχαία ελληνική θεωρία για το κράτος συναντάμε δύο χαρακτηριστικά ανάθετες απόψεις. Σύμφωνα με την πρώτη, ή ίδρυση των κρατών είναι μία συνειδητή πράξη του ανθρώπου, ένα κοινωνικό συμβόλαιο, που τερματίζει με την παραδοχή όρισμένων κανόνων, που από τότε ισχύουν ως δίκαιο και έθιμο, τον πόλεμο όλων έναντι όλων. Το κράτος, ως έκφραση της συμφωνίας, εγγυάται στον καθένα το δικαίό του ("έγγυητης δικαίων" Λυκόφρων). Σύμφωνα με τη δεύτερη άποψη, ή κοινωνική ζωή είναι ένας αγώνας για τη δύναμη, το κράτος ή έκφραση της κυριαρχίας του ενός πάνω στον άλλο, ο νόμος ή θέληση του ισχυρότερου (Καλλικλής). Κοινή είναι και στις δύο κατευθύνσεις ή αντίληψη του κράτους ως καθαρού δημιουργήματος των ανθρώπων. Βασική ιδέα του ιδανικού Πλατωνικού κράτους είναι ότι το κράτος δεν είναι μία τεχνητή δημιουργία, αλλά ένας οργανισμός με ίδια δομή, όπως και ο άνθρωπος ως άτομο. Ο άνθρωπος και ή κοινότητα στην οποία ανήκει, ή ελληνική πόλις - κράτος, έχουν μία ακατάλυτη αμοιβαία σχέση. Κατά τον Άριστοτέλη ο άνθρωπος είναι κοινωνικό όν και ή εστία του δε

βρίσκεται στην ατομική ζωή, αλλά στον υπερατομικό οργανισμό του κράτους, πυρήνας του οποίου είναι ή οικογένεια, το χωριό, ή κοινότητα. Το κράτος (πόλις) είναι "πρότερον", προηγείται από τον πολίτη. ("Το γάρ όλον πρότερον αναγκαίον είναι του μέρους"). Στη σχολαστική φιλοσοφία το κράτος είναι ένα παγκόσμιο κράτος, το γήινο απείκασμα και ή προπαρασκευή του κράτους του θεού. Οι αντιπρόσωποι της θεωρίας του φυσικού δικαίου υποστηρίζουν ότι το κράτος είναι προϊόν νομικής πράξης, μία συνειδητή συμφωνία ανθρώπων, που ως τότε βρίσκονταν σε πρωτόγονη "φυσική" κατάσταση. Στη ζωή, όπως ήταν πριν από την οργάνωση του κράτους, παρατηρεί ο Χόμπερς, ήταν ο άνθρωπος "λύκος" για τον συνάνθρωπό του (homo homini lupus). Για να γίνει απ' αυτή τη ζούγκλα, χρειάστηκε να ύψώσει απεριόριστα το κράτος πάνω από τα χωριστά άτομα. Έτσι τερματίστηκε ο άδυσώπητος πόλεμος όλων έναντι όλων με τη συγκρότηση, έπειτα από συμφωνία περισσότερων ανθρώπων, του κράτους, ενός τεχνητού προϊόντος του θνητού θεού Λεβιάθαν, στο οποίο εκχωρούνται τα περισσότερα ανθρώπινα δικαιώματα. Σ' αυτό ο καθένας όφειλει να υποτάσσει τη δική του ατομική θέληση σε κάποιο πρόσωπο (ή ομάδα προσώπων), που τη θέλησή του πρέπει να τη θεωρεί θέληση όλων. Κάθε κράτος έχει διάφορες μορφές πολιτικού καθεστώτος (απόλυτη μο-

ναρχία, συνταγματική μοναρχία, δημοκρατία, όμοσπονδιακά και όλοκληρωτικά κράτη), πού έξαρτώνται από τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες ανάπτυξης κάθε χώρας και από την έξωτερική κατάσταση. Τη νέα φιλοσοφία του κράτους, πού χωρίζει το κράτος από τη θεολογία, θεμελίωσε ή 'Αναγέννηση. 'Ο θεωρητικός του δυναμικού κράτους 'Ιταλός Μακιαβέλλι δέν παραδέχεται ότι το κράτος μπορεί να έξαρτάται από την εκκλησία ως την άνωτατη έξουσία στη γη. 'Υποστηρίζει ότι το κράτος όφείλει να φροντίζει με καλούς νόμους για την ήθική συμπεριφορά και τη θρησκευτική άγωγή των ύπηκόων του. 'Η ήθική, ή θρησκεία, το δίκαιο και τα έθιμα, με τα όποια είναι συνδεδεμένος ό πολίτης, είναι ένα μέσο στο χέρι των ύπευθυνων πολιτικών για να κάνουν τους πολίτες ύποτακτικούς και χρήσιμους για το κράτος. "Ύψιστος σκοπός των πολιτικών είναι ή ισχύς και ή εϋημερία του κράτους, πού πρέπει να επιδιώκεται άκόμη και με άθέμιτα μέσα. 'Η εϋημερία του "ήγεμόνα" πρέπει να συνδέεται με την εϋημερία του κράτους. Στην πολιτική φιλοσοφία ό Λόκ συμφωνεί με την φιλελεύθερη άντιληψη για το κράτος του Μίλτωνα. 'Η κρατική έξουσία δέν είναι αντίστοιχη προς την πατρική άθθεντία, αλλά πηγάζει από την έλευθερη άμοιβαία συμφωνία. Το κράτος όφείλει να προστατεύει τα φυσικά δικαιώματα της προσωπικής έλευθερίας και της ιδιοκτησίας. Για την διασφάλιση των έλευθεριών του πολίτη ό Λόκ άπαιτεί το

χωρισμό της νομοθετικής και της έκτελεστικής έξουσίας. Για τον Ρουσσώ το καλύτερο κράτος είναι το κράτος της δικαιοσύνης, για τον Βολταίρο το κράτος της εϋημερίας, το όποιο καλύτερα μπορεί να έξασφαλίσει, ένας διαφωτισμένος δεσποτισμός πού στηρίζεται στις πνευματικά προοδευτικές δυνάμεις του έθνους. Στη φιλοσοφία του 'Εγέλου έξαιρείται επίσης το πνεύμα του κράτους: "Το κράτος ενεργεί και μιλάει διά των άτόμων, πού γίνονται τα έργαλεία και τα όργανά του. Στην ύπηρεσία του κράτους άποκτά ή ύπαρξη του άτόμου νόημα, άξία και σημασία. 'Όστόσο, από το άλλο μέρος διά των κρατών δρᾶ και αναπτύσσεται το πνεύμα του ανθρώπινου πολιτισμού". 'Ο άνθρωπος με τη γέννησή του στην κοινωνία άποτελεί σωματικά, οικονομικά, ήθικῶ και πνευματικά συνάρτηση των συνανθρώπων του. Για να ίκανοποιεί τις άνάγκες της πρακτικής ζωής, χρειάζεται τον συνάνθρωπο. Το κοινωνικό πλαίσιο του είναι όπωσδήποτε άπαραίτητο για ν' αναπτύξει μέσα σ' αυτό την ύπαρξη του. Το κράτος ίδρύθηκε, κατά τον 'Αριστοτέλη, για χάρη της ζωής, πρέπει όστόσο να ύπάρχει για χάρη της ήθικῶ καλής ζωής. Την ήθική τελείωση πραγματοποιεί ό άνθρωπος στην πολιτεία, σκοπός της όποίας είναι ή διαπαιδαγώγηση των πολιτών. Στην πραγματοποίηση άξιων, στο φρόνημα και στην άπόδοση των πολιτών στηρίζεται από το άλλο μέρος ή ύπαρξη και ανάπτυξη του κράτους. "Ύψιστη από τις άξίες είναι ή

έλευθερία, πού είναι τελικός σκοπός του κοινωνικού βίου των ανθρώπων. Το δημοκρατικό κράτος εξασφαλίζει το δικαίωμα έλευθερίας της σκέψης και του λόγου, των συγκεντρώσεων, του συνεταιρισμού και της θρησκευτικής λατρείας. Θεωρητικά ή έλευθερία είναι για όλους, μέσα στα όρια πού διασφαλίζουν την έλευθερία των άλλων, ώστόσο στην πράξη συμβαίνει συχνά οι ανισότητες της κοινωνίας για την απόκτηση πλούτου, μόρφωσης κ.λ.π να περιορίζουν, ή ακόμη ν' αποκλείουν την έλευθερία. Πέρα από την έλευθερία, είναι τρεις ειδικότερες κοινωνικές αξίες, πού πραγματοποιούνται στην Ιστορία άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο: ή νομική ασφάλεια, ή δικαιοσύνη και ή κοινωνική πρόοδος. Ίδιαίτερα μεγάλη είναι ή σημασία του κράτους στον τομέα της υπεράσπισης από απειλές έξωτερικής επίθεσης, της εμπέδωσης της τάξης στο έσωτερικό της χώρας και της προστασίας της κοινωνίας από τους κακοποιούς. Με τη νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική δραστηριότητα το κράτος υπερασπίζει επίσης τα συμφέροντα των πολιτών, κατοχυρώνει την Ισότητα ενώπιον του νόμου, περιφρουρεί τον οίκογενειακό βίο και την ιδιοκτησία και συμβάλλει στην άγωγή των πολιτών με την ανάπτυξη της παιδείας, της επιστήμης και της τέχνης. Όλόκληρο το σύστημα νομοθεσίας, ή κυβέρνηση και ή διοίκηση έχουν ως σκοπό την κατοχύρωση της προσωπικής,

οίκονομικής και κοινωνικής ασφάλειας, τη καθοδήγηση της κρατικής και κοινωνικής οργάνωσης. Ό τρόπος με τον όποιο ένα κράτος πραγματοποιεί την κοινωνική οργάνωση αποτελεί το βασικό χαρακτήρα του. Η κοινωνική οργάνωση στο δημοκρατικό κράτος έχει ως σκοπό να εξασφαλίσει στο άτομο την όσο το δυνατό πιο πλατιά ανάπτυξη μέσα στο κράτος των Ικανοτήτων του και ταυτόχρονα να κατορθώνει ώστε οι άτομικές αξίες, έτσι αναπτυγμένες, να συμβάλλουν στην κοινή ευτυχία. Το κύριο χαρακτηριστικό των σύγχρονων κρατών, ανεξάρτητα από τη μορφή τους και το στάδιο ανάπτυξής τους, είναι ο μεγάλος αριθμός εκείνων πού μετέχουν σ' αυτά, εκείνων πού περιλαμβάνει και έξυπηρετεί, καθώς και ή διεύρυνση των αρμοδιοτήτων τους. Ένα άλλο κύριο χαρακτηριστικό της εποχής μας είναι ή διεύρυνση των κοινωνικών σχέσεων σ' όλη τη γή και ή δημιουργία, ως συνέπειας της μοντέρνας τεχνολογίας, μίας παγκόσμιας άλληλεξάρτησης των κρατών σ' όλα τα πεδία του πολιτισμού. Η ανθρωπότητα αποτελεί ήδη σήμερα μία πραγματική ένότητα, πού φαίνεται στο γεγονός ότι πουθενά δε μπορεί να συμβεί κάτι σπουδαίο, πού να μη ενδιαφέρει όλους. Όλα τα κράτη έχουν στη διάθεσή τους τα νέα μέσα μαζικής επικοινωνίας με μεγάλες δυνατότητες να επηρεάζουν τους λαούς. Ουσία του σύγχρονου κράτους είναι ή έξουσία της πλειοψηφίας. Στην πλειοψηφία του λαού

έδράζεται ὁ τεράστιος κρατικὸς μηχανισμὸς, στὸ ἐκλογικὸ σῶμα στηρίζονται οἱ δημοκρατικὲς κυβερνήσεις, ἀφοῦ ὅλες οἱ δημοκρατικὲς χώρες προβλέπουν κατὰ κανόνα στὰ συντάγματά τους καθολικὴ ψηφοφορία. Οἱ μορφὲς τοῦ κράτους εἶναι σ' ὅλες τὶς χώρες τέτοιες, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ μὲ μία σειρὰ μέτρων ἢ μέγιστη συμμετοχὴ τῶν ἐνεργῶν στοιχείων τοῦ πληθυσμοῦ στὴ διοίκηση τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας ("διάχυση τῆς ἐξουσίας" ἀνάμεσα στὶς κοινωνικὲς τάξεις). Πολλὲς λειτουργίαι ποὺ ἐκτελοῦνται ἀπὸ τὰ κρατικὰ ὄργανα περνᾶνε ἤδη βαθματῶς στὴν ἀρμοδιότητα τῶν κοινωνικῶν ὀργανώσεων. Τὰ κληρονομικὰ δικαιώματα τῆς παλαιᾶς ἀριστοκρατίας ἀντικαταστάθηκαν μὲ τὸ ἀξίωμα τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀπόδοσης, μὲ τὴν τάση δημιουργίας ἴσων εὐκαιριῶν μόρφωσης, κοινωνικῆς ἀσφάλισης καὶ περιθάλψης. Ἡ συστηματικὴ, μακροπρόθεσμη ἐπαγγελματικὴ ἐργασία ἀποτελεῖ σήμερον νόημα ζωῆς καὶ κριτήριον γιὰ τὴν ἐπιτυχία. Γιὰ πρώτη φορὰ πραγματοποιεῖται τώρα ἕνα πλῆθος δυνατοτήτων, συνεχῶς ἀξιοποιοῦνται καλύτερες καὶ ποικιλοτέραι ὕλικές, πνευματικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀξίαι. Πλατιὰ κοινωνικὰ στρώματα, ποὺ νωρίτερα ἦσαν πνευματικὰ καὶ κοινωνικὰ ἀποτελεματωμένα καὶ ἀτροφικά, παίρνουν τώρα ἐνεργὸ μέρος στὴν παραγωγὴ καὶ στὴν ἐργασία. Στὸν πνευματικὸ τομέα ἀρχίζει νὰ γίνεται φανερὴ αὕτη ἢ ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώ-

που ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης καὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ, στὸν οἰκονομικὸ ἀπὸ τὴ λεγόμενὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, στὸν κοινωνικὸ ἀπὸ τὴν τάση ἐκδημοκρατισμοῦ τῶν ἀρχῶν τοῦ 18 καὶ 19 αἰ., ἱστοριογραφικὰ ἀπὸ τὴ διάδοσιν τῶν δυναμικῶν μορφῶν ἐργασίας τῆς Δύσης στὰ ἄλλα μέρη τῆς γῆς. Ὅλα τὰ ἀναπτυγμένα κράτη ἔχουν παραχωρήσει, ὑπερα ἀπὸ ἀγῶνες καὶ κινήματα, πολιτικὰ δικαιώματα περισσότερα ἀπὸ ὅποι-αδήποτε ἄλλη ἐποχὴ τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου. Μὲ τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης, μὲ τὴν ἀπόκτησιν τοῦ δικαιώματος ψήφου ἀπὸ τὶς γυναῖκες καὶ τὴ συμμετοχὴ τους στὸ δημόσιον βίον καὶ τὴ ρωμά-λεα αὔξησιν τῆς πολιτιστικῆς δραστηριότητος ἐκφράζεται ἐπίσης ἡ φροντίδα γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ ἀνάπτυξιν τοῦ ἀτόμου. Τὸ φιλελεύθερον κράτος τοῦ 19 αἰ. ἐπενέβαινε ὅσο τὸ δυνατόν λιγότερον στὶς ὑποθέσεις τοῦ λαοῦ καὶ ἀφήνε τὰ ἄτομα ἐλεύθερα ν' ἀκολουθοῦν τὸ δρόμον τους, ἐφόσον δὲν προκαλοῦσαν κίνδυνον γι' αὐτὸ ἢ δὲν ἔκαναν πράξεις ἀντίθετες πρὸς τὸ νόμον καὶ τὴν καθιερωμένην ἠθικὴν. Δὲν περίμενε κανεὶς ἀπὸ τὸ κράτος ν' ἀναλάβει ἄμεση εὐθύνην γιὰ τὴν προαγωγὴν τῆς εὐημερίας τῶν πολιτῶν του πέρα ἀπὸ τὴν περιθάλψιν τῶν ἀπόρων, ἀπὸ τὴ λήψιν μέτρων γιὰ τὴν περὶ τὴν ἐπιδημιῶν καὶ τῆς ἀπαιτούμενης ἐκπαίδευσης ὥστε νὰ μποροῦν οἱ ἄνθρωποι νὰ ἐκπληρῶνουν τὰ καθήκοντά τους ὡς πολῖτες. Τὸ

σύγχρονο κράτος είναι προπαντός κοινωνική — πολιτική δύναμη και έγινε πιδ άπαιτητικό άπ' ό,τι ήταν πριν. Πρωτύτερα έπαιξε ρόλο διαιτητή, τώρα πέρασε σέ θετική δραστηριότητα, θεωρώντας σαν προορισμό τ νυ τη δημιουργία καλύτερων συνθηκών ζωής για τó λαό. Δέν παραμένει άπλός θεατής όταν οι πολίτες έπιδιώκουν νά ίκανοποιήσουν τά διάφορα συμφέροντά τους. Με μία σειρά μέτρα, κυρίως στόν τομέα τής οικονομικής και πολιτιστικής δραστηριότητας, έγινε ρυθμιστής, μηχανισμός “κοινωνικού έλέγχου”. Οι έργατικές και ύπαλληλικές οργανώσεις, πού παίζουν μεγάλο ρόλο στόν περιορισμό τής κοινωνικής άνισότητας μεταξύ τών έργατών και τών άλλων τμημάτων τού πληθυσμού, έγιναν αναγνωρισμένο και αναπόσπαστο τμήμα κάθε συγχρονισμένου φιλελεύθερου κράτους. Τό δημοκρατικό κράτος προστατεύει τήν έργασία και τήν άσκηση τής συνδικαλιστικής δραστηριότητας, πού είναι μία άπό τις σπουδαιότερες έλευθερίες τού άτόμου. Τά θεμελιώδη κοινωνικά δικαιώματα πού έχει ό πολίτης ως μέλος τής κοινωνίας και ως έργαζόμενος άνθρωπος είναι συνταγματικά κατοχυρωμένα. Τό σύγχρονο κράτος ως ήθική προσωπικότητα είναι ύποχρωμένο νά μεριμνά για τήν ειρηνική συμβίωση, τήν ύλική εϋημερία και τήν πνευματική πρόοδο όλων τών πολιτών του. “Όποια και άν είναι ή μορφή του, έγινε κυριαρχικός παράγοντας στή ζωή τής ανθρωπότητας.

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΣ

Τό κράτος ως πολιτική συνένωση ανθρώπων είναι μία κοινότητα έφοδιασμένη με τά απαραίτητα μέσα και άπεριόριστα δικαιώματα για νά εκπληρώνει τόν υπέρτατο σκοπό τής, πού είναι ή φροντίδα για τή γενική εϋτυχία. Με τήν κυριαρχική έξουσία του και τήν προστασία του τό κράτος διαμορφώνει τήν κοινωνία στήν όποία στηρίζεται, αλλά πού και άπτό τό άλλο μέρος στηρίζεται σ' αυτό. Μία προοδεομένη τάξη τής κοινωνίας έπιδρά άναγκαία στό κράτος, ή τάξη τού κράτους στή διαμόρφωση τής κοινωνίας. Τό κράτος πραγματοποιείται και διαμορφώνεται επίσης στό έθνος, όπως και τό έθνος στό κράτος. “Όπως κάθε κράτος έπιδιώκει νά είναι “έθνος”, έτσι, αντίστροφα, κάθε έθνος άπαιτεί τό κράτος του ως τή φυσική ύποδομή και συμπλήρωσή του. Έπειδή ή πηγή όλων τών έξουσιών είναι ή βούληση τού έθνους, τό κράτος είναι κατά κάποιον τρόπο ό αντίπρόσωπος όλων τών πολιτών. Δέν ύπάρχει τέλειο έθνος χωρίς κράτος: κάθε έθνος έχει δικαίωμα νά έχει τό κράτος του. Τό πολυθρύλητο “δικαίωμα άυτοδιάθεσης τών λαών” δέν είναι τίποτα άλλο παρά ή έκφραση άυτού τού κοινωνικού γεγονότος. Κάθε έθνος είναι ένα κράτος “έν γενέσει”. Ένα έθνος, πού στό διάβα τού χρόνου δέν κατόρθωσε νά ιδρύσει τό κράτος του, είναι προορισμένο, όπως μαρτυρεί ή ιστορία, νά διαλυθεί, όπως επίσης και τό κράτος πού δέν κατόρθωσε νά διαμορ-

φώσει τὸ ἔθνος του. Τὴν ταύτιση κράτους καὶ ἔθνους συναντᾶμε ἰδιαίτερα ἐκεῖ ὅπου ἀμφισβητεῖται — ἢ φαίνεται πῶς δρῖσκειται σὲ κίνδυνο ἢ καταστρέφεται — ἢ ὑπαρξὴ ἐνὸς συγκεκριμένου κράτους. Ἡ ἐπιδίωξη τοῦ ἔθνους μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ κράτους ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει καὶ τὸ κράτος τοῦ ὁποίου ἔχει συντριβεῖ ἢ κυριαρχικὴ ἐξουσία ποῦ προστάτευε τὸ ἔθνος. Ἐνα τέτοιο κράτος ἐπιζητεῖ στοὺς ὑπηκόους τοῦ ἔθνους του ποῦ ἀγωνίζονται γιὰ τὴν ἀποκατάστασίν του. Στὸ νοῦ καὶ στὴν καρδιά τοὺς ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει τὸ κράτος ὅπως ἦταν πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴν του. Ἡ τάση τοῦ κράτους νὰ πραγματοποιεῖται στὸ ἔθνος καὶ τοῦ ἔθνους νὰ πραγματοποιεῖται στὸ κράτος ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἀπαίτηση ἀνθρώπων — ποῦ τοὺς συνδέουν κοινὴ γλώσσα, κοινὲς παραδόσεις καὶ ἱστορικὲς ἐμπειρίες, κοινὸς πολιτισμὸς καὶ ἐπίγνωση κοινῆς καταγωγῆς νὰ ζοῦν ἀρμονικὰ καὶ μὲ ἀσφάλεια. Ἡ ὑπαρξὴ ὅλων ἢ τῶν περισσότερων ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συγκροτοῦν τὸ ἔθνος, ποῦ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει καὶ χωρὶς τὸ κράτος, ὅπως καὶ ἀντίστροφα. Ἡ κοινὴ ἐθνικὴ συνείδηση τοῦ πληθυσμοῦ, ποῦ δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ εἶναι ἐγκατεστημένος σὲ ὀρισμένο χῶρο, ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεσιν γιὰ τὴν ὑπαρξὴν τοῦ ἔθνους.

ΚΡΙΣΗ

Ἡ νοητικὴ ἐνέργεια κατὰ τὴν ὁποία

συγκρίνοντας δύο ἔννοιες (ὑποκείμενο καὶ κατηγορούμενο) δρῖσκουμε καὶ προσδιορίζουμε τὴ λογικὴ σχέση ποῦ ὑπάρχει ἀναμεταξύ τους. Στὴ διατύπωση αὐτὴ τῆς σχέσης ἐκφράζεται καὶ ἡ παραδοχὴ ἢ ἀπόκρουση τῆς Α ἢ Β ἰδιότητος ἐνὸς ἀντικειμένου ἢ φαινομένου μὲ βάση τὸν προσωπικὸ ἔλεγχον ἢ τὴν ἀναφορὰ σὲ μία αὐθεντία. Ἡ κρίση ἐκφράζει πάντοτε τὴν ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου ν' ἀποφαίνεται καταφατικὰ ἢ ἀποφατικὰ γιὰ κάτι ποῦ τὸν ἀπασχολεῖ. Στὴν κρίση διαμορφώνεται ὁ κριτικὸς νοῦς τὶς ποικίλες ἐντυπώσεις καὶ παραστάσεις σὲ μιὰ ἰδανικὴ ἐνότητα ποῦ ἐκφράζει τὴν ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια.

ΚΡΙΤΗΡΙΟ

Διακριτικὸ γνῶρισμα, μέτρο κρίσης, τὸ χαρακτηριστικὸ σημεῖο διὰ τοῦ ὁποίου γνωρίζουμε ἓνα πράγμα ἢ μία ἔννοια· στὴ λογικὴ κυρίως σημεῖο διὰ τοῦ ὁποίου γνωρίζουμε τὴν ἀλήθεια ἢ τὸ ψεῦδος μιᾶς κρίσης.

ΚΡΙΤΙΚΙΣΜΟΣ

Ἡ ἀντίθετη πρὸς τὸ δογματισμὸ φιλοσοφικὴ θεωρία τοῦ Καντίου, ἢ ὁποία ἐξαρτᾶ τὸ κύρος τῶν μεταφυσικῶν γνώσεων (πρωταρχή, κύρος, νομοτέλεια καὶ ὄρια τῆς ἀνθρωπίνης γνώσης) ἀπὸ προηγουμένη ἀσθητῆ ἀνάλυση τῶν λειτουργιῶν τοῦ πνεύματος. Ἡ μεγάλη φιλοσοφικὴ ἀνακάλυψη τοῦ Καντίου εἶναι ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ γνώση προέρχεται ἀπὸ τὴ δραστηριότητα τοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖο προδιαγράφει στὰ πράγματα τοὺς δικούς του νόμους.

Με την κριτική τού καθαρού λόγου ὁ Κάντιος πραγματοποίησε μία σύνθεση ἰδεαλισμοῦ καὶ ὀλισμοῦ καὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο θεμελίωσε τὴν κριτικὴ φιλοσοφία (κριτικισμός), ἡ ὁποία ἔπειτα καλλιεργήθηκε ἀποδοτικὰ καὶ ἔγινε ἓνα οὐσιαστικὸ μέρος κάθε συστηματικῆς φιλοσοφίας.

ΚΩΜΙΚΟ

Αἰσθητικὴ κατηγορία ποὺ προέρχεται, ὅπως ἡ εἰρωνεία καὶ τὸ χιούμορ, ἀπὸ μία ἀντίθεση. Τὸ κωμικὸ ἀντικαθερφετίζει ἀντιθέσεις (σύγκρουση ἀσυμβίβαστων πραγμάτων ἢ νοημάτων), κωμικὲς πτυχὲς ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πραγματικότητα καὶ μὲ τὸ νὰ προκαλεῖ γέλιο καὶ εὐθυμὴ διάθεση συντελεῖ ὅπως καὶ τὸ τραγικὸ στὴν κάθαρση τῶν παθῶν καὶ στὴν ψυχικὴ εὐφορία. Τὸ κωμικὸ δὲ βρίσκεται στὸ ἀντικείμενο παρὰ μονάχα στὸ ὑποκείμενο, δηλαδή σ' αὐτὸν ποὺ χάρις στὴν δξύνειά του ἀποκαλύπτει μία ἀντίθεση στὴν κοινωνικὴ καὶ ἀτομικὴ ζωὴ. Ὁ καλλιτέχνης ἀνακαλύπτει στὴ ζωὴ ἀπόκρυφους, κωμικοὺς χαρακτήρες καὶ κωμικὲς καταστάσεις καὶ τὰ προσφέρει στὸν ἀναγνώστη ἢ θεατὴ σὲ ζωντανὰς καλλιτεχνικὰς εἰκόνας. Παρουσιάζε-

ται κωμικὰ κάτι ἀσυμβίβαστο, ἰδιαιτέρα ὅταν κάτι σημαντικὸ ἀποδείχεται ὡς τιποτένιο, γίνεται δηλαδή τοῦτο γελοῖο. Κατὰ τὸν Λίπς τὸ κωμικὸ "γίνεται κάτι τι μικρὸ καὶ ἀσήμαντο ὅταν μεγαλαυχεῖ, ὅταν δηλαδή προβάλλει τὴν ἀξίωση ὅτι εἶναι μεγάλο καὶ γεμάτο σημασία, ἔπειτα ὁμως ἀποδείχεται ξαφνικὰ καὶ ἀπρόοπτα τέτοιο ποῦ πραγματικὰ εἶναι, δηλαδή μηδαμινὸ καὶ ἐντελῶς δίχως σημασία". Ὁ Τσερνιτσέφσκι ὀρίζει τὸ κωμικὸ ὡς "τὸ ἐσωτερικὰ ἀδίο καὶ τιποτένιο ποῦ τὸ συγκαλύπτει ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση, αὐτὴ ποὺ καμώνεται πὼς εἶναι περιεχόμενο καὶ πραγματικὴ ἀξία". Ὡστόσο τὸ γνήσιο κωμικὸ περιέχει μία σαφὴ ἀξία. Δὲν ὑποτιμᾷ τὸ γελοιοποιημένο ἢ ἡ γελοιοποίηση ἐμφανίζεται ὡς πολιτιστικὸς παράγοντας, ὡς ἀξία. Ὑπάρχει μέσα στὴν ἴδια τὴν πραγματικότητα καὶ ὁ καλλιτέχνης, ποὺ ἀνακαλύπτει μέσα σ' αὐτὴ κωμικὰ στοιχεῖα καὶ χρησιμοποιεῖ τὸ γέλιο στὶς διαφορὰς ἀποχρώσεις, τὸ κάνει αἰσθητικὰ ἀξιόλογο καὶ ὄπλο τῆς τέχνης, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ὁ τραγικὸς ποιητῆς. Οἱ μορφὲς τοῦ κωμικοῦ εἶναι ποικίλεις: χιούμορ, εἰρωνεία, σαρκασμὸς, σάτυρα, φάρσα, μίμος.

Λ

ΛΟΓΙΚΗ

Ἡ διδασκαλία γιὰ τὴ συνέπεια καὶ τὶς μεθόδους τῆς γνώσης. Ὡς "στοιχειώδης τυπικὴ λογικὴ" ἐξετάζει ἀντικειμενικὰ μόνο τὴ λογικὴ νόηση, δηλαδὴ τὰ λογικὰ ἀξιώματα καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς νόησης (ἐννοιες, κρίσεις, συλλογισμοί). Στὰ λογικὰ ἀξιώματα ἐκφράζονται οἱ βασικὲς ιδιότητες τῶν ἐννοιῶν. Ἡ ἐφαρμοσμένη λογικὴ περιεῖχε στὴν παραδοσιακὴ λογικὴ τὴ διδασκαλία γιὰ τὸν ὄρισμό, τὴν ἀπόδειξη καὶ τὴ μέθοδο. Τελευταῖα ἀσχολεῖται καὶ μὲ γνωσιοθεωρητικὰ προβλήματα, ὥστόσο ἡ ἐπιστημονικὴ λογικὴ εἶναι μόνο διδασκαλία γιὰ τὴ σκέψη μὲ ἐννοιες, ὄχι γιὰ τὴ γνώση διὰ ἐννοιῶν. Ὡς συστηματικὴ ἐπιστῆμη ἡ λογικὴ ἔχει ὡς ἀντικείμενο ὄχι τόσο τὴ νόηση ὡς φυσιολογικὸ - ψυχολογικὸ φαινόμενο, ἀλλὰ πιδὸ πολὺ τὸ περιεχόμενο τῆς νόησης: τὶς σκέψεις. Στὴν καθημερινὴ ζωὴ ἡ λογικὴ εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν τάξη τῆς ὁμιλίας μας. Μᾶς βοηθάει νὰ μιλάμε πειθαρχημένα, περισσότερο ὁμως ἀπαραίτητη εἶναι στὶς ἐιδικὲς ἐπιστῆμες. Στὰ μαθηματικά, στὴ φυσικὴ, γνωσιολογία κ.λ.π. τὰ λογικὰ προβλήματα ἀποτελοῦν τὸν πυρῆνα τῶν ἐρευνῶν τους. Γι' αὐτὸ ὀφείλει ὁποῖος ἀσχολεῖται μ' αὐτὲς νὰ ἔχει ὑπόψη τοῦ τῆς λογικῆς. Ἡ ἐφαρ-

μογὴ τῶν λογικῶν ἀρχῶν καὶ κανόνων καὶ σὲ ἄλλες πνευματικὲς περιοχὲς δὲ συμβάλλει θετικὰ μόνο στὴν ἐνοποίηση καὶ διευκρίνιση τῶν δικῶν τους ἐννοιῶν, ἀλλὰ σύγχρονα κάνει τοὺς ἀνθρώπους, μὲ τὴν τελειοποίηση καὶ ὄξυνση τῶν νοητικῶν μέσων, κριτικότερους καὶ ἔτσι τοὺς βοηθάει νὰ μὴ πλανῶνται ἀπὸ ψευτοεπιχειρήματα καὶ λογικὲς ἀπάτες, νὰ ξεχωρίζουν τὴν ἀλήθεια ἀπὸ τὸ ψέμα. "Πατέρας τῆς λογικῆς" εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης. Ἡ Ἀριστοτελικὴ λογικὴ, ποὺ θεμελίωσε τὴ χριστιανικὴ σκέψη, ἀκόμη καὶ σήμερα ἐξακολουθεῖ ν' ἀποτελεῖ τὸν κορμὸ τῆς τυπικῆς λογικῆς. Κατὰ τὸν Κάντιο, ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ πέρα ἡ λογικὴ δὲ σημείωσε καμία πρόοδο. Ἀπὸ τὸν 17 αἰ. ἔγινε αἰσθητὴ ἡ ἐπίδραση μαθηματικῶν μορφῶν σκέψης, ὅπως στὴ γεωμετρικὴ μέθοδο τοῦ Σπινόζα καὶ κυρίως στὸν Λάιμπνιτς, ὁ ὁποῖος ἀξιοποίησε τὶς πολὺτιμες μεθόδους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ "Ὑπερβατικὴ φιλοσοφία" τοῦ Καντίου εἶναι στὴν οὐσία τῆς κριτικῆς γνωσιολογίας, διδασκαλία γιὰ τοὺς ἀναγκαίους νόμους τῆς νόησης (πῶς πρέπει νὰ σκέπτεται ὁ νοῦς καὶ ὄχι πῶς σκέπτεται). Ὁ Ἐγγelos θεωρεῖ τὴ λογικὴ ὡς ἐπιστῆμη τῆς καθαρῆς ἰδέας, τῆς ἰδέας σὰν ἀφηρημένου στοιχείου τῆς σκέ-

ψης. Στή σύγχρονη εποχή ή λογική χωρίζεται σε πολλά μέρη (μεταφυσική λογική, ψυχολογική, υπερβατική, γλωσσική, νεοσχολαστική, μεθοδολογική, φαινομενολογική, λογική, λογιστική).

ΛΟΓΙΚΙΣΜΟΣ

Ἡ σκέψη πού εἶναι προσανατολισμένη στοὺς κανόνες τῆς τυπικῆς λογικῆς, πού ἀγνοεῖ τὸ ψυχολογικὸ στοιχεῖο καὶ πολὺ συχνὰ δὲ λαμβάνει σοβαρὰ ὑπόψη τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενό της. Γι' αὐτὸ λέγεται ὑποτιμητικὰ καὶ "ἐννοιολογικὸς ἀκροβατισμός".

ΛΟΓΙΣΤΙΚΗ

Λέγεται καὶ συμβολικὴ ἢ μαθηματικὴ λογικὴ. Ἡ μοντέρνα μορφή τῆς λογικῆς, βασικὸς δημιουργὸς τῆς ὁποίας εἶναι ὁ Ἄγγλος μαθηματικὸς Μπούλ. Τὰ θεμέλιά της ἔθεσε ὁ Λάϊμπνιτς μὲ τὶς ἀπόπειρές του νὰ δημιουργήσῃ λογικοὺς ὑπολογισμοὺς. Ἡ λογιστικὴ διαφέρει ἀπὸ τὴν ἀρχαιότερη παραδοσιακὴ λογικὴ μὲ τὴ μέθοδο τῆς τυποποίησης. Ἀναλύει τοὺς καθαρὰ λογικοὺς νόμους μὲ τὴν ἀξιωματικὴ ἀκριβολογικὴ ἀναγωγή τούτων σὲ ὅσο τὸ δυνατὸ λιγότερα ἀξιώματα. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ χρησιμοποιεῖ σύμβολα παρόμοια μὲ τὰ μαθηματικὰ γιὰ τὶς λογικὲς σχέσεις καὶ θγάζει τὰ συμπεράσματα καθαρὰ τυπικά, δηλαδὴ χωρὶς νὰ λαμβάνει ὑπόψη ὀρισμένα σημασιολογικὰ περιεχόμενα καὶ μ' ἓναν τρόπο ὑπολογισμοῦ παρόμοιο μὲ τὸ μαθηματικὸ (λογικὸς ὑπο-

λογισμός). Ἡ λογιστικὴ ἐφαρμόζεται γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν ἀποδείξεων, τὴν ἔρευνα τῶν μαθηματικῶν δάσεων, τοῦ νοήματος τῶν γλωσσικῶν ἐκφράσεων καὶ γιὰ τὴ σύνταξη ὑπολογισμῶν μὲ ἀντικείμενο διαρκῶς ἀναπτυσσόμενους τομεῖς. Ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει λογιστικὴ τὴν πρακτικὴ ἀριθμητικὴ.

ΛΟΓΟΣ

Ἀρχικὰ λέξη, ὁμιλία, γλώσσα, ἐπειτα μεταφορικὰ ἔννοια, λογικὴ, ἡ διανοητικὴ ἰκανότητα σὰν ἰδιότητα τοῦ ἀνθρώπου (ζῶον λογικόν). Στὸν Ἡράκλειτο λόγος εἶναι ἡ ἀπόλυτη καὶ λογικὴ νομοτέλεια πού κυριαρχεῖ σὲ κάθε ροή καὶ μεταβολὴ τῶν πραγμάτων, ὁ αἰώνιος καὶ ἐνιαῖος κοσμικὸς νόμος, ὁ ὁποῖος σὰν θεμελιώδες στοιχεῖο τῆς πνευματικῆς ζωῆς δίνει στὸν ἄνθρωπο τὸ μέτρο τῆς συμπεριφορᾶς του στὴ ζωῆ. Στὸν Πλάτωνα ὁ λόγος εἶναι μέσο ἐπικοινωνίας μὲ τὶς νοητὲς μορφῆς τῶν ὄντων, τὶς ἰδέες* στοὺς Στωϊκοὺς ἡ πηγὴ τῶν ἠθικῶν ἀξιών, ἡ καθολικὴ οὐσία τοῦ σύμπαντος, πού εἶναι διάχυτη σ' ὅλα τὰ ὄντα, ὁ θεός. Μέρους αὐτῆς τῆς διάχυτης σὸ σύμπαν κοσμικῆς ἀρχῆς ἀποτελεῖ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὁ "ἐν ἡμῖν λόγος". Στὸν Κάντιο ὁ θεωρητικὸς λόγος εἶναι τὸ ἀπριορικὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης, δηλαδὴ ἡ ἀνώτερη γνωστικὴ δεξιότητα τοῦ ἀνθρώπου. Τὴν προσπάθεια νὰ κατανοηθεῖ ὁ κόσμος μὲ τὸ λόγο καὶ νὰ διαμορφωθεῖ σύμφωνα μ' αὐτὸν ὀνομάζουν ὀρθολογισμό.

M

ΜΑΘΗΣΗ

(Ειδέναι, επιστήμη, μάθημα)

Ἡ κατοχή ἐμπειριῶν καὶ γνώσεων, πού ἡ ἀλήθειά τους, εἶναι ὑποκειμενικά καὶ ἀντικειμενικά βέβαιη. Ἡ μάθηση εἶναι ἀντίθετη στὴν ἀγνοια καὶ τὴ "δόξα", πού μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἢ νὰ εἶναι σφαλερή.

ΜΑΝΙΧΑΙΣΜΟΣ

Ἡ διδασκαλία τοῦ Πέρση μάγου Μάνη ἢ Μανιχαίου (216–278 μ.Χ.) γιὰ τὸν ἀγῶνα ἀνάμεσα στὸ φῶς καὶ στὸ σῦμπαν, ἀνάμεσα στὸ καλὸ καὶ στὸ κακὸ. Κατὰ τὸν Μανιχαϊσμὸ ὁ κόσμος ἔγινε ἀπὸ τὴν ἀνάμιξη τῶν καλῶν καὶ τῶν κακῶν στοιχείων. Στὸν ἀνθρώπο ὑπάρχει ἡ διαμάχη τῆς ἀγαθῆς πρὸς τὴν κακὴ ψυχὴ καὶ ἡ ἀπολύτρωση βρῖσκεται στὸ χωρισμὸ τοῦ βασιλείου τοῦ θεοῦ (τοῦ καλοῦ ἢ τοῦ φωτὸς) ἀπὸ τὸ βασιλεῖο τοῦ Σατανᾶ (τοῦ κακοῦ ἢ τοῦ σκοταδιοῦ). Μανιχαϊσμὸς λέγεται καὶ κάθε φιλοσοφικὴ θεωρία πού παραδέχεται δύο αἰώνιες κοσμικὲς ἀρχές, μία τοῦ καλοῦ καὶ μία τοῦ κακοῦ. Ὁ Μανιχαϊσμὸς διαδόθηκε ἀνατολικά ἕως τὴν Κίνα, δυτικά ἕως τὴν Γαλλία καὶ Ἰσπανία. Ὁ Αὐγουστίνος, πού ἀργότερα τὸν καταπολέμησε, ἦταν γιὰ λίγο χρόνο ὀπαδός.

ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ

Οἰκονομικὸ – κοινωνιολογικὸ καὶ

ἱστορικὸ – φιλοσοφικὸ σύστημα, τὸ ὁποῖο θεμελίωσε μὲ τὴ συγγραφικὴ καὶ πολιτικὴ δραστηριότητά του ὁ Μάρξ μαζὶ μὲ τὸ στενὸ συνεργάτη του Ἐνγκελς. Θεωρητικὲς πηγὲς τοῦ μαρξισμοῦ εἶναι ἡ διδασκαλία τῶν μεγαλύτερων ἐκπροσώπων τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας τοῦ 18 καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19 αἰ., τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ τοῦ γαλλικοῦ σοσιαλισμοῦ, τὴν ὁποία ἐπεξεργάστηκαν κριτικά καὶ ἀνάπτυξαν παραπέρα ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἐνγκελς. Ἡ μαρξιστικὴ διδασκαλία γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ προλεταριάτου, πού ἦταν τὸ ἀναγκαιὸ συμπέρασμα ἀπ' ὅλη τὴ προγενέστερη ἐξέλιξη τῆς κοινωνικῆς σκέψης, ἐκφράζει ἐπιστημονικά τὴν ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα νὰ γίνεῖ ὁ κομμουνιστικὸς μετασηματισμὸς τῶν κοινωνικῶν σχέσεων: ἡ κατάργηση τοῦ κράτους, ἡ κοινὴ ἰδιοκτησία, ἡ κοινωνικοποίηση τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ μεταφοράς, ἡ δημόσια ἐκπαίδευση, ἡ ἐθνικοποίηση τῶν τραπεζῶν καὶ τῆς ἐργασίας. Ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἐνγκελς διασαφήνισαν τὸν ἱστορικὸ ρόλο τοῦ προλεταριάτου καὶ τοῦ ἔδειξαν τὸ δρόμο καὶ τὰ μέσα γιὰ ν' ἀντιδράσει στὴν "αὐτοαποξένωση" μέσα στὴν σύγχρονη σκλαβιὰ τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας, πού δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἀνθρώπο, ἀλλὰ καθορίζεται ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση

του ατόμου. Ἐνῶ ὁ μπουρζουὰ στὴν παραζάλη του ἔχει μία “ἐπιτυχισμένη συνείδηση”, ὁ προλετάριος αἰσθάνεται ἔντονα τὸν ἑαυτὸ του δυσσαρεστημένο γιὰ τὴν “ἀπώλεια τοῦ ἀνθρώπου”, γιὰ τὴν ἀντιφατικὴ ζωὴ του. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος σὰν “πράγμα” ἔχει ἀποξενωθεῖ ἀπὸ τὰ φυσικά – ἠθικά αἰσθήματα καὶ τὶς ἀνθρώπινες ιδιότητες, ἀπὸ τὸ ἄλλο ὅσ-τόσο, σύμφωνα μὲ τὴ φύση του, ἀφοῦ δὲν εἶναι “πράγμα”, δὲν μπορεῖ ν’ αὐτοαποξενωθεῖ. Δὲν ὠφελεῖ κατὰ τὸν Μάρξ ν’ ἀπομακρύνει αὐτὴ τὴν αὐτοαποξένωση μόνον ἀπὸ τὴ σκέψη (ὅπως συμβαίνει τοῦτο στὴ θρησκεία καὶ στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἑγέλου). Πρέπει μὲ κάθε τρόπο νὰ τὴν ὑπερνικήσει στὴν πράξη, δηλαδὴ μὲ τὴν κατάργηση τῆς ἐκμετάλλευσης τοῦ ἀνθρώπου στὴν ταξικὴ κοινωνία καὶ τὴ μεταμόρφωση τοῦ κόσμου. Αὐτὴ ἡ μεταμόρφωση δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γίνῃ μὲ μία ἀπλὴ μεταρρυθμίσθη τῆς ταξικῆς κοινωνίας, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀνατροπὴ ὅλων τῶν συνθηκῶν ποῦ ὑποδουλώνουν καὶ ἀτιμάζουν τὸν ἄνθρωπο, μὲ τὴν ἐκμηδένισή της ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση. Γιατὶ ἡ ἱστορία δὲν προχωρεῖ σε ἀδιάκοπη συνέχεια, ἀλλὰ διαλεκτικῶς, ὅπως τὰ φυσικὰ φαινόμενα. Τὴν ἐξέλιξή της κατευθύνουν ἀντικειμενικοὶ καὶ πάγιοι νόμοι, οἱ ὁποῖοι καθορίζουν τὴ βούληση καὶ τὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου. Στὴν κοινωνία ἐπικρατεῖ μία γενικὴ ἀναγκαστικὴ νομοτέλεια (διαλεκτικὸς καὶ ἱστορικὸς ὕλισμός). Ἐνῶ ὁ μπουρζουὰ γίνεται ἓνα ἀσυνείδητο θύμα τῆς ἀ-

ναγκαστικῆς διαλεκτικῆς, ὁ προλετάριος παίρνει συνειδητὰ μέρος στὴν ἀναγκαιότητά της. Ἡ “πάλη τῶν τάξεων” δημιουργεῖ τὴν πολιτεία, εἶναι ὁ μοχλὸς ποῦ κινεῖ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη πρὸς τὰ ἔμπροσ μὲ τρόπο διαλεκτικὸ. Ἡ ἱστορία ὅλων τῶν κοινωνιῶν δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἱστορία τῆς πάλης τῶν τάξεων, τῆς γενεσιουργοῦ αἰτίας τῶν ἐπαναστάσεων, τῶν “ἀτμομηχανῶν τῆς ἱστορίας”. Τὸ προλεταριάτο εἶναι σὲ θέση νὰ κατευθύνῃ κατὰ κάποιον τρόπο τὴν ἀναπότρεπτη μεταβολὴ καὶ νὰ πραγματοποιήσῃ τοὺς σκοποὺς του. Ἡ ἐπανάσταση συνειδητοποιεῖ τὶς μάξες στὴν πράξη, κάνει ἱκανοὺς τοὺς νέους ν’ ἀγωνίζονται μὲ μαχητικὸ πνεῦμα γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ κομμουνιστικοῦ συστήματος, ποῦ εἶναι ἡ ἀναγκαία μορφή καὶ ἡ ἐνεργητικὴ ἀρχὴ τοῦ μέλλοντος. Ὁ ἀληθινὸς κομμουνισμὸς (σ’ ἀντίθεση πρὸς τὸν ἀναρχικὸ) ὁδηγεῖ τὴν ἐπανάσταση πειθαρχημένα στὸ μεταβατικὸ τῆς στάδιο: δηλαδὴ στὴ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου, ἀναγκαῖο σταθμὸ γιὰ τὴν κατάργηση τῶν ταξικῶν διαφορῶν. Ἡ δημόσια ἐκπροσώπηση καὶ ἐνσάρκωση τῆς ἀληθινῆς προλεταριακῆς συνείδησης καὶ θέλησης τοῦ προλεταριάτου εἶναι τὸ κόμμα καὶ γι’ αὐτὸ ἡ ἀντιγνωμία μὲ τὸ κόμμα εἶναι γιὰ τοὺς κομμουνιστὲς ἀντίφαση πρὸς τὸν ἑαυτὸ τους. Τὸ κόμμα καθορίζει τὰ μέσα γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ σκοποῦ, τὰ ὁποῖα δὲν κρίνονται μὲ τὸ μέτρο τῆς ἠθικῆς τῆς ἄλλοτε κυρίαρχης τάξης, ἀλλὰ

μέ το μέτρο τῆς χρησιμότητος γιά τήν ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ. Γενικά ὁ Μάρξ ἀρνεῖται τήν ὑπαρξήν “αἰώνιων νόμων”, σταθερῶν ἠθικῶν ἀξιῶν καί ἠθικῶν ἰδεωδῶν. Ἡ θρησκεία, ἡ οἰκογένεια, τὸ κράτος, τὸ δίκαιο, ἡ τέχνη δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἰδιαίτερες μορφές τῆς παραγωγῆς, πού ὑπόκεινται στό γενικό τῆς νόμο. Ἡ παραγωγή, ἡ ἐργασία εἶναι ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπως εἶναι ἡ πάλῃ τῶν τάξεων πάλῃ ἐναντίον τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι ἡ ἐργασία εἶναι ἀγώνας κατὰ τῆς φύσης. Ἔως τώρα τήν αἰσθάνονταν ὡς ἐξαναγκασμό, τώρα γίνεται γιά τὸν νέο ἀνθρώπο ἀναγκαία ὡς ἐκδήλωση τῆς δυνατῆς σ' αὐτὸν κυριαρχίας στὴ φύση. Ἡ ἐργασία κυρίως θεμελιώνει τήν ἀνθρώπινη κοινότητα, μέ τήν δύναμη τῆς ἐργασίας του μπορεῖ ὁ ἀνθρώπος νὰ ὑποτάξει τὴ φύση, νὰ τὴ μεταμορφώσει καί ἐξανθρωπίσει, γιά νὰ πάψει νὰ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν τυφλὴν δύναμὴ τῆς. Κυρίως ἡ ἐργασία δένει τὸ ἀνθρώπο μέ τὴ φύση, τὴν πρωταρχικὴ πηγὴ του, πού κι αὐτὴ συνταυτίζεται μέ τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Στὴν ἐργασία κατανοοῦμε τὴν ἀνθρώπινη οὐσία τῆς φύσης ἢ τὴ φυσικὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Σκοπὸς εἶναι ἡ τέλεια ὑπόταξη τῆς φύσης καί ἡ τελικὴ μετάβαση στὴν ἀταξικὴ κοινωνία, στὴν ὁποία αἰροῦνται ὅλες οἱ ἀντιθέσεις. Ἡ ἀταξικὴ κοινωνία ἀποτελεῖ τὴν ἀποκορύφωση καί συνάμα τὰ τέρατα τῆς ἐξέλιξης. Ἐπειτα ἀπ' αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατὴ, ἀλλὰ καί οὔτε πιά ἀναγκαία, μία παραπέρα

ἐξέλιξη. Σ' αὐτὴν οἱ εὐκαιρίες γιά ἐπιτυχία εἶναι γιά ὄλους οἱ ἴδιες. Σ' αὐτὴ θὰ τερματιστεῖ ἡ διάσπαση καί ἡ ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν οὐσία του καί ὁ ἀνθρώπος θὰ ἐπιστρέψει στὸν ἑαυτὸ του γιά νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἀποστολὴν του σὰν πλήρης ἀνθρώπος, πού θὰ διατηρεῖ ὄλο τὸν πλοῦτο τῆς προηγούμενης κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Στὴν τέλεια καί οὐσιαστικὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τὴ φύση καί τὴν κοινωνία κυριαρχεῖ ὁ ἄκρατος νατουραλισμὸς καί ὁ ἀληθινὸς σύμμανισμὸς, ἡ τέλεια συμφιλίωση, ἡ πραγματικὴ κατάπαυση τῆς πάλῃ ἀνθρώπου ἐναντίον ἀνθρώπου, μεταξύ ἐλευθερίας καί ἀναγκαιότητος, ἀτόμου καί κοινωνίας, ἀνθρώπου καί φύσης. Ἐτσι στὸ μαρξισμό αὐτὸς ὁ ὀλοκληρωμένος ἀνθρώπος εἶναι σὰν κοινωνικὸ ὄν αὐτοσκοπός, παντοδύναμος κυρίαρχος τῆς φύσης καί τῆς ἱστορίας, πού χαίρεται τὰ πλούσια ἀγαθὰ τῆς γῆς (παράδεισος στὴ γῆ). Ἡ ἐπικράτηση τοῦ μαρξισμοῦ στὴ Σοβιετικὴ ἔνωση ἀποτελέσῃ ἕνα ἀποφασιστικὸ στάδιο στὴν ἐξέλιξίν του. Ὁ Λένιν, πού ἐπεξεργάστηκε καί ἐφάρμοσε τὴ μαρξιστικὴ θεωρία στὶς νέες συνθήκες γιά τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ σοσιαλισμοῦ, δὲν κατάργησε τὸ μαρξιστικὸ ἀξίωμα οὔτε πρόσθεσε ἕνα νέο.

ΜΕΘΕΞΗ

Στὴν Πλατωνικὴ — Ἀριστοτελικὴ θεωρία, ἡ συμμετοχὴ τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων στὶς ἰδέες, τῶν εἰδώλων (“μῆμῃσεις”) στὰ ἀρχέτυπα (παρα-

δείγματα). Στη μεσαιωνική φιλοσοφία ή συμμετοχή του ανθρώπινου Είναι στο θείο Είναι.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Ἡ διδασκαλία γιὰ τὶς μεθόδους ἢ ἐπιστημονικὴ θεμελίωση καὶ ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημονικῶν μεθόδων μὲ σκοπὸ τὴ διατύπωση ἀρχῶν γιὰ τὴ δημιουργία νέων ἐξειδικευμένων μεθόδων. Ἡ εἰδικὴ μεθοδολογία, ποὺ ἀποτελεῖ σήμερα τὸ βασικὸ πυρῆνα τῆς ἐπιστημολογίας, διάδοξης τῆς γνωσιολογίας, ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴν ἔρευνα τῶν ἰδιαίτερων μεθόδων ποὺ χρησιμοποιεῖ κάθε χωριστὴ ἐπιστῆμη γιὰ νὰ πραγματοποιεῖ τοὺς σκοποὺς της. Δὲ θέτει ζήτημα ἐξακριβώσεως τῶν πηγῶν καὶ τοῦ κύρους τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων, ἀλλὰ μελετᾶει συστηματικὰ τὶς ἐπιστημονικὲς μεθόδους ἐκ τῶν ὑστέρων ἐὰν συμφωνοῦν μὲ τὴ νόηση. Ἐπειδὴ ἡ μεθοδολογία ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο ἐφαρμογὴ τῶν θεμελιωδῶν νόμων τῆς τυπικῆς λογικῆς στὶς συγκεκριμένες περιπτώσεις τῶν χωριστῶν ἐπιστημῶν, λέγεται καὶ ἐφαρμοσμένη λογικὴ. Οἱ χωριστὲς ἐπιστῆμες ἔχουν ἀναπτύξει τὴ δική τους ἰδιότυπὴ μέθοδο, ἰδιαίτερα οἱ ἐπιστῆμες τῆς ἔρευνας καὶ τῆς περιγραφῆς, ὥστόσο ἡ μεθοδολογία εἶναι ἐκείνη ποὺ διατυπώνει τοὺς κανόνες σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους ὀφείλουν οἱ εἰδικοὶ ἐπιστῆμονες νὰ ἐπεξεργάζονται καὶ νὰ συσχετίζονται ἐπιστημονικὰ τὰ χωριστὰ στοιχεῖα τῆς γνώσεως (ἔννοιες, κρίσεις, συλλογισμοὺς).

Κατὰ τὸν Ἐγέλο ἡ μέθοδος δὲν εἶναι ἕργο δικῆς μας ἀθθαίρετης ἐνεργείας, κάτι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας, μία νοητικὴ πορεία ποὺ ἀναγκαῖα καθορίζεται ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἀντικειμένου μιᾶς ἐπιστῆμης. Ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ ἴδιου τοῦ ἀντικειμένου ἐξαρτᾶται ὁ τρόπος τῆς θεώρησης τῶν φαινομένων ποὺ μελετᾶμε. Ἡ μέθοδος καὶ ἡ θεωρία συνδέονται ἀναμεταξύ τους σὲ ἀδιάσπαστη ἐνότητα. Ὅτι ἀποτελεῖ μέθοδο, ἀπορρέει ἀπὸ τὴ θεωρία καὶ συγκεκριμενοποιεῖται μὲ τὶς θέσεις τῆς ἐμπειρίας. Ἡ μέθοδος, ὡς ἀποτέλεσμα γνώσεως, γίνεται προϋπόθεση γιὰ παραπέρα ἔρευνες. Οἱ πνευματικὲς ἐπιστῆμες ξεχωρίζουν ἀπὸ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες βασικὰ ὄχι ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ μέθοδο. Σύμφωνα μὲ μία θεωρία, οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες εἶναι νομοθετικὲς (θέτουν νόμους) καὶ οἱ πολιτιστικὲς ἰδιογραφικὲς (περιγράφουν τὸ ἰδιαίτερο). Στὶς νομοθετικὲς χρησιμοποιεῖται μία γενικευτικὴ μέθοδος, στὶς ἰδιογραφικὲς μία ἑξατομικευτικὴ. Οἱ φυσικοὶ ἐπιστῆμονες παρατηροῦν τὰ φαινόμενα καὶ ἔπειτα ἐπιχειροῦν νὰ κάνουν μὲ τὴ βοήθεια τῆς δημιουργικῆς φαντασίας καὶ τῶν θεωρητικῶν καὶ πρακτικῶν γνώσεών τους παντοειδεῖς ὑποθέσεις γιὰ τοὺς νόμους ποὺ ὀφείλουν νὰ ἐνεργοῦν πίσω ἀπὸ τὰ φαινόμενα. Ἐπειτα ὀφείλουν νὰ ἐξετάσουν μὲ ἀκρίβεια ὅλα τὰ συμπεράσματα τῶν ὑποθέσεων γιὰ τὴ βασιμότητά τους καὶ μετὰ νὰ γίνουν αὐτὰ πειραματικοὶ νόμοι. Γιατὶ ἐνδια-

φέρον δὲν ἔχουν τὰ ἐμπειρικὰ γεγονότα ὡς μεμονωμένα, ἀλλὰ ὡς ἀκατέργαστο ὕλικὸ γιὰ τὴ διατύπωση γενικῶν προτάσεων. Συμπεράσματα ἀπὸ μερικὲς περιπτώσεις δὲν εἶναι ἀσφαλῆ. Διὰ μέσου νόμων καὶ θεωριῶν γίνεται ἡ γενίκευση τῶν φυσικῶν φαινομένων. Ὁ ἐμπειρικὸς ἐπιστήμονας συνενώνει ὀρισμένα φαινόμενα καί, ἀφοῦ τὰ κατατάξει συστηματικὰ σύμφωνα με τὶς συσσιώδεις σχέσεις τους, ἐπιχειρεῖ ἀπὸ μία ἐνότητα νόμων τῆς ἴδιας περιοχῆς νὰ διατυπώσει μία θεωρία, σύμφωνα με τὴν ὁποία ὅλοι οἱ νόμοι ἐμφανίζονται ὡς μία συνάρτηση. Ἡ θεωρία γιὰ τὴ σχετικότητα, γιὰ τὴ δομὴ τοῦ ἀτόμου, οἱ Μεντελικοί νόμοι τῆς κληρονομικότητος εἶναι ἔργα τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, ποὺ ἀνακάλυψε ἢ δημιούργησε τάξη ἐκεῖ ποὺ φαινομενικὰ ἐπικρατοῦσε ἀταξία. Ἀνάμεσα στὰ ἔργα τῆς φύσης ἀπομονώθηκαν ὀρισμένες κατάδηλες τάσεις καὶ ἐπιβλήθηκε πνευματικὴ ἐνότητα στὴν ἀδρανῆ μάζα τῶν φαινομένων. Στὴ φυσικὴ, στὴ χημεία καὶ στὶς ἄλλες φυσικὲς ἐπιστῆμες μπορεῖ ὁ ἔρευνητὴς νὰ προκαλέσει φαινόμενα ποὺ θέλει νὰ παρατηρήσει γιὰ νὰ βρεῖ νόμους. Αὐτὴ ἡ ἐπιστημονικὴ μέθοδος, ποὺ ὁ πειραματιζόμενος προκαλεῖ ὁ ἴδιος τὰ ἔξεταστέα φαινόμενα, λέγεται πείραμα. Οἱ φυσικοὶ ἐπιστήμονες μποροῦν νὰ εἶναι βέβαιοι ὅτι ὁμοία ἀντικείμενα ἢ στοιχεῖα μποροῦν κάτω ἀπὸ τοὺς ἴδιους ὄρους, σύμφωνα με τοὺς φυσικοὺς νόμους, νὰ παρουσιάσουν ἴδιες ἀντιδράσεις. Γιὰ τὴν

ἀναλυτικὴ θεωρία τῆς ἐπιστήμης ἡ πειραματικὴ μέθοδος τῆς ἐμπειρικῆς φυσικῆς ἐπιστήμης μαζί με τὴ λογικὴ – μαθηματικὴ μέθοδο τῆς μοντέρνας ἔρευνας τῶν βάσεων θεωροῦνται ὡς ὑπόδειγμα ἐπιστημονικῆς μεθόδου. Οἱ πνευματικὲς ἐπιστῆμες ἔρευνανε, ἀντίθετα πρὸς τὶς φυσικὲς, τὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου ἐφόσον κατάγονται ὄχι ἀπὸ τὴ φύση, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα. Ὁ χώρος τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν εἶναι ἔτσι οἱ περιοχὲς τῆς ἱστορίας (φιλοσοφία, θρησκεία, γλώσσα, τέχνη, δίκαιο). Ἡ ἑξατομικεύουσα μέθοδος τους ἐπιδιώκει νὰ γνωρίσει τὴν πολιτιστικὴ σημασία τοῦ ἀτομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ φαινομένου σὲ συνάρτηση με τὶς ἰδέες ποὺ δημιουργοῦν πολιτισμούς, καθὼς καὶ τέτοια πνευματικὰ προβλήματα, ποὺ παρουσιάζονται σὲ πολλὲς ἐποχὲς. Μεθοδολογικά, οἱ πνευματικὲς ἐπιστῆμες συνάγουν τὰ πορίσματά τους με τὴ παραγωγικὴ ἢ ἐπαγωγικὴ μέθοδο, ἢ καὶ καθεμία με ἐντελῶς δική της μέθοδο. Γιὰ τὴ μεθοδικὴ παράσταση μιᾶς ἐπιστήμης εἶναι κυρίως ἀπαραίτητο νὰ συνειδητοποιεῖ κανεὶς με σαφήνεια, ἐθκρίνεια καὶ πληρότητα τὸ περιεχόμενο, τὸ πλάτος καὶ τὴ σχέση τῶν ἀληθειῶν ποὺ ἀνήκουν σ' αὐτή. Τὸ πρῶτο γίνεται με τοὺς ὀρισμούς, τὸ δεύτερο με τὶς διαιρέσεις, τὸ τρίτο με τὴν ἀπόδειξη.

ΜΕΘΟΔΟΣ

Ἡ ὁδὸς πρὸς κάτι, γενικὰ ἢ σχεδιασμένη διαδικασία ποὺ ρυθμίζει ἐκ

τῶν προτέρων μία σειρά ἀπὸ ἐνέργειες γιὰ νὰ πετύχουμε ἓνα σκοπὸν ποὺ ἡμεῖς θέτουμε. Στὴν περιοχὴ τῆς ἐπιστήμης ἢ μέθοδος εἶναι ἡ πορεία τῆς κατανόησης, ποὺ διαγράφεται ἀναγκαῖα ἀπὸ τὴ συνάρτηση τῶν βασικῶν ἐννοιῶν μᾶς ἐπιστήμης καὶ ἔπειτα ὀφείλει νὰ δοκιμασθεῖ στὴν ἐμπειρία (στὴ συνάρτηση τῶν φαινομένων τῆς σχετικῆς περιοχῆς γνώσεων). Οἱ ἀπόπειρες νὰ θρεθεῖ μία μοναδικὴ μέθοδος, ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ ἐφαρμόζεται παντοῦ, ἔδειξαν πῶς δὲν ὑπάρχει μία “οἰκουμενικὴ μέθοδος”, πῶς πῶς πολὺ κάθε ἀντικείμενο καὶ κάθε προβληματισμὸς ἀπαιτοῦν μία ἰδιαίτερη μέθοδο. Ἐφόσον κάθε ἐπιστήμη θέτει τὸ ἀντικείμενό της ὡς ἀφετηρία καὶ τὸ σκοπὸν της κατὰ ἓνα τρόπο ποὺ μόνο γι' αὐτὴ τὴν ἴδια ἔχει κύρος, διακρίνονται οἱ μέθοδοι σὲ: γενικές, ἀναλυτικές, συνθετικές, φυσιογνωστικές, ἐπιστημονικές – πνευματικές, λογικές – μαθηματικές, στατιστικές, ψυχολογικές, ἱστορικές κ.λ.π. μεθόδους.

ΜΕΤΑΒΟΛΗ

Ἡ μεταλλαγὴ, ἢ μετάβαση ἀπὸ ἓνα ποιοτικὰ προσδιορισμένο εἶναι σ' ἓνα ποιοτικὰ ἀλλιώτικα προσδιορισμένο εἶναι. Ἡ μεταβολὴ καθορίζεται ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς ἔκτασης καὶ τὴν κατεύθυνση, τὴ διάρκεια καὶ τὴ ταχύτητα. Ἐνῶ τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἡρακλείτου χαρακτηρίζει ἡ σκέψη ὅτι δὲν ὑπάρχει καμία ἡρεμία καὶ καμία σταθερότητα, ἀλλὰ μόνο μία διαρκῆ ροή, μία αἰώνια κίνηση καὶ μεταμόρφωση, οἱ Ἐλεάτες θεω-

ροῦν τὴ μεταβολὴ ὡς ἀπάτη τῶν αἰσθησέων. Τὸ εἶναι εἶναι ἀναλλοίωτο. Ὁ Ἄναξαγόρας, ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Ἐπίκουρος ἀνάγουν τὴ μεταβολὴ στοὺς ποικίλους συνδυασμοὺς ἀναλλοίωτων σωματιδίων. Κατὰ τὸν Πλάτωνα τὰ αἰσθητὰ πράγματα βρίσκονται σὲ μία αἰώνια μεταβολή, ἐνῶ οἱ πρωταρχικὲς εἰκόνες τους, οἱ ἰδέες, εἶναι ἀναλλοίωτες. Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τρεῖς κατηγορίες μεταβολῆς (“κατὰ τὸ ποιόν”, “κατὰ τὸ ποσόν” καὶ “κατὰ τὸ πού – κατὰ τόπον”). Ἡ πρώτη εἶναι ἀναλλοίωτη, ἡ δευτέρα αὐξηση καὶ φθίση, ἡ τρίτη φορά. Ἡ ἔννοια τῆς μεταβολῆς ἀπόκτησε πάλι ἐνδιαφέρον καὶ σημασία μὲ τὴ θεωρία τῆς ἐξέλιξης (μέσα 18 αἰ.).

ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ

“Μετὰ τὰ φυσικὰ” εἶναι ὁ τίτλος τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ ἀρχικὰ ὀνομάζονταν “πρώτη φιλοσοφία”. Κλάδος τῆς φιλοσοφίας, ποὺ ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὴν προσπάθεια νὰ γίνῃ κατανοητὴ ἡ πραγματικότητα στὸ σύνολο τῶν φαινομένων τῆς ἀπὸ ἓνα πρῶτο αἷτιο. Ἐνῶ ἡ ὄντολογία ἀσχολεῖται μὲ τὸν ἀντικειμενικὸ καθορισμὸ τοῦ ὄντος, καὶ ὡς τὸ ἀληθινὸ ὄν θεωρεῖται στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης ὄχι τὸ ὑλικὸ ὄν ποῖ ὑπόκειται στὴ μεταβολή, ἀλλὰ τὸ πνευματικὸ καὶ θεϊκὸ εἶναι, στὴ μεταφυσικὴ ἐρευνᾶται αὐτὸ ποὺ βρίσκεται μετὰ τὴ φύση, ὡς κύρια οὐσία τῆς καὶ ἀρχὴ τῆς, τὸ ὑπερβατικὸ.

Ἔτσι ἡ μεταφυσικὴ ἐπιχειρεῖ νὰ διεισδύει ἐκεῖ ποὺ λείπει κάθε ἐμπειρικὸς ἔλεγχος. Κάθε γνώση ποὺ ἀναφέρεται πέρα ἀπὸ τὴ φύση ἢ τὰ φαινόμενα γιὰ τὴν ἐξήγησιν αὐτοῦ ποὺ κρύβεται πίσω ἀπ' αὐτὰ καὶ τὰ προσδιορίζει, ὅλες οἱ θεωρίες ποὺ ἔχουν ὡς ἀντικείμενο λογικὲς ἔννοιες ἢ ἰδέες (ψυχὴ, πρωταρχικὴ ἔννοια τοῦ κόσμου, ὑπαρξὴ θεοῦ) εἶναι μεταφυσικὴ. Ἡ βασικὴ μορφή τῆς εὐρωπαϊκῆς μεταφυσικῆς εἶναι ὁ ἰδεαλισμός. Ἐφόσον στὴ φιλοσοφικὴ θεώρησιν ἐρευνᾶται καὶ καθορίζεται ἡ οὐσία τοῦ ἀπόλυτου ὄντος (τὸ εἶδος, ἡ ἰδέα), ἡ μεταφυσικὴ εἶναι ἰδεαλιστικὴ καὶ ἡ ἱστορία τῆς στὴν οὐσία ἢ ἱστορία τοῦ ἰδεαλισμοῦ. Οἱ μεταφυσικοὶ διέπουν τὰ ἀντικείμενα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἔννοιες, τὴ φύσιν ἀκίνητη, στάσιμη καὶ ἀμετάβλητη καὶ τὴν πορεία τῆς ἐξέλιξης ὡς ἀπλή πορεία ποσοτικῆς ἀνάπτυξης.

ΜΗΔΕΝ

Ὡς μὴ εἶναι ἡ ἐννοιολογικὴ ἀρνησις τῆς ὑπαρξὸς γενικὰ τοῦ εἶναι (ἀπόλυτο μὴδὲν) ἢ μόνο ἰδιοτήτων τοῦ εἶναι (σχετικὸ μὴδὲν). Ἡ ἑβραϊκὴ — χριστιανικὴ κοσμολογία διδάσκει ὅτι ὁ θεὸς ἐπλασε ἀπὸ τὸ μὴδὲν τὸν κόσμον. Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Πλωτῖνος χαρακτηρίζουν τὴν ὕλη ὡς “μὴ ὄν”, ὁ δὲ Ἐγελος ταυτίζει τὸ εἶναι μὲ τὸ μὴδὲν καὶ ἐρμηνεύει ἀπ' αὐτὴ τὴ σύζευξιν τὴ διαλεκτικὴ ἐξέλιξιν ὄλων τῶν ὄντων. Στὸν Χάϊντεγκερ τὸ μὴδὲν εἶναι ἓνας τρόπος παρουσίας τοῦ ἴδιου τοῦ εἶναι ὅπως τὸ ἀν-

τιλαμβανόμεστε στὴν κατάστασιν τῆς ἀγωνίας, στὴν ὁποία ἐξαφανίζεται κάθε ὄν καὶ μαζί ἡ ἀσφάλεια ποὺ θρῖσκει ὁ ἄνθρωπος σ' αὐτό. Στὸν Σάρτρ τὸ μὴδὲν εἶναι ἡ τέλεια ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἀκαθοριστία, στὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος, ποὺ εἶναι φορέας τοῦ μὴδενός, ὀφείλει νὰ καθορίσει ἐλεύθερα τὸν ἑαυτό του.

ΜΗΔΕΝΙΣΜΟΣ (nihilismus)

Εἶναι ἡ ἀποψη τῆς ἀπόλυτης ἀρνησις. Ὁ θεωρητικὸς μὴδενισμὸς ἀρνεῖται τὴ δυνατὸτητα μιᾶς γνώσεως τῆς ἀλήθειας (ἀγνωστικισμός), ὁ ἠθικὸς τὶς ἀξίες καὶ τοὺς δεσμευτικοὺς ἠθικοὺς κανόνες, ὁ πολιτικὸς ὅποιαδήποτε κοινωνικὴ τάξιν, κάθε πολιτικὴ ἐξουσία (ἀναρχισμός). Πῶς πολὺ εἶναι ὁ μὴδενισμὸς ὅπως τὸν συναντοῦμε στὴ σημερινὴ ἐποχὴ, προπαντὸς μὲ τὴ μορφή τοῦ ὑπαρξιστικοῦ “ἠρωϊκοῦ μὴδενισμοῦ”, ριζοσπαστικὸς σκεπτικισμός, ἡ ἀντίδρασις ἐναντίον τοῦ δογματισμοῦ. Ὁ ὄρος μὴδενισμὸς διαδόθηκε γενικὰ μὲ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Τουργένιεφ “Πατέρα καὶ γιὸς”. Τὴ μεταφυσικὴ του σημασία πῆρε μὲ τὸν Ντοστογιέβσκι καὶ τὸν Νίτσε. Ὁ Νίτσε μὲ τὴ λέξιν μὴδενισμὸς χαρακτηρίζει τὸ φαινόμενο τοῦ ἀφανισμοῦ ὄλων τῶν ἀξιῶν τῆς παράδοσης, τὸ γεγονός πῶς δὲν ὑπάρχει τίποτε γιὰ τὸ ὁποῖο ἀξίζει νὰ ζοῦμε ἢ νὰ πεθαίνουμε, πῶς ὅλα εἶναι μάταια.

ΜΗΧΑΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ (mechanismus)

Ἡ θεωρία ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσει τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως

μέ τῇ βοήθειᾳ τῶν νόμων τῆς μηχανικῆς, σύμφωνα μέ τῇ σχέσῃ αἴτιο - ἀποτέλεσμα.

ΜΝΗΜΗ

Ἡ ἱκανότητα νά διατηροῦμε ἐντυπώσεις καί παραστάσεις ἀπό τὸ παρελθόν καί νά τίς ἀναπλάθουμε συνειρμικά, δηλαδή σέ σύνδεση μέ νεώτερα συναφή συνειδησιακά περιεχόμενα. Ἡ σημασία τῆς μνήμης εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε, ὅπου λείπει, ὅλες οἱ ἄλλες ἱκανότητές μας εἶναι στὸ μεγαλύτερο μέρος ἀχρηστες. Μολονότι δέχεται ἐντυπώσεις διὰ τῶν αἰσθήσεων, ὥστόσο δὲν ἐξαρτᾶται ἀπόλυτα ἀπ' αὐτές. Ὡς πνευματικὴ μνήμη ἔχει στενὴ σχέση μέ τὴ νοημοσύνη. Συμπληρώνει τὴν αἴσθησι μὲ τὴν ἱκανότητα ποὺ ἔχει νά διατηρεῖ μέσα στὴ συνείδηση ταξινομημένα τὰ περιεχόμενα μὴ αἰσθητῶν ἐνεργειῶν ποὺ συγκεντρώνει ὁ νοῦς καὶ ἔτσι κάνει δυνατὴ τὴ γνώση. Ἀναγνωρίζω κάτι ποὺ συναντῶ μέ τὸ νὰ τὸ ταυτίζω μέ κάτι ποὺ ἤδη πραγματικὰ ξέρω, ἐπειδὴ τὸ γνῶρισα κάποτε. Ἡ μνήμη εἶναι γενικὰ προϋπόθεσις γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη, γιὰτὶ μόνο μ' αὐτὴ φυλάσσονται οἱ θησαυροὶ τῆς πείρας. Λειτουργίες τῆς μνήμης εἶναι: ἡ ἐντύπωση καὶ διατήρησις, ἡ ἀνάπλασις, ἡ ἀναγνώρισις καὶ ὁ χρονικὸς προσδιορισμὸς τῶν ἀναμνήσεων.

ΜΟΙΡΟΛΑΤΡΕΙΑ

Ἡ πίστις ὅτι ἡ τυφλὴ μοῖρα (πεπρωμένο) κατευθύνει τὸ δίο τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὅτι ἡ τύχη τοῦ καθενὸς εἶ-

ναι ἐκ τῶν προτέρων καθορισμένη.

ΜΟΝΑΔΑ

Στὸν Τζιορντάνο Μπρούνο φυσικὸ καὶ μαζὶ ψυχικὸ στοιχεῖο τῆς πραγματικότητος. Στὴ μοναδολογία τοῦ Λάϊμπνιτς ἀναριθμητὲς "ἀρχικὲς δυνάμεις", ἐμφυχες οὐσίαι, ἀνεξάρτητες ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη, τίς ὅποιαι δημιούργησε ὁ θεὸς κατὰ τέτοιον τρόπο, ὥστε νά δημιουργεῖται μία "προκαθορισμένη ἁρμονία" (præstabilite harmonia). Κάθε μονάδα εἶναι ἓνας ζωντανὸς καθρέφτης τοῦ σύμπαντος. Στὴν κορυφὴ τῆς ἱεραρχίας θρῖσκεται ἡ θεία μονάδα. Οἱ ἄνθρωποι εἶναι μονάδες μέ κατώτερη καθαρότητα.

ΜΟΝΙΣΜΟΣ

Ἡ θεωρία ὅτι ὅλα τὰ ὄντα παράγονται ἀπὸ μία ἐνιαία οὐσία (πνεῦμα ἢ ὕλη). Ἀντίθετα πρὸς τὸ δυϊσμὸ καὶ τὴν πολυαρχία, ὁ μονισμὸς ἀρνεῖται τὴν ποικιλία τῶν φυσικῶν φαινομένων, τὴν ἀντίθεσις πνεύματος καὶ ὕλης καὶ παράγει ὅλα τὰ ὄντα κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο ἀπὸ μία ἀρχή. Ὁ πνευματοκρατικὸς μονισμὸς θεωρεῖ ὡς μοναδικὴ ἀρχὴ ὅλων τῶν φαινομένων τὸ καθαρὸ πνεῦμα, ὁ ὕλιστικὸς μονισμὸς τὴν ὕλη, ὁ ἐνεργητικὸς ὕλισμὸς (Ὄστβαλντ) τὴν ἐνεργεία.

ΜΟΝΟΘΕΙΣΜΟΣ

Ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία γιὰ τὸν ἓνα, προσωπικὸ, ὑπερκοσμικὸ θεὸ, ποὺ ἔπλασε τὸν κόσμον καὶ ἐπενεργεῖ σ' αὐτόν. Ὁ μονοθεῖσμὸς εἶναι

στενά συνδεδεμένος με την κοινωνική εξέλιξη, ιδιαίτερα με την εμφάνιση του θεσμού της βασιλείας, ή όποια γέννησε την ιδέα του ουράνιου βασιλιά. Αύστηρά μονοθεϊστική είναι ή εβραϊκή θρησκεία και ό Ίσλαμισμός, σέ πλατιά έννοια είναι επίσης και ό Χριστιανισμός (Τριάδα).

ΜΟΡΦΗ

Άρχικά ή έξωτερική μορφή, έπειτα και ή έσωτερική δομή ενός αντικειμένου, διαφορετική από την "άμορφη" ύλη του, τó περιεχόμενό του. Στόν Πλάτωνα ή μορφή είναι ταυτόσημη με την ιδέα (είδος, ιδέα), πού χαρακτηρίζει τó γενικό, αναλλοίωτο και πραγματικό όν, τó θείο πρότυπο των αισθητών πραγμάτων. Στήν Άριστοτελική μεταφυσική ή μορφή (είδος, μορφή, ουσία, παράδειγμα, τó τι ήν είναι, τó τι έστι) είναι ή δεύτερη βασική και μόνιμη ουσία των όντων και φαινομένων (causa formalis), ή όποια καθορίζει ακριβέστερα την πρώτη, την ύλη, στην όποια ένοικεί και την κάνει νά είναι αυτό πού είναι (έντελέχεια). Ποτέ δέν ύπάρχει μία ύλη δίχως μορφή και μία μορφή δίχως ύλη, περιεχόμενο. Στά όργανικά όντα ή μορφή είναι ό σκοπός και μαζί τó κινούν αίτιον (causa formalis και causa finalis). Αυτός ό ύλομορφισμός καλλιεργήθηκε και αναπτύχθηκε στό μεσαίωνα κυρίως από τούς σχολαστικούς. Κατά τόν Θωμά Άκινάτη από τή μορφή προέρχονται ή ουσία και ή ύπαρξη των πραγμάτων, ή ψυχή είναι μορφή τού σώματος

(forma substantielis corporis), όι πνευματικές ουσίες χωριστές μορφές και ό θεός καθαρή μορφή (actus purus). Στόν Κάντιο όι μορφές τής έποπτείας (χώρος και χρόνος) και τής νόησης (κατηγορίες) δέν είναι άντικειμενικές σχέσεις τού Είναι, αλλά άναγκαίοι όροι τής έμπειρίας και τής γνώσης πού βρίσκονται στό νού τού άνθρώπου. Στή μεταφυσική ψυχολογία ή ψυχή ίσχυει ώς πρώτη ουσία τού σώματος (είδητική καταβολή), πρώτη έντελέχεια, ή όποια όδηγεί ένα όργανικό φυσικό σώμα στό σκοπό του, (τελείωση). Στό διαλεκτικό ύλισμό ή μορφή είναι άδιάσπαστα ένωμένη με τó περιεχόμενο· είναι ό τρόπος πού συνδέει σ' ένα ένιαίο σύνολο όλα τά βασικά συστατικά στοιχεία των αντικειμένων και φαινομένων. Χωρίς τή μορφή είναι άδιανόητο και άνύπαρκτο τó περιεχόμενο. Η φιλοσοφική έννοια τής μορφής παίξει ένα σπουδαίο όρλο στην λογική, γνωσιολογία, όντολογία, ήθική, αισθητική, στην φιλοσοφία τής φύσης και τής ιστορίας.

ΜΟΡΦΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ

"Όλα όσα πρέπει νά προστεθοϋν στην άκατέργαστη ύλη για νά δημιουργηθεί ένα έργο τέχνης. Περιεχόμενο και μορφή είναι όι δύο διαφορετικές όψεις ενός έργου τέχνης, άδιάσπαστα συνδεδεμένες ή μία με την άλλη. Με τή μορφή γίνεται προσιτό και άποκτάει άξία τó έργο τέχνης. Με τή μορφή πού δίνει σ' ένα νόημα ό καλλιτέχνης προκαλείται ή

αίσθητική συγκίνηση και η αισθητική δίσωση του έργου. Για την προβολή, θεμελίωση και έκφραση του περιεχομένου ο καλλιτέχνης χρησιμοποιεί ειδικά τεχνικά έκφραστικά μέσα. Αυτά είναι το υλικό και το εργαλείο που δημιουργούν τη μορφή. Η μορφή οργανώνει το περιεχόμενο, συνδέει σ' ένα ενιαίο σύνολο τα ουσιαστικά στοιχεία του, τα οποία αφομοιώνουμε ως μία ένότητα. Για τη λογοτεχνία η γλώσσα είναι το μέσο για άνακοίνωση συναισθημάτων, σκέψεων σε μία αισθητά αντιληπτή μορφή. Η εικόνα είναι μία ιδιαίτερη συμπίκνωση του περιεχομένου, που δίνει στο λόγο όμορφιά, συγκινησιακή έκφραστικότητα, παραστατικότητα και έναργεια. Έκτός από τη γλώσσα, στοιχεία της μορφής είναι η σύνθεση, η ήθογραφική δομή, όλα τα έκφραστικά μέσα που συνθέτουν την καλλιτεχνική μορφή. Όλα τα στοιχεία της μορφής, όλα τα απεικονιστικά μέσα γίνονται αισθητικά αξιόλογα όταν προβάλλουν και ερμηνεύουν το συγκεκριμένο περιεχόμενο. Η μορφή στην ανώτερη βαθμίδα της δεν επενεργεί μόνο ως μορφή, αλλά και ως έκφραση πνευματικών και ψυχικών περιεχομένων. Σε κάθε είδος τέχνης (μουσική, ποίηση, χορός, αρχιτεκτονική, ζωγραφική, γλυπτική) τα απεικονιστικά μέσα συνδέονται με το περιεχόμενο. Χωρίς ένότητα περιεχομένου και μορφής δεν υπάρχει αισθητικά τέλειο έργο. Έργο τέχνης χωρίς νοηματικό περιεχόμενο είναι άδαιο, αντίστροφα, το

πιο σημαντικό έργο χωρίς την καλλιτεχνική επεξεργασία είναι αισθητικά άσημαντο.

ΜΟΡΦΩΣΗ

Ο βασικός προσανατολισμός του ανθρώπου με όλο του το Είναι (διάνοια, βούληση, συναίσθημα) προς τους παράγοντες που καθορίζουν τη ζωή του (κόσμος, φύση, κοινωνία) και η απόκτηση μίας σωστής και γνήσιας σχέσης μ' αυτούς. Για τη μόρφωση δηλαδή είναι απαραίτητες πλούσιες γνώσεις, σίγουρες δεξιότητες και ένα εδγενές φρόνημα. Άποφασιστική σημασία για τη μόρφωση δεν έχει το ποσόν των γνώσεων, αλλά η συγχώνευση τούτων με την προσωπικότητα. Το μορφωτικό ιδανικό είναι διαφορετικό σε κάθε πολιτισμό, έθνος, κοινωνική τάξη και υπόκειται σε ιστορικές μεταβολές.

ΜΠΕΧΑΒΙΟΡΙΣΜΟΣ

Άπο την αγγλική λέξη behaviour, διαγωγή, συμπεριφορά. Μία ψυχολογική κατεύθυνση, ή οποία παραμερίζει εντελώς την αυτοπαρατήρηση και ζητάει να ερμηνεύσει τα φαινόμενα της ψυχικής ζωής από τη συμπεριφορά των ζώων και των ανθρώπων, την οποία παρατηρεί και περιγράφει με ακρίβεια, δίχως να επιδιώκει την κατανόηση και ερμηνεία της εξέλιξης της ανθρώπινης συνείδησης. Είναι έτσι όχι μόνο "ψυχολογία χωρίς ψυχή", αλλά και "ψυχολογία δίχως συνείδηση". Κατά τον κύριο διαμορφωτή της θεωρίας Άμερικανό Ούάτσον, συνείδηση,

αίσθημα, αντίληψη, φαντασία μπορούν να παραλειφθούν στην περιγραφή της ανθρώπινης δραστηριότητας. Ο μπεχαβιορισμός θέλει να προβλέπει τη συμπεριφορά του ανθρώπου σε όρισμένες καταστάσεις και απ' αυτή να συνάγει κανόνες για την άγωγή και την ανθρώπινη συμβίωση.

ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ

Ἡ ἐπιστημονικὴ διερεῦνηση, περιγραφή καὶ ἐρμηνεία τοῦ μύθου καὶ τῆς ἱστορίας του. Οἱ φιλοσοφικοὶ μύθοι ποὺ συναντᾶμε στὸν Πλάτωνα δημιουργήθηκαν γιὰ νὰ ἐγχαράξουν στὸ νοῦ τῶν ἀμαθῶν καὶ ἀφελῶν μὲ τὴ θελκτικὴ μορφή τους μία ὑψηλὴ ἠθικὴ ἢ θρησκευτικὴ ἀλήθεια. Τὴν ἀρχὴ τῶν περισσότερων ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους μύθους πρέπει ν' ἀναζητήσουμε στὴν ἀδυναμία τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου νὰ ἐρμηνεύσει ἐπιστημονικὰ τὰ φαινόμενα τῆς φύσης καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ ἐκπληξή, ἡ γοητεία καὶ ὁ τρόμος ποὺ προκαλοῦσαν στὴ ψυχὴ του τὰ φυσικὰ φαινόμενα τὸν ἔκαναν νὰ πιστεύει ὅτι αὐτὰ ἦσαν ἔργα ὑπερφυσικῶν ὄντων. Ἔτσι δημιουργήθηκαν οἱ μύθοι γιὰ θεοὺς, ἥρωες κ.λ.π. ποὺ ἀποτελοῦν καλλιτεχνικοὺς θησαυροὺς τῆς ἀνθρωπότητος.

ΜΥΣΤΙΚΙΣΜΟΣ

Ἀπὸ τὸ ρ. μύω = κλείνω τὰ μάτια ἢ τὰ χεῖλη. Ἀρχικὰ χαρακτηρίζονται ὡς μυστικὲς οἱ θρησκευτικὲς ὀρ-

γανώσεις, στὶς ὁποῖες γίνονται δεκτοὶ καὶ μυσούνται μόνον οἱ ἐκλεκτοὶ· ἔπειτα ἡ προσπάθεια νὰ συλληφθεῖ τὸ ὑπεραισθητό, ὑπερβατικό, ἀπειρο ὄν καὶ ἔτσι νὰ γίνει κατορθωτὴ ἡ ὁμοίωση μὲ τὸν προσωπικὸ θεὸ (unio mystica, μυστικὴ ἔνωση) μὲ τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν κόσμω τῶν αἰσθήσεων καὶ τὴν κατάδυση τῆς ψυχῆς στὴ θεϊκὴ τῆς ἀρχῆ. Μυστικιστικὰ στοιχεῖα ὑπάρχουν σ' ὅλους τοὺς ὑψηλοὺς πολιτισμοὺς, στὴ φιλοσοφία, στὴ θρησκεία, στὰ διάφορα δόγματα καὶ στὶς μυστηριακὲς τελετὲς (στὸ μυσταγωγικὸ σύστημα Σάνκτιαμ τῶν Ἰνδῶν, στὰ Ἐλευσίνια μυστήρια τῶν Ἑλλήνων, στὴν Ἰουδαϊκὴ Κάθβαλα). Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ὑπῆρχαν μυστηριακὲς λατρεῖες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν ἑπτὰ σοφῶν, κύριοι ὡστόσο εἰσηγητὲς τοῦ μυστικισμοῦ εἶναι οἱ νεοπλατωνικοὶ. Ἡ ἐπιρροή τοῦ νεοπλατωνικοῦ μυστικισμοῦ στὸ Χριστιανισμὸ ἦταν τόσο μεγάλη, ὥστε πολὺς φορὲς κινδύνεψε τοῦτος ν' ἀρνηθεῖ τὸ δικὸ του χαρακτήρα. Σημαντικὲς γιὰ τὴ φιλοσοφία ἔγιναν οἱ μυστηριακὲς λατρεῖες τῶν Ὀρφικῶν, τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια, ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου, τῆς Ἰσιδος, τοῦ Μίθρα. Ἐπειδὴ πολλοὶ φιλόσοφοι ἀναφέρονται στὶς διδασκαλίαι τῶν μυστηρίων. Γενικὰ ὁ μυστικισμὸς εἶναι μία ἐκδήλωση κατὰ τοῦ ὀρθολογισμοῦ, τῆς νοησιαρχίας καὶ τοῦ δογματισμοῦ. Μυστικὲς ἀπόψεις ἔχουν εἰσχωρήσει στὴ σύγχρονη εὐρωπαϊκὴ φιλοσοφία.

N

ΝΟΗΣΙΑΡΧΙΑ (intellectualismus)

Ἐπικριτικός χαρακτηρισμός για τοὺς διανοούμενους, ποὺ δίνουν τὴν προτεραιότητα στὸν τιφλὸ γιὰ ἀξίες νοῦ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πίστη τους ὅτι ἡ νόηση εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὴ βούληση (intellectus voluntate superior) καὶ τὸ συναίσθημα ψυχικὴ δύναμη, ἡ πρωταρχικὴ αἰτία ὄλων τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ψυχῆς. Ἡ νοησιαρχία ἀντιπροσωπεύει στὴ γνωσιολογία τὸν ὀρθολογισμό, στὴν ἠθικὴ τὸ διδακτὸ τῶν ἀρετῶν.

ΝΟΜΟΙ ΤΗΣ ΝΟΗΣΗΣ

Λογικὲς ἀρχὲς τῆς ἔλλογης σκέψης, ποὺ ἀντανακλοῦν τὶς πιὸ βασικὲς προϋποθέσεις τῆς λειτουργίας τῆς διάνοιας. Ἐδραιώθηκαν στὴ νόηση κατὰ τὴ διάρκειά μακραιώνης πρακτικῆς τῶν ἀνθρώπων καὶ ὡς αὐτοφανεῖς, καθολικὲς καὶ ἀπόλυτες ἀρχὲς δὲ δέχονται οὔτε χρειάζονται τὴν ἀπόδειξη. Τέτοιες εἶναι οἱ ἑξῆς τέσσερες, τὶς ὁποῖες ὁ Ἄριστοτέλης κατατάσσει στὶς πρῶτες καὶ ἀναπόδεικτες ἀλήθειες: 1) Ἡ ἀρχὴ τῆς ταυτότητας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία στὴ διαδικασία τοῦ συλλογισμοῦ κάθε ἔννοια, κάθε κρίση, πρέπει νὰ εἶναι ταυτόσημη μὲ τὸν ἑαυτὸ τῆς. Νὰ χρησιμοποιοῦται μὲ μία μόνο καὶ τὴν ἴδια πάντοτε σημασία καὶ ν' ἀπαγορεύει στὴ νόηση νὰ ταυ-

τίζει ἔννοιες (κρίσεις) ποὺ ἔχουν διαφορετικὴ σημασία. Κατὰ τὸν Ἄριστοτέλη κάθε ἀληθινὸ πρέπει νὰ εἶναι ἀπόλυτα ἴσο μὲ τὸν ἑαυτὸ του. "Ὅταν σκέπτομαι καὶ λέω "δέντρο", δὲν ἐννοῶ τίποτα ἄλλο παρὰ μόνον αὐτὸ τὸ δέντρο, τὸ φυτὸ ποὺ ἔχει φύλλα, κορμὸ, ρίζες. Συμβολικὰ διατυπώνεται ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ὡς ἑξῆς: A εἶναι A , ἢ $A = \alpha + \beta + \gamma + \delta$, δηλαδή ἡ ἔννοια A εἶναι ἴση μὲ τὸ σύνολο τῶν γνωρισμάτων τῆς. 2) Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀντιφασίας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἀρνητικὴ ἔκφραση τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητας. Τὸ ἴδιο πράγμα εἶναι λογικὰ ἀδύνατο νὰ ὑπάρχει καὶ νὰ μὴν ὑπάρχει στὸν ἴδιο χρόνον καὶ κάτω ἀπὸ τὶς ἴδιες συνθήκες. Δύο κρίσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία ἀποδίδει ἕνα γνώρισμα σὲ μία ἔννοια ἐνῶ ἡ ἄλλη τὸ ἀρνεῖται, δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ οἱ δύο ἀληθινὲς ταυτόχρονα καὶ στὶς ἴδιες σχέσεις. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ σκέπτεται κανεὶς ὅτι ἕνα πράγμα εἶναι λευκὸ καὶ μὴ λευκὸ, ὅτι ὁ κόσμος ἔχει ἀρχὴ καὶ σύγχρονα δὲν ἔχει. Ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς προτάσεις μόνον ἡ μία μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθινή. 3) Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ τρίτου, ἡ τοῦ μέσου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἀπὸ δύο ἀντιφατικὰ ἀντίθετες ἔννοιες (κρίσεις), ποὺ ἀναφέρονται στὸ ἴδιο πράγμα, ὑποχρεωτικὰ ἡ μία ἀπ' αὐτὲς ἀληθεύει. Ὁ τύπος τῆς εἶναι: A ἢ εἶναι B ἢ δὲν

είναι Β. Ἀπὸ δύο δυνατὲς ἐκδοχὲς ὡς πρὸς τὸ ἴδιο πρᾶγμα ἀληθεύει μόνον ἢ μία, ἢ ἄλλη ψεύδεται. Κάτι ἐνδιάμεσο, μία τρίτη ἐκδοχὴ ἀποκλείεται. Π.χ. Ὁ Ἄρης κατοικεῖται ἢ δὲν κατοικεῖται. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ αὐτὴ ἀπορρέει τὸ αἴτημα: Ὅταν ἀπορρίπτουμε μία ἀπὸ τὶς ἀντιφατικὰς κρίσεις, δεχόμεστε τὴν ἄλλη. 4) Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀποχρῶντος (ἐπαρκοῦς λόγου), σύμφωνα με τὴν ὁποία κάθε κρίση μπορεῖ νὰ θεωρεῖται ἀληθινή μόνον ἐὰν ἔχει ἐπαρκὴ βάση, δηλαδὴ ὅταν ἡ ἀξιολογία τῆς ἐπαληθεύεται ἀπὸ κάποια ἄλλη προηγούμενη κρίση, πού ἔχει ἤδη ἀποδειχθεῖ ὡς ὀρθή. Ὅταν ἐξετάζουμε τὰ ὄντα καὶ τὰ φαινόμενα, τότε τὰ κατανοοῦμε, ὅταν ξέρομε τὴν αἰτία τους, τὸ δεσμὸ τους με τὰ προηγούμενα. Π.χ. ὁ ἐπίγειος παρατηρητὴς πρέπει νὰ ξέρει ὅτι οἱ ἐκλείψεις τῆς σελήνης συμβαίνουν ἐπειδὴ ἡ σκιά τῆς γῆς πέφτει πάνω της. Αὐτὸς ὁ λόγος εἶναι ἐπαρκής. Κάθε ἀπόφανση πρέπει νὰ στηρίζεται σ' ἕνα ἐπαρκὴ λόγο. Γνωρίζουμε με ἀκρίβεια κάτι ὅταν γνωρίζουμε με ἀκρίβεια καὶ τὴν αἰτία τῆς ὑπαρξῆς του. Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀποχρῶντος λόγου μοιᾶζει με τὸ νόμο τῆς αἰτιότητος, σύμφωνα με τὸν ὁποῖο τὰ ὄντα καὶ τὰ φαινόμενα τῆς φύσης συνδέονται ὡς αἴτιο - ἀποτέλεσμα, ὡστόσο στὴ νόηση εἶναι διαφορετικὴ ἢ σχέση γνωστικοῦ λόγου καὶ ἀκολουθίας. Τὸ αἴτιο παράγει τὸ ἀποτέλεσμα, ἐνῶ ὁ γνωστικὸς λόγος συμπληρώ-

νει τὴν ἀκολουθία, ἐγγυᾶται τὴν ἀλήθειά της.

ΝΟΜΟΤΕΛΕΙΑ

Ἡ ἀναγκαῖα ἀντικειμενικὴ σχέση ἀνάμεσα στὰ φυσικὰ ἢ κοινωνικὰ φαινόμενα, ἀνάμεσα στὴν αἰτία καὶ στὸ ἀποτέλεσμα.

ΝΟΥΣ

Συνώνυμο με τὴ νόηση, τὴ διάνοια, τὸ λόγο, τὴ φρόνηση, τὸ πνεῦμα. Σ' ἀντίθεση πρὸς τὴν αἴσθηση καὶ τὴν ἐνόραση, ὁ νοῦς προσδιορίζει ἕνα σύνολο λογικῶν ἐνεργειῶν, δηλώνει τὴν ἱκανότητα τῆς ἀνώτερης ἀνθρώπινης γνώσης νὰ συλλαμβάνει πνευματικὰ τὴν οὐσία τῆς πραγματικότητος καὶ τὶς συναρτήσεις της με τὴ συνειδητὴ συσχέτιση τῶν διαφορῶν παραστάσεων ὡς τμημάτων μιᾶς γενικότερης ἰδέας, ἢ ὁποία τὶς συνδέει σὲ ἐνιαῖο σύνολο. Γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα ὁ νοῦς εἶναι ἡ ἀρχὴ τῶν ὄντων, ἡ πρωταρχικὴ δύναμη πού δημιούργησε τὴν τάξη τοῦ κόσμου. Στὸν Ἀριστοτέλη νοῦς εἶναι τὸ ἀθάνατο καὶ ἀνώλεθρο στοιχεῖο τῆς θνητῆς ψυχῆς, τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπ' ἔξω ("θύραθεν"), ἀπὸ μία ἀνώτερη δύναμη, τὸ θεό.

ΝΤΕΙΣΜΟΣ

Ἀπὸ τὴ λατινικὴ λέξη *deus*, θεός. Ἡ θεωρία πού διδάσκει ὅτι ὑπάρχει ἕνας θεὸς ὡς πρωταρχικὴ αἰτία τοῦ κόσμου, ὡστόσο μετὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου δὲν ἐπεμβαίνει στὴ λειτουργία του οὔτε ὡς θαῦμα οὔτε με ἄποστολὴ τοῦ γιου του στὴ γῆ.

ΟΛΟΚΡΑΤΙΑ (universalismus)

Κοινωνιολογική διδασκαλία, που υποστηρίζει ότι το υπερατομικό σύνολο έχει την προτεραιότητα απέναντι στο μεμονωμένο, το ατομικό. 'Ως όλοκρατία χαρακτηρίζεται και η ηθική διδασκαλία, που θεωρεί ως υποκείμενο των ηθικών ενεργειών όχι το άτομο, αλλά την ομάδα (έθνος, πολιτεία, ανθρωπότητα). 'Υπέροχοι αυτής της θεωρίας, που τη διατυπώνει ο καθένας διαφορετικά στο φιλοσοφικό του σύστημα, είναι: Βάκων, Λόκ, Έγκελς, Βούντ κ.ά.

ΟΛΟΤΗΤΑΣ ΕΝΝΟΙΑ

'Η ψυχολογική διδασκαλία κατά την οποία ο ζωντανός οργανισμός δεν αποτελείται από μέρη, που είναι όπως τα μέρη της άψυχης φύσης το ένα δίπλα στο άλλο, άλλ' ότι είναι ένα σύνολο που διέπεται από μία οργανική αρχή, ή οποία συνδέει οργανικά ως ιδέα τα μέρη και οδηγεί στη συντέλεση της μορφής του όλου. Με τη θεώρηση της πρωταρχικής δομής και συνάρτησης των πραγμάτων είναι δυνατό να ερμηνευτούν οι ιδιότητες των μεμονωμένων μερών ως γενική επενέργεια ενός πράγματος· γιατί το μεμονωμένο, το "μέρος", μπορούμε να το καταλάβουμε μόνον από το όλο. το όλο ωστόσο είναι, όπως ήδη δίδαξε ο 'Αριστοτέλης, περισσότερο από το σύνολο των

μερών του. Το όλο δεν είναι σύνθεση μερών· σ' αυτό διακρίνουμε μόνο μέρη, σε καθένα από τα όποια βρίσκεται και επενεργεί το όλο (οργανισμός). 'Ιδιαίτερα η νεώτερη ψυχολογία επιχειρεί να εξηγήσει τα μεμονωμένα ψυχικά γεγονότα ως μέρη ενός ζωντανού συνολικού γεγονότος, που αναλύεται και διαρθρώνεται εκ των υστέρων. Στη σύγχρονη βιολογία χρησιμοποιείται ο όρος "σύνολο του οργανισμού" με την έννοια ότι όλα τα γεγονότα κατευθύνονται σ' έναν ορισμένο σκοπό (έντελέχεια, τελεολογία).

ΟΝΟΜΑΤΟΚΡΑΤΙΑ (nominalismus)

*Η βασική μεσαιωνική φιλοσοφική κατεύθυνση, σύμφωνα με την οποία οι γενικές έννοιες της νόησης (universalia) είναι υποκειμενικά πλάσματα της συνείδησης. άπλά γλωσσικά ονόματα (nomina), που χρησιμεύουν ως σημεία για τα πράγματα και τις ιδιότητές τους. Πραγματικά είναι τα συγκεκριμένα μεμονωμένα πράγματα, ενώ οι γενικές έννοιες δε δηλώνουν κάτι αντικειμενικά πραγματικό. Είναι κενές λέξεις για μία "κίνηση αέρα που παράγεται με τη γλώσσα". 'Η γενική έννοια "άνθρωπος" δεν υπάρχει. 'Ο άνθρωπος δεν είναι παρά όνομα, που δηλώνει κάθε μεμονωμένο άνθρωπο, τις κοινές σ' όλους

τούς ανθρώπους ιδιότητες. Ἡ ονοματοκρατία με τὴ σύνδεση τῆς γνώσης με τὴν ἐμπειρία εἶναι ἡ πρώτη ἔκφραση ὕλισμου στὸ μεσαίωνα, ποὺ προώθησε τὴν ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Κύριος ἰδρυτὴς τῆς ονοματοκρατίας εἶναι ὁ Ροσκελλίνος. Μεταφυσικὰ – θρησκευτικὰ θεμελίωσε τὴν ονοματοκρατία ὁ Γουλιέλμος Ὁκκαμ. Στους νεώτερους χρόνους ἡ ονοματοκρατία μεταβλήθηκε σὲ αἰσθησιοκρατία καὶ ἐμπειριοκρατία.

ΟΝΤΟΛΟΓΙΑ

Ἡ θεωρία γιὰ τὸ ὄν, ἡ θεώρηση αὐτοῦ ποὺ ὑπάρχει καθαυτὸ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου. Τοῦτο, ὡς ἐκ τῶν προτέρων πρῶτο, εἶναι αἷτιο κάθε ὄντος καὶ κάθε νόησης. Πρῶτος ὁ Παρμενίδης ὑποστήριξε τὴν ἐνότητα τοῦ ὄντος, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀγέννητο, ἀνώλεθρο, μονογενές, ἀπειρο καὶ ἀδιαιρέτο. Τὸ ὄν ὡς ὄν εἶναι, ἐφόσον ἔχει μία γενικὴ φύση ποὺ παρουσιάζεται σ' ὅλα τὰ ὄντα, τὸ σπουδαῖο θέμα ποὺ πραγματεύεται ὁ Ἀριστοτέλης στὴν "πρῶτη φιλοσοφία" του, ἡ ὁποία ἀργότερα ὀνομάστηκε μεταφυσικὴ. Στὸν Ἀριστοτέλη ἡ θεώρηση τοῦ ὄντος εἶναι συνδεδεμένη με τὴ θεώρηση τοῦ ὑψίστου ὄντος, αὐτοῦ ποὺ ὁ Πλάτων χαρακτήρισε ὡς "ὄντως ὄν". Στὴ μεταφυσικὴ του ὁ Ἀριστοτέλης ἐρευνᾷ τις τέσσερες πρῶτες αἰτίες τῆς γένεσης καὶ μεταβολῆς τῶν ὄντων, ποὺ εἶναι κοινές σὲ κάθε ὄν. Τὴν πρώτη ἀπ' αὐτές, τὴ μορφή ἢ τὸ εἶδος, βάζει στὴ θέση

τῆς πλατωνικῆς ἰδέας καὶ καταπολεμᾷ τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ ἰδέα – οὐσία ὑπάρχει καθαυτὴ (τὸ ὄντως ὄν), χωριστὰ ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα μεμονωμένα πράγματα, ποὺ εἶναι δημιουργήματά της καὶ γίνονται ἀντιληπτὰ με τὶς αἰσθήσεις. Θὰ ἦταν, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, σὰν νὰ λέγαμε ὅτι ἡ σάρκα καὶ τὰ ὀστά, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ ἄτομο, εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ ἄτομο, ἢ ὅτι τὰ τοῦβλα, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ σπίτι εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι. Ὁ κόσμος δὲν χωρίζεται σὲ αἰσθητὸ καὶ πνευματικὸ, ἀλλὰ εἶναι μία ἐνότητα μορφῆς καὶ ὕλης. Ἡ ὕλη ἐνοικεῖ στὸ εἶδος. Ἡ ἰδέα ὡς "ἐν παρὰ τὰ πολλὰ" δὲν ὑπάρχει. Ἡ ὄντολογία, ποὺ ἐγινε γιὰ πρώτη φορὰ διὰ τοῦ Βόλφ συστατικὸ στοιχεῖο τῆς γενικῆς φιλοσοφικῆς ὀρολογίας, εἶναι κατὰ τὸν Κάντιο ἓνα σύστημα λογικῶν ἐνοειῶν καὶ βασικῶν ἀρχῶν ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἀντικείμενα καὶ ὡς ὑπερβατικὴ φιλοσοφία δίνει τοὺς ὄρους καὶ τὰ πρῶτα στοιχεῖα ὄλων τῶν γνώσεων ἐκ τῶν προτέρων. Ἡ νέα ὄντολογία ἀποδίδει στὸ πνεῦμα πραγματικὴ ὑπαρξὴ καὶ ζητᾷ νὰ συσχετίσει τὸ αὐτόνομο εἶναι τοῦ πνεύματος καὶ τὴ δραστηριότητά του με τὸ αὐτόνομο εἶναι τοῦ ὑπόλοιπου κόσμου.

ΟΝΤΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Θεολογικὴ – φιλοσοφικὴ κίνηση, ποὺ ἦταν πολὺ διαδεδομένη στοὺς καθολικοὺς κύκλους τοῦ 19 αἰ. Ὁ ὄντολογισμὸς συνδυάζει Πλατωνικὲς, Καντιανὲς καὶ Ἐγγελιανὲς ἰδέες καὶ ἔχει σὰν ὑπέρτατο ἀξίωμα ὅτι

ὁ θεὸς εἶναι τὸ "πρῶτο ὄντολογικὸ" (primum ontologicum) καὶ συνάμα τὸ πρῶτο λογικόν. Ὁ θεὸς ἀναγνωρίζεται μὲ τὴν ἐνοραματικὴν ἰδέαν τοῦ νοῦ, ὡς ἡ πρωταρχικὴ εἰκόνα δλων τῶν ἰδεῶν καὶ ἀπ' αὐτόν, ὡς τὸ φυσικὸ φῶς τοῦ νοῦ, πρέπει νὰ ξεκινάει κάθε γνώση τῆς οὐσίας τῶν ὄντων. Ὁ ὄντολογισμὸς ἦταν διαδεδομένος στὴν καθολικὴ σκέψη τοῦ 19 αἰ.

ΟΠΠΟΡΤΟΥΝΙΣΜΟΣ (καιροσκοπισμὸς)

Οἱ φιλοσοφικὲς καὶ κοινωνιολογικὲς ἰδέες τῶν ὀππορτουμιστῶν εἶναι: ἡ ἔλλειψη ἀρχῶν, ἡ προθυμία προσαρμογῆς σὲ κάθε κατάσταση κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ μπορεῖ ν' ἀνταποκρίνεται κανεὶς στὶς ἀπαιτήσεις τῆς μὲ τὴν ἐλάχιστη κατανάληση ἐνέργειας. Ὁ ὀππορτουμιστῆς ὑποστηρίζει ἀνεπιφύλακτα τὰ κάθε φορὰ τετελεσμένα γεγονότα καὶ τυχοδιωκτικὲς ἀπόψεις. Ὁ ἀριστερὸς ὀππορτουμιστῆς ἀποκρούει τὰ ἐπαναστατικὰ μέσα στοὺς ταξικοὺς ἀγῶνες καὶ παίρνει ἀντιμαρξιστικὴν στάση στὰ ἐπαναστατικὰ κόμματα.

ΟΡΓΑΝΟΚΡΑΤΙΑ (instrumentalism)

Ἡ θεωρία ποὺ ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὸν Ἀμερικανὸ Ντιούϊ πάνω στὴ φιλοσοφικὴ βάση τοῦ πραγματισμοῦ. Κατὰ τὴν ὀργανοκρατία εὐφυΐα καὶ λογικὴ, ὅλες οἱ ἐπιστημονικὲς θεωρίες εἶναι μέσα ("ὄργανα", "κλειδιά εὐκολίας", "ὁδηγοὶ δράσης") προσαρμογῆς σὲ ἐναλλασσόμενες συνθήκες, ἢ ἀλήθεια

"χρήσιμη ὑπόθεση" καὶ ἡ ἠθικότητά μέσο γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων τῆς ζωῆς, ὁ κόσμος ἓνα χάος ποὺ ταξινομεῖται ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση. Ἡ ὀργανοκρατία δὲν ἀναγνωρίζει τὴν ὕλη ὡς ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, οὔτε τοὺς ἀντικειμενικοὺς νόμους τῆς φύσης καὶ τῆς κοινωνίας, τὴν αἰτιατὴ σχέση τῶν φαινομένων.

ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΣ (rationalismus)

Σὲ γενικὴ ἔννοια, τὸ σύνολο τῶν φιλοσοφικῶν κατευθύνσεων, ποὺ κατὰ κάποιον τρόπο δέχονται ὡς μοναδικὴ οὐσία τῆς πραγματικότητος, πηγὴ καὶ κριτήριον τῆς γνώσεως, τὴ λογικὴ σκέψη ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ δύναμη τοῦ νοῦ, τὴν ἀντιληπτικὴ ἰκανότητα τῆς αἰσθήσεως (sensatio) διαμέσου τοῦ ὀρθοῦ λόγου (ratio). Ἡ ὀρθολογιστικὴ θεωρία ἐκφράζεται τυπικὰ στὸν ὀρισμὸ τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅτι ὁ ἀνθρώπος εἶναι ἓνα "ζῶον λόγον ἔχον". Σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ ὀρθολογισμοῦ, ἡ λογικὴ σκέψη ἀποτελεῖ τὴν κυρίως λογικὴ, ἢ σαφήνεια καὶ ἡ ἐνάργεια τῶν παραστάσεων τὸ κριτήριον τῆς ἀλήθειας. Τὰ λογικὰ ἀξιώματα τῆς γνώσεως καὶ οἱ κατηγορίαι, οἱ ἔννοιαι, οἱ κρίσεις καὶ οἱ συλλογισμοὶ δὲν κατάγονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ἀλλὰ ὑπάρχουν σὲ μᾶς ἐκ τῶν προτέρων (a priori). Εἶναι ἀναμφισβήτητες μεταφυσικὲς ἀρχαί. αἰώνιαι ἐμφυτεῖς ἰδέαι (μπρὸς ἀπὸ κάθε ἐμπειρία). Ὅχι μόνον δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ἀλλὰ, ἀντίθετα,

δεσπόζουν στην έμπειρία και τακτοποιούν τὰ πολλαπλά δεδομένα της. Κατὰ τὸν Σπινόζα οἱ έμπειρικὲς γνώσεις εἶναι ἀβέβαιες, ἀναπόδεικτες καὶ συγκεχυμένες, ἐνῶ ἡ λογικὴ μᾶς δίνει ἀναγκαῖες καὶ ἀuthεντικὲς γνώσεις. Ὁ ὀρθολογισμὸς μπορεῖ ὥστόσο νὰ κατανοηθεῖ καὶ μ' ἓνα ἄλλο πνεῦμα, ὡς μία θεωρία ποῦ ἔχει ἀκλόνητη ἐμπιστοσύνη στὴ λογικὴ καὶ ποῦ πιστεύει στὴν πλούσια δύναμη τῆς φυσικῆς γνώσης. Ἀποκρούει κάθε ἀνάμιξη αἰσθήματος, παραδόσης ἢ μίας ἀποκάλυψης στὴν περιοχὴ τῆς γνώσης. Ὁ ὀρθολογισμὸς μ' αὐτὸ τὸ γενικὸ πνεῦμα εἶναι κύριο χαρακτηριστικὸ κάθε διαφωτισμοῦ. Εἶναι ἀντίθετος πρὸς ὄλες τὶς μορφὲς τοῦ ἀγνωστικισμοῦ, μυστικισμοῦ, ἀποκρυφισμοῦ, παραδοσιοκρατίας καὶ γενικὰ στὸ σύστημά του δὲν ὑπάρχει χῶρος γιὰ τὴ μεταφυσικὴ. Ὁ ἄνθρωπος ρυθμίζει τὴ ζωὴ του σ' ὄλες τὶς ἐκδηλώσεις της μὲ τέτοια κριτήρια, ποῦ τὸ ἀπόλυτο κύρος τους τὸ ἔχει ὁ ἴδιος ἀποκτήσει μὲ τὸ δικό του στοχασμὸ. Στὴν ἐποχὴ τοῦ ὀρθολογισμοῦ γεννήθηκε ἡ νέα ἔννοια τῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποία ταυτίζεται μὲ τὰ μαθηματικὰ καὶ τὶς φυσικὲς ἐπιστήμες. Ὁ κύριος ὀρθολογισμὸς, ὁ ὑποκειμενικός, συστηματοποιήθηκε στὸ 17 καὶ 18 αἰ. ἀπὸ τοὺς: Καρτέσιο, Σπινόζα, Λαίμπνιτς, Βόλφ, Πασκάλ. Ὁ Καρτέσιος θεμελίωσε τὸν ὀρθολογισμὸ μὲ τὴ βαρυσήμαντη πρόταση "σκέπτομαι, ἄρα ὑπάρχω" (cogito, ergo sum), μὲ τὴν εἰσαγωγή ὡς κριτηρίων τῆς ἀλήθειας τὶς ἑναρ-

γεί παραστάσεις καὶ μὲ τὸν ψυχολογικὸ παραλληλισμὸ.

ΟΡΙΣΜΟΣ

Ἡ διευκρίνιση μίας ἔννοιας μὲ τὴν ἀκριβὴ καὶ τέλεια ἀπόδοση σ' αὐτὴ τὸν οὐσιωδῶν γνωρισμάτων της. Δηλαδή μὲ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν γνωρισμάτων της. Μία ἔννοια εἶναι λογικὴ ἔννοια μόνον ὅταν μπορεῖ νὰ ὀρίζεται. Ἡ συνάρτησή της μὲ ἄλλες ἔννοιες εἶναι ἡ σπουδαιότερη ἰδιότητα ποῦ τὴν κάνει λογικὴ ἔννοια. Κάθε λογικὴ ἔννοια ἀνήκει σ' ἓνα ἐννοιολογικὸ σύστημα καὶ ἀπὸ τὴ δομὴ αὐτοῦ τοῦ συστήματος ἀποκτᾶ τὴ λογικὴ σημασία της. Ἀπὸ τὶς ἔννοιες μποροῦν νὰ ὀρίζονται μόνον αὐτὲς ποῦ ἔχουν περισσότερα ἀπὸ ἓνα γνωρίσματα. Ἐνας πλήρης ὀρισμὸς εἶναι δύσκολος ὅταν ἡ ὀριστέα ἔννοια εἶναι μία ἐμπειρικὴ ἢ μεταφυσικὴ ἔννοια. Ὁ ὀρισμὸς τῶν ἐμπειρικῶν ἔννοιῶν εἶναι δύσκολος, ἐπειδὴ ἡ γνώση ἐκείνων τῶν γεγονότων ἢ ἀντικειμένων, ποῦ εἶναι φορεῖς τῆς ὀριστέας ἔννοιας, εἶναι ἀτελής ἢ ἐλλιπής. Οἱ ὀρισμοὶ χωρίζονται: 1) σὲ ἀ ν α λ υ τ ι κ ο ῦ ς, ὅταν παραθέτουμε μὲ ἀναλυτικὸ τρόπο στὴν ὀριστέα ἔννοια τὰ οὐσιώδη γνωρίσματά της, ὅταν δηλ. ὁ ὀρισμὸς δείχνει τὴν οὐσία της μὲ ἀνάλυση τοῦ δάθους της. 2) σὲ σ υ ν θ ε τ ι κ ο ῦ ς, ὅταν ἀπὸ ἀπλὲς ἔννοιες ἀπαρτιζουμε μία συνθετότερη. Ὁ ν ο μ α τ ι κ ὸ ς λέγεται ὁ ὀρισμὸς ποῦ ἐξηγεῖ τὴ σημασία μίας ἑκφρασης μὲ ἰσοδύνα-

μες κοινόχρηστες λέξεις – έννοιες χωρίς ν' άποσαφηνίζεται τὸ πραγματικό περιεχόμενό της. Οί σπουδαιότεροι κανόνες τοῦ ὀρισμοῦ εἶναι: α) ν' ἀναφέρεται σ' ὄλο τὸ πλάτος τῆς ὀριζόμενης ἔννοιας (νὰ μὴν εἶναι οὔτε εὐρύτερος οὔτε στενότερος), β) νὰ εἶναι θετικός (νὰ λέει τι εἶναι τὸ ἀντικείμενο, ὄχι τι δὲν εἶναι), γ) τὸ ὀρίζον νὰ εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ὀριζόμενο (νὰ μὴ ὀρίζεται τὸ ἴδιο διὰ τοῦ ἰδίου, *idem per idem*), δ) νὰ μὴν ὀρίζει μὲ ἀσαφείς, συμβολικὲς ἢ διαφορούμενες ἔννοιες.

ΟΡΜΗ

Ἡ χαρακτηριστικὴ στῆ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ ζῶων σωματικὴ – ψυχικὴ τάση (π.χ. ἡ ὄρμη πρὸς διατήρηση τοῦ ἀτόμου, ἡ ὄρμη πρὸς διατήρηση τοῦ εἶδους, ἡ ὄρμη πρὸς κίνηση), ποῦ δὲν εἶναι οὔτε ἀπλῆ ἀνακλαστικὴ οὔτε συνειδητῆ βουλευτικὴ ἐνέργεια, ἀλλὰ πιδ πολὺ ἀποβλέπει στὴν ἄμεση ἱκανοποίηση ζωτικῶν ἀναγκῶν. Ἡ ὄρμη καθοδηγεῖται ἀπὸ τὸ ἐνστικτο, ὥστόσο στὸν ἀνθρώπο κατευθύνεται ἀπὸ τὴ βούληση-ἢ ἱκανοποίηση τῶν ὀρμῶν συνδέεται πάντοτε μὲ τὸ συναίσθημα καὶ τὴν ἀψιθυμία, ἰδιαίτερα μὲ τὴν εὐχαρίστηση ἢ δυσαρέσκεια. Ὁ Σέλερ καὶ ὁ Κλάγκες θεωροῦν τὶς ὀρμὲς ὡς ἀντίθετες πρὸς τὸ πνεῦμα, οἱ ψυχαναλυτικὲς σχολῆς (Φρόυντ, Γιούγκ, Ἀντλερ) ὡς τὸ μοναδικὸ θεμέλιο πάνω στὸ ὄποιο οἰκοδομεῖται ἡ πνευματικὴ ζωὴ. Ὁ καθορισμὸς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὀρμῶν στὴν ψυχολογία, ἢ διαίρεσή τους καὶ ἡ ἀναγωγή τους σὲ ὀρισμένους θεμελι-

ώδεις ὀρμὲς (σεξουαλικὲς ὀρμὲς, ὀρμὲς αὐτοσυντήρησης κ.ἄ) γίνεται κατὰ πολὺ διαφορετικὸς τρόπους.

ΟΡΟΚΡΑΤΙΑ (conditionalismus)

Ἡ φιλοσοφικὴ ἀντίληψη ἢ ὀποία ἀντικαθιστᾶ τὴν ἔννοια τῆς αἰτίας μὲ τὴν ἔννοια τοῦ συνόλου ὄρων. Μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε ἕνα φαινόμενο ὄταν καθορίσουμε ἀκριβῶς τὸ σύνολο τῶν ὄρων ἀπὸ τοὺς ὀποίους ἐξαρτᾶται.

ΟΥΣΙΑ

Φιλοσοφικά, τὸ σταθερὸ ὑποστήριγμα ("ὑποκείμενον") τῶν μεταβλητῶν ἰδιοτήτων τῶν πραγμάτων, τῶν φαινομένων* αὐτὸ ποῦ ὑπάρχει καθαυτό, ὄχι δι' ἐνὸς ἄλλου ἢ σ' ἕνα ἄλλο. Ὡς ἡ βάση κάθε ὄντος, ποῦ ἀποκτᾶμε μὲ ἀφαίρεση, ἢ οὐσία παίζει μεγάλο ρόλο στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, κυρίως στὸν Ἀριστοτέλη καὶ ἔπειτα στοὺς σχολαστικούς, στὸν Καρτέσιο καὶ στὸν Σπινόζα. Ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει οὐσία πρώτη τὸ ἄτομο ("ἔστι δ' οὐσία τὸ ὑποκείμενον"). Ὁ Καρτέσιος ἀναγνώρισε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη οὐσία (θεὸς), ἀκόμη δύο ἄλλες ἀνεξάρτητες τὴ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη οὐσίες, δημιουργημένες ἀπὸ τὸ θεό: τὴν ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα. Ὁ Σπινόζα δέχεται μόνον μίαν ἀπειρη οὐσία (τὸ θεό), ὁ Χόμπς, Λόκ, ὁ Κοντιγιὰκ δὲν παραδέχονται ὅτι ὑπάρχει μία ἐνότητα ἰδιοτήτων μέσα στὰ πράγματα. Ὁ ἀγνωστικισμὸς (Χιούμ, Κάντιος, κ.ἄ) πιστεύει πὼς μόνον τὶς ἰδιότητες τῶν πραγμάτων μποροῦμε νὰ γνωρίσουμε, ὄχι τὴν οὐσία τους. Στὶς "ἀναλογίαις τῆς ἐπιστήμης" ἀνήκει κατὰ

τὸν Κάντιο ἡ πρόταση: "σὲ κάθε μεταβολῇ τῶν φαινομένων παραμένει ἡ οὐσία καὶ ἡ ποσότης τῆς ἰδίας· οὔτε μεγαλώνει στὴ φύση οὔτε μι-

κραίνει". Γιὰ τὶς μοντέρνες φυσικὲς ἐπιστῆμες ἡ οὐσία εἶναι ἕνας τυπικὸς ὅρος μὲ τὴ σημασία: φορέας τῶν φαινομένων.

II

ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ

Στὸν Ἡράκλειτο ἡ συνεχῆς ἀνανέωση ὄλων τῶν ὄντων μὲ τὸ πρωταρχικὸ πῦρ· στοὺς Πυθαγόρειους καὶ στοὺς Στωϊκοὺς ἡ αἰώνια περιοδικὴ ἐπιστροφή ὄλων τῶν πραγμάτων· ἀκόμη καὶ τῆς ψυχῆς ("ἡ λογικὴ ψυχὴ εἰς τὴν ἀπειρίαν τοῦ αἰῶνος ἐκτείνεται, καὶ τὴν περιοδικὴν παλιγγενεσίαν τῶν ὄλων περιλαμβάνει")· στὸ χριστιανισμὸ ἡ ἀναγέννησις τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ βάπτισμα· στὸ Δαρβίνο ἡ ἐπανάληψις ἱστορικοφυλετικῶν καταστάσεων κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ σπέρματος.

ΠΑΝΕΝΘΕΙΣΜΟΣ

Πάν ἐν θεῷ, ἓνα κράμα θεϊσμοῦ καὶ πανθεϊσμοῦ. Κατὰ τὸν πανενθεϊσμὸ τὸ σύμπαν στηρίζεται στὸ θεό, ὁ κόσμος εἶναι ἓνας τρόπος παρουσίας τοῦ θεοῦ. Ὅλαδοί του εἶναι: Πλωτίνος, Σλαϊερμάχερ, Μάλεμπρανς, Κράουσε κ.ά.

ΠΑΝΘΕΙΣΜΟΣ

(Πάν θεός), φιλοσοφικὴ κατεύθυνσις ποὺ δέχεται ὅτι τὸ σύμπαν, ἡ φύσις εἶναι θεός (θρησκευτικὸς νατουραλισμός). Ἔτσι μὲ τὴν παραδοχὴ μιᾶς θείας οὐσίας ὁ πανθεϊσμός ἀρνείται τὴν ὑπερβατικὴν ἔννοια τοῦ θεοῦ (καὶ τὴν προσωπικότητά του) καὶ τὴν ἀυθυπαρξίαν τῶν ὄντων. Ὁ θεομονιστικὸς πανθεϊσμός ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ ἴδιος ὁ θεός εἶναι πραγ-

ματικὸς καὶ ὁ κόσμος τρόπος ἐκδήλωσης τῆς θείας οὐσίας, καμία καθαρὴ οὐσία. Ὁ φυσιομονιστικὸς πανθεϊσμός (Χόλμπαχ, Ντιντερό, Χαϊκελ, Ὅστβαλντ, Ταϊν) ἀρνείται γενικὰ τὴν ὑπαρξιν ἑνὸς ὑπερατομικοῦ ὄντος· μόνον ἡ φύσις ὑπάρχει, ποὺ τὴν ὀνομάζει θεό. Κατὰ τὸν Σπινόζα δημιουργὸς τοῦ κόσμου εἶναι ἡ ἴδια ἡ φύσις, μία οὐσία ποὺ ὑπάρχει ἀφ' ἑαυτῆς καὶ νοεῖται δι' ἑαυτῆς, ταυτόσημη μὲ τὸ θεὸ ("αἰτία τοῦ ἑαυτοῦ τῆς"). Αἰώνια καὶ ἀπειρη κλείνει μέσα τῆς τῆ δικῆς τῆς ὑπαρξιν καὶ τὴν ὑπαρξιν ὄλων τῶν πραγμάτων (φύσις δημιουργός, φύσις δημιουργημένη).

ΠΑΝΛΟΓΙΣΜΟΣ

Φιλοσοφικὸ δόγμα, ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ λόγος (ἰδέα, πνεῦμα) εἶναι τὸ μόνον πραγματικὸ πρῶτον αἶτιον τοῦ κόσμου, ὅτι ὁ κόσμος εἶναι πραγματοποίησις τοῦ λόγου. Ἐπίσης ἡ διδασκαλία γὰρ τῆ λογικῆς φύσεως τοῦ σύμπαντος. Ὡς πανλογισμός χαρακτηρίστηκε καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Ἐγγέλου.

ΠΑΝΨΥΧΙΣΜΟΣ

Φιλοσοφικὴ θεωρία κατὰ τὴν ὁποία ὄλα τὰ πράγματα ἔχουν ψυχὴν, ζωὴν καὶ συνείδησιν· ἐπίσης ὁ κόσμος ὡς ὄλον. Ὁ πανψυχισμός δέχεται ἐπίσης μιᾶ ἀπλή, ἀπρόσωπη – ὑπερπροσωπικὴ κοσμικὴ ψυχικὴ οὐσία.

που προκαλεί τὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου. Ἐκπρόσωπος τοῦ φιλοσοφικοῦ πανψυχισμοῦ εἶναι μεταξύ πολλῶν ἄλλων ὁ Πλωτίνος, οἱ περισσότεροι φιλόσοφοι τῆς Ἀναγέννησης, κυρίως ὁμοῦς ὁ Σπινόζα, ὁ Σέλλινγκ, ὁ Φίχγκερ καὶ ὁ Οὐάιτχεντ.

ΠΑΡΑΔΟΞΟ

Στὴ φιλοσοφία κάθε πρόταση ποὺ φαίνεται ἄτοπη, ἀντίθετη στὴν κοινὴ λογικὴ ἢ στὶς συνηθισμένες ἀντιλήψεις. Στὴν ὑπαρξιστικὴ θεολογία τοῦ Κίργκεγκερ τὸ παράδοξο χρησιμεύει ὡς σημεῖο ἀφετηρίας γιὰ τὸν ὀρισμὸ τῆς πίστεως, ποὺ εἶναι ἀντίθετη πρὸς τὴ λογικὴ. Ἡ πρόταση "πιστεύω", ἐπειδὴ εἶναι ἀντίθετο στὴ λογικὴ" (credo, quia absurdum est) ἀποδίδεται στὸν Τερτυλιανὸ καὶ στὸν Αὐγουστίνου.

ΠΑΡΑΔΟΣΙΟΚΡΑΤΙΑ (traditionalismus)

Φιλοσοφικὴ-θεολογικὴ διδασκαλία ποὺ δέχεται ὅτι οἱ πρῶτες πνευματικὲς γνώσεις τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ἐπίκτητες, ἀλλ' ὅτι παραδόθηκαν στοὺς πρῶτους ἀνθρώπους ἀπὸ τὸ θεὸ "ἐξ ἀποκαλύψεως" καὶ μεταδίδονται κληρονομικὰ ἀπὸ τὴ μία γενιὰ στὴν ἄλλη. Φιλοσοφικὰ ἡ παραδοσιαρχία ὑποστηρίζει, ἀντίθετα πρὸς τὴ διδασκαλία τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ ὀλισμοῦ τοῦ 19 αἰ. γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀὐτονομία τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι ἡ ἀλήθεια παραδίδεται μόνον ἀπὸ τὶς κληρονομικὲς ἠθικὲς, πολιτικὲς, μεταφυσικὲς δεσμευτικὲς ἀρχὲς τῆς παράδοσης καὶ ἰδιαίτερα διαμέσου τῆς ἐκκλησιαστικῆς

παράδοσης. Ὁ Λαμμεναι θεμελίωσε τὴν παραδοσιαρχία στὴ γενικὴ ἀνθρώπινη λογικὴ, ποὺ ἀποκαλύπτεται στὴ συμφωνία τῶν λαῶν. Κοινωνιολογικὰ ἡ παραδοσιαρχία εἶναι ἡ θεωρία σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὀφείλομε νὰ διατηροῦμε τὶς δεδομένες πολιτικοκοινωνικὲς καταστάσεις, γιὰτὶ αὐτὲς ἔχουν δοκιμαστῆ στὴν πράξη ὡς ἀληθινές. Ἰδρυτὴς τῆς θεωρίας τῆς παραδοσιαρχίας εἶναι ὁ Ντὲ Μπρονάλ. Ἡ ἐκκλησία τὴν καταδίκασε.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΙΣΜΟΣ ΨΥΧΟΦΥΣΙΚΟΣ

Φιλοσοφικὴ θεωρία μερικῶν φιλοσόφων (Σπινόζα, Λάιμπνιτς, Σέλλινγκ, Σοπενχάουερ, Φέχγκερ) γιὰ τὴ σχέση σώματος καὶ πνεύματος. Ἀντίθετα πρὸς τὴ διδασκαλία γιὰ τὴν αἰτιώδη ἀλληλεπίδραση σώματος καὶ ψυχῆς, ὁ ψυχοφυσικὸς παραλληλισμὸς δέχεται ὅτι τὰ ψυχικὰ καὶ φυσικὰ φαινόμενα βαδίζουν παράλληλα, ἐπειδὴ εἶναι ἐκφράσεις μᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς. Σὲ κάθε ψυχολογικὸ γεγονός τοῦ ὀργανισμοῦ ἀνταποκρίνεται ἓνα ἀντίστοιχο φυσικὸ καὶ ἀντίστροφα. Τὴν ἐννοια τοῦ ψυχοφυσικοῦ παραλληλισμοῦ διευκρίνησε πρῶτος ὁ Σπινόζα μὲ τὴ γνωστὴ πρόταση "ἡ τάξη καὶ ἡ σύνδεση τῶν ἐννοιῶν εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν τάξη καὶ τὴν σύνδεση τῶν πραγμάτων".

ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ

Θεμελιώδης τρόπος ἀνθρώπινης ψυχικῆς ἐνέργειας μὲ τὸν ὁποῖο γνωστὰ σὲ μᾶς ἀπὸ προηγούμενες ἐντυπώσεις ἀντικείμενα "παρίστανται", δηλαδὴ γεννιοῦνται μέσα στὴ συνεί-

δησή μας εικόνες ὅμοιες μ' ἐκεῖνες πού σχηματίστηκαν ἄλλοτε μὲ ἐξωτερικούς ἐρεθισμούς (ἀναμνηστικές εἰκόνες ἐντυπώσεων). Ἡ παράσταση δὲν ἀντανακλά ὅπως ἡ ἀντίληψη ἄμεσα τὰ ἀντικείμενα καὶ φαινόμενα, ἀλλὰ πιὸ γενικὰ καὶ ἀφηρημένα.

ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΑ

Ἡ φιλοσοφία καὶ θεολογία τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, πού ἦσαν οἱ πνευματικοὶ καὶ θρησκευτικοὶ ἡγέτες τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς τὸν 7 αἰ. Αὐτοὶ ἦσαν οἱ ἀποστολικοὶ πατέρες καὶ οἱ ἀπολογητές, οἱ ὑπερασπιστὲς τῆς νέας θρησκείας καὶ πολέμιοι τῆς ἀρχαίας ἐθνικῆς φιλοσοφίας. Ὡς πατρολογία χαρακτηρίζονται τὰ συγγράμματα τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, μὲ τὰ ὁποῖα αὐτοὶ ἐπιδίωξαν νὰ συμβιβάσουν τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία μὲ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία. Στους πρώτους π.Χ. καὶ μ.Χ. αἰῶνες ἰδρύθηκε ἡ Ἀλεξανδρινὴ φιλοσοφία, ἡ ὁποία περιλάμβανε νεοπλατωνικά, ἑβραϊκά καὶ χριστιανικά στοιχεῖα. Κύριοι ἀντιπρόσωποι ἦσαν: Φίλων, Κλήμης ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ Ὠριγένης. Σ' αὐτὴ τὴ σχολῇ ἔγινε ἀπόπειρα νὰ δημιουργηθεῖ μὲ τὴ χρησιμοποίηση ἐλληνικῶν ἐνοιῶν καὶ νεοπλατωνικῶν ἰδεῶν ἓνα θεολογικὸ σύστημα τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς ἀντικατάστατο τῆς μεταγενέστερης ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Τοῦτο καταδικάστηκε ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἐκκλησία. Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ τέταρτου αἰῶνα ἀρχίζει γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἱστορικὴ θεώρηση τοῦ Χριστιανισμοῦ.

ΠΕΠΕΡΑΣΜΕΝΟ

Τὸ ἀντίθετο τοῦ ἀπειρου, αὐτὸ πού ἔχει ἓνα ὄριο (πέρας) σχετικὰ μὲ τὸ χῶρο, μέγεθος, ἀριθμὸ, ποσὸν ἢ δύναμη. Τὸ πεπερασμένο καὶ ἡ δύναμη εἶναι τὸ θεμελιώδες γνώρισμα ὄλων τῶν ὄντων πού δὲν εἶναι αὐθυπόστατα.

ΠΙΘΑΝΟΛΟΓΙΑ (probalismus)

Εἶναι ἡ ἄποψη ὅτι ἡ γνώση εἶναι μόνον πιθανή, ἀφοῦ ἡ ἀπόλυτη ἀλήθεια δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γίνῃ γνωστή. Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα συναντοῦμε αὐτὴ τὴ θεωρία στὴ νέα Ἀκαδημία, στους νέους χρόνους τὴν ἀνανέωσε ὁ Γάλλος μαθηματικὸς Κουρνῶ. Ὁμοία μὲ τὴ φιλοσοφικὴ εἶναι καὶ ἡ γνωσιολογικὴ πιθανολογία τοῦ Γάλλου χημικοῦ Μπερτελό, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι ἡ πιθανότητα ἐπικρατεῖ ὄχι μόνον στὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ καὶ στὴ φυσικὴ καὶ στίς ἐπιστήμες τοῦ πνεύματος.

ΠΛΑΣΜΑΤΟΚΡΑΤΙΑ (fictionalismus)

Εἶναι ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία πού ὑποστηρίζει ὅτι ὅλες οἱ θεωρητικὲς καὶ πρακτικὲς γνώσεις, οἱ ἀλήθειες, οἱ θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τοῦ ἀνθρώπου, οἱ κανόνες δικαίου κ.λ.π. εἶναι συνειδησιακὰ πλάσματα πού ἐξυπηρετοῦν τὴ βιολογικὴ αὐτοσυντήρηση. Δὲν εἶναι ἀλήθειες, ἀλλὰ "ὡς νὰ εἶναι ἀλήθειες", πού μᾶς χρησιμεύουν γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς τάξης στὴ σκέψη, πού καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἐξυπηρετεῖ χρησιμοθηρικοὺς σκοποὺς. Τὴ γνωσιολογικὴ ἔννοια τῆς πλασματοκρατίας δημιούργησε ὁ Νίτσε καὶ τὴν

ανάπτυξε ὁ Φαίχινγκερ στὸ ἔργο του "Φιλοσοφία τοῦ ὡς ἔάν".

ΠΝΕΥΜΑ

(Ἀπὸ τὸ ρ. πνέω). Στὴν ἀρχαία φιλοσοφία, φύσημα τοῦ ἀέρα. πνοή, ἀναπνοή, ὡς φορέας τῆς ζωῆς· ἔπειτα ψυχῆ, ὡς μία οὐσία ποῦ μπορεῖ γιὰ ἕνα χρονικὸ διάστημα ἢ γιὰ πάντα ν' ἀφήσει γιὰ πάντα τὸ σῶμα. Στὴ Χριστιανικὴ θεολογία τὸ "πνεῦμα ἅγιον". Στὴ σύγχρονη φιλοσοφία μὲ τὸ πνεῦμα ἀντιλαμβάνεται ὁ ἄνθρωπος τὴν πραγματικότητα, τὸ εἶναι. Τὸ πνεῦμα, ἐφόσον ἔπειτα ἀπὸ λογικὴ κατανόηση τῆς πραγματικότητος συσχετίζει κριτικὰ τὰ πράγματα καὶ τὸν ἑαυτὸ του πρὸς τὸ σύνολο. λέγεται διάνοια, λόγος. Τὸ πνεῦμα εἶναι ἀντίθετο πρὸς τὴ φύση, ἐπειδὴ αὐτὸ εἶναι τὸ ὑποκείμενο ("εἶμαι ἐγὼ ὁ ἴδιος"). ἐνῶ ἡ φύση τὸ ἀντικείμενο ("δὲν εἶμαι ἐγὼ ὁ ἴδιος"). Αὐτὴ ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ πράγματα ἐξασφαλίζει στὸν ἄνθρωπο τὴν ἐλευθερία τοῦ προσώπου του. Ἐφόσον τὸ πνεῦμα ἀναπτύσσει στὴν κατανόηση καὶ στὴ λογικὴ συσχέτιση τῶν πραγμάτων δική του δραστηριότητα καὶ ἀκολουθεῖ δικούς του δρόμους, λέγεται βούληση. Τὸ πνεῦμα ἀνήκει στὸν ἄνθρωπο, ὡστόσο εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Μόνο διὰ τοῦ πνεύματος ὑπάρχει μία ἀλήθεια, στὴν ὁποία μποροῦν νὰ μετέχουν ὅλα τὰ λογικὰ ὄντα. Μ' αὐτὸ "εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἄνθρωπος" (Πασκάλ), σ' αὐτὸ βρίσκει ὁ κόσμος ἐνότητα καὶ ἀλήθεια. Τὸ πνεῦμα εἶναι αἴτιον δὲν ἔχει ἔκταση καὶ δὲν ἐντολιζεται

πυθηνά. Τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου μπορεῖ νὰ μεταβάλλει τὴ φυσικὴ πραγματικότητα, τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον μὲ τὸ νὰ θέτει σκοπούς. Ἀπὸ τὸ πνεῦμα κατάγονται ἐπιστήμη, τέχνη, φιλοσοφία καὶ θρησκεία. Ὑλῆ, ζωὴ καὶ πνεῦμα εἶναι οἱ τρεῖς μεγάλες πρωταρχικὲς μορφές τῆς πραγματικότητος. Στὸν Ἀναξαγόρα εἶναι τὸ πνεῦμα (νοῦς) παγκόσμια διανοητικὴ δύναμη, στὸν Πλάτωνα αἰώνια θεώρηση τοῦ αἰώνιου, στὸν Ἀριστοτέλη τὸ μοναδικὸ αἰώνιο ("αἶδιον") στὴ θνητὴ ψυχῆ, ἡ ἀπόλυτη γνώση ("νόησις νοήσεως"). Στὴ γλώσσα τῆς θεολογίας καὶ τῶν Μυστικῶν τὸ πνεῦμα δὲν εἶναι κάποια ἀτομικὴ, συγκεκριμένη καὶ περιορισμένη δεξιότητα τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ παρουσία τοῦ ἴδιου τοῦ εἶναι σ' ἕνα ὄν, ἡ ἀρχὴ τῆς ζωῆς. Τὸ πνεῦμα συνδέει τὸν ἄνθρωπο μὲ τὸν ἴδιον τὸ δημιουργὸ τῆς φύσης, τὸ θεό, ὡς ἀπόλυτο πνεῦμα. Αὐτὸς ὁ σύνδεσμος ἀποτελεῖ τὸν χαρακτήρα τῆς ψυχῆς. Ὁ Αὐγουστίνος ξεχωρίζει τὸ πνεῦμα ἀπὸ τὴν ψυχῆ, ὡστόσο καὶ τὰ δύο ἀνήκουν ἀδιαχώριστα μαζί. Ψυχὴ εἶναι "πρωταρχικὴ ζωὴ", τὸ πνεῦμα τὸ "φῶς" ποῦ ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴν ἀλήθεια. Παρόμοια στὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη τὸ πνεῦμα εἶναι φυσικὸ φῶς, ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴ μέθεξι τῆς ψυχῆς στὸ θεό. Στὴ "φιλοσοφία τῆς ἱστορίας" ὁ Ἐγκελσ ἀνομάζει πολλοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ἐμφανίζεται τὸ πνεῦμα. Ἐάν γενικὰ πνεῦμα εἶναι "παρουσία τοῦ εἶναι", ὀφείλει κατὰ τὸν Ἐγκελο νὰ εἶναι ἡ ὑπέρτατη μορφή τοῦ πνεύματος ἡ ἀπόλυτη

γνωση, δηλαδή ἡ ἀναγωγή τῶν πολλῶν στὸ ἓνα καὶ ἡ γνώση αὐτοῦ ποῦ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῶν πολλῶν. Γιὰ τὴν κλασσικὴ ἀντίληψη τὸ πνεῦμα ἐμφανίζεται μὲ τρεῖς μορφές: ὡς πνεῦμα τοῦ ἀτόμου (προσωπικὸ πνεῦμα), ὡς κοινὸ πνεῦμα (ἀντικειμενικὸ πνεῦμα) καὶ ὡς ἀντικειμενικοποιημένο πνεῦμα (τὸ σύνολο τῶν ἐνιαίων πνευματικῶν δημιουργημάτων). Σ' ἓνα μερικότερο νόημα τὸ πνεῦμα, σὰν ἀντίθεση πρὸς τὸ σῶμα ποῦ ἐκφράζει τὸ σύνολο τῶν ζωικῶν ἐνστικτων, τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τὴν αἰσθητικότητα, εἶναι συνώνυμο τῆς νόησης.

ΠΝΕΥΜΑΤΟΚΡΑΤΙΑ (spiritualismus).

Ἡ φιλοσοφικὴ κατεύθυνση ποῦ παραδέχεται ὅτι μοναδικὴ οὐσία τῆς πραγματικότητας, πηγὴ καὶ κριτήριον τῆς γνώσης εἶναι τὸ πνεῦμα, ὁ νοῦς ἢ ὁ λόγος, ὅτι ἡ ὕλη εἶναι ἓνα φαινόμενο ποῦ κρύβει τὴν πνευματικὴν πραγματικότητα, παράγωγο τοῦ πνεύματος ἢ ἀπλὴ παράσταση. Οἱ κλασσικοὶ ἀντιπρόσωποι τῆς πνευματοκρατίας εἶναι ὁ Καρτέσιος καὶ ὁ Λαίμπνιτς.

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Ἡ καλλιέργεια, βελτίωση, ὁ ἐξευγενισμὸς τῶν σωματικῶν, ψυχικῶν καταβολῶν καὶ ἱκανοτήτων τοῦ ἀνθρώπου. Ἀντικειμενικὸς πολιτισμὸς εἶναι τὸ σύνολο τῶν ἐπιτευγμάτων καὶ ἔργων ἑνὸς λαοῦ ἢ μιᾶς ὁμάδας λαῶν σὲ διάφορους τομεῖς (γλώσσα, ἐπιστήμη, τεχνικὴ, τέχνη, δίκαιο, ἥθη ἔθιμα, θρησκεία), τὰ ὁποῖα εἶναι κοινὰ σ' ὅλα τὰ στρώματα μιᾶς πλατιάς κοινωνίας ἢ σὲ πε-

ρισσότερες συγγενεῖς κοινωνίες. Στὸν ἀντικειμενικὸ πολιτισμὸ κατατάσσονται καὶ τὰ μέσα πολιτισμοῦ, ὅπως ἱνστιτούτα ἔρευνας, σχολεῖα, θέατρα, κοινωνικὰ ἰδρύματα.

ΠΟΛΥΑΡΧΙΑ (pluralismus)

Ἐἶναι μία συγγενὴς μὲ τὸ дуϊσμὸ καὶ διαμετρικὰ ἀντίθετη πρὸς τὸ μονισμὸ φιλοσοφικὴ ἀντίληψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποῖα ὁ κόσμος ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλὰ αὐτοτελῆ στοιχεῖα, πολλὰ "στρώματα τοῦ εἶναι", τὰ ὁποῖα δὲν ἀποτελοῦν μία συμπαγὴ ἐνότητα. Πολυαρχία εἶναι ὁ ἀτομισμὸς καὶ ἡ μοναδολογία, πολυαρχία εἶναι βασικὰ καὶ ἡ σύγχρονη φιλοσοφία. Κύριος ἀντιπρόσωπος τῆς πολυαρχίας εἶναι ὁ Οὐίλιαμ Τζαίημς, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει τὴν πολλαπλότητα τῆς ἀλήθειας καὶ τὴν ὑπαρξὴ πολλῶν ἀνεξάρτητων ἀρχῶν τοῦ εἶναι.

ΠΡΑΓΜΑ ΚΑΘ' ἘΑΥΤΟ

Γενικὸς χαρακτηρισμὸς γιὰ "κάτι", τοῦ ὁποῖου δὲν καθορίζεται ἀκριβέστερα ἢ ὑπαρξὴ (σταθερὴ ἢ μεταβατικὴ, πραγματικὴ ἢ φαινομενικὴ, γνωστὴ ἢ ἀγνωστὴ), τὸ μεμονωμένο ὄν ποῦ βρίσκεται σὲ μία στατικὴ κατάσταση στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο καὶ ἔχει ὀρισμένες ὑποθετικὲς ποιότητες καὶ ἰδιότητες. Ὁ Κάντιος ξεχωρίζει τὸ ἀντικείμενο, ποῦ καθορίζεται ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴ ἐμπειρικὴ γνώση, ἀπὸ τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ, δηλαδή τὸ ὄν ποῦ ὑπάρχει γιὰ τὸν ἑαυτό του, ὅπως εἶναι, χωρὶς νὰ ὑποθέτει ἓνα ἄλλο πρᾶγμα, ἔξω καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συνείδηση

(αίσθήματα, σκέψεις) του ανθρώπου, τὸ ἀληθινὸ εἶναι, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ὑποθέσουμε γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ἐμφάνιση τῶν αἰσθητηριακῶν αἰσθήσεων. Γι' αὐτὸ ὁ Κάντιος τὸ ὀνομάζει πράγμα καθ' ἑαυτὸ καὶ τὸ "νοούμενο", σ' ἀντίθεση πρὸς τὸ φαινόμενο. Σὰν τέτοιο εἶναι δέβια νοητό, ὡστόσο τὸ περιεχόμενό του δὲν εἶναι δυνατό ν' ἀναγνωριστεῖ καὶ ἔτσι εἶναι μία ὀρθοετικὴ ἔννοια, ποὺ χρησιμεύει γιὰ νὰ ξεχωρίζουμε τὴν αντικειμενικὰ προσδιορισμένη γνώση ἀπὸ μία πνευματικὴ ἐποπτεία. Τὸ "καθ' ἑαυτὸ εἶναι" ὄρισκεται σ' ἀντίθεση πρὸς τὸ "δι' ἑαυτὸ εἶναι".

ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΜΟΣ

Φιλοσοφικὸ δόγμα συγγενικὸ μὲ τὸν ὑποκειμενικὸ ἰδεαλισμὸ, τὸν ὠφελισμὸ καὶ τὸ θετικισμὸ. Εἰσηγητὴς τοῦ πραγματισμοῦ εἶναι ὁ Ἀμερικανὸς Πήρς, κύριος ὡστόσο ἀντιπρόσωπος εἶναι ὁ φιλόσοφος Τζαίημς. Ἀργότερα ἔγινε ἡγέτης τῆς σχολῆς τοῦ πραγματισμοῦ ὁ Ντιούι. Γιὰ τὸν πραγματισμὸ δὲν ὑπάρχει μία ἀπρόσωπη καὶ ἀπόλυτη ἀλήθεια, ὑποχρεωτικὴ γιὰ τὸν ἄνθρωπο. "Ὡς ἀλήθεια ἰσχύει μόνον αὐτὸ ποὺ ταιριάζει γιὰ κάθε μέρος τῆς ζωῆς μας, αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ συνδυαστεῖ καλύτερα μὲ τὸ σύνολο τῶν ἐμπειριῶν μας" (Τζαίημς). Ἀληθινὴ ἀξία ἔχει μόνον αὐτὸ ποὺ προάγει τὴ ζωὴ, τὸ ὠφέλιμο. Στὴν πράξη τοῦ ἀνθρώπου ἐκφράζεται ὁ χαρακτήρας του, σύμφωνα μ' αὐτὴ κρίνεται ἡ ἀξία καὶ ἀπαξία τῆς σκέψης. Κρίνουμε τὴν ἀλήθεια ὄχι μὲ δάση τὰ δεδομένα ποὺ προηγούνται θεω-

ρητικὰ ἀπὸ τὴ διατύπωσή της, ἀλλὰ, ἀντίθετα, μὲ δάση τὶς πρακτικὲς συνέπειές της γιὰ τὴ ζωὴ μας. Ἔτσι ἡ ἀλήθεια εἶναι διαφοροετικὴ γιὰ τὸν καθένα μία σκόπιμη ἐπινόηση τοῦ ἀνθρώπου ποὺ προέρχεται ἀπὸ μία ἐκλογή τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν παραστάσεων, ἀπὸ ἓνα συνδυασμὸ στοιχείων, ποὺ ἔχει τὴν προσωπικὴ μας σφραγίδα. Ἀληθινὴ εἶναι, ἕκτος ἀπὸ τὸ ἀληθινὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστήμης, κάθε ἄποψη, κάθε πίστη ποὺ ἔχει πρακτικὰ δοκιμαστεῖ καὶ μᾶς κάνει ἱκανοὺς νὰ πετύχουμε στὴ ζωὴ. Ἀληθινὲς εἶναι οἱ θρησκευτικὲς ἰδέες, ἐφόσον μποροῦν νὰ μᾶς χαρίζουν παρηγοριά. Παρὰ τὴν μονόπλευρη τοποθέτησή του ὁ πραγματισμὸς πρόσφερε ὑπηρεσία μὲ τὸ νὰ πλησιάζει τὴ φιλοσοφία στὴν καθημερινὴ ζωὴ καὶ στὶς ἄμεσες προσωπικὲς ἀνάγκες μας. Τὴ θεωρία τοῦ πραγματισμοῦ διάδωκε στὴν Εὐρώπῃ ὁ Μπέρξον.

ΠΡΟΛΗΨΗ (anticipatio)

Εἶναι ἡ προκαταρκτικὴ ἀναγνώριση μιᾶς πρότασης ὡς ἀληθινῆς μὲ τὴν προσδοκία μιᾶς μεταγενέστερης αἰτιολόγησής. Στους Στωϊκοὺς καὶ Ἐπικουρείους ἦσαν οἱ προλήψεις ἐμφυτεῖς ἰδέες (" ἔννοια φυσικὴ τοῦ καθόλου"). Προλήψεις τῆς ἀντίληψης ὀνομάζει ὁ Κάντιος "γνώσεις μὲ τὶς ὁποῖες μπορῶ ν' ἀναγνωρίσω ἐκ τῶν προτέρων καὶ νὰ καθορίσω ὅ,τι ἀνήκει στὴν ἐμπειρικὴ γνώση".

ΠΡΟΣΛΗΨΗ (apperception)

Ἡ πρόσκτηση νέων παραστάσεων μὲ τὴ βοήθεια παλιού παραστατι-

κού ύλικού. Στόν Λάϊμπνιτς μία συνειδητή, ενεργός, σαφής αντίληψη, στόν Κάντιο ή συσχέτιση μιᾶς ἀναπαράστασης μέ τήν αὐτοσυνείδηση (ἐμπειρική πρόσληψη). Ἡ καθαρῆ (ὑπερβατική) πρόσληψη εἶναι ἡ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ μου. Στήν ψυχολογία τοῦ Βουντ ἡ καθοδηγούμενη ἀπό τή βούληση προσοχή, ἡ ὁποία συνοδεύει, συνδέει καί ἀφομοιώνει νέα βιώματα.

ΠΡΟΣΩΠΟΚΡΑΤΙΑ (personalismus)

Φιλοσοφικά μία συγγενής μέ τή Χριστιανική ὑπαρξική φιλοσοφία κατεύθυνση, ἡ ὁποία διέπει τή βασική σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν κόσμο σάν σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ ἄλλα πρόσωπα. Ἡ προσωποκρατία, ἡ πνευματική οὐσία, εἶναι ἡ πρωταρχική πνευματική ἀρχή τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος εἶναι ἕνα σύνολο προσώπων, πνευμάτων. Ὁ θεός εἶναι ἡ ἀ-

νώτατη προσωπικότητα, δημιουργός τοῦ κόσμου, ὄλοι οἱ νόμοι τῆς φύσης ἐκδήλωση τῆς βούλησης τοῦ θεοῦ. Ἡ γνωσιολογική προσωποκρατία ἀντιλαμβάνεται τόν ἀνθρώπο ὡς ἕνα ὄν πού παίρνει μέρος στή διαδικασία τῆς γνώσης, πού ἐνεργεῖ, ἀξιολογεῖ καί παίρνει θέση. Μ' αὐτό τὸ πνεῦμα εἶναι ὁλόκληρη ἡ φιλοσοφία ἀπό τόν Νίτσε καί δώθε λίγο πολὺ προσωποκρατική. Ἡ φύση εἶναι ἕνα σύνολο ἀπό πρόσωπα προικισμένα μέ αὐτοσυνείδηση, τὰ ὁποῖα μποροῦν ν' ἀναπτύξουν μία ἐννοιαία αὐτενέργεια. Ὡς μία μορφή τῆς προσωποκρατίας μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ καί ἡ φιλοσοφική ἀνθρωπολογία. Σέ στενή σημασία ἡ προσωποκρατία εἶναι ἕνας μετασχηματισμός τοῦ πραγματισμοῦ. Ἰδρυτῆς τοῦ φιλοσοφικοῦ πραγματισμοῦ εἶναι ὁ Ἀμερικανός Μπόουν, κυριώτεροι ἐκπρόσωποι ὁ Γάλλος Μουνιέ καί ὁ Ρώσος Μπερντγιάγεβ.

P

ΡΕΑΛΙΣΜΟΣ (πραγματοκρατία)

Ἡ θεωρία διὰ τὰ γενικῆς ἐννοιᾶς (universalia) ἔχουσα τὴ δική τους πραγματικὴ ὑπαρξιν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινον νόησιν καὶ "πρὶν ἀπὸ τὰ πράγματα" (πλατωνικὸς ρεαλισμὸς) ἢ "μέσα στὰ πράγματα" (Ἀριστοτελικὸς ρεαλισμὸς). Ὁ γνωσιολογικὸς ρεαλισμὸς ἰσχυρίζεται ὅτι ὑπάρχει μία αὐτοτελής, ἔξω ἀπὸ τὴ συνείδησιν, πραγματικότης, ἢ ὅποια μπορεῖ νὰ νοηθῆ ἢ ὡς κάτι ὑλικὸ (π.χ. στὸν Λεύκιππο, Λουκρήτιο, Χαίκελ καὶ στὴ σύγχρονη φυσικὴ) ἢ ὡς ὑλικὸ μαζὶ καὶ πνευματικόν, ἢ μόνον πνευματικόν. Ὁ ἀφελῆς ρεαλισμὸς δέχεται, ἀντίθετα πρὸς τὸν ἰδεαλισμόν, ὅτι ὁ ἔξωτερικὸς κόσμος ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀν-

θρώπινον συνείδησιν. Εἶναι ὑλικὸς ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύσιν του καὶ ἔτσι ὅπως ἡμεῖς τὸν γνωρίζουμε διὰ μέσων τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων. Τὰ αἰσθήματα καὶ οἱ παραστάσεις ἀπεικονίζουν τὰ ὑλικά σώματα καὶ τὶς ιδιότητές τους. Ὁ κριτικὸς ρεαλισμὸς δὲ δέχεται τὴν ταυτότητα τοῦ ἀντικειμένου καὶ τοῦ ὑποκειμένου τῆς γνώσεως, τὴν ταυτότητα τοῦ εἶναι καὶ τῆς συνείδησεως, ὡστόσο ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἀντιλήψεις καὶ οἱ ἐννοιᾶς δὲν εἶναι ἡ ἀντανάκλασις τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ ἀποτελοῦν μία ἰδιαίτη καὶ ἀνεξάρτητη ὁμάδα "λογικῶν δυνατοτήτων" ἢ ὅτι ἡ ὕλη καὶ τὸ πνεῦμα ἀποτελοῦν τὶς δύο πρώτες ἀρχές τοῦ κόσμου. Ἡ σύγχρονη φιλοσοφία εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ρεαλιστικὴ.

ΣΗΜΕΙΩΤΙΚΗ

Ἡ διδασκαλία γιὰ τὸ σημεῖο, γιὰ τὸ ὕλικό ἀντικείμενο (σχῆμα, ἤχος) ποὺ εἶναι γιὰ κάτι ἄλλο, ποὺ ἡ παράστασή του νὰ προκαλεῖ στὸ πνεῦμα καὶ τὴν παράσταση τοῦ ἀπόντος ἢ μὴ ἀντιληπτοῦ πράγματος. Ἐνα σημεῖο, ποὺ μόνο του δὲ σημαίνει τίποτε, ὥστόσο σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλα σημαίνει κάτι, ὀνομάζεται ἀτελὲς συγκατηγορηματικὸ σημεῖο ἢ ὄνομα. Ἡ συνδεδεμένη μὲ τὸ σημεῖο παράσταση ὀνομάζεται "τὸ νόημα τοῦ σημείου", τὸ σημαίνονομο ἀντικείμενο "ἡ σημασία τοῦ σημείου". Ἐνα ἐνδεικτικὸ σημεῖο περιέχει μία ἐνδειξη γιὰ τὴν εὐρεση τοῦ σημαίνονομου ἀντικειμένου (π.χ. ὀδικὸ σημά), ἕνα εἰκονικὸ σημεῖο ἐξεικονίζει κάπως τὴ σημασία του (π.χ. Χάρτης). Ἡ σημειωτική εἶχε μεγάλη ἐπίδραση στὴ γαλλικὴ καὶ ἀγγλικὴ φιλοσοφία. Ὁ Λόκ τὴν ταυτίζει μὲ τὴ λογικὴ. Ἡ γενικὴ διδασκαλία γιὰ τὰ σημεῖα, λέγεται σημαντολογία ἢ σημασιολογία, ἡ διδασκαλία γιὰ τὰ ἀνθρώπινα ἐκφραστικά μέσα σημειωτική, γιὰ τὶς ἀναμεταξύ τους σχέσεις τῶν σημείων συντακτικὴ, γιὰ τὶς σχέσεις μεταξύ τῶν σημείων καὶ αὐτῶν ποὺ τὰ χρησιμοποιοῦν πραγματικῶς.

ΣΚΕΠΤΙΚΙΣΜΟΣ

Ἡ διαμετρικὰ ἀντίθετη πρὸς τὸ δογ-

ματισμὸ θεωρία ποὺ θεμελιώθηκε στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, κυρίως ἀπὸ τὸν Πύρρωνα. Σύμφωνα μ' αὐτὴ, ἡ ἀρνηση τῆς δυνατότητας νὰ γνωρίσουμε τὰ πράγματα ποὺ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις μας καὶ τῆς δεβαιότητας ὅτι μία πρόταση εἶναι πιθανότερη ἀπὸ μία ἄλλη πρέπει νὰ ἔχει ὡς θεωρητικὸ ἀποτέλεσμα τὴν "παύση" κάθε κρίσης καὶ σὰν πρακτικὸ ἀποτέλεσμα τὴν ἀπάθεια ("ἀταραξία") διὰ τῆς ἀποχῆς ἀπὸ τὴν κρίση ("ἐποχή"). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σωστὴ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ συμπεριφορὰ, οἱ Σκεπτικὸι θεωροῦσαν ὅλα τὰ ἄλλα ἀδιάφορα. Βασικὸ ἀξίωμα τῶν ἀρχαίων Σκεπτικῶν (Πύρρων καὶ οἱ ὄπαδοί του, ἡ μέση καὶ νεώτερη Ἀκαδημία, οἱ νεώτεροι Σκεπτικοὶ μὲ τὸν Αἰνησιδῆμο) ἦταν ἡ ἀμφιβολία ("ἀρρεψία") γιὰ ὅλα. Ὁ ἐρευνητὴς τῆς ἀλήθειας, ἰσχυρίζονταν, δὲ μπορεῖ νὰ κλίνει περισσότερο σ' αὐτὸν ἢ ἐκείνον τὸ λόγο καὶ νὰ ἀποφαίνεται γιὰ τὰ πράγματα. Μὲ τὸ λόγο μποροῦν ν' ἀποδειχτοῦν ἀληθινὰ δύο ἀντίθετα φιλοσοφήματα ("ἰσοσθένεια λόγων"). Γι' αὐτὸ εἶναι ἀδύνατος ὁ ἔλεγχος τῆς ἀλήθειας ("τῶν μὲν πραγμάτων διαφωνούντων τῶν δὲ λόγων ἰσοσθενούντων ἀγνωσία τῆς ἀληθείας ἐπακολουθεῖ"). Τὸ μεταφυσικὸ, ἠθικὸ καὶ θρησκευτικὸ σκεπτικισμὸ χαρακτηρίζεται κυρίως ἢ τάση δυσπιστίας σ' ὅλες τὶς ὑποθέσεις καὶ θεωρί-

ες, στα αξιώματα της λογικής, της ήθικης και στα θρησκευτικά δόγματα, που προκλήθηκαν από τις υπερβολές του δογματισμού. Έτσι ο σκεπτικισμός έρχεται σε αντίφαση με τον έαυτό του με τὸ ν' απαιτεί για τὸν έαυτό του τὴ δυνατότητα τῆς γνώσης, τὴν ὁποία γενικὰ ἀμφισβητεῖ. Ὁ σκεπτικισμός, που ὁδηγεῖ στὴν ἐπιστημονικὴ ἀδιαφορία, εἶναι ἀναντίρροτα ὁ μεγαλύτερος ἐχθρὸς τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Ὡστόσο εἶναι δικαιολογημένος ὁ μεθοδικὸς σκεπτικισμὸς ὡς κατ' ἀρχὴν ἄμφιβολία, που δὲ δέχεται δηλαδὴ νὰ εἶναι ἀνεξέταστες οἱ βασικὲς προϋποθέσεις τῶν σκέψεων καὶ τῶν πράξεων, που ὑποστηρίζει πὼς ὀφείλουμε κάθε φορά νὰ τὶς ἐπεξεργαζόμαστε κριτικὰ (Καρτέσιος). Σκεπτικιστὲς μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια εἶναι οἱ φιλόσοφοι τῆς Ἀναγέννησης ὁ Πασκάλ καὶ ὁ Χιούμ, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι ὅλες οἱ προτάσεις τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, που δὲν εἶναι ἔναργες καὶ ἐπιστημονικὰ θεμελιωμένες, εἶναι τυφλές, συνηθισμένες προσδοκίες. Μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε πὼς καὶ ὁ κριτικισμὸς καὶ ὁ θετικισμὸς εἶναι ἀλλοιωμένες μορφές τοῦ ἀρχαίου σκεπτικισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀφύπνισε τὸ πνεῦμα τῆς κριτικῆς, που εἶναι συστατικὸ στοιχεῖο τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης. Ὁ σκεπτικισμὸς ἔχασε σήμερα με τὴν πρόοδο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν τὴ σημασία του.

ΣΚΕΙΠΤΟΜΑΙ, ΑΡΑ ΥΠΑΡΧΩ
(cogito, ergo sum)

Εἶναι ἡ πρώτη πρόταση που σὰν

σὲ δεβαιότητα στήριξε ὁ Καρτέσιος τὴ φιλοσοφία του καὶ προκάλεσε μίαν ἀποφασιστικὴ στροφή στὴ νεώτερη σκέψη. Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ ν' ἀμφιβάλλει γιὰ ὅλα, ὥστόσο δὲν ἀμφιβάλλει γιὰ τὸ ὅτι ἀμφιβάλλει, δηλαδὴ γιὰ τὸ ὅτι νοεῖ. Μ' αὐτὸ τὸ συλλογιστικὸ τρόπο ὁ Καρτέσιος συνήγαγε ἀπὸ τὴ νόηση τὴν ὑπαρξὴ τοῦ νοοῦντος ὑποκειμένου, τοῦ Ἐγώ.

ΣΚΟΠΙΜΟΤΗΤΑ

Τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτοῦ που ἀποβλέπει σ' ἓνα σκοπὸ ὁ καθορισμὸς ἑνὸς ὄντος ἀπὸ τὸ σκοπὸ του. Ὁ Ἀριστοτέλης στὴ διδασκαλία του γιὰ τὰ ἄπρωτα αἷτια παραχωρεῖ στὴν σκοπιμότητα τὴν πρώτη θέση. Ὅλα ἀποτελοῦν σκοποὺς τῆς φύσης (ἄμὴ δὲν μάτην ποιεῖ ἡ φύσις). Ἡ ὑπαρξὴ σκοπιμότητας, διαφορετικῆς ἀπὸ τὴν αἰτιώδη ἀρχή, ἀποτελεῖ πρόβλημα που δίνει λαθὴ σὲ ὑποθέσεις. Ἡ σκοπιμότητα θεωρεῖται πιὸ πολὺ σὰν ἀλήθεια τῆς ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας.

ΣΚΟΠΟΣ

Ἐνα ἐπιθυμητὸ γεγονός ἢ μία κατάσταση, γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν ὁποίων χρησιμοποιεῖ κανεὶς τὰ ἀπαραίτητα καὶ ὀρισμένα σὸν ἀριθμὸ καὶ στὸ εἶδος μέσα. Σκοπὸς καὶ στόχος μποροῦν νὰ συμπίπτουν καὶ ὁ πραγματοποιημένος σκοπὸς μπορεῖ νὰ χρησιμεύει γιὰ τὴν ἐπιτυχία ἑνὸς παραπέρα στόχου. Τὴν πραγματοποίησιν ἑνὸς σκοποῦ μποροῦμε μόνο νὰ τὴν προϋποθέσουμε ἐφόσον θεωρηθεῖ ὡς δυνατὴ ἢ ἐπέμ-

βαση του ανθρώπου που ακολουθεί καθορισμένους σκοπούς στα φυσικά φαινόμενα που διέπονται από καθορισμένες αιτίες, μία δυνατότητα που αρνούνται ο ντετερνισμός και ο υλισμός.

ΣΟΛΙΨΙΣΜΟΣ

Ἀπὸ τὸ λατ. solus, “μόνος” καὶ ipse, αὐτὸς ὁ ἴδιος. Φιλοσοφικὴ δοξασία τοῦ θεωρητικοῦ ἐγωϊσμοῦ ποὺ θεωρεῖ τὸ ὑποκειμενικὸ Ἐγὼ μαζί με τὸ συνειδησιακὸ περιεχόμενον του ὡς τὸ μοναδικὸ ὄν, ὅλα τὰ ἄλλα Ἐγὼ ὡς παραστάσεις ἢ ἰδέες τοῦ δικοῦ μου Ἐγὼ. Ὁ κόσμος δὲν ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ μόνο στὴ συνείδηση τοῦ ὑποκειμένου. Ὡστόσο ὑπάρχει καὶ ἓνας μετρημένος σολιψισμὸς, ποὺ δὲ δέχεται ὡς φορέα τῶν συνειδησιακῶν περιεχομένων ἓνα ὑπερατομικὸ Ἐγὼ, καὶ ἓνας μεθοδολογικὸς σολιψισμὸς, ὁ ὁποῖος γιὰ τὸν Καρτέσιο χρησιμεύει ὡς ἀφετηρία γιὰ νὰ προχωρήσει στὴν ἔξω ἀπὸ τὸ Ἐγὼ πραγματικότητα.

ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ

Θεωρητικὸ καὶ πολιτικὸ ρεῦμα ποὺ ἐνσαρκώνει ἓναν τύπο κοινωνικῶν σχέσεων, σύμφωνα με τὶς ὁποῖες ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς κοινωνίας δὲν καθορίζεται ἀπὸ τὰ συμφέροντα ἀτόμων, τάξεων, κομμάτων, οἰκονομικῶν ὁμάδων, ἀλλὰ ἀπὸ ἓνα λαϊκὸ – οἰκονομικὸ σύστημα. Ὁ θεωρητικὸς σοσιαλισμὸς ἐμφανίζεται στὴ Γαλλία στὴν ἐποχὴ τοῦ Ρουσσώ. Δὲν εἶναι ἄμεσα ἀπ’ αὐτὸν ἐπηρεασμένος, ὥστόσο ἀναπτύχθηκε ἀπὸ μία συγγενικὴ ἰδεολογία. Τὸ 1755 ἐμ-

φανίστηκε ἀνώνυμα ὁ “Κώδικας τῆς φύσης” ἢ “Τὸ ἀληθινὸ πνεῦμα τῶν νόμων τῆς”, μετὸ ὁποῖο ὁ Γάλλος οὐτοπιστὴς συγγραφέας Μορελλύ, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Λόκ, τόλμησε νὰ θεμελιώσει φιλοσοφικὰ τὸν κομμουνισμό. Θεωρητικὸ δάθρο τῆς οὐτοπίας τοῦ Μορελλύ ἦταν ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸ φυσικὸ δίκαιο. Μετὸν μαρξισμό καὶ τὰ πολιτικὰ – κοσμοθεωρητικὰ ρεύματα ποὺ ξεπήγασαν ἀπ’ αὐτὸν ὁ θεωρητικὸς σοσιαλισμὸς ἐμφανίζεται ὡς ἐχθρὸς τῆς ἀτομικιστικῆς – καπιταλιστικῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ὁ οὐτοπικὸς σοσιαλισμὸς εἶναι ἓνα ἰδεολογικὸ σχέδιασμα ἰδανικῆς συμβίωσης, ποὺ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μετὰ τὰ ἰδανικὰ τοῦ κομμουνιστικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Πρότυπο δὲ τῶν οὐτοπιῶν εἶναι ἡ “Πολιτεία” τοῦ Πλάτωνα. Μεγάλοι οὐτοπιστὲς σοσιαλιστὲς στὴν ἀρχὴ τοῦ 19 αἰ. ἦταν: Σαὶν Σιμόν, Φουριεὲ καὶ Ροβέρτος Ὅουεν.

ΣΟΦΗ ΑΓΝΟΙΑ (docta ignorantia)

Εἶναι ἡ ἐπίγνωση τῆς ἀγνοίας ἢ ἡ ἐπίγνωση τοῦ ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ μάθουμε τὴν ἀλήθεια, ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἀληθινὴ φύση τοῦ ἀπειρου θεοῦ. Αὐτὴ ἡ ἔκφραση ἀπαντᾷ στὸν Αὐγουστῖνο, στὸν Ψευδο – Διονύσιο καὶ στὸν Μπωναβεντούρα. Στὸ Νικόλαο Κουζάνο ἡ ἐπίγνωση ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο αὐτῆς τῆς ἀγνοίας τῆς θείας ἀλήθειας ἀποτελεῖ τὴν ἀληθινὴ γνῶση τοῦ θεοῦ (συμπύωση ἀντιθέσεων). Μετὰ παραπλήσια ἔννοια χρησιμοποιοῦ καὶ ὁ Πασκάλ τὴν ἔκφραση *ignorence savante*.

ΣΟΦΙΑ

Τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ ὄνομα τῆς φιλοσοφίας, κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς "ἡ ἐπιστήμη τῶν θεῶν τε καὶ ἀνθρώπων πραγμάτων". Σοφία τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν ἰδεαλιστικὴ ἀντίληψη δὲν εἶναι οὔτε ἀπλὴ ἐξειδικευμένη μόρφωση, οὔτε ὁποιαδήποτε πολυμάθεια, ἀλλὰ θεωρητικὴ γνώση τῶν προεπιστημονικῶν καὶ ὑπερεπιστημονικῶν μεταφυσικῶν δυνατοτήτων τῆς ἐπιστήμης, ἡ ἰκανότητα διείσδυσης στὴν οὐσία καὶ στὴν ἱεραρχικὴ τάξη, στὴν πρωταρχικὴ πηγὴ καὶ στὸ σκοπὸ τῶν πραγμάτων, ποὺ τὴν ἀποκτοῦμε μὲ τὴ φιλοσοφικὴ, χαρισματικὴ γνώση τῆς ἀπόλυτης ἀρχῆς, ἡ ὁποία εἶναι θεμέλιο, φορέας καὶ ὁδηγὸς τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Σοφὸς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἀτενίζει πάντοτε τὰ ἀνθρώπινα γεγονότα κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῶν αἰώνων ὑπερφυσικῶν συναρτήσεων (*sub species aeternitatis*). Ὁ Καρτέσιος θεωρεῖ σοφία τὴν τέλεια γνώση ὅλων τῶν πραγμάτων ποὺ μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ γνωρίσει καὶ τὴν ἐπινόηση ἄγνωστων ἀληθειῶν.

ΣΟΦΙΣΤΙΚΗ

Ἡ ἐποχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ φιλοσοφικοῦ διαφωτισμοῦ τοῦ 5. αἰ. π.Χ. Μὲ τὸ ὄνομα "σοφιστῆς" ἀρχικὰ χαρακτηρίζεται καθένας ποὺ διακρίνεται σὲ ὁποιαδήποτε περιοχὴ τοῦ πολιτισμοῦ, ἰδιαίτερα στὴ γνώση, ὁ λόγιος. Στὰ μέσα τοῦ 5 αἰ. π.Χ. ἀρχίζει νὰ χρησιμοποιεῖται ἡ ὀνομασία γιὰ ἐκείνους ποὺ πηγαινάν ἀπὸ πόλη σὲ πόλη ὡς δάσκαλοι τῆς ρητορικῆς τέχνης, τῆς πρακτικῆς σοφίας καὶ τῆς πολιτικῆς τέχνης. Τὰ βασικὰ χα-

ρακτηριστικὰ τῆς σοφιστικῆς διδασκαλίας εἶναι ἡ πολυμάθεια καὶ ἡ πολυϊστορία. Ἀργότερα τοὺς ὀνόμασαν "ἐγκυκλοπαιδιστῆς τῆς Ἑλλάδος". Τὸν πυρῆνα τοῦ σοφιστικοῦ μαθήματος ἀποτελοῦν οἱ πολιτικὲς καὶ ἠθικὲς ἐπιστῆμες, κύρια ὡστόσο ἐπιδιώξῃ τοὺς ἦταν νὰ διδάξουν τοὺς νέους νὰ σκέπτονται, νὰ μιλᾶνε σωστὰ καὶ νὰ εἶναι ἐπιτήδαιοι στὸ χειρισμὸ τῶν δημόσιων καὶ ἰδιωτικῶν ὑποθέσεων. Ἀκόμη σπουδαιότερο ἀντικείμενο τῆς σπουδῆς τοὺς ἦταν ὁ ἄνθρωπος. Ἡ διαλεκτικὴ ἔρευνα τῆς ἔννοιας τοῦ ἀνθρώπου, ἡ μεγάλη σημασία ποὺ ἀποκτάει ἡ κοινωνικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν κατανόηση τῶν προβλημάτων τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ζωῆς, εἶναι ἡ πῶς σημαντικὴ πρόοδος ποὺ σημείωσε ἡ φιλοσοφία σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Ἀνώτερη ἀποστολὴ τῶν σοφιστῶν εἶναι ἡ πνευματικοποίηση τῶν ἀνθρώπων μὲ τὴν ἐμβάθυνση στὸ ἐμπειρικὸ ὕλικὸ ποὺ πρόσφεραν οἱ διάφοροι ἐπιστημονικοὶ κλάδοι. Ἡ ἀπασχόληση μὲ γλωσσικά, γνωσιολογικά, ἠθικὰ προβλήματα καὶ μὲ τὴν φιλοσοφία τοῦ πολιτισμοῦ ἐκτόπισε τὴν ποίηση, ποὺ ἦταν ὡς τότε ὁ φορέας τῆς ἀττικῆς μόρφωσης. Ἐπίσης τὸ πρόβλημα τῆς φύσης πρόσβαλε στὸν ὀρίζοντα τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ προβληματισμοῦ, ἀφοῦ τώρα ἡ σχέση φύσης καὶ νόμου, φύσης καὶ ἐθίμου γίνεται τὸ κεντρικὸ πρόβλημα. Ἡ παλιὰ στροφὴ πρὸς τὴ φύση ἀναζωογονεῖται παράλληλα μὲ τὴ νέα στροφὴ πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Γιὰ πρώτη φορὰ τώρα ὀρθώνεται τὸ ἐρώτημα: ὑπάρχει γενικὴ ἀλήθεια

μέ απόλυτο κύρος; Τὸ ζήτημα μετατέθηκε ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ στὸ ἠθικὸ — πολιτικὸ πεδίο καὶ ἐδῶ βρισκεται ἡ μεγάλη σημασία τῶν σοφιστῶν στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Μὲ τὴ διάδοση εἰδικῶν ἐπιστημονικῶν γνῶσεων οἱ σοφιστὲς ζητᾶνε νὰ ἰκανοποιήσουν μίαν ἱστορικὴν ἀνάγκη ποῦ τὴ δημιούργησε ὁ ἐκδημοκρατισμὸς τῆς ζωῆς στὴν Ἀθήνα. Οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς θέλουν νὰ δώσουν στοὺς μαθητὲς τους ἕνα μεθοδολογικὸ καὶ γνωσιολογικὸ ὄπλισμὸ καὶ μίαν ἐγκυκλοπαιδικὴν μόρφωση γιὰ νὰ γίνουν καλοὶ πολῖτες. Στὸ φιλοσοφικὸ πεδίο οἱ σοφιστὲς ἀνακίνησαν τὸ θέμα τοῦ ὑποκειμενισμοῦ καὶ σύγχρονα τὸ θεμελιῶδες θέμα τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀτόμου στὴν κοινωνία. Οἱ ἀρχαιότεροι καὶ σημαντικότεροι σοφιστὲς Πρωταγόρας καὶ Γοργίας ἔκαναν τὸν ἄνθρωπο μέτρο ὄλων τῶν πραγμάτων. Ἡ πολυθρύλητη πρόταση τοῦ Πρωταγόρα "μέτρο ὄλων τῶν πραγμάτων εἶναι ὁ ἄνθρωπος, γι' αὐτὰ ποῦ ὑπάρχουν ὅτι ὑπάρχουν καὶ γι' αὐτὰ ποῦ δὲν ὑπάρχουν ὅτι δὲν ὑπάρχουν" προσδιορίζει τὴ βασικὴ κατεῦθυνση τῆς σοφιστικῆς. Ἡ ρῆσις ἔχει γενικὴ σημασία: Μόνο κάτι πραγματικὸ μποροῦμε νὰ συλλάβουμε μὲ τὶς αἰσθήσεις, τὸ μὴ πραγματικὸ δὲ μπορεῖ ν' ἀποτελέσει ἀντικείμενο τῶν αἰσθήσεων. Ἡ δυνατότητα τῆς γνώσης περιορίζεται στὴν αἴσθηση. Ἀληθινὴ εἶναι μόνον ἡ στιγμιαία ἐντύπωση τοῦ καθενός. Τὸ ἴδιο πράγμα φαίνεται διαφορετικὰ σὲ διάφορους ἀνθρώπους καὶ πολλὰς φορὲς στὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο. Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴ διδασκαλία, δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτη θρησκεία,

ἀπόλυτη ἠθικὴ, ἀπόλυτο δίκαιο. Τὸ δίκαιο καὶ ὁ νόμος ἔχουν δεσμευτικὸ χαρακτήρα μόνο γιὰ τοὺς πολῖτες τῆς πόλης ποῦ τοὺς ἐφτίασε καὶ γιὰ ὅσο καιρὸ τοὺς θεωρεῖ αὐτὴ ὡς καλοὺς. Μ' αὐτὲς τὶς ἀντιλήψεις ἐμφανίζεται ὁ Πρωταγόρας ὡς πρόδρομος τοῦ πραγματισμοῦ. Ἡ φιλοσοφία του εἶναι ἕνας τέλειος θεωρητικὸς σχετικισμὸς καὶ, ἐφόσον σπεριζέται στὴν αἴσθηση ὡς τὴ μοναδικὴ πηγὴ τῆς γνώσης, αἰσθησιαρχία. Πρῶτος ἐπίσης ὁ Πρωταγόρας διαμόρφωσε τὴ διαλεκτικὴ ("τὸν ἦττω λόγον κρείττω ποιεῖν"), στὴν ὁποία ἀσκούσε τοὺς μαθητὲς του γιὰ τὴ διαλεκτικὴ συζήτηση ἠθικοπολιτικῶν ζητημάτων. Σὲ λίγο ἡ διαλεκτικὴ αὐτὴ ἐκφυλίστηκε σὲ ἐριστικὴ, ποῦ ἀπόβλεπε στὴ διαστροφή τῆς ἀλήθειας. Γιὰ τὸ Γοργία ἐπίσης δὲν ὑπάρχει ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια, τὸ πολὺ μίαν πιθανότητα, οὔτε ἀπόλυτοι ἠθικοὶ κανόνες. Συνεχίζοντας ὁ Γοργίας τὴ σκεπτικιστικὴ ἐπανάσταση τοῦ Πρωταγόρα διατύπωσε σὲ τρεῖς προτάσεις μίαν σημαντικὴν ἀπὸ φιλοσοφικὴ ἀποψη θέση: Δὲν ὑπάρχει τίποτα, καὶ ἂν ὑπῆρχε κάτι, θὰ ἦταν ἀκατάληπτο. Ἐὰν ὑπῆρχε κάτι καὶ ἦταν τοῦτο καταληπτό, δὲ θὰ μποροῦσε νὰ τὸ μεταδώσει κανεὶς σὲ ἄλλους. Οἱ νεώτεροι σοφιστὲς (Πρόδικος, Ἰππίας, Ἀντιφῶν ἐρευνᾶνε τὰ ἠθικὰ θεμέλια τῆς πολιτείας καὶ ἀμφισβητοῦν τὶς κυρίαρχες ἀξίες τῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς. Ὁ Πρόδικος, περίφημος γιὰ τὴν ῥητορικὴν του δεινότητα καὶ τὶς γνώσεις του, ἔκανε τὴ γλῶσσα ἀντικείμενο ὀρθολογιστικῆς θεώρησης, ὁ δὲ Ἰππίας ἐπι-

νε διάσημος για την εγγλωττία του, τη μνημοτεχνική του και τις πλατιές ιστορικές, μαθηματικές, αισθητικές και μουσικές του γνώσεις. Οι νεώτεροι σοφιστές έρευνᾶνε κυρίως την ουσία και την ἀλήθεια, την καταγωγή και την ἀξία τῶν νόμων, τις σχέσεις ἀριστοκρατίας και λαοῦ, πλούσιων και φτωγῶν, τὴ διάκριση Ἑλλήνων και βαρβάρων. Στὴν ὑποκειμενική, σχετική και συνεπῶς ἀμετάβλητη ἔννοια τῶν νόμων ἀντιτάσσεται ἡ ἀντικειμενική και ἀμετάβλητη ἔννοια τῆς φύσης και πάνω σ' αὐτὴ τὴν παλιὰ ἀντίθεση θεμελιώνεται κατὰ τις τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 5 αἰ. ἡ σοφιστική θεωρία. Τὸ ἀληθινὸ "φυσικὸ δίκαιο", στὸ ὁποῖο οἱ σοφιστὲς πιστεύουν ὅτι κρύβεται ἡ πρωταρχική ἔννοια τῆς πολιτικῆς ἰσότητος και τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης, ἀγωνίζονταν νὰ ἐπικρατήσῃ σ' ὅλες τις περιοχὲς τῆς πολιτικῆς και κοινωνικῆς ζωῆς. Πολέμος τῶν σοφιστῶν ἦταν ὁ Πλάτων, ὁ ὁποῖος ἐπλασε τὴν εἰκόνα τοῦ Σωκράτη σὰν ἀντίποδα τῶν "ψευδοφιλοσόφων" σοφιστῶν. Ὁ Πλάτων τοὺς κατηγόρησε γιὰ ἀλαζονεία, γιὰ ἀνήθικη μεταχείριση τῆς ρητορικῆς, γιὰ ἐριστική και γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν μαθημάτων και ἀποσιώπησε τὴν ἀνυπολόγιστη συμβολὴ τους στὴν πρόοδο τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης. Μία "δεύτερη σοφιστική", ὅπως ὀνομάζεται, ἀναπτύχθηκε στὸ 2 αἰ. μ.Χ. ἀντιπρόσωποι τῆς ὁποίας ἦταν ὁ Ἡρώδης Ἀττικός, ὁ ρήτορας Αἰμιος Ἀριστείδης και ὁ διογρᾶφος τῶν σοφιστῶν Φλάβιος Φιλόστρατος. Αὐτοὶ ἐνοάρκω-

ναν τὸ μορφωτικὸ ἰδανικὸ τῆς Ρωμαϊκῆς ἀποκρατορίας, δηλαδὴ γενική μόρφωση, πὸν στηριζόταν στοὺς ἀρχαίους κλασσικούς.

ΣΠΕΡΜΑΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

Ἡ διαμορφωτική δύναμη τῆς φύσης, τὴν ὁποία ἀντιπαραθέτουν οἱ Στωϊκοὶ στὴν ἀκατέργαστη ὕλη. Ὁ σπερματικός λόγος περιέχει τις μορφὲς γιὰ ὅλα τὰ μεμονωμένα ὄντα, γιὰ τὴν πολλαπλότητα τῶν σπερματικῶν λόγων, αὐτῶν τῶν ὄλικῶν σπερμάτων, πὸν εἶναι ὥστόσο λογικά, ἀναπτύσσονται ὀργανικά και σκόπιμα και ἐπενεργοῦν στὰ μεμονωμένα πράγματα σὰν μορφὲς και τὰ διαμορφώνουν.

ΣΤΙΓΜΗ

Τὸ ἀφηρημένο τμήμα τοῦ "τώρα", μὲ τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ διαιρεθεῖ ὁ χρόνος σ' ὄσα τμήματα θέλουμε. Ὁ χρόνος (σὰν συνεχὲς) συνίσταται ἀπὸ χρόνους, συνεπῶς ἡ στιγμή μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἀνήκει στὴν ὕψη του. Ὁ Ἐγελος χρησιμοποιεῖ αὐτὸν τὸν ὄρο γιὰ νὰ χαρακτηρίσει κάθε μία ἀπὸ τις φάσεις πὸν εἶναι δυνατό νὰ σημειωθοῦν σὲ μία ὀποιαδήποτε ἐξέλιξη. Ἡ "διαλεκτική στιγμή" εἶναι ἡ δύναμη πὸν ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴν ἰδέα στὸ ἀντίθετό της, ὁ σταθμὸς τῆς προόδου πὸν ἐπάγεται στὴ σκέψη και στὴν πραγματικότητα. Ὁ Κίργκεργκορ δίνει στὴ στιγμή μία οὐσιαστικὰ ἐπηξημένη σημασία. Τὸ "χριστιανικὸ πάθος" συγκεντρώνεται στὴ στιγμή πὸν εἶναι γιὰ τὸν καθένα "ἀποφασιστική", ἐπειδὴ σ' αὐτὴ εἰσάγεται στὴ ζωὴ του κάτι νέο και ἀδιανόητο, κάτι πὸν δὲν

προέρχεται από άπλη σκέψη (ανάμνηση), ή χάρις της πίστης. Σ' αυτήν αποκαλύπτεται ή αλήθεια, για την κατανόηση τής όποίας δέν έπαρκούν οι φυσικοί όροι. 'Η στιγμή είναι για τόν Κίργκεργκορ ή κεντρική έννοια, δια τής όποίας χωρίζονται Χριστιανισμός και μεταφυσική. 'Η ύπαρξικά διωμένη στιγμή είναι ή νέα αιωνιότητα, στην όποία ό άνθρωπος είναι και μπορεί να είναι όλοκληρωτικά αυτός ό ίδιος.

ΣΤΟΧΑΣΜΟΣ

'Η Ικανότητα του ανθρώπου να ενεργεί έλεύθερα με τίς δικές του παραστάσεις, έννοιες, τά δικά του έρεθίσματα τών αισθημάτων και τής δούλησης κ.λ.π. με τó σκοπό ν' αποκτήσει ένα χρήσιμο δικό του κανόνα συμπεριφοράς για τó χειρισμό τών προβλημάτων τής ζωής. 'Ο στοχασμός είναι στενά συνδεδεμένος με τούς κανόνες τής λογικής και πραγματοποιείται στην έπιστήμη. Κατά τόν Λόκ στοχασμός είναι μία "έσωτερική δραστηριότητα τής ψυχής", ένα αυτόνομο είδος τής γνώσης ανεξάρτητο από την έμπειρία. Για τόν Ένγκελς ό στοχασμός είναι ή άμεση σχέση, ή άντανάκλαση τής ούσίας ενός φαινομένου.

ΣΥΓΚΡΗΤΙΣΜΟΣ

'Ο τεχνητός συνδυασμός άνόμιων και άναμεταξύ τους άσυμβίβαστων ιδεών ή διδασκαλιών σ' ένα φιλοσοφικό σύστημα, όπως στο νεοπλατωνισμό τής 'Αλεξάνδρειας. Συγκρητικοί όνομάζονταν στόν 16 αί. οι φι-

λόσοφοι που ήθελαν να μεσολαθήσουν ανάμεσα στόν Πλάτωνα και στόν 'Αριστοτέλη.

ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΣ

'Η λογική ένέργεια ή μέθοδος σύμφωνα με την όποία από μία κρίση (άμεσος συλλογισμός) ή περισσότερες κρίσεις (έμμεσος συλλογισμός) συνάγεται με άσπτηρή λογική συνέπεια, σύμφωνα με τίς λογικές αρχές τής αντίφασης και του άποχρώντος λόγου, μία νέα διαφορετική κρίση (συμπέρασμα). Τό βασικό είδος του συλλογισμού είναι ό άπλος παραγωγικός συλλογισμός (άπό κάτι γενικό συνάγεται ή αλήθεια του ειδικού και συγκεκριμένου). Στόν επαγωγικό συλλογισμό συνάγουμε την αλήθεια του γενικού άπό τó ειδικό. 'Από μερικές έμπειρικές περιπτώσεις συμπεραίνουμε για τó όλο. Λογική άναγκαιότητα έχει ό επαγωγικός συλλογισμός μόνον όταν οι μεμονωμένες περιπτώσεις είναι γνωστές, κάτι που είναι άδύνατο στίς έμπειρικές έπιστήμες.

ΣΥΜΒΑΤΙΣΜΟΣ (conventionalismus)

Είναι ή άποψη ότι οι έπιστημονικές θεωρίες, οι έννοιες, οι όρισμοί, τά αξιώματα, στα όποία στηρίζονται τά παραγωγικά συστήματα, δέν άποτελούν άντανάκλαση του άντικειμενικού κόσμου, αλλά είναι ύποθέσεις, καθαρή συμφωνία τών έπιστημόνων με σκοπό την άκριδη περιγραφή τών άναμεταξύ τους σχέσεων τών έμπειρικών γεγονότων. Π.χ. για τó μαθηματικό συμβατισμό δέν είναι άναγκαίο να περιέχουν τά ά-

ξιώματα έναργεις ἀλήθειες. ὀφείλουν μόνο νὰ ἐξυπηρετοῦν τὴ δομὴ ἑνὸς ἀξιωματικοῦ συστήματος. Ὁ ὄρος χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Ἐρ. Πουανκαρὲ καὶ ἔγινε δεκτὸς ἀπὸ πολλοὺς σύγχρονους ἐπιστήμονες.

ΣΥΜΒΕΒΗΚΟΣ (accidens)

Ἐπουσιώδης ιδιότητα, τὸ συμπωματικό, αὐτὸ ποῦ δὲν ὑπάρχει αὐτοτελῶς, σ' ἀντίθεση πρὸς τὸ αὐτοτελές ὄν, τὴν οὐσία ("ὄσα ὑπάρχει ἑκάστω καθ' αὐτὸ μὴ ἐν τῇ οὐσίᾳ ὄντα" Ἀριστοτέλης). Ὁ Ἀριστοτέλης διαιρεῖ τὰ ἀνώτατα γένη, στὰ ὁποῖα κατατάσσονται οἱ ἔννοιες, σὲ δέκα κατηγορίες: οὐσία, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τὰ ὄντα καὶ ἑννέα συμβεβηκότα (ποσόν, ποιόν, πρὸς τι, ποῦ, ποτέ, κείσθαι, ἔχειν, ποιεῖν, πάσχειν). Συμβεβηκότα δηλαδὴ εἶναι ἰδιόμορφες, μὴ ἀναγκαῖες, μεταβλητὲς ιδιότητες ἑνὸς ὄντος ("ὄσα ὑπάρχει μὲν τινι καὶ ἀληθὲς εἰπεῖν, οὐ μὲντοι ἐξ ἀνάγκης οὐτ' ἐπὶ πολὺ"). Κατὰ τὸν Πορφύριον "ὃ γίνεται καὶ ἀπογίνεται χωρὶς τῆς τοῦ ὑποκειμένου φθορᾶς". Τὴν Ἀριστοτελικὴν διαίρεση ἀκολούθησε ἡ σχολαστικὴ λογικὴ. Γιὰ τὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη τὸ συμβεβηκὸς διακρίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὸν φορέα του (οὐσία): ὑπάρχει ἀναλογικὰ σὲ σχέση μὲ τὴν οὐσία, στὴν ὁποία ἐμπριέχεται καὶ τὴν ὁποῖα προσδιορίζει. Ὁ ὄρος ἦταν σὲ χρῆση καὶ στὴ φιλοσοφία τοῦ 17 καὶ 18 αἰ.

ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΣ

Ἡ παράσταση ἢ ἔκφραση ἀφηρημέ-

ων ἐννοιῶν ἢ ἰδεῶν μὲ σύμβολα. Τὰ σύμβολα χρησιμοποιήθηκαν στὴν ἀρχαιότητα καὶ στὸ χριστιανισμό ὡς προσωπικὰ διακριτικὰ σημεῖα, ἀργότερα ὡς γνωρίσματα θρησκευτικῶν διδασκαλιῶν καὶ δογματικῶν δοξασιῶν. Ὁ φιλοσοφικὸς συμβολισμὸς ἀρνεῖται τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ θεωρεῖ τὶς παραστάσεις καὶ τὶς ἔννοιες ὄχι ὡς εἰκόνες τοῦ ὕλικου κόσμου, ἀλλὰ μόνον ὡς σύμβολα, συμβατικά σημεῖα τῶν αἰσθησῶν μας, στὰ ὁποῖα ἐξεικονίζεται μὲ τρόπο νοητὸ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ὡς γοητευτικὴ καὶ ταυτόχρονα τρομερὴ πραγματικότητα, ὁ υπερβατικὸς μεταφυσικὸς κόσμος. Στὴ μαγεία καὶ στὸ μῦθο ὁ συμβολισμὸς ταυτίζεται ἀπόλυτα μ' αὐτὸ ποῦ ἐκφράζει καὶ ἔτσι ἀποκτᾶ τὸ σύμβολο τὴν ἐμπειρία μιᾶς πραγματικῆς καὶ ἀπόλυτης δυνάμεις. Τὴν προέλευση καὶ τὴν συσχέτιση τῶν συμβόλων ὡς ψυχικῶν ἀρχέτυπων ἔρευνᾶ ἡ ἀναλυτικὴ ψυχολογία.

ΣΥΜΠΛΑΘΕΙΑ

Συμπόνια, ὁμοία διάθεση, οἰκτος ἢ ἱκανότητα νὰ συναισθάνεσαι τὴν χαρὰ καὶ τὴ λύπη ἄλλων. Στους Στωϊκοὺς, στὸν Πλωτῖνο καὶ στοὺς φιλόσοφους τῆς Ἀναγέννησης ὁ ἐπιηρεασμὸς καθενὸς μέρους τοῦ κόσμου ἀπ' αὐτὸ ποῦ συμβαίνει σ' ἕνα ἄλλο μέρος (κοσμικὴ συμπάθεια). Κατὰ τοὺς μυστικούς, τοὺς ρομαντικούς καὶ τοὺς νεώτερους φυσικούς φιλόσοφους (Μπροῦνο, Παράκελσος, Νοβάλις κ.ἄ.) ἡ συμπάθεια ἐκδηλώνεται στοὺς ἀνθρώπους ὡς ἐνστι-

κτώδης, φαινομενικά άσυνείδητη άφοσίωση σ' έναν άλλον άνθρωπο, ως ή άκαθόριστη συναίσθηση τής έσωτερικής συγγένειας μ' αυτόν. Κατά τον Χιούμ ή συμπάθεια, πού έχει τις ρίζες της στη φιλαυτία του ανθρώπου, αποτελεί την άφετηρία τής ήθικότητας. Δίπλα στα αισθήματα τής φιλαυτίας βρίσκονται τα αισθήματα τής συμπάθειας, πού μάς κάνουν νά συναισθανόμαστε τόν ξένο πόνο και τήν ξένη χαρά. 'Ο Σέφτομπερ υποστηρίζει ότι είναι σύμφωνο με τή φύση του ανθρώπου νά επιδιώκει τήν "εύτυχία του είδους", τήν ευημερία τής κοινωνίας, ενώ δέν είναι φυσική ή διατάραξη τής κοινωνικής τάξης με τόν φθόνο, τήν κακία και τό πείσμα. Σύνθημα του Κόντ είναι "για άλλους νά ζούμε". 'Η ήθική όφειλει νά θεμελιώνεται στόν άλτρουισμό. Για τόν Σοπενχάουερ έπίσης ή ρίζα τής ήθικότητας βρίσκεται στο συναίσθημα οίκτου για τόν πόνο του άλλου. 'Η συμπάθεια για τούς άλλους είναι ή πραγματική βάση κάθε ελεύθερης δικαιοσύνης και κάθε γνήσιας φιλανθρωπίας. 'Ο Γκουγιώ χαρακτηρίζει τή συμπάθεια και τόν άλτρουισμό ως έκδηλώσεις τής υπερεκχειλισμένης ζωτικής δύναμης, πού ζητάει νά εκδηλωθεί και διαχυθεί με τήν κοινωνική συμβίωση. 'Ο άνθρωπος, σύμφωνο με τό φυσικό του, ζητάει τήν ένωση με τούς άλλους ανθρώπους, τήν άρμονική ζωή. 'Ο άλτρουισμός είναι τό ίδιο φυσικό και πρωταρχικό όσο και έγώισμός. 'Η ανθρώπινη φύση παρουσιάζει δίπλα στη φιλαυτία μία πρωταρχική συμπάθεια.

ΣΥΜΠΤΩΣΗ ΑΝΤΙΘΕΣΕΩΝ (coincidentia oppositorum)

Συνείδητη άρνηση των αντιθέσεων σχετικά με τό θεό. 'Η σύμπτωση αντιθέσεων βρίσκεται κατά τόν Νικόλαο Κουζάνο, ό όποιος χρησιμοποίησε παραδείγματα από τή γεωμετρία. τόν Τζιορντάνο Μπρούνο και τόν Σέλλινγκ παντού στην πραγματικότητα. 'Ο θεός αίρει τις αντιθέσεις συνενώνοντας τό άπόλυτο μέγιστο με τό άπόλυτο ελάχιστο, χωρίς ωστόσο νά εξαφανίζονται ή νά συγχωνεύονται διαλεκτικά σ' αυτή τή συνένωση οι αντιθέσεις.

ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ

'Η ψυχική διάθεση του ανθρώπου, πού προκαλείται από τις επιδράσεις του περιβάλλοντος. Τό συναίσθημα δέν έχει μεγάλη διάρκεια και προκαλεί έντονες συγκινησιακές καταστάσεις (ήρεμη ευαρέστηση ή δυσαρέσκεια, υπέρμετρη χαρά και λύπη, όργη, θυμός, φρίκη). Αυτά είναι άπλά συναισθήματα, πού προέρχονται από άπλά αισθήματα. 'Ανώτερα συναισθήματα είναι τά ήθικά, τά αισθητικά και τά πνευματικά συναισθήματα, πού συνδέονται με παραστάσεις, σκέψεις. Τό συναίσθημα συνδέεται στενά με τή δραστηριότητα του ανθρώπου. Οι επιτυχίες στη ζωή προκαλούν ευάρεστα συναισθήματα, οι άποτυχίες δυσάρεστα. 'Η έκφραση συναισθημάτων είναι ένα από τά μέσα επικοινωνίας των ανθρώπων.

ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΗΘΙΚΗ

'Η έμπειρική ικανότητα του ανθρώ-

που νά γνωρίζει διαισθητικά τις ηθικές αξίες, την αξία των πράξεων του και των πράξεων των άλλων, και σύγχρονα ν' αποφασίζει αυτόβουλα για κάθε του πράξη. Τα ηθικά αιτήματα δέν έννοούνται μόνον υποκειμενικά ως αιτήματα του "έναντοῦ μου πρὸς ἑαυτὸ μου", ἀλλὰ σὰν τέτοια έννοούνται και τὰ αιτήματα ποῦ μᾶς προβάλλονται κάθε φορά γενικά και σὲ μία ιδιαίτερη κατάσταση ἀπὸ τὸ στενότερο και ἐρῦτερο περιβάλλον μας (οικογένεια, ἐπάγγελμα, κράτος, ἐκκλησία κ.λ.π.). Γιὰ τὴν πηγή τῆς ἠθικῆς συνείδησης ἔχουν διατυπωθεῖ στὴ φιλοσοφία δύο θεωρίες: ἡ ὀρθολογική και ἡ ἐμπειρική. Ἡ ὀρθολογική θεωρία δέχεται ὅτι ἡ ἠθική συνείδηση εἶναι ἐμφυτη στὸν ἄνθρωπο. Ἐνα σύνολο ἠθικῶν ἀρχῶν και κανόνων σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους κρίνουμε ἐὰν οἱ πράξεις μας ἢ οἱ πράξεις τῶν ἄλλων εἶναι καλές ἢ κακές. Αὐτὴ μᾶς προτρέπει ἢ μᾶς ἀποτρέπει νὰ τίς πραγματοποιοῦμε (νομοθετική συνείδηση) ἢ μᾶς ἐλέγχει μετὰ τὴ διάπραξη τους (δικαστική συνείδηση). Ἡ ἐμπειρική σχολή δέν παραδέχεται ὅτι ὑπάρχουν στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου ἐμφυτες ἔννοιες και ἀρχές. Ὁ ἠθικός νόμος εἶναι προϊὸν τῆς ἐμπειρίας και ἀναπτύσσεται βαθμαίᾳ. Στὴ γένεση τῆς ἠθικῆς συνείδησης συμβάλλουν: ἡ ἔξις, ἡ διδασκαλία και ἡ μίμησις. Ἐὰν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὑπῆρχε ἐμφυτη ἠθική συνείδηση, ὅλοι οἱ ἄνθρωποι θὰ εἶχαν πάντοτε τὴν ἴδια συμπεριφορά. Τὰ ἠθικά αἰσθήματα τῶν ἀνθρώπων ἔξαρτῶνται κυρίως ἀπὸ τὴ διαπαιδαγώγη-

σὴ του. Μὲ τὴ διδασκαλία και τὰ παραδείγματα ἀναπτύσσεται τὸ πνεῦμα και ἡ ἠθική τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐμφάνιση και ἀνέλιξη τῆς ἠθικῆς συνείδησης ἔξαρτῶνται ἐπίσης ἀπὸ τυχαία γεγονότα, ἀπὸ τὰ ἐπικρατοῦντα ἔθιμα και ἀπὸ ὀρισμένα ἠθικά παραγγέλματα. Στὴν ἠθική κρίση και στίς ἀναμεταξὺ τους σχέσεις παρουσιάζουν οἱ ἄνθρωποι διαφορές. Ἡ ἠθική κρίση ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τὸν τόπο και τὸν χρόνο. Τὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντίθετο πρὸς αὐτὸ ποῦ εἶναι σὲ μία κοινωνία σωστὸ και δίκαιο· κάθε εἶδος κριτικῆς τῆς κοινωνίας μπορεῖ νὰ στηρίζεται σὲ ἀντιφατικές ἠθικές κρίσεις. Ὡστόσο εἶναι ἀδύνατο νὰ ὀρίσουμε ἱκανοποιητικὰ τὴν ἔννοια τῆς ἠθικῆς συνείδησης, ἐὰν δὲ δεχτοῦμε ὅτι ὑπάρχει στὴν συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου κάποια προδιάθεση, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀναπτύσσεται ἡ ἠθικότητα. Ὁ σεβασμὸς και ἡ ὑπακοή στὸν ἠθικὸ νόμο δέν προκύπτουν μόνον ἀπὸ τὸν χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ και ἀπὸ τὴ λογική γνώση τῆς οὐσίας τοῦ ἠθικοῦ. Γιὰ τὴν ἀπόκτηση αὐτῆς τῆς λογικῆς σκέψης χρησιμεύει ἡ ἀγωγή, ποῦ συντελεῖται μὲ τὸν ἔθισμὸ και τὸ λόγο, μὲ τὴν εὐχαρίστηση ποῦ προξενεῖ ὁ ἔπαινος και μὲ τὸ φόβο ποῦ προξενεῖ ἡ τιμωρία. Στὴν ἠθικότητα ἀνήκει ἡ ἐκλογή και ἡ εὐθύνη τῶν πράξεων. Ὁ ἄνθρωπος ἀποφασίζει αυτόβουλα για κάθε πράξη ἀναγνωρίζοντας τίς γνώσεις ποῦ ἀποκτῶνται ἀπὸ τὴν ἐσωτερική του αἴσθηση ὡς δεσμευτικές γι' αὐτὸν ἠθικές ἀπαιτήσεις. Ἄν και

πρέπει να κάνουμε μία διάκριση μεταξύ της ήθικης και της ψυχολογικής συνείδησης, ωστόσο θα ήταν λάθος να νομίσουμε ότι αυτές είναι δύο διαφορετικές πλευρές της πραγματικότητας της συνείδησης. 'Εάν κανείς λέει π.χ. ότι έχει επίγνωση πώς έπραξε καλά ή κακά, σ' αυτό εκδηλώνεται ή ψυχολογική συνείδηση των πράξεών του και ή ήθικη συνείδηση της αξίας τους. 'Η ψυχολογική συνείδηση διαπιστώνει, ή ήθικη συνείδηση αξιολογεί. Οι πράξεις είναι το κριτήριο της αξίας μας. Σε μās φορτώνεται ή εϋθύνη για τις συνέπειές τους, την όποια μπορεί ν' αναλάβει ο άνθρωπος που γνωρίζει την ουσία του ήθικου, αυτός δηλαδή που μπορεί να ξεχωρίζει με δεβαιότητα το καλό από το κακό, το δίκαιο από το άδικο. 'Ο Κάντιος χαρακτηρίζει τη συνείδηση σαν συναίσθημα για την υπαρξη ενός δικαστηρίου στο έσωτερικό του ανθρώπου. Πριν από την πράξη ή ήθικη συνείδηση καθορίζει τι είναι καλό ή κακό, μās προτρέπει τι πρέπει να κάνουμε ή να μη κάνουμε, μās δείχνει που βρίσκεται το καθήκον μας, ώστε να μπορεί ή συμπεριφορά μας να κατευθύνεται προς αυτό. Αυτή είναι ή προειδοποιητική συνείδηση, ο έσωτερικός ήθικός μας νόμος, που μās προφυλάττει από μελλοντικές κακές πράξεις. Μετά την πράξη ή ήθικη συνείδηση γίνεται κριτής, ο όποιος αποφασίζει εάν είμαστε άξιοι για άμοιδη ή τιμωρία, για έπαινο ή για έπικριση. Οι αξιολογικές κρίσεις συνοδεύονται πάντοτε από ήθικά συναισθήματα.

ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ

'Η ρίζα όλων των γνώσεων, το σύνολο αυτών που έχουν δοθεί στο 'Εγώ άμεσα, δηλαδή τα δεδομένα περιεχόμενά του (αίσθημα, αντίληψεις, παραστάσεις, νόηση, προσοχή, συναισθήματα και βούληση), που κανονικά συνοδεύονται από κάποια σαφή γνώση. 'Απ' αυτή την παρουσία του πρώτου δεδομένου (αυθόρμητη ύποκειμενική συνείδηση) προκύπτει ή δυνατότητα της σκέψης, που αναλύει τα αντικειμενικά δεδομένα της γνώσης (λογική αντικειμενική συνείδηση), της μνήμης, που αναφέρεται σε προηγούμενα διώματα του 'Εγώ, και της αυτοκριτικής. 'Ο βαθμός της υποχώρησης της αυτοπαρουσίας του 'Εγώ προσδιορίζει τη μετάβαση από τη συνειδητή στην άσυνειδη ζωή. Στη συνείδηση αποκτάει ή ψυχική ζωή του ανθρώπου το μεγαλύτερο βαθμό ανάπτυξης της, την έλευθερία να ενεργεί και ν' αποφασίζει έλευθερα. Σε διάκριση από την ένστικώδη δραστηριότητα των ζώων, ή δραστηριότητα του ανθρώπου έχει συνειδητό χαρακτήρα. 'Η ψυχολογία του 19 αϊ. ήταν σχεδόν ψυχολογία της συνείδησης, ωστόσο στον εικοστό αιώνα ή συνείδηση θεωρείται ως ένα ψυχικό γεγονός δίπλα στα άλλα (ψυχολογία του βάθους, ψυχανάλυση). 'Αντικείμενο της ψυχολογίας γίνονται τα άσυνειδητα, προσυνειδησιακά και ύποσυνειδητα ψυχικά περιεχόμενα. Το πρόβλημα της σχέσης της συνείδησης με την αντικειμενική πραγματικότητα απο-

τελεί τὸ βασικὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας. Ὁ ἰδεαλισμὸς ὑποστηρίζει τὴν προτεραιότητα τῆς συνείδησης (τοῦ πνεύματος), ἐνῶ ὁ ὑλισμὸς ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ συνείδηση εἶναι προῖον τῆς μακρόχρονης ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῆς ὕλης. Διαμορφώθηκε στὴν πορεία τῆς κοινωνικῆς δραστηριότητος τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀντανάκλει τὸς ὄρους τῆς ὑλικῆς ζωῆς τῆς κοινωνίας.

ΣΥΝΕΙΡΜΙΣΜΟΣ

Ἡ ἐμπειρικὴ θεωρία ποῦ δέχεται ὅτι ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἀναπτύχθηκε ἀπὸ συνειρμούς συνειδησιακῶν στοιχείων, ὅτι ὁ νόμος τοῦ συνειρμοῦ εἶναι βασικὸς νόμος τοῦ ψυχικοῦ βίου. Θεμελιωτὴς τοῦ συνειρμισμού εἶναι ὁ Ντανιὶντ Χάρτλερ.

ΣΥΝΕΙΡΜΟΣ

Συσχέτιση δύο ἢ περισσότερων συνειδησιακῶν περιεχομένων (παραστάσεων) ἢ τάση μιᾶς παράστασης νὰ κάνει πάλι συνειδητὴ μιᾶ ἄλλῃ, μὲ τὴν ὁποία ἦταν νωρίτερα συνδεδεμένη. Αὐτὴ ἡ ἔλξη συμβαίνει χωρὶς τὴν ἐπέμβαση τῆς βούλησης. Τὸν ὄρο "συνειρμὸς τῶν ἰδεῶν" χρησιμοποίησε ὁ Λόκ γιὰ νὰ προσδιορίσει τὸν τυχαῖο καὶ μηχανικὸ συνδυασμὸ τῶν ἐξωτερικῶν ἐντυπώσεων. Ἡ ὑλιστικὴ συνειρμικὴ ψυχολογία θεωρεῖ τοὺς συνειρμούς ὡς καθαρὰ ψυχολογικὲς σχέσεις ποῦ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ὑλικὴ πραγματικότητα.

ΣΥΝΘΕΣΗ

Ἡ συνένωση πολλῶν μερικῶν στοιχείων σ' ἓνα νέο ἐνιαῖο σύνολο. Με-

θοδολογικὰ, ἡ λογικὴ ἐνέργεια ποῦ προχωρεῖ ἀπὸ τὶς ἀπλὲς στὶς σύνθετες ἔννοιες. Ἐπίσης ὅταν προχωροῦμε ἀπὸ βέβαιες προτάσεις σὲ ἄλλες, ποῦ εἶναι τὸ ἀναγκαῖο ἐπακολούθημά τους. Στὴ γνωσιολογία τοῦ Καντίου ἡ σύνθεση εἶναι βασικὴ ἔννοια γιὰ τὴν ἔνωση διὰ τῶν κατηγοριῶν τοῦ νοῦ τῶν ποικίλων ἐποπτεῶν σ' ἓνα ἐνιαῖο ἀντικείμενο. Στὴ διαλεκτικὴ τοῦ Ἐγγέλου ἡ συγχώνευση μιᾶς θέσης καὶ μιᾶς ἀντίθεσης σὲ μιᾶ ἔννοια ἢ σὲ μιᾶ νέα πρόταση, ἢ ὁποία περιέχει ὅ,τι σωστὸ αὐτὲς ἔχουν.

ΣΥΝΘΕΤΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ

Κατὰ τὸν Κάντιο αὐτὲς στὶς ὁποῖες τὸ κατηγορούμενο δὲν περιέχεται στὸ ὑποκείμενο, παρὰ εἶναι ἐκ τῶν προτέρων ἀναγκαῖα μ' αὐτὸ συνδεδεμένο, ὅπως στὸ παράδειγμα: "τὰ σώματα ἔχουν βάρος". Τὶς συνθετικὲς κρίσεις, στὶς ὁποῖες ἐννοεῖται ἡ σχέση κατηγορουμένου καὶ ὑποκειμένου ἐπειδὴ γίνεται φανερὴ στὴν ἐμπειρία, ὅπως στὸ παράδειγμα "μερικοὶ κύκνοι εἶναι μαῦροι", ὁ Κάντιος τὶς ὀνομάζει ἐμπειρικὲς ἢ *posteriori* κρίσεις.

ΣΥΝΤΥΧΙΑ ἢ ΕΥΚΑΙΡΟΚΡΑΤΙΑ (occasionalismus)

Ἡ θεωρία γιὰ τὶς εὐκαιριακὲς αἰτίες, ποῦ πῆγασε ἀπὸ τὴν Καρτεσιανὴν διδασκαλία γιὰ τὴ σχέση ψυχῆς - σώματος. Κυριότεροι ἐκπρόσωποι εἶναι ὁ Γκέλινεξ καὶ ὁ Μαλενπράνς. Κατὰ τὴν θεωρία τῆς συντυχίας δὲν ὑπάρχει ἀλληλεπίδραση σώματος καὶ ψυχῆς. Ἐὰν ὥστόσο εἶναι πραγ-

ματικό τούτο, πρέπει να έννοηθεί ως ένα θαύμα θεοῦ. Ὁ θεὸς πραγματοποιοῦναι σὲ κάθε εὐκαιρία πού τοῦ παρουσιάζεται τὴν ἐπαφή μεταξύ τῶν δύο οὐσιῶν. Εὐκαιριακὰ παράγει ἀπὸ σωματικές κινήσεις τὰ ψυχικά γεγονότα, εὐκαιριακὰ ἀπὸ βουλητικές ἐνέργειες τὶς μυϊκὲς κινήσεις. Ὅλα τὰ φυσικά γεγονότα εἶναι εὐκαιριακὲς αἰτίες (*causa occasionalis*) γιὰ τὸ θεὸ νὰ ἐνεργεῖ ἄμεσα, σύμφωνα μὲ τοὺς καθολικοὺς νόμους τῆς αἰώνιας οὐσίας του.

ΣΧΕΤΙΚΙΣΜΟΣ (*relativismus*)

Ἡ θεωρία ὅτι δὲν ὑπάρχει γιὰ τὸν ἄνθρωπο μία ἀπόλυτη, ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια, (τὸ πολὺ ὑπάρχει μία πιθανότητα) οὔτε μὲ ἀπόλυτο κύρος ἠθικοὶ κανόνες, ἀλλὰ πῶς ὄλες οἱ γνώσεις εἶναι σχετικές, ὑποκειμενικές, συμβατικές καὶ ἐξαρτῶνται ἀπὸ μεταβλητοὺς ὄρους. Δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτη θρησκεία, ἀπόλυτη ἠθική, ἀπόλυτο δίκαιο. Ἡ ἰδέα τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τὰ κριτήρια καὶ τὶς ἰδέες πού ἔχουν γι' αὐτὰ οἱ ἄνθρωποι καὶ οἱ κοινωνίες κάθε ἐποχῆς. Συχνὸς εἶναι ὁ ἠθικὸς σχετικισμὸς στὴ φιλοσοφία, στὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἱστορίας, ἐπειδὴ σ' αὐτὲς λείπουν κριτήρια μὲ μαθηματικὴ ἀκρίβεια. Ἡ δυνατότητα τῆς γνώσης εἶναι σχετικὰ ὀρθή, ἐπειδὴ περιορίζεται στὴν αἴσθησι. Ἀληθινὴ εἶναι μόνον ἡ στιγμιαία ἐντύπωση τοῦ καθενός. Τὸ ἴδιο πράγμα φαίνεται διαφοροτικὰ ὄχι μόνον σὲ διάφορους ἄνθρώπους, ἀλλὰ καὶ στὸν ἴδιο τὸν ἄν-

θρωπο. Οἱ ἀρχαιότεροι καὶ σημαντικότεροι σοφιστὲς Πρωταγόρας καὶ Γοργίας ἔκαμαν τὸν ἄνθρωπο "μέτρο ὄλων τῶν πραγμάτων". Ἀπὸ τὸ γνωσιολογικὸ σχετικισμὸ πηγασαν ὁ σκεπτικισμὸς καὶ ὁ ἀγνωστικισμὸς.

ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΙΣΜΟΣ

Ἡ θεολογικὴ – φιλοσοφικὴ μέθοδος πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ διάφορες σχολὲς τοῦ μεσαιῶνα γιὰ τὴν ἐρευνα τῶν θεολογικῶν ζητημάτων καὶ τὴν κατοχύρωση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καθεστώτος. Ὁ σχολαστικισμὸς (Ἄνσελμος ὁ Κανταβρυγίας, Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης, Ντοῦς Σκότους, Γουλιέλμος Ὁκκαμ), πού γεννήθηκε ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Χριστιανισμοῦ, τοῦ ἐβραϊσμοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας (κυρίως τῆς Ἀριστοτελικῆς), προσάρμοσε τὴ φιλοσοφία στὴν ἐκκλησιαστικὴ δογματικὴ καὶ ἔτσι τὴν ἔκανε "ὑπηρέτρια τῆς θεολογίας" (*ancilla theologiae*). Σ' ὄλο τὸ μεσαιῶνα ἡ σχολαστικὴ φιλοσοφία, πού τόσο πολὺ συντέλεσε στὴ μετάδοση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς σκέψης στοὺς νεώτερους χρόνους, δὲν ἐρευνοῦσε τὴ φύση καὶ τὰ πραγματικὰ γεγονότα, ἀλλὰ ἐπιχειροῦσε νὰ σχηματίσει ἀπὸ τὶς γενικὲς δογματικὲς ἔννοιες τοῦ Χριστιανισμοῦ τὶς βάσεις τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ νὰ διατυπώσῃ τοὺς κανόνες γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τῶν Χριστιανῶν. Μὲ βάση τὴν ἀρχαία φιλοσοφία ἀνάπτυξε μὲ συνέπεια τὸν ὄντολογικὸ θρησκευτικὸ ἰδεαλισμὸ. "Ὅλες τὶς ἑλλη-

νικές όντολογικές έννοιες τις έμφίω-
 μοσε στις αλήθειες της πίστης, έξη-
 γώντας τὰ όντα σάν δημιουργήμα-
 τα του θεού. Σ' όλο τὸ μεσαιώνα οι
 σχολαστικοί αναφέρονται στον Πλά-
 τωνα, στον Πλωτίνο και κυρίως
 στον Άριστοτέλη, τόν όποίο ζητοῦν
 νά συμπληρώσουν μέ μία χριστια-
 νική θεολογία (Θωμάς Άκινάτης).
 Ἡ σύνδεση Χριστιανισμοῦ και έλ-
 ληνισμοῦ, από τήν όποία γεννήθη-
 κε ένα πλήθος από προβλήματα τό-
 σο για τή θεολογία όσο και για τή φι-
 λοσοφία, έγινε ένα πρωταρχικό φαι-
 νόμενο τής ευρωπαϊκῆς Ιστορίας
 του πνεύματος. Μέ ποικίλους τρό-
 πους έπιχειρεῖται νά θεμελιωθεί ή
 Χριστιανική φιλοσοφία πιδ συστη-
 ματικά και νά δώσει στα καθέκαστα
 μία μορφή κατάλληλη για τὰ scho-
 λεία. Μέ τὸ χωρισμό τής φιλοσοφίας
 και τής επιστήμης από τή θεολογία
 και τήν είσοδή τής Άριστοτελικῆς
 φιλοσοφίας στη λατινική Ευρώπη
 αλλοιώνεται ή φιλοσοφική σκέψη.
 Σχηματίζονται τὰ φιλοσοφικά συ-
 στήματα τών μεγάλων μοναχικῶν
 ταγμάτων, ιδιαίτερα τών Φραγκι-
 σκανῶν και τών Δομινικανῶν, κα-
 θώς και τὰ συστήματα του Άλδέρ-

του του Μεγάλου, του Θωμά Άκι-
 νάτη και του Ντοῦς Σκότους και πα-
 ράλληλα πρὸς τήν κατάλληλη για
 σχολειαλογική έπεξεργασία τής Χρι-
 στιανικῆς διδασκαλίας έμφανίζεται
 ακόμη μία σπγγενης μέ τὸ νεοπλα-
 τωνισμο φιλοσοφική θεώρηση, ή
 όποία αποκορυφώνεται στο γερμα-
 νικό μυστικισμό του 14 και 15 αι.
 Μέ τήν έποχή του Οθμανισμοῦ, τής
 Άναγέννησις και τής Μεταρρύθμι-
 σης έπαψε νά είναι ό σχολαστικι-
 σμός ή μοναδική πνευματική μορ-
 φή στην ευρωπαϊκή επιστήμη και
 φιλοσοφία.

ΣΩΜΑ

Γενικός χαρακτηρισμός για αντιλη-
 πτὰ μέ τις αισθήσεις πράγματα (ύλι-
 κά αντικείμενα, όργανικά ή άνόργα-
 να). Στη γεωμετρία σώμα όνομάζε-
 ται κάθε τι που έχει μήκος, πλάτος
 και βάθος. Τὸ σύνολο όλων τών σω-
 μάτων έννοείται από τὸ ρεαλισμό
 ως ανεξάρτητο από τή συνείδηση,
 από τόν γνωσιοθεωρητικό και από-
 λυτο ιδεαλισμό και τόν φαινομενα-
 λισμό ως έξαρτημένο από τή συνεί-
 δηση. Ὁ άκοσμισμός άρνεῖται τήν
 ύπαρξη του κόσμου τών σωμάτων.

T

ΤΕΛΕΟΛΟΓΙΑ

Ἐκ τῶν λέξεων τέλος = τέρμα, στόχος, σκοπός, τελείωση, καὶ λόγος, διδασκαλία. Ἡ θεωρία γιὰ τὴ σκοπιμότητα τοῦ κόσμου καὶ τῶν φαινομένων του, ἡ διδασκαλία σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὄχι μόνον οἱ ἄνθρωποι ἐνέργειες, ἀλλὰ καὶ στὴν ἱστορία καὶ στὴ φύση ὄλα καθορίζονται καὶ καθοδηγοῦνται ἀπὸ σκοπούς. Ἐναντίον πρὸς τὴ μηχανιστικὴ αἰτιοκρατία, ἡ ὁποία ἐξηγεῖ τὴ φύση ὀλιστικὰ – μηχανικὰ, ἡ τελεολογία δέχεται ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ἕνα σύστημα σχέσεων μεταξὺ μέσων καὶ σκοπῶν. Ἡ τελεολογία εἶναι ἀνθρωποκεντρικὴ, ὅταν δέχεται ὅτι ὄλα εἶναι ἐδώ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, μεταφυσικὴ, ὅταν δέχεται ἕναν τελικὸ σκοπὸ ποὺ κυριαρχεῖ σ' ὄλα τὰ πράγματα τοῦ κόσμου, ὑπερβατικὴ, ὅταν δέχεται τὴν ὑπαρξὴ ἕνός ἐξωκοσμικοῦ ὄντος ποὺ θέτει σκοπούς, ἐμμονοκρατικὴ, ὅταν θεωρεῖ τοὺς σκοπούς ὡς εὐρισκόμενους μέσα στὰ ἴδια τὰ πράγματα ("ἐντελέχεια"). Ἡ τελεολογικὴ θεώρηση τοῦ κόσμου ἀντιτάσσεται στὴ θεωρία τοῦ Ἀναξαγόρα γιὰ τὸ νοῦ ὡς πρώτης διαμορφωτικῆς οὐσίας τοῦ κόσμου, στὴ διδασκαλία τοῦ Ἡράκλειτου γιὰ τὸ Λόγο ὡς ἀπόλυτης νομοτέλειας, ποὺ κυριαρχεῖ σὲ κάθε ροὴ καὶ μεταβολὴ τῶν πραγμάτων, καὶ στὴ μηχανιστικὴ ἐρμηνεία τοῦ ἑλληνικοῦ ἀτομισμού. Ἡ τελεολογία ἀναπτύχθηκε κυρίως

μὲ τὴν Πλατωνικὴ, Ἀριστοτελικὴ διδασκαλία καὶ διαπλατύνθηκε στὴ χριστιανικὴ θεολογία, ἡ ὁποία δίδασκε ὅτι ἡ τάξη τοῦ κόσμου προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ, τοῦ μοναδικοῦ καὶ ἀνώτατου δημιουργικοῦ αἰτιοῦ τῶν ὄντων καὶ τῶν συμβαινόντων στὸν κόσμο. Κατὰ τὸν Λαίμπνιτς, ὁ πυρήνας ὄλων τῶν συμπωματικῶν ἀληθειῶν βρίσκεται στὴν αἰτία ὄλων τῶν αἰτιῶν, στὴ βούληση τοῦ θεοῦ, καὶ ἀφοῦ ἡ βούληση τοῦ θεοῦ μποροῦσε νὰ δημιουργήσει μόνον "τὸν καλύτερο ἀπ' ὄλους τοὺς δυνατοὺς κόσμους"; εἶναι ἡ αἰτιολόγησις τῶν πραγματικῶν ἀληθειῶν τελικὰ τελεολογικὴ. Στους νεώτερους χρόνους πρῶτος ὁ Βάκων ὑποστήριξε, ἐναντίον πρὸς τὴν ἰδεαλιστικὴ – τελεολογικὴ ἀντίληψη, τὴν ἐπιστημονικὴ ἀναγκαιότητα τῆς ὀλιστικῆς αἰτιοκρατικῆς ἐρμηνείας τοῦ κόσμου, τὸ κύρος τῆς ὁποίας ἀναγνώρισαν ἀργότερα ὁ Γαλιλαῖος καὶ ὁ Καρτέσιος. Κατὰ τὸν Κάντιο ἡ τελεολογία ἔχει σημασία μόνον γιὰ τὸν τρόπο γνῶσης τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ὥστόσο δὲ λέει τίποτα γιὰ τὴν τελικὴ αἰτία τῶν γεγονόντων.

ΤΕΧΝΗ

Ἡ διαμορφωτικὴ δραστηριότητα τοῦ δημιουργικοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος σὲ ἀρχιτεκτονικὰ ἔργα, στὴ γλυπτικὴ, ζωγραφικὴ, ποίηση,

μουσική κ.λ.π.· συχνά, ὡς ἀντίθεση πρὸς τὴ φύση, τὸ αὐτοδημιουργητό, τὸ τεχνικὸ καὶ τεχνητό. Ἡ τέχνη ὡς καλλιτεχνικὴ διαμόρφωση ἔχει στενὴ συγγένεια μὲ τὴν τέχνη ὡς ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ παράγει ὄργανα καὶ χρήσιμα ἀγαθὰ. Ἡ ἰδέα τῆς κατασκευῆς ἢ τῆς παραγωγῆς εἶναι κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὄλων τῶν εἰδῶν τῆς τέχνης. Αὐτὸ τὸ νόημα ἔχουν στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα οἱ λέξεις “ποίησις” καὶ “τεχνική”. “Ὅτι τὸ ἔργο τέχνης στὴν ἐξέλιξί του ἐπηρεάστηκε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ μὴ αἰσθητικὰ ἐνδιαφέροντα εἶναι τὸ γενικὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο καταλήγει ἡ συγκριτικὴ ἔρευνα τῆς τέχνης. Παρατηρήθηκε πῶς στίς ἐφαρμοσμένους τέχνες εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ διακριθεῖ ἓνα χρηστικὸ ἀντικείμενο ἐπὶ ἓνα ἔργο τέχνης. Ὁ ἀμφορέας εἶναι ἔργο τέχνης ὄχι μόνον ἀπὸ τὴ διακόσμησή του, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ σχῆμα του. Ὁ Πλάτων συσχετίζει τὴν ὠραιότητα ἐνὸς ἔργου μὲ τὴ χρησιμότητά του. “Ἀρετῆ, ὁμορφιά, καὶ ὀρθότητα κάθε σκεύους, καθενὸς ζώου καὶ καθεμιᾶς πράξης δὲ σχετίζεται μὲ τίποτα ἄλλο παρὰ μὲ τὴ χρησιμότητά του, γιὰ τὴν ὁποία τὸ καθένα ἔχει ἀποκλειστικὰ κατασκευαστεῖ ἢ ἔχει ἀπὸ τὴ φύση δημιουργηθεῖ”. Κατ’ Ἀριστοτέλη οἱ χρήσιμες τέχνες ἐυπηρετοῦν τὴν πρακτικὴ ζωὴ, ἐνῶ ἡ τέχνη τὴν εὐγενὴ διασκέδαση, τὴν πρόκληση ὀρισμένων συναισθημάτων καὶ τὸν ἐξαγνισμό. Αὐτὴ ἡ Ἀριστοτελικὴ ἐνότητα τέχνης καὶ τεχνικῆς καθορίζει καὶ τὴ μεσαιωνικὴ *ars* (τέχνη), μὲ τὴ διαφορὰ

πῶς ἡ σημασία τῆς *ars*, ὡς λογικῆς καὶ ἀσκητῆς ἱκανότητος τοῦ ἀνθρώπου, διευρύνεται καὶ ἐπεκτείνεται καὶ στὴν πρακτικὴ ζωὴ (π.χ. πολιτικὴ τέχνη, πολεμικὴ τέχνη) καὶ στίς θεωρητικὰ σπουδὰς (π.χ. φιλοσοφικὰς τέχνες, *artes liberales*). Ἡ τέχνη δηλαδὴ συνδέονταν ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος μ’ ἓναν εὐρὺ τομέα παραγωγῆς χρηστικῶν ἀγαθῶν, ἀπὸ τὸ ἄλλο συνυφαίνονταν μὲ τὴν ἐπιστήμη, τὴ φιλοσοφία καὶ μὲ ὄλους τοὺς τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ ἀπελευθέρωση τῆς τέχνης ἀπὸ τὴν τεχνικὴ ἔγινε στὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ σήμερα σὲ ὀρισμένες ἐκδηλώσεις τῆς συνδέεται μὲ τὴν τεχνικὴ (ἀρχιτεκτονικὴ) καὶ μὲ τὴν παραγωγὴ χρησιμῶν ἀντικειμένων (ὕφαντουργία, ἐπιπλοποιία, παραγωγή). Ἡ τέχνη εἶχε πάντοτε ὠφελιμιστικὸ χαρακτήρα, χωρὶς τοῦτο νὰ ζημιώνει τὴν αἰσθητικὴ πληρότητά της. Τέχνη καὶ τεχνικὴ διαφέρουν ὥσπὸσο οὐσιαστικὰ ἀναμεταξὺ τους. Τὰ βιομηχανικὰ καὶ βιοτεχνικὰ ἔργα εἶναι προϋόντα ὁμαδικῆς δημιουργίας, ἡ ὁποία δὲν ἐπιδιώκει τὴν ἱκανοποίηση αἰσθητικῶν σκοπῶν. Γίνονται γιὰ νὰ ἱκανοποιοῦν ὑλικὰς ἀνάγκας τῶν ἀνθρώπων καὶ μόνον ἔμμεσα ἐπενεργοῦν στὰ αἰσθήματα καὶ στίς σκέψεις. Οἱ πρῶτες ὕλες καὶ οἱ ἀμεσες φυσικὰς δυνάμεις ποὺ ἐκμεταλλεύεται ἡ τεχνικὴ παραγωγή, καθὼς καὶ οἱ κανόνες χρήσης τους, εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν πείρα καὶ ὡς παραδοσιακὰ διδάσκονται καὶ μαθαίνονται μὲ διαρκὴ ἀσκήση. Ὁ τεχνίτης καὶ γενικὰ ὅποιος κατασκευά-

ζει ένα έργο από καθαρά πρακτικό ένδιαφέρον, π.χ. ένα έντελώς άκοσμο οικοδόμημα ή ένα σκεύος, κατασκευάζει τούτο για όρισμένους πρακτικούς σκοπούς· τ' έργο είναι μέσο για ένα σκοπό. Άντίθετα, τ' έργο τέχνης είναι αυτοσκοπός, δέν τ' καθορίζει ή πρακτική χρησιμότητα. Είναι ή τέλεια έκφραση μιάς καθαρά καλλιτεχνικής ενέργειας. 'Η τέχνη ως καλλιτεχνική ενέργεια συνδέεται με τις αντίληψεις του καλλιτέχνη. 'Ο γνήσιος καλλιτέχνης με μία δημιουργική σύνθεση προσφέρει ένα ένιαίο έργο, στο όποιο εκφράζει παραστατικά, πάνω στη βάση ενός συγκεκριμένου αντικειμένου ή θέματος, τόν προσωπικό τρόπο θεώρησης της αντικειμενικής πραγματικότητας. 'Ως ζωγράφος ζωγραφίζει ένα όρισμένο τοπίο για νά ξεικονίσει τή γνήσια γενική διάθεση που προκαλεί ή φύση, ως δραματικός συγγραφέας πραγματεύεται μία ξεχωριστή υπόθεση με όρισμένα πρόσωπα για νά περιγράψει γενικούς χαρακτήρες, τρόπους δράσης, τύχες τών ανθρώπων. Κατά τόν Κάντιο, ή τέχνη είναι προϊόν τής δημιουργικής μεγαλοφυΐας του υποκειμένου, ένα ιδιόμορφο επίτευμα του πνεύματος. Και ή μεγαλοφυΐα δέν έπινοεί μόνο μύθους και μορφές. 'Η πρώτη ιδιότητά της είναι ή πρωτοτυπία. Για τόν καλλιτέχνη μεγαλύτερη σημασία έχει ό ανταγωνισμός μ' αυτό που ήδη υπάρχει, ή δωρεά ενός που ακόμη δέν υπήρξε, μιάς *materia nova*. 'Ο καλλιτέχνης διαλέγει από τά στοιχεία τής πραγματικότητας τά αισθητικά αξιολο-

γα και τά παρουσιάζει στο έργο του πιο ελεύθερα και καθαρότερα απ' όσο είναι στην πραγματικότητα. Τήν όμορφιά δέν τή δημιουργεί, αλλά τήν ανακαλύπτει και τή μεταπλάθει, αφού πρώτα συνειδητοποίησει αισθητικά τά γεγονότα τής ζωής και τά αξιολογήσει, δηλαδή αφού έξετάσει άν έχουν θετική ή αρνητική αισθητική αξία. 'Ετσι προβάλλει συνειδητά ή ασυνείδητα τήν προσωπική του κρίση γι' αυτά που είναι στενά συνδεδεμένα με τήν ιδιοτυπία του και τά αισθητικά ιδανικά του και που ως ένα βαθμό ανταποκρίνονται πρός τις αισθητικές απαιτήσεις του κοινού. "Όλα τά έργα τέχνης και τά αισθητικά φαινόμενα έχουν μία "αισθητική πραγματικότητα", τήν όποία αισθανόμαστε άμεσα με τις αισθήσεις, τή φαντασία και τή κρίση. 'Η εύχαρίστηση από τά όμορφα αντικείμενα εξαρτάται δέδαια από τις αντίληψεις του ανθρώπου για τή ζωή και τήν τέχνη και γι' αυτό συμβαίνει συχνά νά εκφράζονται για τ' όδιο αντικείμενο αντιφατικές κρίσεις και αξιολογήσεις. Οι αισθητικές κρίσεις δέν είναι φυσικοί νόμοι, ώστόσο είναι δυνατό ό καθένας, όταν θεωρεί αισθητικά τά όδια αντικείμενα, νά συγκινηθεί αισθητικά.

ΤΕΧΝΗΣ ΟΥΣΙΑ

'Από μία σύντομη θεώρηση τών διάφορων αισθητικών αντιλήψεων για τ' είδος τής καλλιτεχνικής δραστηριότητας, διαπιστώνεται ότι οι αισθητικοί αντιλαμβάνον-

ται γενικά την καλλιτεχνική δραστηριότητα είτε ως μίμηση (μίμηση της φύσης), είτε ως ένα είδος παιγνιδιού (ταυτόσημου ή τουλάχιστο συγγενικού με την όρμη για παιγνίδι), ή ως όρμη για έκφραση συναισθημάτων ή ως όρμη για παράσταση. Ἡ παλαιότερη θεωρία είναι ἡ θεωρία της μίμησης. Αὐτὴ διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ ἐπικρατοῦσε σχεδὸν δύο χιλιάδες χρόνια. Ὁ Πλάτων λέει ὅτι ἡ τέχνη εἶναι μίμηση τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων, πού ὡστόσο στὴν οὐσία εἶναι ἀνταύγειες ἰδεῶν. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ τέχνη στὴν πλατιά της ἔννοια, ὡς δεξιότητα τῆς καλλιτεχνικῆς διαμόρφωσης πού καθορίζεται ἀπὸ τὴ γνώση κανόνων, ἔχει ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος τὴν ἀποστολὴ νὰ τελειοποιεῖ αὐτὸ πού στὴ φύση μένει ἀτελείωτο, ἀπὸ τὸ ἄλλο νὰ μιμεῖται ("ὄλως τε ἡ τέχνη τὰ μὲν ἐπιτελεῖ, ἃ ἡ φύσις ἀδυνατεῖ ἀπεργάσασθαι, τὰ δὲ μιμεῖται"). Ἡ δευτέρα ἀποψη εἶναι ὅτι ἡ τέχνη εἶναι παιγνίδι. Πρῶτος ὁ Πλάτων εἶχε τὴ γνώμη ὅτι ἡ τέχνη εἶναι συγγενικὴ ἢ ὁλότελα ὁμοία μὲ τὸ παιγνίδι. Ἀργότερα τὸνίστηκε τοῦτο ἀπὸ τὸν Σίλλερ καὶ σήμερα γίνεται παραδεκτὸ ἀπὸ πολλοὺς αἰσθητικούς. Κατὰ τὸν Γκρόος ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία καὶ ἀπόλαυση ἔχουν ὁμοιότητα μὲ τὸ παιγνίδι, γιατί καὶ οἱ δύο αὐτὲς δραστηριότητες δὲν γίνονται γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἓνας ἄλλος σκοπός, ὅπως συμβαί-

νει στὴν κυρίως ἐργασία, ἀλλὰ ἀπὸ καθαρὴ χαρὰ, πού πηγάζει ἀπ' αὐτὲς τὶς ἰδέες. Ὁ Σπένσερ θέλησε νὰ ἀναγάγει ὁλόκληρη τὴν τέχνη σὲ μία μορφή παιγνιδιού, παρατηρήθηκε ὡστόσο ὅτι οἱ διαφορὲς μεταξὺ παιγνιδιού καὶ καλλιτεχνικῆς δραστηριότητος εἶναι πολὺ μεγάλες. Τὸ παιγνίδι ἔχει τὴ σημασία ἑνὸς προσωρινοῦ περισπασμοῦ, μιᾶς διασκέδασης, ἐνῶ ἡ καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια εἶναι γιὰ τὸν καλλιτέχνη, ἓνας σοβαρὸς σκοπὸς ζωῆς, στὴν ὑπηρεσία τοῦ ὁποίου θέτει ὅλες του τὶς δυνάμεις. Ἡ τρίτη ἀποψη, ὅτι κινητήρια δύναμη τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας εἶναι ἡ "ἐκφραση συναισθημάτων", ἀναπτύχθηκε ἐπίσης στὰ τελευταῖα χρόνια, καὶ μάλιστα μὲ τὸ πνεῦμα πὼς τοῦτο ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Στὴν ἐκφραση συναισθήματος βρίσκεται ἡ πρωταρχικὴ τῆς καλλιτεχνικῆς ὁρμῆς καὶ ἀπ' ἐδῶ κατάγονται ὅλες οἱ πρωταρχικὲς καλλιτεχνικὲς μορφές. Καὶ αὐτὲς εἶναι οἱ ρυθμικὲς τέχνες, ὁ γυμναστικὸς χορὸς, τὸ ρυθμικὸ παιγνίδι, τὸ τραγούδι. Ὅλες οἱ ἐκφραστικὲς κινήσεις τῶν συναισθημάτων μας (χαρὰ, λύπη, θυμὸς) ἔχουν ἓνα κοινὸ χαρακτηριστικὸ μὲ τὴ καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα: Δὲν ἐπιδιώκουν τὴν πραγματοποίησιν ἑνὸς σκοποῦ πού βρίσκεται ἔξω ἀπ' αὐτὲς, ἀλλὰ γίνονται ἀποκλειστικὰ γιὰ χάριν τοῦ ἑαυτοῦ τους. Ὑποστηρίζεται ἀκόμη ὅτι οἱ ἐκφραστικὲς κι-

νήσεις άσκούν μία λυτρωτική ή έπιτατική επίδραση στο συναίσθημα. Καί ή θεωρία του Φρόυντ βλέπει επίσης στην τέχνη την έκτόνωση, την άπολύτρωση από συναισθηματικές καταστάσεις. Η καλλιτεχνική ενέργεια δέν κατορθώνει τούτο ως έκφραση των συναισθημάτων, αλλά με την έξωτερική παράσταση και απόδοση, την "άντικειμενικοποίηση" και γενίκευση έσωτερικών διωμάτων, τα όποια με την καλλιτεχνική έξεικόνιση άπομακρύνονται από τó άτομο και γίνονται ένα γενικό ανθρώπινο δίωμα. Η νεώτερη ιδεαλιστική αισθητική κλίνει όλοένα περισσότερο προς τή γνώμη ότι ή καλλιτεχνική δραστηριότητα είναι, σύμφωνα με την ύφή της, περιγραφική και έξεικόνιση. Άπό τα μέσα του 19 αί. ως τις άρχές του 20 αί. στην αισθητική επικρατούσε ó ιστορικός - πολιτιστικός τρόπος θεώρησης. Τα ιστορικά καλλιτεχνικά γεγονότα και οι μορφές έκφρασης τους έρμηνεύονται στίς σχέσεις τους με την πολιτιστική δραστηριότητα της ανθρωπότητας. Με την άφύπνιση στο πρόσφατο παρελθόν και στο παρόν της μεταφυσικής σκέψης αναφάνηκε πάλι μία τάση να κατανοηθεί ή τέχνη από την άποψη του ώραιου, ως παράσταση μιās ιδέας, στη σχέση της με την επιδίωξη της αισθητικής άπόλαυσης.

ΤΕΧΝΗΣ ΣΚΟΠΟΙ

Τò νόημα και οι σκοποί της τέχνης

δέν έξαντιλούνται στο ώραιό φαινόμενο και στην καλαισθητική άπόλαυσή του. Η τέχνη έχει τεράστιες κοινωνικές και παιδευτικές δυνατότητες και έπενεργεί άποφασιστικά στη σκέψη, στα αισθήματα και στη δούληση του ανθρώπου. Στο έργο τέχνης έκφράζεται πιό πολύ σε συγκεκριμένες εικόνες ή άλήθεια του κοινωνικού δίου μιās έποχής. Για τόν Άριστοτέλη ή έξειδανίκευση του ιδιαίτερου χαρακτήρα ενός άντικειμένου είναι ένας καλλιτεχνικός σκοπός. Ο έξαγνισμός (κάθαρσις) άπωθει ή έξολοθρεύει τα πάθη της ψυχής. Στην ύπηρεσία της παιδείας πρέπει να μπαίνουν εκείνα τα έργα που άπεικονίζουν ό,τι είναι ώραιότερο και ευγενέστερο από τó συνηθισμένο, ιδιαίτερα όρισμένα είδη της μουσικής και ζωγραφικής. Η άλήθεια και ή έκφραστικότητα είναι οι πιό σπουδαίοι νόμοι της τέχνης, ύποστηρίζει ó Λέσσιγκ. Ο καλλιτέχνης πρέπει να μάς διδάσκει τι πρέπει να κάνουμε και τι να άποφεύγουμε να κάνουμε. Να μάς γνωρίσει την άληθινή ουσία του καλού και του κακού, του σοβαρού και του φαιδρού. Να μάς δείξει την όμορφιά του καλού σ' όλες του τις παραλλαγές και συνέπειες και να μάς άποκαλύψει την άσχήμα του κακού. Η τέχνη έχει την ήθικη άποστολή να διδάσκει, να διαπαιδαγωγεί και να έξυψώνει τó ανθρώπινο γένος, να έκλεπτύνει τα ήθη. Τò χρέος κάθε ανθρώπου που

παίρνει στα χέρια του την πένα, τὸ πινέλο ἢ τὸ σκαρπέλο, εἶναι νὰ κάνει τὴν ἀρετὴ ἀγαπητὴ, τὸ ἐλάττωμα ἀποκρουστικόν, τὸ γέλιο ἐκδηλοῦν, παρατηρεῖ ὁ Ντιντερό. Ὡστόσο ἡ τέχνη δὲ μᾶς διδάσκει μόνο, δὲ γνωρίζει μόνο ὁ ἄνθρωπος ἄμεσα ἢ ἔμμεσα διὰ τῆς τέχνης τὶς συγκρούσεις ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπινους χαρακτήρες, τὰ αἰσθήματα καὶ τὶς σκέψεις ἄλλων ἀνθρώπων, τὶς ποικίλες καὶ τὶς πιὸ σπουδαῖες πτυχὲς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ σημασία τῆς εἶναι πολύμορφη. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει μία βαθύτερη προδιάθεση γιὰ τὴν ὁμορφιά, γιὰ τὴν αἰσθητικὴ τάξη καὶ τὴν ἀπόλαυση. Μέσα στὸν κόσμον τῆς τέχνης αἰσθάνεται ὅτι εἶναι πνευματικῶς ἐλεύθερος, στὴν ψυχὴ του γεννιοῦνται συναισθήματα, συγκινήσεις, διαθέσεις. Ἡ τέχνη μᾶς λυτρώνει ἀπὸ τὰ πρακτικὰ μᾶς ἐνδιαφέροντα καὶ τὶς ἀγωνίες, κατευνάζει τὸν πόνο μᾶς καὶ ξυπνάει μέσα μᾶς ἐδάρεστες καταστάσεις. Εἶναι “ἡ βαλβίδα γιὰ τὴν κατανάλωση τοῦ πλεονάσματος τῶν ἀχρησιμοποίητων δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου”. Στὸν κόσμον τῆς τέχνης διώνει ὁ ἄνθρωπος τὴν αὐτονομίαν τοῦ ἀρνείναι ἢ κοινωνία. Οἱ κλασικιστὲς ἐπιδίδωκαν μὲ τὴν ἐντατικὴ ἀφομοίωση ἀριστῶν μορφῶν καὶ ἔργων τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος ἕναν τέτοιο προσανατολισμὸν στὰ κλασσικὰ πρότυπα, ὥστε νὰ ἀφυπνίζονται τὸ άτομον καὶ νὰ στρέφεται πρὸς τὴν ἁρμονία, τὴν ἀπλό-

τητα καὶ τὴν ὁμορφιά. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ ἡ τέχνη πρόβαλλε ὑψηλὰ ἡρωϊκὰ ἰδανικὰ καὶ ἐξιδανικευμένους ἀφηρημένους μορφές.

ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΖΩΗ

Γιὰ τὴ σύγχρονη τέχνη εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ σχέση τῆς μὲ τὴν πραγματικότητα. Μὲ τὴν ἐπίδραση γενικῶν πολιτιστικῶν, πνευματικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν γεγονότων ἀναφάνηκε τὰ τελευταῖα χρόνια μία ὀριμότερη σκέψη γιὰ τὴν κοινωνικὴ οὐσία τῆς τέχνης. Ἐγίνε φανερὸ ὅτι ἡ ἀξιολόγησις τῆς τέχνης δὲν πρέπει νὰ γίνεται μὲ μόνον κριτήριον τὴν παράστασι μᾶς ἰδέας ἢ τῆς σχέσεως τῆς μὲ τὴν ἀνθρώπινον ἰκανότητα. Ἡ τέχνη, ὡς ἀνώτερη μορφή ἐκφρασεως τῆς αἰσθητικῆς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν πραγματικότητα, εἶναι ἕνα μέσον γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ γνῶσι καὶ σκοπίμη μετάπλασι τῆς ζωῆς. Βοηθαί τὸν ἄνθρωπον νὰ συνειδητοποιήσῃ καὶ ἀφομοιώσῃ αἰσθητικὰ τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα, ν' ἀναγνωρίσῃ τὸν καλύτερον ἑαυτοῦ καὶ ν' ἀνεβάσῃ τὴν στάθμην τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξής του. Σ' ὅλες τὶς ἐποχὰς καὶ σ' ὅλους τοὺς λαοὺς ἡ τέχνη εἶχε μεγάλες ἐπιδράσεις στὴν κοινωνία. Ἡ στάθμην τῆς πνευματικῆς ἀνάπτυξης ἑνὸς λαοῦ, ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ζωὴ του, ἀκόμη καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ἐπηρεάζονται ἄμεσα ἀπὸ τὴν τέχνην. Ὁ Παπανοῦτσος γράφει γιὰ τὴν σχέση τῆς τέχνης μὲ τὴν ζωὴν: “Τὴ γνῶμη

τέλος ότι ή τέχνη είναι έκφραση ζωής που άγκαλιάζει όλες τις έκδηλώσεις της, και ότι μάς συγκινεί γιατί ίκανοποιεί τη βαθύτερη ανάγκη που αισθάνεται ο άνθρωπος να ζήσει έστω και με τη φαντασία μία πλατύτερη και έντονότερη ζωή, τη συναντούμε με διάφορες παραλλαγές σε στοχαστές και καλλιτέχνες όλων των ιδεολογικών άποχρώσεων". Τα καλλιτεχνικά γεγονότα και οι μορφές έκφρασής τους έρμηνεύονται στις σχέσεις τους με την πολιτιστική δραστηριότητα του ανθρώπου, γιατί πιστεύεται πως ή τέχνη, χωρίς να παύει να καθρεφτίζει την ατομικότητα και τη βαθύτερη ψυχολογία του καλλιτέχνη, αντανακλάει τις αντίληψεις και τους τρόπους ζωής των ανθρώπων της εποχής από την όποια πηγάζει και στην όποια άπευθύνεται. Το καλλιτεχνικό αντικαθρέφτισμα της πραγματικότητας σε ένότητα περιεχομένου και μορφής είναι το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα της τέχνης. 'Ο κόσμος της τέχνης, που προέρχεται από τις δοσμένες κοινωνικές σχέσεις, δεν είναι ένας άπλος κόσμος της φαντασίας. ούτε ο καθημερινός κόσμος στον όποιο στηρίζεται. Δεν περιέχει τίποτε που να μη υπάρχει στην κοινωνική πραγματικότητα, όπως πράξεις, σκέψεις και αισθήματα, όνειρα του ανθρώπου, ώστόσο είναι ποιοτικά άλλώτικος από τον πραγματικό. Είναι μία άλλη πραγματικότητα και αλήθεια. όχι ή ά-

λήθεια του ρεπορτάζ. της φωτογραφίας. της κοινωνιολογικής ανάλυσης. 'Η τέχνη είναι κυρίως ή προσπάθεια του καλλιτέχνη να διαμορφώσει με την άρμονική σύνθεση αισθητικά αξιόλογων στοιχείων της πραγματικότητας ένα ώραίο σύνολο. 'Αναπαράγει από την πραγματικότητα εκείνο που ενδιαφέρει τον άνθρωπο και συνθέτει τη ζωή "τέτοια όπως έπρεπε να είναι". 'Ο Γκρόσσε στη γενική του αντίληψη της τέχνης συμμερίζεται την άποψη πως ή τέχνη είναι ουσιαστικά ένα κοινωνικό φαινόμενο, πως είναι περισσότερο μία κοινωνική παρά μία ατομική δραστηριότητα. 'Η τέχνη προϋποθέτει ένα κοινό και ένα καλλιτέχνη. Τέχνη χωρίς κοινό δεν είναι νοσητή. 'Η γνήσια λαϊκότητα της εποχής, που ένυπάρχει στα έργα τέχνης, έξασφαλίζει τη διάρκεια τους. Τα έργα αυτά, που ή έμπνευσή τους αναδύζει από το λαό, που εισδύουν στην ουσία των κοινωνικών σχέσεων και άπεικονίζουν έθνικά στοιχεία, έξακολουθούν να συγκινούν αισθητικά και διατηρούν την αξία τους για μεγάλο χρονικό διάστημα. 'Η λαϊκότητα στην τέχνη είναι το κριτήριο για τα άληθινά έργα και την κοινωνική σημασία τους. 'Η σχέση ανάμεσα στην τέχνη και στη ζωή, παρατηρεί ένας έπιφανής κριτικός της λογοτεχνίας, είναι όμοια με τη σχέση ανάμεσα στο φώς και στο λάδι που το διατηρεί στο λυχνάρι, ή καλύτερα, ανάμεσα στο

φυτό και στο έδαφος που το τρέφει.

ΤΕΧΝΙΚΗ

Το μέσο με το οποίο ο άνθρωπος παράγει υλικά αγαθά για τη ζωή του· ή ανθρώπινη δραστηριότητα, που για την ικανοποίηση αναγκών και επιθυμιών επιδιώκει το νέο, το τελειότερο. Η φιλοσοφία της τεχνικής παρουσιάζει τον άνθρωπο ως έφευρέτη και κατασκευαστή (*homo faber*), που είναι ικανός να δημιουργεί κάτι που δεν υπάρχει στη φύση (τεχνητή παραγωγή φωτιάς) ή που δεν υπήρχε ως τότε (μηχανή). Η φύση άφησε τον άνθρωπο γυμνό και άοπλο, ωστόσο του έδωσε το χέρι ως εργαλείο των εργαλείων. Οι άνθρωποι, λέει ο Δημόκριτος, υπήρξαν στα σπουδαιότερα πράγματα μαθητές των ζώων: της αράχνης στην ύφανση, του χελιδονιού στο κτίσιμο σπιτιών. Τα τεχνικά επιτεύγματα των ζώων όφειλονται σε μία τυχαία χρησιμοποίηση ως εργαλείων μελών του σώματος, ενώ ο άνθρωπος κατασκευάζει ένα τεχνικό πράγμα με σχεδιασμό και βοηθητικά εργαλεία. Τα εργαλεία και οι κανόνες χρήσης τους είναι γνωστά από την εμπειρία και ως "παραδοσιακά" διδάσκονται και μαθαίνονται με διαρκή άσκηση. Γνώση, όρθη κρίση είναι οι προϋποθέσεις της τεχνικής, διασφάλιση, έξυψωση, έξευγενισμός της ανθρώπινης ύπαρξης ήταν ο σκοπός της. Από την ανάπτυξη της τεχνι-

κής εξαρτάται ή πρόοδος της ανθρώπινης ζωής. Από την εποχή που ο άνθρωπος κατασκεύασε εργαλεία αρχίζει ή ιστορία της κοινωνίας. Η εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας, και πρώτα απ' όλα των μέσων εργασίας, εκφράζει την αύξηση της κυριαρχίας του ανθρώπου πάνω στη φύση. Η σημερινή τεχνική, που χιλιάδες χρόνια ήταν εμπειρική, από τον 19 αί. δεν αποτελεί απλά μία περιοχή του πολιτισμού που περιορίζεται στην κατασκευή εργαλείων και την παραγωγή καταναλωτικών αγαθών, αλλά δύναμη που προσδιορίζει το σύγχρονο πολιτισμό και βαθμιαία κατακτά όλες τις περιοχές της κοινωνικής ζωής του ανθρώπου (τεχνοκρατία). Ός πρακτική εφαρμογή γνώσεων των φυσικομαθηματικών επιστημών ή τεχνική παρουσιάζεται και αναπτύσσεται μαζί με την επιστήμη και παράλληλα προς αυτή. Βάση της είναι ή χρησιμοποίηση των νόμων της φύσης, που ανακαλύπτουν αυτές οι επιστήμες, καθώς και οι συσκευές μέτρησης. Όχι μόνο σε κάθε βιομηχανικά κατασκευασμένο αντικείμενο, αλλά και σε κάθε γεωργικό προϊόν είναι φανερή ή εφαρμοσμένη επιστήμη. Όλοκληρη ή σύγχρονη τεχνική στηρίζεται στην επιστημονική έρευνα, μερικοί κλάδοι της (χημική βιομηχανία, ηλεκτροτεχνική) κατάγονται έντελώς από την επιστημονική έρευνα. Ένώ όμως ή τεχνική εξαρτάται σε ση-

μαντικό βαθμό από τις φυσικές επιστήμες, όσοσο και αυτές γεννιούνται από το επίπεδο ανάπτυξης και τις ανάγκες της τεχνικής, που αποτελεί τη βασική κινητήρια δύναμή τους. 'Από τη διάδοση της τεχνικής σ' όλες τις χώρες της γης και από την αλλαγή του τρόπου εργασίας, τη μεταμόρφωση της κοινωνίας και του τρόπου ζωής (βιομηχανική κοινωνία), έγινε ή τεχνική κεντρικός σάχος της κριτικής πολλών διανοουμένων, οι οποίοι, επισημαίνοντας τους κινδύνους από την προχωρητική εκτεχνίκευση των πάντων, αποδίδουν σ' αυτή δαιμονικές ιδιότητες. Τη θεωρούν μαζί με την επιστήμη ως υπεύθυνη για την πολιτιστική κρίση της εποχής μας και την αποπροσωπώση ολόκληρης της ζωής. 'Η έναντιον της τεχνικής εκστρατεία, που συνδέεται στενά με τη νοσταλγία του παρελθόντος και την επιστροφή στις παραδοσιακές πολιτιστικές αξίες, είναι φανερή στα διάφορα φιλοσοφικά δόγματα. Τέτοιοι στοχασμοί αποκρούονται από τους θιασώτες της τεχνικής προόδου ως ανεδάφικοι και ρομαντικοί. Αύτοι πιστεύουν ότι με την ορθολογιστική σχεδιοποίηση της επιστήμης και τη συνειδητή ενέργεια του ανθρώπου να χρησιμοποιεί τις θετικές πλευρές της τεχνικής - ή όποια καθαυτή είναι ένα ήθικά ουδέτερο όργανο - για τὸ ἀληθινό, τὸ καλὸ καὶ λογικὸ καὶ ὄχι μετὴν ἄγωνα ἀπόκρουση καὶ τὴν ἀπομό-

νωση - πράγμα ἄλλωστε ἀδύνατο στις σημερινές συνθήκες τῆς ζωῆς - εἶναι δυνατό νὰ γεφυρωθεῖ ἡ ἀντίθεση μεταξύ ἔμφυχου καὶ ἄψυχου, ν' ἀποφευχτεῖ ἡ ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ μηχανή. 'Απομάκρυνση ἀπὸ τὸ νόμο τῆς προόδου καὶ ἐπιστροφή στὴ φυσικὴ ζωὴ χαρακτηρίζεται ὡς στείρα ὄνειροπόληση.

ΤΡΟΠΟΙ (modi)

Εἶναι οἱ ιδιότητες τοῦ ἀντικειμένου, πὺ δὲν εἶναι ἀθυπόστατες, ἀλλὰ συνυφασμένες με κάποια ἀπὸ τις καταστάσεις του, πὺ ἐμφανίζονται σ' ἕνα πράγμα ὡς φορέας αὐτῆς τῆς κατάστασης, σ' ἀντίθεση μετὴν οὐσία, ἡ ὅποια δηλώνει κάτι ἀθυπόστατο, τοῦ ὅποιου κατηγορήματα εἶναι οἱ τρόποι.

ΤΥΧΗ

Γιὰ τὸν 'Αριστοτέλη ἡ σύμπτωση δύο γεγονότων, πὺ δὲν εἶναι αἰτιοκρατικά συνδεδεμένα καὶ ὡστόσο δίνουν τὴν ἐντύπωση μιᾶς τέτοιας σύνδεσης. ('Ονειρεύτηκα κάτι καὶ αὐτὸ πὺ ὄνειρεύτηκα συμβαίνει πραγματικά· σκάβω στὸ χωράφι μου καὶ ξαφνικά βρῶ σκομα μπροστὰ σ' ἕνα θησαυρό). Μία ὑποδιαίρεση αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἀποτελοῦν αὐτὲς οἱ περιπτώσεις, στις ὅποιες πρόκειται γιὰ τὴν ἐντύπωση μιᾶς αἰτιακῆς σχέσης. Μετὰ μία ἐνέργεια πὺ κάνω μετὰ ἐντελῶς ἄλλη πρόθεση συνδέεται μία ἐπιτυχία ὡσο ἀπροσδόκητη, ὡστε παράγεται ἡ ἐντύπωση

μιᾶς ἐμπρόθετης ἐπιτυχίας. Μία παραπέρα ὑποδιαίρεση αὐτῆς τῆς ὑποδιαίρεσης περιλαμβάνει ἐκεῖνες τὶς περιπτώσεις, στὶς ὁποῖες πρόκειται γιὰ ἀψυχα ἢ ἄλογα ὄντα, στὰ ὁποῖα μία τέτοια ἐμπρόθετη ἐνέργεια εἶναι ἐντελῶς ξένη. Γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ αὐτῆς τῆς ὁμάδας ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιοῖ τὴ λέξη "αὐτόματον" ("τὰ γινόμενα φύσει πάντα γίνεται ἢ αἰεὶ ὡδὶ ἢ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ· τὰ δὲ παρὰ τὸ αἰεὶ καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου καὶ ἀπὸ τύχης"). Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἡ θεὰ Τύχη, ποὺ λατρευόταν σὲ πολυάριθμες πόλεις, πίστευαν πῶς ἦταν "μυσταγωγὸς" τοῦ ἀνθρώπου,

μία τυφλὴ δύναμη ποὺ κυβερνοῦσε τὸν κόσμο. Ὁ ἰδεαλισμὸς δέχεται τὸν καθαρὰ συμπτωματικὸ χαρακτήρα τῶν φαινομένων καὶ τῶν γεγονότων μέσα στὴ φύση καὶ στὴν κοινωνία, τὸ ἴδιο καὶ ὁ διαλεκτικὸς ὕλισμὸς, ὁ ὁποῖος φησὶ ὅσο ἐννοεῖ τὸ συμπτωματικὸ "ὅταν κάτι ποὺ ἔχει τὴν αἰτία τοῦ ὄχι μέσα στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ σὲ ἄλλο πράγμα· τὸ ἐννοεῖ ὅταν αὐτὸ ποὺ πηγάζει ὄχι ἀπὸ τοὺς ἐσωτερικοὺς δεσμοὺς καὶ ἀπὸ τίς σχέσεις τῶν πραγμάτων μεταξὺ τους, ἀλλὰ ἀπὸ δευτερογενῆ αἰτία, ποὺ μπορεῖ νὰ γίνον ἢ νὰ μὴ γίνον". Γιὰ τὸν Χιούμ ἡ τύχη εἶναι ἓνα ὄνομα γιὰ τὴν ἀγνοία τῶν πραγματικῶν αἰτιῶν.

Υ

ΥΛΗ

Στὴν Ἀριστοτελικὴ μεταφυσικῇ ἡ “πρῶτη ὕλη” εἶναι τὸ σταθερὸ ὑπόστρωμα τῆς οὐσίας ἐνὸς ἀντικειμένου, τὸ “δυνάμει ὄν” ὅπως χαρακτηρίζεται, ἐπειδὴ ἔχει τὴ μοναδικὴν ιδιότητα τῆς πλαστικότητος, ποῦ τῆς ἐπιτρέπει νὰ πάρει μορφὴν καὶ νὰ γίνῃ κάτι. Ἡ μορφοποιημένη ὕλη ὀνομάζεται “ἐσχάτη ἢ σεσημασμένη ὕλη”. Στὴν Καντιανὴ γνωσιολογίᾳ ὕλη εἶναι τὰ δεδομένα τῆς ἐποπτείας, τὰ ὁποῖα ἐπεξεργάζεται καὶ μορφοποιεῖ ἡ ἀπτενέργεια τοῦ ὑποκειμένου. Ἡ ὕλη εἶναι αἰώνια καὶ ἀπειρη. Ὑπάρχει στὸ χῶρον καὶ στὸ χρόνον καὶ μία ἀπὸ τὶς πολλὰς οὐσιαστικὰς τῆς ιδιότητες, ἡ σπουδαιότερη, εἶναι ἡ κίνησις.

ΥΛΙΣΜΟΣ

Ἡ θεωρία ποῦ ἀρνιέται τὴν ὑπαρξὴ ὑπεραισθητῶν ἢ ὑπεργήινων δυνάμεων (πνεῦμα, συνείδησις, ἰδέα, θεὸς) καὶ ἀνάγει ὅλα τὰ ὄντα καὶ φαινόμενα στὴν ὕλη. Ἡ ὕλη εἶναι ἡ αἰτία καὶ ἡ οὐσία τῆς πραγματικότητος, ὄχι μόνον τῆς ὕλικης, ἀλλὰ καὶ τῆς πνευματικῆς καὶ ψυχικῆς. Ὅλες οἱ μορφὲς τῆς γνώσεως πηγάζουσιν ἀπὸ τὰ αἰσθητά, τὴ νόση, τὴν ἐμπειρία καὶ τὴν παρατήρησις. Στὸν ὕλισμόν κατατάσσεται καὶ ὁ νατουραλισμός.

ἐφόσον δὲν παραχωρεῖ στὸν ἄνθρωπον καμία ἰδιαίτερον θέσιν μέσα στὴ φύσις, καὶ ὁ ἐμπειρισμός, γιὰ τὸν ὁποῖο πραγματικὸν εἶναι μόνον αὐτὸ ποῦ μπορεῖ νὰ συλληφθῇ μὲ φυσικοεπιστημονικὰς μεθόδους. Στὴν ἀρχαιότητα ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Ἐπίκουρος ἀνάπτουσιν τὴ μηχανιστικὴ ὕλιστικὴ θεωρία, τὴν ὁποῖα ἀνανέωσε στὸν 17 αἰ. ὁ Γκασέντι. Ὁ μ ε θ ο δ ι κ ὸ ς ἡ μ η χ α ν ι σ τ ι κ ὸ ς ὕλισμός εἶναι μόνον μία ἐπιστημονικὴ θέσις, ποῦ προϋποθέτει θεωρητικὰ τὸν κόσμον ὡς ἓνα συμπαγὴ αἰτιατὸ μηχανισμόν γιὰ νὰ ἐρμηνευτοῦν ὅσο εἶναι δυνατόν μὲ μηχανικοὺς τρόπους, μὲ τὴν ἀναγωγήν στὴν κίνησις μέσα στὸ χῶρον, ὅλα τὰ φυσικὰ γεγονότα (χημικὰ, βιολογικὰ, κ.λ.π.). Τὴν κίνησις δὲν τὴ βλέπει ὁ μηχανιστικὸς ὕλισμός ὡς ἀλλαγὴν, ἀλλὰ ὡς ἀπλὴ μετατόπισις τῶν σωμάτων στὸ χῶρον, ποῦ δὲν ἐπιφέρει καμία ἀλλαγὴν, καμία ἐξέλιξιν τῶν ἀντικειμένων ἀπὸ τὸ κατώτερον στὸ ἀνώτερον. Ἡ ἀρχαιότερη μορφὴ τοῦ μηχανιστικοῦ ὕλισμοῦ εἶναι ἡ ἀτομικὴ θεωρία τοῦ Λευκίππου καὶ τοῦ Δημοκρίτου. Μηχανιστὲς εἶναι: Στράτων ὁ Λαμψακηνός, οἱ Ἐπικούρειοι καὶ ὁ Λουκρήτιος. Μηχανικοὶ ὕλιστὲς στοὺς νεώτερον χρόνον εἶναι: Χόμπς, Καρτέσιος (στὴ φυσικὴ

κή). Σπινόζα και μερικοί ύλιστές του 18 αλ. Ὁ ἡ θ ι κ ὸ ς ύλισμός βλέπει τὴν ὑπέριστα εὐτυχία στὴν αἰσθησιακὴ ἀπόλαυση τῶν υλικῶν ἀγαθῶν καὶ δὲν ἀναγνωρίζει ἓνα θεσιπλοιο αὐτόνομον. μὴ υλικῶν ἀξιών. Οἱ πνευματικὲς ἀπολαύσεις εἶναι μόνο μεταμορφώσεις τῆς αἰσθησιακῆς ἡδονῆς, ὄχι τόσο ἰσχυρὲς ὅσο οἱ σωματικὲς, ὡσπτόσο εἶναι μονιμότερες, διαρκέστερες καὶ πῶς ἰκανοποιητικὲς. Ὁ β ι ο λ ο γ ι κ ὸ ς ἡ κ ο σ μ ο λ ο γ ι κ ὸ ς ύλισμός εἶναι ἓνα κοσμοθεωρητικὸ σύστημα ποῦ ὑποστηρίζει πῶς ὅλα τὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου εἶναι ἐκδηλώσεις τῆς ἀπειρης ὕλης. Τὴν ἔννοια τῆς ζωῆς ἐπιχειρεῖ ν' ἀντικαταστήσει μὲ μία περίπλοκη "ἔως τώρα ἀνεξήγητη" φυσικοχημικὴ νομοτέλεια. Σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις τῶν Γάλλων ὕλιστῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ Λαιμετρί, Χόλμπαχ, Ντιντερό, Ἐλφετιου καὶ πολλῶν νεώτερον βιολογῶν καὶ φυσιολόγων, ἡ νόσησὶ μας ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινον ὀργανισμό. Ὁ ἀνθρώπος εἶναι μία μηχανὴ καὶ ἡ νόσησὶ μία λειτουργία τοῦ ἐγκεφάλου. Ὁ Χόλμπαχ στὸ συστηματικὸ κύριον ἔργον τοῦ γαλλικοῦ ὕλισμοῦ "Σύστημα τῆς φύσεως", ποῦ ὀνομάστηκε διβλὸς τοῦ ὕλισμοῦ, ὑποστηρίζει ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτα ἄλλο παρὰ μόνο ἡ αἰώνια ὕλη καὶ ἡ κίνησὶ τῆς. Τὰ ὑπεραισθητὰ ὄντα εἶναι ἀπλὰ δημιουργήματα τῆς φαντασίας μας καὶ ὁ φόβος ἀπ'

αὐτὰ εἶναι ἀβάσιμος. Τετὴ καὶ ἀταξία, σκοποὶ καὶ ἀξίες μεταφέρονται μέσα στη φύσιν ἀπὸ τὸν ἀνθρώπον. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἀνθρώπος ὅπως καὶ ἡ φύσιν διέπεται ἀπὸ φυσικοὺς νόμους, ἡ δὲ "ψυχὴ" τοῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ νεῦρα τοῦ ἐγκεφάλου. Δὲν ὑπάρχει ἐλευθερία τῆς βούλησεως καὶ ἀθανασία, ὁ δὲ θάνατος εἶναι μετάβαση σὲ μία ἄλλη μορφή ὑπαρξεως. Οἱ θρησκείες εἶναι ἐπινόση, ἀπάτη τῶν παπάδων. Ὑπάρχει μόνον ἓνας ὑπέριστατος σκοπός: ἡ ἐπίγεια εὐτυχία τῆς ἀνθρωπότησεως, καὶ μόνον ἓνας δρόμος ποῦ ὀδηγεῖ σ' αὐτὸν τὸ σκοπός: ἡ ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια καὶ ἡ καταπολέμησιν τῶν πλανῶν ποῦ βασανίζουν τοὺς ἀνθρώπους. Ἀντιστρέφοντας ὁ Φόυεμπαχ τὴν ἰδεαλιστικὴ θεωρία τοῦ Ἐγέλου, ὅτι ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε τὴ φύσιν, ὑποστηρίζει πῶς στὴ γνώση τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος μποροῦμε νὰ φτάσουμε ἀπὸ τὴ γνώση τοῦ κόσμου· ἓνα ἄλλο πνεῦμα δὲν ὑπάρχει. Πραγματικὴ ὑπαρξιν ἔχουν μόνον τὰ αἰσθητὰ ὄντα καὶ ὁ ἀνθρώπος σὰν εἶδος. Οἱ αἰσθησεις μ' ὄλες τὶς μορφές τους εἶναι ἡ ἀμηση ἐκφραση τῆς ἐνότησεως ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου. Οἱ ἄλλοι Γερμανοὶ ὕλιστές (Μπύχχερ, Φόγκτ καὶ Μολσεστ) μὲ τὴν διδασκαλία τους ὅτι ὁ ἀνθρώπος εἶναι προῖδον τῶν υλικῶν ὄντων, ὅτι ἡ σκέψη τοῦ ἔχει πρὸς τὸν ἐγκέφαλον τὴ σχέση ποῦ ἔχει ἡ χολὴ μὲ τὸ συκώτι, ἐκχυδαίσανε τὸ διο-

λογικό ύλισμό. Γενικό χαρακτηριστικό γνώρισμα του ύλισμού είναι ή υπερβολική εκτίμηση τών φυσικών έπιστημών και τής τεχνικής και ή αποθέωση του ανθρώπινου πνεύματος.

ΥΛΙΣΜΟΣ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΟΣ

Ή θεωρία που διατυλώθηκε από τον Μάρξ και τον Ένγκελς, οι όποιοι πήραν από τη διαλεκτική του Έγελου τώ λογικό της πυρήνα και απόρριψαν τώ ιδεαλιστικό της περίβλημα. Οι βασικές αρχές του διαλεκτικού ύλισμού είναι: Ή ύλη είναι μία ανεξάρτητη από τη συνείδηση πραγματικότητα, πηγή και αίτια όλων τών γεγονότων τής φύσης. Ό κόσμος αποτελείται από ύλη, ή όποία υπάρχει αιώνια και δέν μπορεί ούτε να δημιουργηθεί ούτε να καταστραφεί ("Τίποτα δέν είναι αιώνιο εκτός από την αιώνια μεταβαλλόμενη ύλη και τούς νόμους σύμφωνα με τούς όποιους κινείται και μεταβάλλεται" Ένγκελς). Στη φύση δέν υπάρχει τίποτα αθθυπόστατο παρά μόνο πολλά άλυσοδεμένα γεγονότα. Όλα επιδρούν σ' όλα. Ή ύλη δέν αυτοκινείται μηχανιστικά, αλλά διαλεκτικά: Υλικές ποσοτικές αλλαγές μετατρέπονται άναγκαστικά, σε κάποιο ορισμένο στάδιο, σε ριζικές ποιοτικές αλλαγές. Τα πράγματα μεταβάλλονται έπειδή περιέχουν αντιφάσεις. Οι μεταβολές είναι άποτελεσμα τής πάλης τών αντιθέσεων. Ή αντίθεση είναι γόνιμη, για

τι οδηγεί σε νέες πραγματικότητες. "Ή ζωή ύπάρχει έπειδή ένας ζωντανός οργανισμός σε κάθε στιγμή είναι αυτός ό ίδιος και ώστόσο ένα άλλο. Δηλαδή ή ζωή είναι επίσης μία αντίθεση στα ίδια τα πράγματα και τα φαινόμενα, μία αντίθεση που διαρκώς γεννιέται και χάνεται· όταν σταματήσει ή αντίθεση, τότε τελειώνει και ή ζωή και έπέρχεται ό θάνατος" (Ένγκελς). Χάρη σ' αυτές τις αντιθέσεις και αντιφάσεις μπορεί να εφαρμοστεί ή διαλεκτική στη μελέτη τής γένεσης τών πραγμάτων. Βασική αρχή τής μαρξιστικής διαλεκτικής μεθόδου είναι ότι ή ύλη είναι τώ πρωταρχικό δεδομένο, ενώ ή συνείδηση είναι τώ δευτερεύον, ένα προϊόν μας ύλης οργανωμένης σε άνώτερο επίπεδο. Τα αισθήματά μας, οι παραστάσεις μας, οι αντιλήψεις μας είναι άντανακλάσεις του έξωτερικού κόσμου, που ύπάρχει ανεξάρτητα από την ανθρώπινη συνείδηση και είναι δυνατό να γίνει σε μας γνωστός. Ύπάρχουν πράγματα που είναι ήδη γνωστά και άλλα που δέν είναι. Τώ ανθρώπινο πνεύμα έχει ώστόσο τη δύναμη να διεισδύει στην πραγματική ουσία τών πραγμάτων, ν' αναγνωρίζει τις συναρτήσεις τους που προκαλούν τα φαινόμενα. Μία απόδειξη πως μπορούμε ν' αποκτήσουμε μία αντικειμενική γνώση τής φύσης ύπάρχει στην πράξη, ιδιαίτερα στην άποτελεσματικότητα τής εφαρμογής έπιστημο-

νικῶν γνώσεων. Μόνον ἡ ἐπιστήμη μπορεῖ νὰ λύσει τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης μὲ τὸ εἶναι, ν' ἀποκαλύψει τοὺς γενικοὺς νόμους τῆς φύσης καὶ τῆς νόησης. Ὁ διαλεκτικὸς ὕλισμὸς συνδέεται ὀργανικὰ μὲ τὴ μαρξιστικὴ διαλεκτικὴ μέθοδο. Ἐφαρμόζοντας ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἐνγκελς τὸ διαλεκτικὸ ὕλισμὸ στὴ μελέτη τῶν κοινωνικῶν φαινομένων θεμελίωσαν τὸν ἱστορικὸ ὕλισμὸ.

ΥΛΙΣΜΟΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ

Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ στὴ σπουδὴ τῆς κοινωνίας μὲ σκοπὸ τὴ μεταβολὴ τῆς. Τὴν ὕλιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας διατύπωσε πρῶτος ὁ Μάρξ. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη τοῦ Μάρξ, ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος συνίσταται στὸ νὰ συμπεριλαμβάνουμε σὲ κάθε θετικὴ ἐπίγνωση μᾶς ὑπάρχουσας κοινωνικῆς κατάστασης καὶ τὴ σύγχρονη ἐπίγνωση τῆς ἀρνησῆς τῆς, τοῦ ἀναγκαστικοῦ τῆς ἀφανισμοῦ. Ἡ δομὴ τῆς κοινωνίας μεταβάλλεται διαρκῶς. Οἱ ἀντιφάσεις καὶ οἱ ἀντιθέσεις προκαλοῦν δομικὲς ἀλλαγές. Σὲ κάθε κοινωνία ὑπάρχουν στοιχεῖα τῆς παλιᾶς, ἡ ὁποία συνεχῶς ἐξασθενεῖ καὶ νεκρῶνεται, καὶ στοιχεῖα τῆς νέας, πὺ ἀδιάραιπτα ἐνδυναμώνεται. Σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος (ὡς ἰδεολογία καὶ ὡς ἀπλὸ "ἐποικοδόμημα" τῆς ὕλικῆς πραγματικότη-
τας) καθορίζεται ἀπὸ τὴ μεταβο-

λὴ τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης ἐνὸς λαοῦ ἢ μᾶς ἐποχῆς. Οἱ σχέσεις τῆς παραγωγῆς τῶν ἀμεσῶν ὕλικῶν ἀγαθῶν τῆς ζωῆς ἀποτελοῦν τὴ βάση πάνω στὴν ὁποία ἀναπτύσσονται οἱ κρατικοὶ θεσμοί, οἱ θεωρίες δικαίου, ἡ ἐπιστήμη, ἡ τέχνη καὶ οἱ πολιτιστικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων. Οἱ ἰδέες εἶναι ἐξεικονίσεις τῆς πραγματικότητος στὴ συνείδηση. Καθορίζονται ἀπὸ τὶς ὕλικές συνθήκες τῆς ζωῆς, ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ σύστημα. Ἀνάλογα μὲ τοὺς ἀντικειμενικοὺς ὄρους τῆς ὕλικῆς παραγωγῆς, τοὺς οἰκονομικοὺς ὄρους τῆς ζωῆς τῆς κοινωνίας, διαμορφώνεται ὁ ἱστορικὸς χαρακτήρας ὁλόκληρου τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος καὶ καθορίζεται ἡ κοινωνικὴ συνείδηση. Γι' αὐτὸ στὴ μελέτη τῆς ἐξέλιξης τῆς κοινωνίας πρέπει νὰ ξεκινᾶμε ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς παραγωγῆς καὶ ὄχι ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς θεσμοὺς καὶ τὶς ἰδέες, ὅπως γίνονταν μὲ τὴν ἰδεαλιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας. Στὴν ἐξέλιξη τῶν μέσων παραγωγῆς τῶν ὕλικῶν ἀγαθῶν ὁ ἱστορικὸς ὕλισμὸς βλέπει τὴν κυριότερη δύναμη πὺ δημιουργεῖ τὴν πρόοδο τῆς κοινωνίας καὶ τοὺς ὄρους γιὰ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἓνα κοινωνικὸ καθεστῶς στὸ ἄλλο. Νόημα καὶ σκοπὸς τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης εἶναι ἡ εὐτυχία ὄλων (εὐδαιμονισμός).

ΥΛΟΖΩΙΣΜΟΣ

Ἐκεῖνη ἡ φιλοσοφικὴ κατεύθυν-

ση, πού θεωρεί ως ἐμψυχωμένη τὴν ὕλη, ὅτι σ' ὄλα τὰ πράγματα τῆς φύσης ὑπάρχει ζωὴ καὶ συνεπῶς ἰκανότητα γιὰ αἴσθησι. Ἡ ζωὴ εἶναι μία ἀπὸ τὶς ἰδιότητες τῆς ὕλης, τὰ ψυχικὰ φαινόμενα ἐπιγεννήματα τῆς ὕλης. Ὑλοζωιστὲς ἦσαν οἱ Ἴωνες φυσικοὶ φιλόσοφοι, οἱ Στωϊκοί, ἀργότερα χαρακτηρίστηκαν ὡς ὕλοζωιστὲς ὁ Μπρούνο, ὁ Ντιντερό κ.ἄ.

ΥΛΟΜΟΡΦΙΣΜΟΣ

Θεωρία γιὰ τὶς μορφολογικὲς ἀλλοιώσεις τῆς ὕλης. Πρῶτος εἰσηγήθηκε τὴ θεωρία αὐτὴ ὁ Ἄριστοτέλης καὶ τὴν ἀποδέχτηκαν στὸ μεσαίωνα οἱ σχολαστικοί. Ὑλὴ καὶ μορφὴ σὰν χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τοῦ σωματικοῦ κόσμου εἶναι συσχετικὲς ἔννοιες. Ὅλες οἱ σωματικὲς οὐσίαι ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὴν ὕλη, πού καθαυτὴ εἶναι μόνον δυνατότητα, καὶ τὴ μορφὴ, πού παράγει τὴν πραγματικότητα.

ΥΠΑΡΞΙΣΜΟΣ

Ὅρος πού χαρακτηρίζει ἐκείνες τὶς ἀντιορθολογιστικὲς φιλοσοφικὲς κατευθύνσεις, οἱ ὁποῖες μὲ τὴ λέξη "ὑπαρξὴ" δὲν ἐννοοῦν τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ὄντος, ἀλλὰ τὸν τρόπο τῆς πραγμάτωσης τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Σημεῖο ἀφετηρίας του ἦταν ἡ φιλοσοφία τοῦ Κίργκεργκορ, ἡ ὁποία στρέφεται κατὰ τῆς τάσης τῆς ἐποχῆς του πρὸς τὴν ἀφηρημένη γενικότητα, πού ἤθελε νὰ ἐρμηνεύει τὰ πάντα μὲ μία γενικὴ θεωρητικὴ σκέψη (παν-

λογισμὸς) παραγνωρίζοντας τὸ ἄτομο καὶ τὴν ἐλεύθερη βούλησὴ του. Ὁ ὑπαρξισμὸς δανείστηκε πολλὰ στοιχεῖα καὶ ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς φιλόσοφους Νίτσε καὶ Χούσερλ. Ὁ Χάϊντεγκερ θεωρεῖ τὸ νοῦ ὡς ἓνα ἀχρηστο ἐργαλεῖο γιὰ τὴ διερεύνησι τῆς ἀλήθειας καὶ ἐπιχείρησε νὰ θεμελιώσῃ μία νέα φιλοσοφία τοῦ εἶναι, στὴν ὁποία ἡ ὑπαρξὴ, βυθισμένη τώρα στὴν ἀγωνία (μέριμνα) καὶ ἀφομοιωμένη ἀπὸ τὸ ὑπερπροσωπικὸ κοινωνικὸ σύνολο εἶναι μόνον αἰτία καὶ μέσο γιὰ μία νέα "διευκρίνιση τοῦ εἶναι". Μόνον ἓνας φυσικὸς τρόπος συμπεριφορᾶς θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ κατανοήσουμε τὴν ὑπαρξὴ ὅπως εἶναι στὴν ἀθνητικὴ τῆς κατάστασι καὶ θὰ μᾶς μεταμορφώσῃ. Ἡ πραγματοποιήσι τῆς ἀλήθειας μέσα στὸν ἀνθρώπο ἀποτελεῖ τὴν "ἱστορία τοῦ εἶναι". Μὲ τὴ στροφὴ πρὸς τὴν οὐσία του ἀποκτᾶ ὁ ἀνθρώπος τὴ γνήσια γνώσι. Ὁ ἀμόρφωτος ἀνθρώπος, πού ὁδηγεῖται ἀπὸ τὸ ἐνστικτό του, σκέπτεται ὑπαρξιακά, δηλαδὴ δὲ σκέπτεται ἀφηρημένα, συστηματικά. Ὑπαρξιακὴ σκέψι εἶναι μία σκέψι στὴν ὁποία συμμετέχει ὁλόκληρος ὁ ἀνθρώπος. Μόνον ἓνας τέτοιος στοχαστὴς μπορεῖ νὰ διεισδύει στὴν οὐσία τῶν πραγμάτων, νὰ γνωρίζῃ τὴν ἀλήθεια. Ὁ Γιάσπερς ἀποφεύγει τὴν ἀπελπισία καὶ τὸν παραλογισμὸ μὲ τὴν πίστι στὸ θεό. Στὸν ἀθρηιστικὸ ὑπαρξισμὸ τοῦ Σάρτρ ὁ ἀνθρώπος σὰν ὑπαρξὴ δίχως

προορισμό (ἀπόλυτη ἐλευθερία, στήν ὁποία εἶναι “καταδικασμένος”) ὀφείλει νά δημιουργήσῃ τήν ὑπόστασίν του. “Ἄν δὲν ἦσουν ἐλεύθερος νά μὴ γεννηθεῖς, εἶσαι ἐλεύθερος ὥστος νά ζήσεις καὶ ἐκλέγοντας τὴ ζωὴ σου αὐτοδημιουργεῖσαι”. Ποτὲ ὁμως ὁ ἀνθρώπος δὲ μπορεῖ νά φτάσῃ στὸ σκοπὸ του καὶ γι’ αὐτὸ ὑπάρχει ἡ ἀηδία στὴ ζωὴ καὶ ἡ αἰσθησι τοῦ παράλογου. Ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ σὰν συνειδητὴ ὑπόστασι βρῖσκεται σὲ μία ἀπόλυτα προσδιορισμένη κατάστασι κίνησης καὶ ἀλλοίωσης, χωρὶς νά καθοδηγεῖται ἀπὸ ἕνα κανόνα. Εἶναι τυχαία καὶ ἀσκοπη μέσα σ’ ἕνα κόσμο χωρὶς νόημα. “ἄχρηστο πάθος”, γιὰ τὴν πηγάζει ἀπὸ τὸ μὴδὲν καὶ καταλήγει στὸ μὴδὲν. Στὴ Γαλλία ἀναπτύχθηκε καὶ μία χριστιανικὴ ὑπαρξιστικὴ φιλοσοφία, ποὺ ἀντιπροσωπεύεται κυρίως ἀπὸ τὸν Μαρσέλ. Ὁ γαλλικὸς ὑπαρξισμὸς, ὅπως ἐκφράζεται στὴν ἠθικὴ καὶ στὴν τέχνη, εἶναι ἕνα ἀπλό αἶσθημα τῆς ἀνασφάλεισ τῆς ἀγωνίας καὶ τοῦ μηδενισμοῦ.

ΥΠΕΡΒΑΤΙΚΟ

Αὐτὸ ποὺ ὑπερβαίνει τὰ σύνορα τῆς ἐμπειρίας, τὸ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴ συνείδησι καὶ ἀπρόσιτο στὴ γνώσι. Τὸ ὑπερβατικὸ μπορεῖ νά γίνῃ κατανοητὸ μόνον μὲ νοητικὴ ἢ λογικὴ ἐνέργεια. Στὴ φιλοσοφία τοῦ Καντίου ὑπερβατικὲς εἶναι οἱ ἀπριορικὲς ἰδέες ποὺ δίνουν τίς μορφὲς μέσα στὶς ὁποῖες διατάσσονται

τὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα τῆς γνώσις. Οἱ καθαρὲς διαισθήσεις, οἱ κατηγορίες, οἱ ἀρχὲς τῆς νόσις εἶναι καθαρὲς ὑπερβατικὲς ἰδέες χωρὶς ἐμπειρικὰ περιεχόμενα.

ΥΠΕΡΟΧΟ

Αἰσθητικὴ κατηγορία. Τὸ ὑπέροχο εἶναι, ὅπως τὸ ὠραῖο, μία βασικὴ ἐννοια τῆς Καντιανῆς Αἰσθητικῆς. Στὴν ἀνάλυσι αὐτῆς τῆς αἰσθητικῆς κατηγορίας ὁ Κάντιος ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ὑπέροχο ἔχει πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὸ ὠραῖο: καὶ τὰ δύο ἀρέσουν χωρὶς συμφέρον καὶ στηρίζονται σὲ μία συμφωνία τῶν γνωστικῶν δυνάμεων. Ἐνῶ ὁμως στὴν ὁμορφίαν μᾶς ἀρέσει ὁ περιορισμὸς, ἡ μορφὴ τῶν ἐντυπώσεων, ὡς ὑπέροχο μᾶς φαίνεται τὸ ἀπεριόριστο, τὸ ἄμορφο. Χωρὶς τὴ συνείδησι τῆς ἀπειρότητας ποτὲ δὲ θὰ μᾶς προκαλοῦσε ἕνα ἀντικείμενο μία ὑπέροχη ἐντύπωσι. Στὸ ὠραῖο ἡ ἀρέσκεια θεμελιώνεται στὴν ποιότητα τοῦ ἀντικειμένου, στὸ ὑπέροχο στὴν ποσότητά του, στὴν ἔκτασι. Ὑπάρχουν δύο εἶδη ὑπέροχου: Τὸ μαθηματικὰ καὶ τὸ δυναμικὰ ὑπέροχο. Τὸ πρῶτο εἶναι ἀσύγκριτα μεγάλο, τὸ δεύτερο ἔχει μία ἀπειρὴ δύναμη. Οἱ αἰσθήσεις δὲ μποροῦν νά μᾶς διδάξουν οὔτε τὸ ἕνα οὔτε τὸ ἄλλο· αὐτὰ ξεπερνοῦν τὰ μέτρα τους καὶ ἡ φαντασία μᾶς ἀδυνατεῖ νά τὰ συλλάβῃ. Μόνον ὁ λόγος, ποὺ ξεπερνάει τὰ μέτρα τῶν αἰσθήσεων, μᾶς δίνει

τὴν ἱκανότητα νὰ συλλαμβάνου-
με καὶ νὰ συνειδητοποιοῦμε τὸ
ὑπέροχο. Τότε τὸ ἀντικείμενο ποῦ
προκαλεῖ τὴν ἰδέα τῆς ἀπειρότη-
τας καὶ μαζὶ τὸ συναίσθημα τῆς ἠ-
θικῆς ὑπεροχῆς μας ὡς ὄντων
προικισμένων μὲ λόγο μπορεῖ νὰ
ὀνομαστῆ ὑπέροχο. Τὸ ὑπέροχο
περιέχει ἓνα κράμα συναισθημά-
των: πρῶτα δυσαρέσκεια, ποῦ προ-
έρχεται ἀπὸ τὸν ἐμποδισμὸ τῶν
ζωτικῶν δυνάμεων νὰ ἐνεργοῦν
ἐλεύθερα· ἔπειτα εὐχαρίστηση,
ποῦ τὴν προξενεῖ ἡ ἀπολύτρωσή
τους ἀπ' αὐτὴ τὴν καταπίεση. Ἐ-
να τέτοιο ἀνάμικτο ἀπὸ εὐχαρί-
στηση καὶ δυσαρέσκεια συναίσθη-
μα εἶναι θαυμασμός ἢ σεβασμός.
Τὸ ὑπέροχο εἶναι σύμφυτο σὲ ἀν-
τικείμενα ἢ φαινόμενα ποῦ ἔχουν
πανανθρώπινη σημασία. Προβάλλει
στον ἄνθρωπο κάθε φορὰ ποῦ
ἀπειλοῦν καὶ περήφανος ἀγωνίζε-
ται ἐναντίον τους. Καὶ αὐτὴ ἡ πε-
ρηφάνεια ὀφείλεται στὴν πεποί-
θησι πὼς ὁ ἄνθρωπος ἔχει μία ἀ-
νώτερη ἀποστολή, πὼς εἶναι δη-
μιουργὸς ἀνώτερων ἀξιών πάνω
στὴ γῆ. Γιὰ τὴν πρόκληση τῆς αἰ-
σθητικῆς ἐπενεργείας τοῦ ὑπέρο-
χου προϋπόθεσι εἶναι μία ἐπιδε-
κτικότητι τῆς ψυχῆς γιὰ ἰδέες
καὶ κάποια καλλιέργεια τῶν ἠθι-
κῶν συναισθημάτων. Ἐφόσον ὁ-
μιῶς προϋποθέτουμε πὼς κάθε λο-
γικὸ ὄν ἔχει μία τέτοια ἠθικὴ προ-
διάθεσι, ἔχει καὶ ἡ κρίσι γιὰ τὸ
ὑπέροχο μία δικαιολογημένη ἀξι-

ωσι γιὰ γενικὸ κύρος.

ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΣΜΟΣ (subiectivismus)

Ἡ στροφὴ πρὸς τὸ "ὑποκείμενο"
δηλ. ἡ θεωρία ὅτι ἡ συνείδησι εἶναι
τὸ πρωταρχικόν· ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι
περιεχόμενα, μορφῆ ἢ δημιουργη-
μα τῆς συνείδησις. Κάθε κρίσι
γιὰ τὴν πραγματικότητι ἀνάγε-
ται στὴ συνείδησι τοῦ ἀτόμου.
Δὲν ὑπάρχει καμία γενικὴ ἀλή-
θεια καὶ ἠθικότητι· ὅλες οἱ γνώ-
σεις καὶ οἱ ἀξίες προσδιορίζονται
ἀπὸ τὸ κάθε φορὰ διαφορητικὸ
ὑποκειμενικὸ αἶσθημα καὶ τὴ δια-
φορητικὴ σκέψι τοῦ ἀτόμου (ἀντί-
θετος, ὁ ἀντικειμενισμός). Ἐντι-
πρόσωπος τοῦ ἀκραιῶ ὑποκειμε-
νισμοῦ εἶναι ὁ Μπέρκλεϋ, ἰδρυ-
τῆς τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ,
ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται ὅτι ὑπάρχουν
πέρα ἀπὸ τὰ αἰσθήματα καὶ τὴ
συνείδησι τοῦ ἀνθρώπου ἀνεξάρ-
τητα ἀντικείμενα. Θεωρητικοὶ ὑ-
ποκειμενιστὲς ἦσαν κυρίως οἱ σο-
φιστὲς ("πάντων χρημάτων μέ-
τρον ἄνθρωπος", Πρωταγόρας)
καὶ οἱ Κυρηναῖκοι.

ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ

Αὐτὸ ποῦ κεῖται ὑπὸ. Γενικὰ αὐ-
τὸ ποῦ ὑπόκειται σὲ μία ἄλλη ὑ-
παρξῆ (ὑλὴ ἢ οὐσία), ποῦ εἶναι
ἀντικείμενο τῆς σκέψις, τοῦ λό-
γου· στὴν ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφίᾳ
τὸ Ἐγὼ σὰν συνειδητὴ ἐνωτικὴ
ἀρχὴ ὅλων τῶν πνευματικῶν, συν-
αισθηματικῶν καὶ βουλητικῶν ἐ-
νεργειῶν, ἀντίθετο ἀπὸ τὸ ἀντι-
κείμενο τῶν ἐνεργειῶν μου.

Φ

ΦΑΙΝΟΜΕΝΑΛΙΣΜΟΣ

Φιλοσοφική κατεύθυνση που θεωρεί τὰ αντικείμενα τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς γνώσης μόνον ὡς ἀπλὰ συνειδησιακά, δηλαδή ὡς ὑποκειμενικά αἰσθήματα. Κάθε γνώση εἶναι γνώση φαινομένων, συνειδησιακῶν γεγονότων· κάθε γνώση ἀντιλαμβάνεται τὰ αντικείμενά της μόνο σχετικά, σὺν ἀναμεταξύ τους σχέσεις καὶ σὺν σχέσεις μ' ἐμένα, τὸν ἀναγνωρίζοντα. Τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων, τὸ "πράγμα καθ' ἑαυτό", δὲν εἶναι δυνατό νὰ τὸ γνωρίσουμε. Συνεπῶς γνωρίζουμε τὸν κόσμον ὅπως παριστάνεται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις καὶ τὴ νόηση καὶ ὄχι ὅπως εἶναι πραγματικά.

ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ

Τὸ δεδομένο τῆς ἐμπειρίας ὅπως παρουσιάζεται στὴ συνείδηση· ὅλα τὰ πειραματικά βεβαιωμένα γεγονότα, πού ἀποτελοῦν τὴν ἄμεση συγκεκριμένη ὕλη τῶν ἐπιστημῶν. Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνουν τὰ φαινόμενα ἀπὸ τὰ ὄντα. Στὸν Κάντιο τὸ φαινόμενο εἶναι τὸ ἀντίθετο ἀπὸ τὴν καθαρὴ ὕλη τῆς γνώσης, προπαντὸς ἀπὸ τὸ "νοούμενον" ἢ τὸ "πράγμα καθ' ἑαυτό", πού μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντικείμενο τῆς ἐμπειρίας.

ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΑ

Ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία γιὰ τὰ φαινόμενα καὶ τὶς μορφές τους ὅπως παρουσιάζονται στὸ χρόνο ἢ τὸν χώρο. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν πεποίθησιν ὅτι τὸ ὄν εἶναι δυνατό ν' ἀναγνωριστῆ ἄμεσα καὶ ἐνοραματικά στὴν οὐσία του, ἡ φαινομενολογία παρατηρεῖ καὶ περιγράφει τὴν οὐσία του μὲ βάση αὐτὸ πού φαίνεται, ὄχι ὅπως ἡ ὄντολογία, ἡ ὁποία ἀσχολεῖται μὲ τὸ τί μπορεῖ ἢ τί ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ ὄν. Ἡ διεύθυνση στὴν οὐσία τῶν αἰσθητῶν καὶ ἀτομικῶν ἀντικειμένων γίνεται διαμέσου μιᾶς ἰδιαίτερης μεθόδου, τῆς "εἰδητικῆς ἀναγωγῆς". Ἡ ἀναγωγή τοῦ φαινομένου στὴν ἀρχικὴ οὐσία του ἀποβλέπει στὴ γνώση, ἐὰν τὸ ἀντικείμενο τῆς γνώσης ὑπάρχει πραγματικά, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συνείδηση, ἐὰν μπορεῖ ν' ἀναγνωριστῆ καὶ ἐνοραματικά ἢ οὐσία του, ἡ πρώτη ἀρχὴ ὅλης τῆς πραγματικότητας. Ἡ αὐτοφανέρωση τοῦ ὄντος στὴν οὐσία του λέγεται "ἐμπειρία". Τὰ φαινόμενα, πού εἶναι ἀπόλυτες οὐσίες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συνείδηση, ταυτόχρονα βρισκονται καὶ μέσα στὴ συνείδηση. Μὲ τὸν ὄρον "συνείδηση" δὲν ἐννοεῖται ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση, ἀλλὰ μία ὑπερβατικὴ, ἄσχετη μὲ τὸν ἄνθρωπον συνείδηση, τῆς ὁποῖ-

ας σπουδαιότερη ιδιότητα είναι ἡ ἀναφορικότητα. Γιὰ τὴ φαινομενολογικὴ ἔρευνα ἀντικείμενο γίνεται τὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης καὶ ὄχι ὁ ὅλικός κόσμος, ποὺ δὲν εἶναι ἀσθυπόστατος. Ἔτσι πρώτη ἀρχὴ τῆς πραγματικότητας εἶναι ἡ πνευματικὴ ἐμπειρία τοῦ εἶναι. Ἰδρυτὴς τῆς σύγχρονης φαινομενολογίας εἶναι ὁ Γερμανὸς Χούσερλ, ὁ ὁποῖος θεωροῦσε τὴ φαινομενολογία ὡς τὴ βασικὴ ἐπιστῆμη τῆς φιλοσοφίας. Ὡς μέθοδος ἡ φαινομενολογία ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση στὴν ἐξέλιξη τῆς φιλοσοφίας, ἰδιαίτερα στὸν ὑπαρξισμό, στὴν ὄντολογία καὶ στὴ λογικὴ. Μετὰ τὸ 1930 ἡ φαινομενολογία προσπάθησε νὰ ὑποτιμῆσει τὴ λογικὴ ὡς ὄργανο γιὰ τὴ διαπίστωση τῆς ἀλήθειας. Περιορίστηκε στὴν ψυχανάλυση καὶ ἐρευνᾷ τὶς ἀσύνειδες πηγὲς ἢ τὸ συλλογικὸ ἀσυνείδητο, ποὺ μεταδιβάζει σὲ κάθε ἄνθρωπο ὀρισμένα ἀναλλοίωτα συμβολικὰ ἀρχέτυπα. Στὴ “φαινομενολογία τοῦ πνεύματος” τοῦ Ἐγέλου ὁ ὀρος φαινομενολογία ἔχει μία περιοριστικὴ σημασία: δηλώνει τὴν ἱστορία τῶν διαδοχικῶν σταθμῶν τῶν θέσεων καὶ ἀντιθέσεων διὰ τῶν ὁποίων τὸ πνεῦμα ἀπτοεξελλίσσεται καὶ ἀποκτᾷ ἀπτοσυνείδηση.

ΦΑΝΤΑΣΙΑ

Ἡ ἐλεύθερη συνειδησιακὴ (παραστατικὴ) δραστηριότητα, ποὺ δὲν περιορίζεται ἀπὸ τὴν ἀντικειμε-

νικὴ πραγματικότητα ἢ ἀπὸ νόμους τῆς νόησης. Ἡ φαντασία ὡς ἀθρόμητη ψυχικὴ ἐνέργεια ἄλλοτε μεταπλάθει ψυχικὲς εἰκόνες καὶ ἄλλοτε συνδυάζει ἀναμνήσεις. Ἡ γόνιμη φαντασία, ποὺ ἀνταντικλᾶ γνήσιες ἀντιλήψεις τῆς πραγματικότητας, εἶναι μία ἀπὸ τὶς πιὸ ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία καὶ γιὰ κάθε εἶδους πνευματικὴ δραστηριότητα.

ΦΕΤΙΧΙΣΜΟΣ

Λατρεία πραγμάτων, στὰ ὁποῖα οἱ πρωτόγονοι φυσικοὶ λαοὶ ἀποδίδουν μία ὑπερφυσικὴ – μαγικὴ δύναμη, ἀπρόσιτη στὸν ἄνθρωπο.

ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ (liberalism)

Ὅλες οἱ ἰδεολογικὲς προσπάθειες ποὺ σημειώθηκαν ἀπὸ τὸν 18 αἰ. καὶ ἔπειτα στὸν πολιτικὸ, ὀικονομικὸ καὶ πνευματικὸ τομέα ὡς ἀντίδραση πρὸς τοὺς περιορισμοὺς τῆς ἀτομικῆς προσωπικότητας ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ παράδοση, τὴν ἀπολυταρχικὴ πολιτεία καὶ τὸ δογματισμὸ τῆς ἐκκλησίας. Ὁ φιλελευθερισμὸς προωθήθηκε ἀπὸ τὸ Διαφωτισμὸ καὶ τὴ Μεταρρύθμιση καὶ ἀναπτύχθηκε περισσότερο στὴν Ἀγγλία τοῦ 19 αἰ. Στὴν κοινωνικὴ – θεωρητικὴ ἔκφρασή του (Λόκ, Ρουσσώ, Ἀδάμ Σμίθ) ἔχει ὡς σύμβολο τὴν ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου, τὴν ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης, τὴν πολιτικὴν ἐλευθερία, τὸν κοσμοπολιτισμὸ καὶ τὸν οὐμανισμό. Πατέρας τοῦ μοντέρνου φιλελευθερισμοῦ

είναι ὁ Λόκ. Τὰ δύο συγγράμματά του "Περὶ κυβερνήσεων" ἦσαν τὸ εὐαγγέλιό τῆς ἡμέρας. Φιλοσοφικὰ ὁ φιλευθερισμὸς πλησιάζει τὸν ἀτομικισμὸν: Τονίζει τὴν ἀξία τῆς προσωπικότητος καὶ μὲ τὴν ἐλεύθερον ἀναγνώριση τῶν δικαιωμάτων τῶν συνανθρώπων συντέλεσε σημαντικὰ στὴ χειραφέτηση τοῦ πνεύματος, στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψης καὶ τῆς συνείδησης, στὴ γενικὴ ἐξύψωση τοῦ ἀτόμου.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ἐκ τῆς λέξης φιλόσοφος, φίλος τῆς σοφίας. Ἐπιδίωξη τῆς θεωρητικῆς σοφίας, μιᾶς διαρκῶς τελειότερης γνώσης "τῶν θείων καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων". Μ' αὐτὸ τὸ νόημα χρησιμοποιεῖται γιὰ πρώτη φορὰ ἡ λέξη φιλοσοφία στὴ Σωκρατικὴ σχολή. Κατὰ τὸν Πλάτωνα φιλοσοφία εἶναι "κτῆσις ἐπιστήμης", ἡ γνώση τῆς αἰωνίας καὶ ἀναλλοιώτης οὐσίας τῶν ὄντων, τοῦ "ὄντως ὄντος", τῶν ἰδεῶν. Ὡστόσο ἀπόλυτα κάτοχος τῆς γνώσης εἶναι μόνον ὁ Θεός, γι' αὐτὸ μόνον σ' αὐτὸν ταιριάζει τὸ ὄνομα σοφός. Φιλόσοφος εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ξέρει ὅτι δὲν ξέρει. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη φιλοσοφία εἶναι ἡ ἔρευνα τῆς αἰτίας ἢ τῆς ἀρχῆς τῶν ὄντων. Οἱ Στωϊκοὶ ὀρίζουν τὴν φιλοσοφίαν ὡς τὴν ἐπιδίωξη τῆς ἀρετῆς, οἱ Ἐπικούρειοι ὡς τὴν ἰκανότητα νὰ γινώμασθε εὐτυχισμένοι μὲ τὸν λόγο. Τῆ λέξη "φιλόσοφος" χρησιμοποίησε γιὰ

πρῶτη φορὰ ὁ Ἡράκλειτος γιὰ νὰ χαρακτηρίσει ἐκείνους ποὺ ξέρον πολλὰ πράγματα ("χρὴ γὰρ εὐ μάλα πολλῶν ἱστορας φιλοσόφους ἀνδρας εἶναι"). Μὲ τὴν ἴδια σημασίαν χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη καὶ ὁ Ἡρόδοτος. Πρῶτος ὁ Πυθαγόρας ὀνόμασε τὸν ἑαυτὸ του "φιλόσοφο" μὲ τὴ στενὴν σημασίαν τῆς λέξης, ποὺ χαρακτηρίζει τὸν ἐρευνητὴ τῆς φύσης τῶν πραγμάτων. Ἡ φιλοσοφία πῆρε πολὺ ἀργότερα τὴ θέση ἑνὸς ἐπιστημονικοῦ κλάδου μὲ ἰδιαίτερον περιεχόμενον στὸ σύστημα τῶν ἐπιστημῶν. Ἡ ἱστορία τῆς εἶναι ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης σκέψης, ἡ ὁποία θέτει προβλήματα καὶ ἀγωνίζεται νὰ τὰ λύσει. Στὸν φιλοσοφικὸν τρόπον σκέψης ὀφείλουν τὰ ἀποτελέσματα τοὺς ὄλες οἱ ἐπιστήμες. Ἡ δημιουργία τῆς ἐπιστημονικῆς φιλοσοφίας (θεωρία, ἔννοια καὶ ἀντικειμενικὴ φυσικομαθηματικὴ ἐπιστήμη) εἶναι τὸ μεγάλο ἐπίτευγμα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Πρῶτη ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία συνειδητοποίησε τὴν σημασίαν ποὺ ἔχει ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση γιὰ τὴν πρόοδο τῆς ἀνθρωπότητος καὶ σ' αὐτὴν ὀφείλει ἡ φιλοσοφία τῆς Εὐρώπης, ὡς ἔκφραση ὀλόκληρου τοῦ κύκλου τῶν ἐπιστημῶν, τὴν καταγωγή τῆς. Σχεδὸν ὄλες οἱ σημερινῆς κοσμοθεωρίαι βρῖσκονται σ' ἐμβρυακὴν κατάστασιν στὶς πολυποικίλας μορφὰς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς διανοήσεως. Γιατὶ γιὰ μία γνήσια φιλοσοφία τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, ἂν ἴσως ἐξαιρέσου-

με την Ἰνδία, δὲ μπορεῖ νὰ γίνει λόγος. Σ' αὐτοὺς ὁ στοχασμὸς παραμένει σὲ γενικὲς γραμμὲς στὴν ὑπηρεσία τῆς θρησκείας, τῆς μαγείας καὶ τῶν πρακτικῶν ἐπιστημῶν. Ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας εἶναι τὸ "θαυμάζειν". Ὁ ἄνθρωπος βλέπει στὴ γῆ καὶ πάνω ἀπὸ τὴ γῆ θαυμαστὰ πράγματα, ἀπορεῖ καὶ ζητᾶει ἐξηγήσεις. Στὴν ἀρχὴ θαύμαζαν ἀπὸ τὰ φαινόμενα ποὺ προκαλοῦν ἀπορία ἐκεῖνα ποὺ μποροῦσαν ν' ἀντικρῦσουν ἄμεσα, ("τὰ πρόχειρα ἀπὸ τὰ παράδοξα"), ἔπειτα ἀρχισαν ν' ἀποροῦν καὶ γιὰ τὰ μεγαλύτερα, π.χ. γιὰ τὶς φάσεις τῆς σελήνης, γιὰ τὰ ἡλιακὰ φαινόμενα καὶ γιὰ τὴ γένεση τοῦ κόσμου. Προϋπόθεση γιὰ τὴ γέννηση καὶ ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἦταν ἡ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀπλοϊκὴ μυθολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ κόσμου. Στὴν ἀρχὴ ἦταν κοσμολογία, μετεωρολογία καὶ φυσιολογία. Ἐπειτα πῆραν οἱ Ἕλληνες μὲ τὴ μεσολάβηση τῶν Φοινίκων ἀπὸ τοὺς Αἰγύπτιους καὶ Βαβυλώνιους τὴν ἀναγκασία γιὰ τὴ δημιουργία τῆς ἐπιστήμης ὕλη (μαθηματικὲς καὶ ἀστρονομικὲς γνώσεις), τὴν ἐπεξεργάστηκαν μὲ τὸ δικό τους τρόπο καὶ τὴν ἀξιοποίησαν στὴ θεωρητικὴ διερεύνηση μὲ ὑποτυπῶδη μέσα παρατήρησης, τῶν φυσικῶν φαινομένων. Οἱ περισσότεροί ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς τῶν προβλημάτων, τῶν ἀριθμῶν καὶ τῶν φυσικῶν φαινομένων ἦσαν φιλόσοφοι. Ἡ προέλευση καὶ ἐξέλιξη τοῦ σύμπαντος,

ἡ πρώτη ἀρχή, ἡ πρώτη οὐσία, ποὺ εἶναι τὸ δημιουργικὸ αἶτιο τοῦ κόσμου, εἶναι τὸ βασικὸ πρόβλημα τῆς πρώτης περιόδου. Πρὸς τὸ τέλος τῆς πρώτης αὐτῆς φάσης τῆς πνευματικῆς ἐξέλιξης μεταφέρεται ἡ φιλοσοφία μὲ τὸν Ἀναξαγόρα στὴν Ἀθήνα, ὅπου συνεχίζεται στὴν ἐπιστημονικὴ — πολιτιστικὴ κίνηση τῆς σοφιστικῆς, στὶς Σωκρατικὲς σχολὰς καὶ ἀργότερα στὶς ἑλληνιστικὲς. Στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ οἱ βαθιὲς μεταβολὲς στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς κοινωνίας ἀλλοίωσαν τὸ θεωρητικὸ χαρακτῆρα τῆς φιλοσοφίας, ἡ ὁποία μὲ τὴν κοσμοπολιτικὴν διδασκαλίαν τῆς διαμόρφωσε τὸ πνεῦμα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Σ' αὐτὰ τὰ χρόνια ἡ ἐπιστήμη χωρίζεται ἀπὸ τὴ φιλοσοφία, ἡ ὁποία τώρα συνδέεται περισσότερο μὲ τὴν πρακτικὴ ζωὴ. Ἀπὸ τὸν Ποσειδώνιο καὶ πέρα εἶναι ἀξιοσημείωτη ἡ ἀνάπτυξη τοῦ μυστικισμοῦ μὲ τὴν εἰσορῆ ἀνατολικῶν παραδόσεων στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ ἡ βαθμιαία ἐξάλειψη τῶν συνόρων μεταξὺ θρησκείας καὶ φιλοσοφίας. Στὸ μεσαίωνα ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι ἀποτελής. Ταυτίστηκε μὲ τὴ θεολογία, ἔγινε "ὑπηρέτρια τῆς θεολογίας" (ancilla theologiae). Ὁ σχολαστικισμὸς προσάρμοσε τὴ φιλοσοφία στὴν ἐκκλησιαστικὴ δογματικὴ καὶ ἔτσι συντέλεσε στὴ μετάδοση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς σκέψης στοὺς νεώτερους χρόνους. Ἡ ἀικὴ τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας

ας στὰ τέλη τοῦ 12 αἰ. συνδέεται μὲ τὴ γνωριμία τῶν σπουδαιότερων ἔργων τῆς ἀραβικῆς φιλοσοφίας. Διαμέσου τῶν Σύρων καὶ τῶν Χριστιανῶν Ἀράβων μεταφέρθηκε ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία στοὺς κύκλους τοῦ Ἰσλάμ, στὴν ἀρχὴ ἓνας ἀνάμικτος μὲ Ἀριστοτελικὲς ἰδέες νεοπλατωνισμὸς (Ἀλφαραμπί, Ἀδικέννα). Ἡ σημαντικότερη καὶ γιὰ τὴν Εὐρώπῃ σπουδαιότερη τότε προσωπικότητα τῆς ἀραβικῆς φιλοσοφίας ἦταν ὁ Ἀβερρόης (ἐξελληνισμένος ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν φιλόσοφο τύπος τοῦ ἀραβικοῦ ὀνόματος Ἰμπν Ρόσντ). Ἀπὸ τὸν 15 αἰ. ὁ σχολαστικισμὸς ἐγίνε ἀγονη σοφιστεία. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἀπαγορεύτηκε καὶ ἐτιμωρεῖτο. Ὅτι πιστευόταν ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν, ἐθεωρεῖτο "θέσφατον". Τὴ στροφή ἀπὸ τὸ μεσαίωνα πρὸς τοὺς νέους χρόνους ἐνσαρκώνει ὁ Κοπέρνικος, τὸν ὁποῖο ἀκολουθοῦν οἱ μεγάλοι ἐρευνητὲς Κέπλερ καὶ Γαλιλαῖος. Γιὰ ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἡ συστηματικὴ φιλοσοφία ἐγίνε ὑπηρέτρια τῆς ἐπιστήμης (*ancilla scientiae*). Τὰ μαθηματικὰ γίνονται ὁ συνδετικὸς κρίκος μεταξὺ τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς πραγματικότητος τῆς φύσης. Ἡ φιλοσοφία γίνεται φυσικομαθηματικὴ ἐπιστῆμη καὶ σὲ δευτέρῃ γραμμῇ λογικὴ καὶ μεταφυσικὴ. Σὰν "ἐπιστῆμη τῶν ἐπιστημῶν" προσπαθεῖ νὰ συναρμολογήσῃ τὰ πορίσματα ὄλων τῶν ἐπιστημῶν καὶ νὰ συνθέσῃ ἀπ' αὐτὰ μίαν ἐνιαίαν

κοσμοθεωρίαν. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν στὰ μέσα τοῦ 19 αἰ. εἶχε ὡς συνέπεια τὸ θαυμαῖο ἀποχωρισμὸς τοὺς ἀπὸ τὴ φιλοσοφία. Ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων συντελέστηκαν τὶς περισσότερες φορὲς χωρὶς φιλοσοφία, συχνὰ σ' ἀντίθεση πρὸς αὐτή. Παρατηρεῖται γενικὰ ἡ τάση νὰ ξεχωρίζουν τὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὴν ἐπιστῆμη ἀπὸ τὸ ἰδιαίτερον γνωρίσμα τῆς, ὅτι αὐτὴ στηρίζεται στὸ αἶσθημα καὶ στὴν ἐνόραση, στὴν φαντασία καὶ στὴν ἰδιοφυΐαν τοῦ δημιουργοῦ. Δὲν ἔχει ὀρισμένο ἀντικείμενον ἔρευνας, οὔτε ὅπως οἱ ἐπιστῆμες τὸν χαρακτήρα μιᾶς διαδικασίας προόδου. Ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας διδάσκει ὡστόσο ὅτι αὐτὴ εἶναι αὐτοτελὴς ἐπιστῆμη καὶ ἀσχολεῖται μὲ θέματα ποὺ ἀποτελοῦν τὴν πρωταρχὴν κάθε φιλοσοφικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ στοχασμοῦ. Ἡ σύγχρονη φιλοσοφικὴ σκέψη ἀναγνωρίζει τὸ γεγονός ὅτι χωρὶς τὴ στενὴ συνεργασία μὲ τὴν ἐπιστῆμη δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἐπιστημονικὴ φιλοσοφία. "Γιὰ τὸν φιλοσοφικὸν προσανατολισμὸν χρειάζομαστε τὴν ἀντικειμενικότητα γιὰ νὰ συνειδητοποιοῦμε μ' αὐτὴ τὸ μὴ ἀντικειμενικόν". (Γιάσπερς). Ὅποιος φιλοσοφεῖ πρέπει νὰ γνωρίζει τὶς ἐπιστημονικὰς μεθόδους, ὅπως ἐπίσης χωρὶς γενεὴν φιλοσοφικὴν θεμελίωσιν δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν ἐπιστῆμες. Κοινὸς σκοπὸς τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν εἰδι-

κων ἐπιστημῶν εἶναι νὰ φτάσουν σὲ μία πραγματικὴ γνώση τῆς πραγματικότητος. Ἡ νεώτερη φιλοσοφία ὡς ἀνώτερη θεωρητικὴ σύνθεσις ἔχει ταυτιστεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καρτεσιου μὲ τὴ μοντέρνα ἐπιστήμη, ὥσπου μὲ τέτοιον τρόπο, ὥστε νὰ μὴ χάνει τὴν ἀρχαία φιλοσοφικὴ ἔννοια τῆς ὁλοκληρωτικῆς ἐπιστήμης. Ἐξετάζει τὴν ἴδια τὴ γνώση καὶ προσπαθεῖ νὰ συλλάβει τὸ νόημα τοῦ κόσμου στὸ σύνολό του. Χωρὶς τὴ φιλοσοφία τῆς γνώσης, ποῦ εἶναι "γνώση γιὰ τὴ γνώση", δὲ θὰ ἤξερε κανεὶς οὔτε καὶ γιὰ τὸ τι εἶναι πραγματικὰ ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτὸς του ("ὄταν δὴ γνώσιν αὐτὴν αὐτῆς τις ἔχη, γινώσκων ποῦ αὐτὸς ἑαυτὸν τότε ἔσται" Πλάτων). Γενικὰ ἡ φιλοσοφία ὀφείλει κατὰ τὸν Κάντιον ν' ἀντικαταστήσει τὸ μάτι ποῦ λείπει ἀπὸ τοὺς Κύκλωπες, ὅπως χαρακτηρίζει τοὺς στενοκέφαλους εἰδικοὺς ἐπιστήμονες. Σ' ὅλες τὶς ἐποχὰς τὸ κύριον γνώρισμα τοῦ φιλοσόφου ἦταν ἡ ἱκανότης νὰ ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ νὰ τὴν κάνει, μένοντας σ' ἀπόστασις ἀπ' αὐτὴ καὶ μὲ τὸ αἶσθημα τῆς συνυπευθυνότητος γιὰ τὴν ἐπιδίωξι τῆς ἀνθρωπότητος, ἀντικείμενον τῶν θεωρήσεών του. Ὁ φιλόσοφος βρῖσκει τὸ πρόβλημα ἐκεῖ ποῦ οἱ ἄλλοι δὲν τὸ βλέπουν καὶ μὲ τὸν κίνδυνον νὰ μείνουν τὰ συμπεράσματά του ἀμφισβητήσιμα μᾶς φέρνει σ' ἐπαφὴν, πέρα ἀπὸ τὶς μικρὰς δεβαιότητες, μὲ τὰ μεγάλα ἅπαντα καὶ ἀναπόδευκτα ζη-

τήματα, ποῦ γιὰ μᾶς ἔχουν μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ ὅ,τι ἡ γνώσις ἀναμφισβήτητων γεγονότων. Πνευματικὴ πηγὴ τῶν κοινωνικῶν ἐπαναστάσεων ὑπῆρξαν ὡς τώρα μόνον οἱ φιλοσοφικὰ καὶ ἐπιστημονικὰς - πνευματικὰς ὑποθέσεις, ποτὲ οἱ φυσικομαθηματικὰς γνώσεις. Στὴν προσπάθειά της γιὰ τὴν εὕρεσι τοῦ νέου προβλήματος ἡ φιλοσοφία ἀντιμετωπίζει, ὄχι μόνον τὴν περιοχὴ τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ καὶ μέσα στὴν κοινωνία, τὴν ἀντίστασι ἐκείνων ποῦ δὲ θέλουν νὰ στρέψουν τὸ πρόσωπό τους πρὸς τὶς νέες κατευθύνσεις. Βλέπουν, ὅπως στὸ παράδειγμα τοῦ Σωκράτη, στὸ πρόσωπο τοῦ κομιστῆ τῆς νέας ἀλήθειας τὸν ἔξοχον τῆς δικῆς τους δῆθεν ἀλήθειας. Ὡς ἄτομο φτάνει ὁ καθένας ἀπ' αὐτοὺς στὸ τέλος τῆς ζωῆς του χωρὶς νὰ ἔχει καταλάβει τὸ βαθύτερον νόημα τῆς ζωῆς, ποῖα εἶναι ἡ θέσι του στὸν κόσμον καὶ τι εἶναι ὁ κόσμος γι' αὐτόν. Γι' αὐτοὺς τοὺς μὴ πνευματικοὺς ἀνθρώπους, ποῦ ἂν δὲν παραμελοῦσαν τὴν φιλοσοφία θὰ θεωροῦσαν πολλὰς ἀπὸ τὶς ἕως τώρα πράξεις τους ὡς μηδαμινὰς, γράφει ὁ Ράσελ: "Ὁ μὴ φιλοσοφικὸς ἀνθρώπος βαδίζει διαμέσου τῆς ζωῆς ἐπιρρασμένος ἀπὸ τὶς προκαταλήψεις τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ, ἀπὸ τὶς συνηθισμένους γνώμας τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ λαοῦ του καὶ ἀπὸ τὶς πεποιθήσεις ποῦ ἔχουν ἀναπτύχθαι στὸ πνεῦμα του δίχως τὴ συνέργεια ἡ ἐπιδοκιμασία τοῦ κριτικοῦ νοῦ.

Σ' έναν τέτοιον ἄνθρωπο φαίνεται τελικὰ καὶ ὁ κόσμος ἀνεπιφύλακτα κατανοητός, πεπερασμένος καὶ πῶς βρίσκεται ἀνοικτὸς μπρὸς στὰ μάτια του· τὰ γνωστὰ σ' αὐτὸν πράγματα δὲν τοῦ ὑποκινοῦν ἐρωτήματα καὶ ἀσυνήθιστες δυνατότητες ἀποκρούονται ὥσπὸς μὲ περιφρόνηση. Μόλις ὁμως ἀρχίσουμε νὰ φιλοσοφοῦμε, βρίσκουμε πῶς ἀκόμη καὶ τὰ πρὸ σινηθισμένα πράγματα ὁδηγοῦν σὲ προβλήματα, στὰ ὁποῖα μόνο ἀτελεῖς ἀπαντήσεις μποροῦν νὰ δοθοῦν. Μολοντί ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ μᾶς εἰπεῖ μὲ δεβαιότητα ποῖα εἶναι ἡ ἀληθινὴ ἀπάντηση στὴν ἀμφιβολία ποὺ προκλήθηκε ἀπ' αὐτὴ τὴν ἴδια, μπορεῖ ὥστόσο νὰ προσπελάσει σὲ μᾶς πολλὰς δυνατότητες ποὺ διευρύνουν τὴ σκέψη καὶ τὴν ἐλευθερώνουν ἀπὸ τὴ δεσποτεία τῆς συνήθειας. Ἐνῶ αὐτὴ ἐλαττώνει ἔτσι τὸ συναίσθημα τῆς δεβαιότητας γιὰ τὸ τι εἶναι τὰ πράγματα, διευρύνει σημαντικὰ τὶς γνώσεις μας γιὰ τὸ τι μποροῦν νὰ εἶναι. Παραμερίζει τὸν ἀρκετὰ ἀλαζονικὸ δογματισμὸ αὐτῶν ποὺ ὀδοιπόρησαν στὸ βασίλειο τῆς λυτρωτικῆς ἀμφιβολίας καὶ κρατᾷ ζωντανὴ τὴν αἰσθησὴ μας γιὰ τὸ θαῦμα μὲ τὸ νὰ μᾶς δείχνει γνωστὰ πράγματα σὲ ἀσυνήθιστο φῶς". Τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα πραγματεύονται οἱ κλάδοι τῆς φιλοσοφίας, οἱ ὁποῖοι μᾶς δείχνουν τι εἶναι φιλοσοφία καὶ ποῖα ἡ σημασία της γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπι-

νου πνεύματος. Κλάδοι τῆς καθαρῆς φιλοσοφίας εἶναι: 1) ὄντολογία καὶ μεταφυσική, 2) γνωσιολογία, 3) λογικὴ καὶ διαλεκτική, 4) ἠθική, 5) αἰσθητική, 6) ψυχολογία. Κλάδοι τῆς ἐφαρμοσμένης φιλοσοφίας εἶναι: 1) ἀνθρωπολογία, 2) φιλοσοφία τῆς θρησκείας, 3) φιλοσοφία τῆς ἱστορίας.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΑΙΩΝΙΑ (philosophia aeterna)

Ἡ ἔξεταση τῶν προβλημάτων τῆς ζωῆς καὶ τοῦ κόσμου, ποὺ ἔχει σημεῖο ἀφετηρίας τὸ χριστιανικὸ θρησκευτικὸ δῶμα, ἡ ἔκφραση τῆς ἰδέας ὅτι ὁ βασικὸς πυρήνας τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, παρὰ τὶς φαινομενικὰς ἀντιθέσεις τῶν θεωριῶν, ἀποτελεῖ μία μοναδικὴ καὶ διαρκὴ παράδοση. Κατὰ τὸν Λάϊμπνιτς ἡ κληροδοτημένη ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους καὶ γενικὰ διαδεδομένη ἀλήθεια.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

Φιλοσοφικὴ κατεύθυνση, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μία ἀντίθεση πρὸς τὴ Καντιανὴ φιλοσοφία τοῦ Λόγου. Προπαρασκευάστηκε ἀπὸ τὴ στροφή τοῦ ρομαντισμοῦ πρὸς τὸ ἱστορικὸ - ἀτομικὸ καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξιστικὴ θεολογία τοῦ Κίργκεκορ, ποὺ στρεφόταν ἐναντίον τῆς τάσης τῆς ἐποχῆς του πρὸς τὴν ἀφηρημένη γενικότητα καὶ ἤθελε νὰ ἐρμηνεύσει τὰ πάντα μὲ μία γενικὴ θεωρητικὴ σκέψη. Κατὰ τὸν Κίργκεκορ ἡ νόηση ποτὲ δὲ μπο-

ρεῖ νὰ γνωρίσει τὴν πραγματικότητα. Ὅτι διανοοῦμαστε, δὲν ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα· εἶναι μόνο νοητό, πιθανό. Στὴ θεωρία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας ἀντιτάσσει τὴν ὑποκειμενικότητα τῆς ἀλήθειας. Ἐκεῖνος ποῦ δεσμεύεται ἀπὸ τὴ δικὴ του ἀλήθεια εἶναι τὸ συγκεκριμένο ζωντανὸ ἄτομο. Οἱ ἰδρυτὲς τῆς φιλοσοφίας τῆς ζωῆς Κίργκεγκορ, Νίτσε, Ντιλτάϊ, Μπέρξον ἀντιπαραθέτουν στὴ γνωστικὴ ἀξία τοῦ λογικοῦ μὲ τὶς λογικὲς μορφὲς καὶ τὶς κατηγορίες του τὴν “κοσμοθεωρία”, τὴν “ἐνόραση”, τὸ “βίωμα”, “τὴν ἀλογη βούληση”, “τὸ ἐνστικτο”, τὴν “κατανόηση”. Ὁδηγῶν τὴ ὑπερϋποκειμενικὴ σύλληψη τοῦ ρεύματος τῆς ζωῆς στὴν ἀτομικὴ, κοινωνικὴ καὶ ἱστορικὴ ζωὴ. Τόσο ὁ Κίργκεγκορ ὡς καὶ ὁ Νίτσε θέλουν ν’ ἀπελευθερώσουν τὴ ζωὴ—εἴτε εἶναι αὐτὴ ἡ χριστιανικὴ μὲ τὸ νόημα τοῦ Κίργκεγκορ, εἴτε ἡ φιλοσοφικὴ μὲ τὸ νόημα τοῦ Νίτσε—ἀπὸ τὴν ἱστορία. Ὁ σκοπὸς καὶ τὸ νόημα τῆς φιλοσοφίας τῆς ζωῆς βασικὰ εἶναι ἡ σύλληψη τῆς ἐννοίας τῆς ζωῆς. Ἀπόλυτὴ ἀξία γιὰ τὸ Νίτσε ἔχει μόνον ἡ πραγματικότητα. Μόνον ἡ ζωὴ δημιουργεῖ καὶ καθιερώνει τὶς ἀξίες, καθορίζει τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ἐπιστήμη. Ὅλες οἱ καθιερωμένες ἀξίες εἶναι λανθασμένες, ἰδιαίτερα οἱ “ἠθικὲς προλήψεις” καὶ ὅλες οἱ ἔχθρικὲς πρὸς τὴ ζωὴ ἠθικὲς, ποῦ εἶναι ἀναξιόπιστες μεταφυσικὲς ὑποθέσεις. (Θεός, ἀ-

θανασία). Ἡ ζωὴ εἶναι “θέληση γιὰ δύναμη”. Σ’ αὐτὴ ὑποτάσσονται οἱ σκέψεις, τὰ αἰσθήματα καὶ οἱ ἐνέργειες τοῦ ἀνθρώπου καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ βάση τοῦ σπινθηροῦ ἢ ἐξελικτικῆς πορείας τοῦ κόσμου. Ὁ εἰσηγητὴς τῆς νοολογικῆς ψυχολογίας Ντιλτάϊ ἐπιχειρεῖ, μὲ ἀφετηρίαν τὴν “ἐσωτερικὴ ἐμπειρία”, κύριον γνώρισμα τῆς ὁποίας εἶναι ἡ κατανόηση, νὰ ἐρμηνεύσει ὁλόκληρη τὴν ὁψὲς τοῦ ἀνθρώπου. Τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ θεωρεῖ ὡς ἐνιαία ὄργανικὴ συνάρτηση, στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὸ πνευματικὸ περιβάλλον. Τὴν κοσμικὴ — μεταφυσικὴ ἐννοια τῆς ζωῆς τοῦ Μπέρξον περιόρισε ὁ Ντιλτάϊ στὴ ζωὴ καὶ τὸ βίωμα τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἱστορία. Στὴν ἐρευνα τῆς ἱστορίας ὑποστηρίζει ὅτι ὁ πνευματικὸς βίος κάθε ἐποχῆς εἶναι ἓνα ὄργανικὰ διαρθρωμένο σύνολο ἀξιών, ποῦ γεννήθηκαν καὶ πραγματοποιήθηκαν ἱστορικὰ. Στὴν ἱστορία τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν ὑπάρχουν κοσμοθεωρητικοὶ τύποι, οἱ ὁποῖοι εἶναι φορεῖς τοῦ πνεύματος μᾶς ἱστορικῆς ἐποχῆς. Αὐτοὶ καθορίζουν τὸ αἰσθημὰ τῆς, διαμορφώνουν τὴν ἐσωτερικὴ μορφή τῶν θρησκευτῶν, τῶν πολιτικῶν θεσμῶν καὶ τῶν πολιτισμῶν. Ἡ ζωὴ εἶναι ἡ μοναδικὴ κοινὴ βάση, ἡ ὁποία παρουσιάζεται στὴν ἱστορία μὲ ποικίλες ἐκφράσεις. “Ὅτι εἶναι ὁ ἀνθρώπος, τὸ πληροφορεῖται μόνον ἀπὸ τὴν ἱστορία”. Ὁ Μπέρξον στὴ φιλοσοφία του ταυτίζει τὴ

ζωή με τὰ διώματα. Βασικός σκοπός του είναι ὁ παραμερισμός τοῦ λογικοῦ καὶ τῆς ἐπιστήμης. Ἡ διάνοια, ἰσχυρίζεται, ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβει τὴ συνεχῆ ἀέναη ροή, τὴν ἑτερογενῆ καὶ ποικίλη κίνηση τῶν βιωμάτων μας, ποὺ εἶναι ἡ οὐσία τῆς ζωῆς καὶ τοῦ κόσμου. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀπρόσιτη γιὰ τὴν ἐπιστήμη καὶ ἡ λογικὴ σκέψη εἶναι ἀνίκανη νὰ διεισδύσει στὸ βάθος τῆς ζωῆς. Τὴ ζωὴ τὴ γνωρίζουμε μετὰ τὴν ἐνόραση, ποὺ στρέφεται πρὸς τὸ ἴδιο τὸ Ἐγὼ μας καὶ συλλαμβάνει τὸν κόσμο πάντοτε μόνο στὸ σημεῖο ποὺ ἀγγίζει τὴ ζωὴ, ἀναγνωρίζει τὸ μελλοντικὸ καὶ πιθανὸ καὶ ὑποδοσθεῖ τὴν πραγματοποίησή τους. Τὸ ἐνστικτο μετὰ τὴ διαίσθηση καὶ τὴν ἐνόραση ἐξυπηρετοῦν τὸν ἄνθρωπο στὴν πρακτικὴ ζωὴ του. Ἡ ἐνόραση εἶναι ἔκφραση τῆς πρακτικῆς ἀλήθειας, ὅτι ἡ φροντίδα γιὰ τὴ ζωὴ εἶναι ἡ ἰσχυρότερη παρόρμηση γιὰ τὴ γνώση. Ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τῆς ζωῆς ἀναπτύχθηκε ὁ ὑπαρξισμός.

ΦΙΝΤΕΙΣΜΟΣ

Ἀπὸ τὴ λατ. λέξις *fides*, πίστις. Ἡ θεωρία ποὺ στηρίζεται στὴν πίστιν καὶ δὲ δίνει σημασίαν στὴ λογικὴ τοῦ ἀνθρώπου.

ΦΥΞΗ

Στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία (κυρίως στοὺς Προσωκρατικοὺς φιλόσοφους) τὸ σύνολο τῶν ὄντων, ὁ ἐνιαίος ἀντικειμενικὸς κόσμος, ὁ ὁ-

ποῖος ἐγινε "ἀφ' ἑαυτοῦ", ὄχι ἀπὸ ἐξωκοσμικὸ θεό, καὶ παράγει τὰ πάντα (ὄντα καὶ φαινόμενα τοῦ κόσμου) σὲ ἀπεριόριστο πλοῦτο, σύμφωνα μετὰ ὀρισμένους νόμους. Ἡ ὕλική, ὀργανικὴ φύσις, σ' ἀντίθεση πρὸς αὐτὸ ποὺ ἐγινε ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, δηλαδὴ τὸν πόλιτισμό, "εἶναι ὄλα" (Γκαίτε). Κατὰ τὴν ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία φύσις καὶ πνεῦμα διαφέρουν ριζικὰ καὶ σύγχρονα συνδέονται ἀναμεταξύ τους. Ὁ Χέρντερ ἐβλεπε τὸν ἄνθρωπο ὡς τὴν κορωνίδα τῆς δημιουργίας καὶ μεσολαβητὴ ἀνάμεσα στὴ φύσις καὶ στὸν πολιτισμό. Ὁ Ἐγγελος ἐρήνευε τὴ φύσις ὡς προσωρινὰ συγκεκαλυμμένο καὶ ἀνίσχυρο πνεῦμα. Ἡ ἀπόλυτὴ ἰδέα (τὸ ὑπερφυσικὸ πνεῦμα), ἀφοῦ γνωρίσει τὸ περιεχόμενό της, "ἀποφασίζει ἀφ' ἑαυτῆς ν' ἀφήσει ἐλεύθερα τὸν ἑαυτὸς τῆς νὰ βγεῖ ἔξω καὶ νὰ γίνῃ φύσις". Ὁ πανθεϊσμός ταυτίζει τὴ φύσις μετὰ τὸ θεό. Ὑπάρχει μία μόνον οὐσία, ἡ φύσις, ἡ ὁποία ὑπάρχει ἀφ' ἑαυτῆς καὶ νοεῖται δι' ἑαυτῆς. αἰτία τοῦ ἑαυτοῦ της (*causa sui*), δηλαδὴ ποὺ γιὰ νὰ ὑπάρχει δὲ χρειάζεται τὴν ὑπαρξὴ κανενὸς ἄλλου. Αἰώνια καὶ ἀπειρη κλείνει μέσα της τὴ δική της ὑπαρξὴ καὶ τὴν ὑπαρξὴ ὅλων τῶν πραγμάτων. Ἀπὸ τίς οὐσιαστικὲς ιδιότητες τοῦ θεοῦ σάν *natura naturans* (δημιουργὸς φύσις) πηγάζουν τὰ ἀναγκαῖα ἐπακολουθήματα, οἱ τρόποι (*modi*) τῶν κατηγορημάτων. Ὅλες οἱ ἀτομικὲς μορφαί, στίς

όποιες εκδηλώνεται ή ενιαία θεία ουσία σαν *natura naturans* (δημιουργημένη φύση).

Ὁ μεταφυσικός ὕλισμός (Φόϋερπαχ) διδάσκει ὅτι φύση εἶναι ἡ ὕλη σ' ὅλη τὴν ποικιλία τῶν μορφῶν καὶ ἐκδηλώσεων τῆς κίνησής της. Ἡ φύση εἶναι αἰώνια καὶ ἀπεριόριστη στὸ χῶρο. Ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος εἶναι οἱ βασικοὶ ὄροι γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ὕλης, ἀναπόσπαστοι ἀπὸ τὴ φύση. Στὴ φύση δὲν ὑπάρχει μῆτε ἀρχὴ μῆτε τέλος. "Φύση εἶναι κάθε τι ποῦ γιὰ τὸν ἄνθρωπο παρουσιάζεται ἄμεσα, αἰσθητηριακὰ καὶ ἀποτελεῖ τὴ βάση καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς ζωῆς του". Ὁ διαλεκτικὸς ὕλισμός (Ένγκελς) ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀπεριόριστα πολὺμορφη στίς ἐκδηλώσεις της φύση εἶναι ἐνιαία καὶ προβλέπει πῶς μὲ τὴν κάθε μεγάλη ἀνακάλυψη στίς φυσικὲς ἐπιστῆμες ὁ διαλεκτικὸς ὕλισμός θὰ παίρνει νέα ὄψη καὶ συνεπῶς ἡ σημερινὴ εἰκόνα ποῦ ἔχουμε γιὰ τὸν κόσμον θ' ἀλλάζει καὶ θὰ συμπληρώνεται. Στὴ φύση "τίποτα δὲν εἶναι αἰώνιο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν αἰώνια μεταβαλλόμενη, τὴν αἰώνια κινούμενη ὕλη καὶ ἀπὸ τοὺς νόμους ποῦ κυβερνοῦν τὴν κίνηση καὶ τὴ μεταβολὴ της". Μὲ τοὺς νόμους αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς φύσης ἀσχολοῦνται οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς φύσης, μὲ τὴ θέση τοῦ πολιτιστικοῦ φαινομένου στὴν ἱστορία οἱ ἱστορικὲς, πνευματικὲς ἐπιστῆμες. Ἡ φύση εἶναι

δίπλα στὴν ἱστορία ἡ πηγὴ κάθε ἐκ τῶν ὑστέρων (*a posteriori*) γνώσης.

ΦΥΣΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ἡ ἀσχολία μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς φύσης, μὲ τὶς πρὶν γενικὲς ιδιότητες της καὶ τὶς βασικὲς φυσικὲς ἐννοιες (χῶρος, χρόνος, δύναμη, ὕλη, κίνηση), τὴ διαβαθμισμένη τάξη τῶν περιοχῶν της (ἀνόργανα καὶ ὀργανικὰ ὄντα), καθὼς καὶ μὲ τὶς ἀρχὲς ποῦ μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τὴν ἐξήγηση τῶν φυσικῶν φαινομένων. Προϋπόθεση γιὰ τὴ γέννηση καὶ ἀνάπτυξη τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας ἦταν ἡ ἀντίθεση πρὸς τὴ μυθολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ κόσμου. Πρῶτοι οἱ θεμελιωτὲς τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας Ἰωνες φιλόσοφοι προσπάθησαν νὰ ἱκανοποιήσουν τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ὀρθοῦ λόγου μὲ τὴ θεωρητικὴ ἐρμηνεία τῶν φυσικῶν φαινομένων, στὰ ὁποῖα διαπιστώνουν τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς νομοτελειακῆς δράσης ἀπρόσωπων παραγόντων. Καρπὸς τῶν προσπαθειῶν τους ἦταν μιὰ γενικὴ, ἐπιστημονικὰ θεμελιωμένη καὶ διευκρινισμένη κοσμολογία καὶ κοσμογονία. Τὰ βασικὰ τους προβλήματα ἦσαν τὰ τέσσερα στοιχεῖα: ἡ ὕλη καὶ ἡ (ἀτομικὴ) δομὴ της, ἡ (μαθηματικὴ) ἀρμονία τοῦ σύμπαντος, ἡ σχέση ὕλης καὶ δύναμης, ἀνόργανου καὶ ὀργανικοῦ. Ἡ μεγάλη σημασία τῶν Ἰωνῶν φιλοσόφων βρίσκεται ὄχι τόσο στίς λύσεις, ὅσο στούς προβληματισμούς τους. Μετὰ τὴ θεμελίωση ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη

τῆς μεταφυσικῆς, ἡ φυσικὴ φιλοσοφία ἀποτελεῖ ὡς φιλοσοφικὴ κοσμολογία ἓνα κλάδο τῆς εἰδικῆς μεταφυσικῆς (metaphysica specialis). Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν ὕλη καὶ τὴ μορφή καθόρισε βασικὰ τὴν ἰσλαμικὴ (Ἀβικέννα) τὴ μεσαιωνικὴ καὶ κυρίως τὴ σχολαστικὴ φιλοσοφία. Σημαντικὴ ὑπῆρξε στὰ τέλη τοῦ μεσαίωνα ἡ ἐπιρρασμένη ἀπὸ τὴ νεοπλατωνικὴ κοσμολογία μεταφυσικὴ τοῦ φωτισμοῦ καὶ ἰδιαίτερα ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀπειρότητα τοῦ κόσμου (Νικόλαος Κουζάνος). Σ' αὐτὴ στηρίχτηκε ἡ Ἀναγέννηση καὶ ἀνάπτυξε μὲ τὴ στροφή στὸν κόσμο μία πανθειστικὴ φυσικὴ φιλοσοφία (Μπρούνο, Σπινόζα). Σύγχρονα προβάλλονται στὸ προσκήνιο ὄλο καὶ περισσότερο ἐπιστημονικοφυσικὰ θέματα (Παράκελσος). Ὁ Διαφωτισμὸς κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἐπιστημονικοφυσικῆς σκέψης στρέφεται ἀποφασιστικὰ στὴ θεωρία τοῦ ἐπιστημονικοῦ πειράματος (ἤδη ὁ Ρογήρος Βάκων εἶχε ἐπιστημάνει τὴ σημασία τῆς ἐπιστημονικῆς παρατήρησης καὶ τοῦ πειράματος), στὴ μαθηματικὴ διατύπωση τῶν φυσικῶν γεγονότων (Γαλιλαῖος, Καρτέσιος, Λάιμπνιτς, Κέπλερ) καὶ ἰδιαίτερα τῶν βασικῶν φυσικῶν ἐνοιῶν τοῦ χώρου καὶ χρόνου (Νεύτων, Κάντιος). Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καντίου ξεχωρίζουν ὀριστικὰ ἡ μεταφυσικὴ φιλοσοφία καὶ ἡ ἐπιστημονικοφυσικὰ προσανατολισμένη θεω-

ρία γιὰ τὴν προέλευση καὶ τὴν κίνηση τοῦ κόσμου. Ἡ Καντιανὴ φιλοσοφία εἶναι ἡ τελευταία ποὺ κατόρθωσε νὰ δώσει μία κατεύθυνση στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες. Ἡ θεμελιωμένη στὴν ἔννοια τοῦ Λόγου σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν πραγματικότητα, ποὺ ἀποτελοῦσε μέχρι τοῦ Καντίου τὴ βάση τῆς φιλοσοφίας καὶ μαζί τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἱστορικῆς σκέψης θεωρεῖται ὡς ἓνας ἱστορικὰ προσδιορισμένος καὶ περιορισμένος τρόπος ἐρμηνείας τοῦ κόσμου. Ἡ φιλοσοφία ἀπὸ τὸν Ἐγέλο καὶ ἔπειτα στὴ διαμάχη τῆς μὲ τίς ἐπιστῆμες ὄφειλε νὰ ζητήσει στὴν ἱστορία τὸ θεμέλιό τῆς καὶ ἔτσι χαλαρώνεται ὄλο καὶ περισσότερο ἡ σχέση φιλοσοφίας καὶ φυσικῶν ἐπιστημῶν. Τὴν ἐνότητα φυσικῆς ἐπιστήμης καὶ φυσικῆς φιλοσοφίας ἀμφισβητεῖ ὁ θετικισμὸς, γιὰ τὸν ὁποῖο ἀξία ἔχουν μόνον οἱ ἐπιστημονικὲς προτάσεις, ἐνῶ μία φυσικὴ φιλοσοφία φαίνεται δυνατὴ μόνο ὡς διέγερση καὶ σύνοψη ὄλων τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων. Μία τέτοια φυσικὴ φιλοσοφία παρουσιάστηκε ὡς ὕλισμος (πρῶ. ἐπίσης τὴ μηχανικὴ φυσικὴ φιλοσοφία), ὡς ἱταλισμὸς, ὡς ἐπαγωγικὴ φυσικὴ μεταφυσικὴ (Χάρτμαν, Ντρίτς). Στὴ νέα ἐποχὴ ἐμφανίζεται ἡ φυσικοφιλοσοφικὴ σκέψη ὡς ὄντολογικὴ στὸν Χάρτμαν καὶ ὡς μεταφυσικὴ στὸν Οὐάϊτχεντ καὶ τὸν Ράσελ. Στὸν κύκλο τῆς Βιέννης καθορίζεται ἀπὸ μαθη-

ματικές και λογιστικές θεωρίες. Ίδιαίτερα σημαντικά είναι τα προβλήματα της θεωρίας των Κβάντα και της σχετικότητας, που προκύψανε από τη φιλοσοφική έρευνα των θεμελίων της φυσικής και σήμερα αποτελούν προβλήματα μιάς φιλοσοφίας της φύσης.

ΦΥΣΙΟΚΡΑΤΙΑ (naturalismus)

Ἡ κοσμοθεωρητική κατεύθυνση, ἡ ὁποία ἀρνεῖται κάθε πνευματικὸ γεγονός πού ὑπερβαίνει τὰ ὄρια τῆς ἐμπειρικῆς γνώσης καὶ γι' αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ τὴ βοήθεια νόμων πού ὑπάρχουν μέσα στὴ φύση (μεταφυσικὴ φυσιοκρατία). Τὴ φύση θεωρεῖ ὡς τὸ μοναδικὸ ὄν πού τὰ περιλαμβάνει ὅλα, συχνὰ καὶ τὸ πνεῦμα καὶ τὰ πνευματικὰ δημιουργήματα (Στωϊκοί, Ἐπίκουρος, Χόμπς Μπρούνο, βιολογικὴ κοσμοθεωρία τοῦ 19 αἰ., φιλοσοφία τῆς ζωῆς). Ἡ ἠθικὴ φυσιοκρατία ἀρνεῖται κάθε πνευματικὴ ὑπερφυσικὴ ἀρχή. Ἐπιχειρεῖ νὰ παραγάγει τίς ἠθικὰς ἐννοίες ἀπὸ ἀπλές, φυσικὰς καταβολές, ἀρχές, ἐνστικτα (Κυνικοί, Στωϊκοί, Χόμπς, Ρουσσώ, Κόντ, Μάρξ, Νίτσε) καὶ θεωρεῖ τὸν ἱστορικοπολιτικὸ βίον ὡς ἀποτέλεσμα βιολογικῶν παραγόντων, ἀπλὴ ἐκδήλωση ψυχικῶν – φυσικῶν ὁρμῶν καὶ προδιαθέσεων. Φυσιοκρατία εἶναι καὶ ἡ ἀντί-

ληψη ὅτι ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸ πνεῦμα ἔσπασε τοὺς δεσμοὺς τῆς ζωῆς μὲ τὴ φύση καὶ ὅτι μπορεῖ ν' ἀπελευθερωθεῖ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀπελλιπτικὴ κατάσταση μὲ τὴν προαγωγὴ τῆς φυσικῆς ζωῆς, τὴν ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν ὁρμῶν. Ἡ ἀπαίτηση ὥστόσο "πίσω στὴ φύση" παραγνωρίζει τὸ γεγονός ὅτι δὲν εἶναι δυνατό νὰ ὀπισθοδρομήσει ἡ πνευματικὴ πρόοδος, πού κάνει τὸν ἄνθρωπο ἱκανὸ ν' ἀναγνωρίσει τὴ φύση, νὰ τὴν ὑποτάξει καὶ τὴ διαμορφώσει χωρὶς ν' ἀπομακρυνθεῖ ἀναγκαῖα ἀπ' αὐτή. Ἡ φιλοσοφικὴ φυσιοκρατία ἀντιτάχθηκε στὸν 17 καὶ 18 αἰ. στὴν πνευματοκρατία, ἐκφυλίστηκε ὥστόσο ἀργότερα σὲ μίαν ἀντιδραστικὴ θεωρία.

ΦΩΤΙΣΜΟΣ ΘΕΩΡΙΑ (illumienismus)

Οἱ διδασκαλίαι γιὰ τὴν ἐξωγήϊνη πρωταρχικὴ πηγὴ τοῦ φωτὸς καὶ γιὰ τὴ σημασία του γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ἡ ἀρχαία φιλοσοφία εἶχε γενικὰ τὴν ἀντίληψη ὅτι οἱ ἰδέαι ἀκτινοβολοῦν ἕνα φῶς καὶ πῶς ἡ γνώση φωτίζεται ἀπ' αὐτὸ τὸ φῶς. Κατὰ τὸν Αὐγουστῖνο καὶ τὸν Μποναβεντούρα ἡ τέλεια πνευματικὴ γνώση τῶν αἰώνιων καὶ ἀναλλοίωτων ἀληθειῶν εἶναι δυνατὴ μὲ τὸν ἰδιαίτερον φωτισμὸ ἀπὸ ἕνα θεῖο πνευματικὸ φῶς.

X

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ἡ φιλοσοφία στήν ὁποία εἶναι ἀποτυπωμένο τὸ πνευματικὸ κλίμα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Κατὰ τὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ θεολογία διαφέρουν ἀναμεταξύ τους οὐσιαστικά ἐξαιτίας τῶν διαφορετικῶν πηγῶν τους: ἡ φιλοσοφία ἔχει ὡς μοναδική πηγή τὸ "φυσικὸ φῶς" (*lumen naturae*), τὸν καθαρὸ λόγον (τὸ σύνολο τῶν ἀναμφισβήτητων καὶ ἐναργῶν στὸ πνεῦμα ἀληθειῶν), ἐνῶ ἡ θεολογία στηρίζεται βασικά στὸ "ὑπερφυσικὸ φῶς" (*lumen supranaturale*), τὸ ἀληθινὸ φῶς τοῦ Εὐαγγελίου, ποῦ φωτίζει κάθε ἄνθρωπον γιὰ νὰ γνωρίσει ὅλες τὶς ἀλήθειες τῆς ἀποκάλυψης. Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατό τὰ περιεχόμενα τῆς χριστιανικῆς πίστεως νὰ χρησιμεύουν ὡς προϋποθέσεις στὸ ἰδεολογικὸ οἰκοδόμημα τῆς φιλοσοφίας. Ἡ φιλοσοφία γνωρίζει θεμέλια ποῦ μόνο μὲ τὸ νοῦ μποροῦν νὰ ἐρευνηθοῦν καὶ κατανοηθοῦν. Ἐπειδὴ ὡστόσο ἡ φιλοσοφία εἶναι ἔρυνα θεμελιωδῶν ἐννοιῶν, ὀφείλει ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη νὰ πάρει μία θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ θέση ἀπέναντι στὸ Χριστιανισμὸ ὡς ἓνα ἱστορικὸ γεγονός, ποῦ μαζί μ' ἄλλους παράγοντες ἔχει διαμορφώσει ἱστορικὰ τὴ σημερινὴ ζωὴ μας. Κάθε

φιλοσοφία, ποῦ θεωρεῖ ὡς ἀδύνατη τὴν ὑπαρξὴ ἢ μία ἀποκάλυψη τοῦ θεοῦ, εἶναι, ἐπειδὴ βρίσκεται σ' ἀντίφαση μὲ τὸν Χριστιανισμό, μὴ Χριστιανικὴ. Χριστιανικὴ φιλοσοφία μ' αὐτὸ τὸ ἀρνητικὸ νόημα εἶναι συνεπῶς κάθε φιλοσοφία ποῦ, χωρὶς νὰ ἔχει περιλάβει στὸ πνευματικὸ της οἰκοδόμημα χριστιανικὲς προϋποθέσεις, ὡστόσο βρίσκεται σὲ μία σχέση φυσικῆς συμφωνίας μὲ τὰ περιεχόμενα τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ἡ ἱστορία τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας ἀρχίζει μὲ τὴν πατρολογία, στήν ὁποία γίνεται μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ Πλάτωνα ἀπόπειρα νὰ συγχωνευτεῖ σὲ μία ἀρμονικὴ ἐνότητα φιλοσοφία καὶ θεολογία. Τὸ ἴδιο ἐπιχείρησαν νὰ κάνουν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Ἀριστοτέλη ὁ Ἀλβέρτος ὁ Μέγας, ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτης καὶ οἱ διάδοχοί τους στὸν κυρίως μεσαίωνα, μὲ κάποιον ὡστόσο μεθοδολογικὸ χωρισμὸ τῶν συστατικῶν στοιχείων τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θεολογίας. Μία συμπιλίωση θεολογίας καὶ φιλοσοφίας ἐπιδίωξαν οἱ περιορισσότεροι εὐρωπαῖοι φιλόσοφοι.

ΧΡΟΝΟΣ

Στὴ φιλοσοφία οἱ διαδοχικὲς καταστάσεις τῶν δημιουργημένων καὶ μεταβλητῶν πραγμάτων, ποῦ στήν πορεία τῆς γένεσής τους καὶ

τῆς φθοράς τους ἀποκτοῦν ὄλο καὶ νέες διαμορφώσεις τοῦ μέλλοντος τους καὶ μετὰ τῆ στιγμῆ τῆς κατοχῆς τους ξεπερνοῦν πάλι τὸ ἀποκτημένο ἀφήνοντάς το πίσω στὸ παρελθόν. Ἔτσι χρόνος εἶναι ὁ σκόπιμος, ἀγύριστος καὶ ἀνεπανάληπτος χρόνος ὑπαρξῆς καὶ διατήρησης (φυσικὸς χρόνος) ἐνὸς μεμονωμένου ὄντος διαμέσου ὄλων τῶν ἐναλλασσόμενων μορφῶν του. Ὅπως κάθε ὄν εἶναι μὲ ἄλλα ἐναρθρωμένο στὸ καθόλου ὄν, ἔτσι καὶ ὁ χρόνος τοῦ μεμονωμένου ὄντος εἶναι ταξινομημένος στὸν κοινὸ καὶ ὑπερβατικὸ χρόνο (κοσμικὸς χρόνος), τὸν ὁποῖο ἡ σύγχρονη φυσικὴ ἐπιστῆμη ἐπιχειρεῖ νὰ ὑπολογίσει σὰν ἱστορικὸ χρόνο στὴν ἔως τώρα διάρκειά του. Ἀπὸ τῆ συσχέτιση τῆς ἐμπειρίας τοῦ χρόνου μὲ τῆ μεταβολὴ τῶν ὀργανικῶν ὄντων ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη (“ὁ χρόνος ἀριθμὸς ἔστι κινήσεως κατὰ τὸ πρότερον καὶ τὸ ὕστερον”) ἡ προσανατολισμένη στὸ χῶρο ἔννοια τοῦ ἀντικειμενικοῦ χρόνου, ποὺ παριστάνεται σὲ μία συνεχῆ σειρά χρονικῶν σημείων, στὴν ὁποία ἔχει τῆ θέση τῆς κάθε στιγμιαία κατάσταση τῶν συμβάντων τῆς πραγματικότητας. Αὐτὸς ὁ ἀντικειμενικὸς χρόνος, ἂν κρίνουμε ἀδυστηρᾶ, δὲν εἶναι μετρητὸς, ἐφόσον ἡ ἀρχὴ του εἶναι ἀγνωστὴ, ἐπίσης ἔαν τὸν ἰδοῦμε σὰν ἀπειρο στὸ παρελθόν ἢ ἐκτεταμένο στὸ μέλλον κενὸ κοσμικὸ σχῆμα (εἰκονικὸς χρό-

νος). Πιὸ πολὺ μποροῦμε νὰ μετρήσουμε μέσα σ’ αὐτὸν σχετικὰ χρονικὰ μήκη (“καὶ τότε τὰ μὲν γινόμενα χρόνον, ὅταν τοῦ προτέρου καὶ ὕστερου αἰσθησιν λάβωμεν”). Στούς νεώτερους χρόνους ὁ Καρτέσιος ὀρίζει τὸν χρόνο ὡς τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο σκεφτόμαστε τῆ διάρκεια. Κατὰ τὸν Λαίμπνιτς καὶ τὸν Νεύτωνα ὁ ἀντικειμενικὸς χρόνος εἶναι ἀπόλυτη πραγματικότητα ἀνάλογη μὲ τὸ χῶρο. Ὁ Κάντιος ἀναγνωρίζει ὄχι μόνον τὴν “ἐμπειρικὴ πραγματικότητα”, ἀλλὰ καὶ “ὑπερβατικὴ ἰδεαιότητα” τοῦ χρόνου. Ὅπως ὁ χῶρος ἔτσι καὶ ὁ χρόνος εἶναι μία ἀναγκαία παράσταση τοῦ ὑποκειμένου, καὶ μάλιστα τῆς ἐσωτερικῆς του αἰσθησης, ἕνα σύνολο σχέσεων, μία ἰδεατὴ ἐνότητα. Διάφοροι χρόνοι εἶναι μόνον μέρη τοῦ ἴδιου χρόνου. Ὁ Ἀθγουστίνος τόνιζε τῆ σχέση τοῦ χρόνου μὲ τὴν ἀνθρώπινη χρονικὴ ἐμπειρία μ’ ἄλλον τρόπο: Ὁ χρόνος δὲν εἶναι μόνον μία: διαδοχὴ στιγμῶν, κάθε μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες δὲν ἔχει διάρκεια, ἀλλὰ ἐνότητα παρόντος, παρελθόντος καὶ μέλλοντος, ἡ ὁποία εἶναι θεμελιωμένη στὸ χαρακτῆρα τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Στούς νεώτερους χρόνους ὁ Μπέρξβαν ἀντιπαραθέτει στὴ μηχανιστικὴ – ὀρθολογιστικὴ ἔννοια τοῦ χρόνου τῆς μετρητῆς συνέχειας τὸ χρόνο τοῦ “ἐσωτερικοῦ κύριου χρόνου τῆς καθαρῆς κίνησης καὶ ῥοῆς ἢ διάρκειας”). τοῦ ἀμεσοῦ τούτου δεδομένου τῆς συνείδησης, διὰ τοῦ ὁποῖου ὀδη-

γούμεθα στην αντίληψη του χρόνου. Ἡ διάρκεια, πού αποτελεί τὸ κλειδί τῆς Μπερξονικῆς φιλοσοφίας, εἶναι ἡ διαδοχὴ τῶν ἀκατάπαυστα ἐναλλασσόμενων συνειδησιακῶν μας καταστάσεων καὶ συλλαμβάνεται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο μὲ τὴν ἐνόραση. Δι' αὐτῆς συναντῶνται στὴν ψυχικὴ ἐμπειρία, πού εἶναι "ρέουσα διάρκεια", ὑποκείμενο καὶ ἀντικείμενο. Ὁ Χούσερλ ξεχώριζε φαινομενολογικὰ ἀπὸ τὸν κοσμικὸ μετρητὸ χρόνο τὸν ἐνιαῖο χρόνο τοῦ ἐσωτερικοῦ συνειδησιακοῦ βιώματος (διαδοχὴ τῶν φάσεων παρελθόν - παρὸν - μέλλον), τὸν ὁποῖο θεωρεῖ ὡς προϋπόθεση γιὰ τὴ σύνθεση ὄλων τῶν ἐσωτερικῶν βιωμάτων. Ὁ Χάϊντεγκερ θεωρεῖ τὸν πρωταρχικὸ χρόνο ὡς τὸν ὀρίζοντα γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ εἶναι καὶ τὴ χρονικότητα ὡς θεμελιώδη ὑφή τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Ἡ μοντέρνα φυσικὴ διδάσκει ὅτι δὲν ὑπάρχει ἓνας ἀντικειμενικὸς χρόνος. Ὁ λεγόμενος "ἱστορικὸς χρόνος" περιλαμβάνει περίπου 6.000 χρόνια, ὁ προϊστορικὸς μερικὲς χιλιετίες, ὁ γεωμετρικὸς μερικὰ δισεκατομμύρια, ὁ κοσμικὸς εἶναι μόνον ὡς ἄπειρος νοητός.

ΧΩΡΟΣ

Ἡ γνωστὴ ἀπὸ τὴν πείρα ἔκταση, πού ὀρίζεται ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ ὀρίζοντα καὶ εἶναι γεμάτη ἀπὸ ὕλικά πράγματα, διαρθρωμένη πρὸς

τὰ πάνω - κάτω, ἀριστερά - δεξιά, κοντὰ - μακριά. Ἡ γνώση τοῦ χώρου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ποιότητα καὶ ποσότητα τῶν πραγμάτων, ἀπὸ τὴν κατάστασι τῆς παρατηρητῆ καὶ ἀπὸ τὸ μέρος πού αὐτὸς παρατηρεῖ κάθε φορὰ τὸν χώρο. Τὸ πρόβλημα τοῦ χώρου γιὰ τὴν ἐπιστήμη συνίσταται στὸ ἂν προϋπάρχει στὴ συνείδησή μας ἡ ἔννοια τοῦ καὶ ἐμεῖς τὴν προβάλλουμε στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο ἢ, ἀντίστροφα, ἂν αὐτὴ ἐπιδρᾷ σὲ μᾶς καὶ μᾶς δημιουργεῖ αὐτὴ τὴν ἔννοια. Ὁ ἀρχαῖος ἀτομισμὸς (Λεύκιππος, Δημόκριτος, Ἐπίκουρος) παραδέχονταν τὴν ὑπαρξὴ κενοῦ καὶ ἄπειρου χώρου, μέσα στὸν ὁποῖο κινοῦνται τὰ "ἄτομα". Ὁ Ἄριστοτέλης ἀντιλαμβάνεται τὸν κενὸν ὡς ἓνα ὄριο, πού περικλείει ὅλα τὰ ὄντα. Κατὰ τὸν Λόκ καὶ τὸν Ζεῖουμ ὁ κενὸς δὲν εἶναι κάτι ἔξω ἀπὸ μᾶς, ἀλλὰ ἡ ἔννοια πού γεννιέται ἀπὸ τὶς τυπικὲς σχέσεις τοῦ Ἐγὼ μᾶς μὲ τὰ ἐξωτερικὰ ὄντα. Κατὰ τὸν Λάϊμπνιτς καὶ τὸν Κάντι οἱ ἔννοιες τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου εἶναι ἀπριορικὲς μορφὲς παραστάσεων. Διακρίνουμε: α ἴσθ η τ ὀ χ ῶ ρ ο. μέσα στὸν ὁποῖο ξετυλίγονται τὰ φυσικὰ φαινόμενα καὶ τὸν ὁποῖο ἀντιλαμβανόμαστε μὲ τὴν συνεργασία ὄλων τῶν αἰσθήσεων (ὀπτικὸς, ἀπτικὸς, κινητικὸς κενὸς), καὶ γ ε ω μ ε τ ρ ι κ ὀ κ ῶ ρ ο, ὁ ὁποῖος εἶναι συνεχῆς, ἀπέραντος, τρισδιάστατος ἢ πολυδιάστατος, ὁμογενῆς, ἰσότροπος.

Ψ

ΨΥΧΗ

Ἄπο τὸ ρ. ψύχω = πνέω. Ἀρχικὰ πνοή, ἀναπνοή, φόρεας ὄλων τῶν κινήματων τῆς συνείδησης (ζωῆ) ἐνὸς ὀργανικοῦ ὄντος, ἰδιαίτερα τοῦ ἀνθρώπου, σ' ἀντίθεση πρὸς τὸ σῶμα καὶ τὴν ὕλη. Ἐπιστημονικὰ ἡ ψυχὴ ἐρμηνεύεται ὡς σύνολο βιωμάτων, ἰδιαίτερα συναισθημάτων καὶ ὁρμῶν ποῦ συνδέονται στενὰ μὲ τὸν ὀργανισμό ("ἡ ψυχὴ δὲ τοῦτο ᾧ ζῶμεν καὶ αἰσθανόμεθα καὶ διανοοῦμεθα πρώτως" Ἀριστοτέλης). Ἀντικείμενο τῆς μεταφυσικῆς ἦταν μέχρι τῶν νεώτερων χρόνων τὸ πρόβλημα, ἐὰν ἡ ψυχὴ εἶναι μία οὐσία. Γιὰ τὴ γέννηση τῆς πανάρχαιας ιδέας τῆς ψυχῆς ὡς ἀναπνοῆς συντέλεσε τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀναπνοὴ τοῦ ζωντανοῦ σταματᾷ μὲ τὸ θάνατο. Ἀνάλογες παρατηρήσεις γιὰ τὸ αἷμα καὶ τὸ σταμάτημα τῆς ἀναπνοῆς σὲ ὑψηλὴ αἰμορραγία (σὲ περιπτώσεις θανάσιμων τραυματισμῶν) ὀδήγησαν στὴν ὑπόθεση, ὅτι τὸ αἷμα εἶναι ὁ φορέας τῆς ἀναπνοῆς. Τὸ ὄνειρο ὀδήγησε ἐπίσης στὴν ἰδέα μιᾶς τέλειας, ἀνεξάρτητης ἀπὸ τὸ σῶμα, ὑπαρκτῆς ψυχῆς. Ἐπειδὴ ἡ φυσικὴ ζωὴ καὶ ἡ ἐξέλιξη ὀλικῶν σωματίων, εἰδικὰ τοῦ νευρικοῦ συστήματος, εἶναι συνδεδεμένες μὲ τὴν ὑπαρξή, ἡ ἀνάπτυξη τούτων ἀποτελεῖ ἐ-

πίσης τὴ βάση τῆς ψυχογένεσης. Στὴν ψυχὴ ὡς οὐσία ἀποδίδονται ἀπὸ τοὺς προσωκρατικούς φιλόσοφους οἱ ἰδιότητες μιᾶς λεπτότατης ὕλης. Ἄυλη καὶ προϋπάρχουσα εἶναι ἡ ψυχὴ κατὰ τὸν Πλάτωνα. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ δυναμικὴ καταβολὴ καὶ μορφοποιητικὴ ἀρχή, ἡ ἀρχικὴ πηγὴ τῆς ζωϊκῆς λειτουργίας ("ἐντελέχεια ἡ πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζῶν ἔχοντος, τοιοῦτο δὲ ὁ ἄν ἦν ὀργανικόν"). Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς ζωῆς τῶν φυτῶν "ψυχή". Ὑπάρχει σταθερὰ μέσα στὸ ζωντανὸ ὄν καὶ μὲ τὴν ἐνεργεία τῆς παράγει τὰ ψυχικὰ καὶ βιολογικὰ φαινόμενα. Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ψυχὴ τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζῶων ἐπειδὴ μόνον σ' αὐτὴ εἰσέρχεται ὁ νοῦς ἀπ' ἔξω ("θύραθεν") καὶ κάνει ἀμέσως δυνατὴ τὴ λογικὴ γνώση καὶ τὴν ἐλευθερίαν δράσης. Ὁ νοῦς εἶναι τὸ ἀθάνατο τμήμα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς, ἐνῶ ἡ ψυχὴ, ὡς πραγματικότητα τοῦ ζωντανοῦ ὄντος, ἐξαφανίζεται μὲ τὸ θάνατο. Στούς Στωϊκοὺς ἡ ψυχὴ εἶναι μία εἰδικὴ οὐσία, συνδυασμὸς ἀέρα καὶ φωτιάς, μέσα στὴν ὁποία γίνονται ὄλες οἱ λειτουργίαι τῆς γνώσης. Ὁ φιλοσοφικὸς δυϊσμός ἀναγνωρίζει τὴν ψυχὴ

ὡς αὐτὴ, ὥστόσο παραδέχεται πὼς ὑπάρχει κάποια αὐτοτελὴς πνευματικὴ οὐσία μόνιμη καὶ ἀμετάβλητη, ἀπὸ τὴν ὁποία πηγάζουν τὰ ποικίλα νοήματα, τὰ συναισθήματα καὶ ὅλες οἱ βουλευτικὲς πράξεις (Πλάτων, Γνωστικοί, Μανιχαϊσμός, στοὺς νεώτερους χρόνους ὁ ψυχολογικὸς παραλληλισμὸς τοῦ Καρτεσιῦ καὶ τῆς συμπωσιολογίας). Ἡ Χριστιανικὴ διδασκαλία γιὰ τὴν ψυχὴ στηρίζεται στὶς Ἀριστοτελικὲς θεωρίαι, μὲ τὴ διαφορά ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς προσπάθησε νὰ προσπελάσει στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς καὶ μὲ τὸ λογικόν, χωρὶς νὰ περιπέσει στὸ δυϊσμό. Γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Ἀβγουστῖνος ταυτίζει τὴν ψυχὴ μὲ τὴ συνείδηση ἢ μὲ τὸ Ἐγὼ πού ἔχει συνείδηση, νόηση καὶ βούληση. Πρῶτος ὁ Χιούμ ἀρνήθηκε τὴ θεωρία τῆς οὐσίας καὶ ὑποστήριξε ὅτι εἶναι ὑποθετικὴ ἢ πρώτη αἰτία τῶν φαινομένων τῆς συνείδησης. Στὴν πραγματικότητά αὐτὸ τὸ πρόβλημα εἶναι ἄλυτο. Ὁ ὀλιστικὸς μονισμὸς διδάσκει, ἀκολουθώντας τὸ Δημόκριτο καὶ τὸν Ἐπίκουρο, ὅτι ἡ ψυχὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ πολὺ λεπτὰ καὶ εὐκίνητα στρογγυλὰ ἄτομα, πού εἶναι διάσπαρτα σ' ὅλο τὸ σῶμα. Κατὰ τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ νεώτερου ὀλισμοῦ (Λαμετρί, Χόλμπαχ, Φόγκτ, Μολεσότ, Φόυερμπαχ, Μπύχνερ, Χαϊκελ), ἡ ψυχὴ εἶναι ἐπιγέννημα ἢ ἐπιφαινόμενο τῶν σωματικῶν γεγονότων (τοῦ ἑγκέφαλου). Τὴν ἰδέα τῆς ψυχῆς

ἐπλασε ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν ἀπορία, τὸ φόβο, τὶς ἀσθένειες, τὰ δειρὰ κ.λ.π. (Ταίηλορ). Τὴν ὄντολογικὴ ἐνότητα καὶ μαζί τὴ διαφορὰ μεταξὺ ψυχῆς καὶ σώματος δέχεται ἡ ἐμπειρικὴ ἐπιστήμη, ἰδίαιτερα ἡ ἱατρικὴ γιὰ τὴ διάγνωση προπαντὸς λειτουργικῶν, ψυχολογικῶν ἢ σωματογενῶν, ἀσθενειῶν. Τὴν ἐνότητα τῆς ψυχῆς στὴν ποικιλία τῶν πνευματικῶν – ψυχοσωματικῶν τῆς ἐκδηλώσεων ἀντιλαμβάνεται ἡ νέα ψυχολογία σὰν ἐναρμόνιση στὴ συνολικὴ ψυχικὴ διάρθρωση.

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Ἡ ἐπιστήμη γιὰ τὴν ψυχὴ καὶ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα. Ἡ φιλοσοφικὴ ἠθικὴ ἐρευνᾷ τὴ φύση τῆς ψυχῆς, τὴ σχέση ψυχῆς – σώματος, τὴν ἐλευθερίαν τῆς βούλησης καὶ τὴν πιθανὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Ὅταν ἐξετάζεται ὁ ἄνθρωπος ὡς πνευματικὸ – ψυχικὸ – σωματικὸ ὄν, τότε ἡ ψυχολογία γίνεται φιλοσοφικὴ – ψυχολογικὴ ἀνθρωπολογία. Ζητήματα τῆς φιλοσοφικῆς ψυχολογίας πραγματεύτηκε συστηματικὰ πρῶτος ὁ Πλάτων. Αὐτὸς πρῶτος ἔκανε τὴ διάκριση τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν σὲ τρία γένη (λογιστικόν, θυμοειδές, ἐπιθυμητικόν). Τὴν πρώτη φιλοσοφικὴ ψυχολογία ἔγραψε ὁ Ἀριστοτέλης. Τὴν ψυχὴ θεωρεῖ ὡς τὴν πρώτην “ἐντελέχεια” δηλαδὴ ὡς τὴ ζωογόνο ἀρχὴ τοῦ σώματος μὲ τὶς τρεῖς βασικὰς δυνάμεις: τῆς θρέψης, τῆς αἰσθησης

καὶ τῆς διανόησης. Ἡ Ἀριστοτελικὴ ἀντίληψη τῆς ψυχῆς ὡς τῆς πρώτης ἐντελέχειας κυριαρχοῦσε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως τὸ μεσαίωνα. Μὲ τὶς προόδους τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὸν 16 αἰ. ἀντικαταστάθηκε ἡ Ἀριστοτελικὴ ψυχολογία ἀπὸ τὴ νέα ψυχολογία, πυρῆνα τῆς ὁποίας ἀποτελοῦσε ἡ πεποίθησις τοῦ νομοτελειακοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ ψυχικοῦ βίου ἀπὸ αἰτίαι. Ὁ Χόμπς καὶ ὁ Σπινόζα ἦταν οἱ ἀντιπρόσωποι αὐτῆς τῆς μηχανιστικῆς ἰδέας τῆς ψυχικῆς ζωῆς. Ὁ Καρτέσιος εἰσήγαγε τὸ ριζοσπαστικὸ δυϊσμὸ ψυχῆς καὶ σώματος, τὴ σχέση τῶν ὁποίων ἐρμήνευσε σὰν σχέση δύο ἀνεξάρτητων οὐσιῶν μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ψυχοφυσικοῦ παραλληλισμοῦ. Ὁ Χιούμ καὶ ὁ ἀγγλικὸς ἐμπειρισμὸς (Χάρτλεϋ, Τζὼν Σ. Μίλ, Σπένσερ κ.ά.) ἐπιχείρησαν νὰ ἐξηγήσουν τὴν ψυχικὴ ζωὴ ὡς μία δέσμη αἰσθημάτων. Ὁ Κάντιος ἀπόρριψε τὴ διαίρεση τῆς ψυχολογίας ἀπὸ τὸν Βόλφ σὲ νοολογικὴ καὶ ἐμπειρικῆ, τὴ νοολογικὴ ἐπειδὴ θεμελιώνεται σὲ ἀπατηλοὺς συλλογισμοὺς, τὴν ἐμπειρικὴ ἐπειδὴ δὲν ἱκανοποιοῦσε τὴ δική του ἔννοια τῆς ἐπιστήμης. Ὁ Ἐρβαρτος ἐπιχείρησε νὰ ἑξομοιώσει τὴν ψυχολογία μὲ τὶς φυσικὰς ἐπιστήμες. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ ψυχολογία ἄρχισε νὰ υἱοθετεῖ τὶς μεθόδους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, δηλαδὴ τὴν παρατήρησι καὶ τὸ πείραμα καὶ ἔτσι γίνεται αὐτοτελὴς ἐπιστήμη. Τέλειο ὠστόσο

ἐπιστημονικὸ χαρακτῆρα παίρνει στὰ μέσα τοῦ 19 αἰ. μὲ τὴν ψυχοφυσικὴν τοῦ Φέχνερ, τὶς ἐργασίαι τῶν φυσιολόγων Μύλλερ καὶ Βέμπερ καὶ τοῦ φυσικοῦ Χέλμολτς, μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνατομίας τοῦ ἐγκεφάλου σὲ σύνδεσιν μὲ τὴν φυσιολογία, τὴν ἐφαρμογὴ τῆς θεωρίας τῆς ἐξέλιξης στὴν ψυχολογία (ἀπὸ Δαρβίνο, Σπένσερ κ.ά.), τὴ θεμελίωσι τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας ζώων, παιδιῶν, λαῶν, τὴ σύνδεσιν μὲ τὴν κοινωνιολογία καὶ τέλος μὲ τὴν ἴδρυσιν τῆς πειραματικῆς Ψυχολογίας. Ὅλες αὐτὲς οἱ χωριστὲς ἐπιστήμες προσδιόρισαν κατὰ τὴ διάρκειαν τοῦ 19 αἰ. τὴν ψυχολογικὴν ἔρευνα. Στὰ τέλη τοῦ 19 αἰ. ἡ ψυχολογία σὲ γενικὰς γραμμὰς εἶναι θετικιστικὴ. Ἀντικείμενά της εἶναι τὰ συνειδησιακὰ στοιχεῖα, δηλαδὴ τὰ φυσιολογικὰ δεδομένα, καὶ ἡ μέθοδός της ἐπαγωγικὴ (πειραματικὴ, στατιστικὴ). Ἡ ψυχολογία τῶν μορφῶν, τῶν συνόλων, ὁ περσοναλισμὸς, ἡ χαρακτηρολογία καὶ ἄλλαι κατευθύνσεις παίρνουν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἕως τότε ἐξέλιξης καὶ τὰ διαμορφώνουν κατὰ τὸν πῶς διαφορετικὸ καὶ ἰδιόμορφον τρόπο. Ἰσχυρὴ ὤθησις στὴν ἀνάπτυξιν τῆς ψυχολογίας, πού ὡς τότε ἦταν καθαρὴ ἐπιστήμη τοῦ ἐνσυνείδητου, ἔδωκε ἡ ψυχανάλυσις τοῦ Φρόϋντ, ἡ ὁποία στηρίζεται στὴν ἔρευνα τοῦ ὑποσυνείδητου καὶ στὴ σεξουαλικὴν ζωὴ. Ἡ ἀτομικὴ ψυχολογία τοῦ Ἄντλερ τονίζει τὴ σημασίαν

ποῦ ἔχει γιὰ τὴν ψυχικὴ ζωὴ ἢ ὁρμὴ γιὰ κυριαρχία. Ἡ ψυχολογία τῶν συμπλεγμάτων τοῦ Γιούνγκ, ποῦ δέχεται ἓνα συλλογικὸ ὑποσυνείδητο, εἶναι ἕως σήμερα ἡ κυρίαρχη μορφή τῆς ψυχολογίας τοῦ δάθους, ὑπῆρξε γόνιμη ὄχι μόνο γιὰ τὴν ψυχοθεραπεία καὶ τὴν ἰατρικὴ ἀνθρωπολογία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς πολιτιστικὰς ἐπιστῆμες. Ὡστόσο κύριον φιλοσοφικὸ πρόβλημα παραμένει ὅπως καὶ πρῶτα, τὸ πῶς εἶναι δυνατὸ νὰ κατανοηθεῖ ἡ ψυχὴ στὴν ἐνότητά της μὲ τὸ σῶμα.

ΨΥΧΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Ἡ ἀντίληψη ὅτι ὅλη ἡ πνευματικὴ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὰ πνευματικά, λογικά, καλλιτεχνικά, ἠθικά, θρησκευτικὰ γεγονότα ἀναφέρονται στὴν ἐσωτερικὴ ἐμπειρία, στὴν ψυχικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἢ τῆς ἱστορικῆς ἀνθρωπότητος. Ἔτσι ἡ ψυχολογία ἀπὸ μερική ἐπιστῆμη γίνεται ἡ βάση ὅλων τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἡ ψυχολογικὴ μέθοδος ἡ ἀποκλειστικὴ μέθοδος τοῦ ἐπιστημονικοῦ προβληματισμοῦ.

ΩΡΑΙΟ

Τὸ ὠραῖο παριστάνουν οἱ τέχνες, ἄλλες μέσα στὸ χῶρο (ἀρχιτεκτονική, γλυπτική), ἄλλες στὸ χρόνο καὶ στὴν κίνηση (μουσική, ποίηση). Ἡ ὄραση καὶ ἡ ἀκοή εἶναι οἱ δύο ἀνώτερες αἰσθήσεις καὶ σ' αὐτὲς ὀφείλονται ὅλες οἱ καλὲς τέχνες. Γιατὶ μ' αὐτὲς δημιουργοῦνται οἱ εἰκόνες ποὺ παράγουν τὸ ὠραῖο. Τὸ ὠραῖο εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀπαραίτητους ὄρους γιὰ τὴν τέχνη, τὸ ἀνώτερο κριτήριον γιὰ κάθε ἔργο τέχνης, ὥστόσο τὰ ἰδανικὰ τῆς ὁμορφίᾳς δὲν εἶναι παντοῦ καὶ πάντοτε τὰ ἴδια. Ἡ θετική ἢ ἀρνητική αἰσθητικὴ ἀξιολόγηση τῶν ἔργων τέχνης εἶναι διαφοροετική στοὺς διαφόρους λαοὺς, στίς διάφορες ἐποχὲς καὶ στὰ διάφορα ἄτομα. Τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ φύση τοῦ ὠραίου βρῆσκειται ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια στὸ κέντρο τῆς αἰσθητικῆς σκέψης. Πρώτη ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία θεώρησε ἐπιστημονικὰ τὸ ὠραῖο ὡς ἕνα ἰδιαίτερο φιλοσοφικὸ ζήτημα. Στὴν ἀρχὴ δὲν ξεχώριζαν οἱ Ἕλληνες μὲ σαφήνεια τὸ ὠραῖο - τόσο στὴ γλῶσσα τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ὅσο καὶ στὴν ἐπιστημονικὴ αἰσθητικὴ - ἀπὸ συγγενικὲς ἀξιολογικὲς ἔννοιες, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ ἀληθινοῦ καὶ τοῦ πρακτικὰ χρήσιμου. Βαθ-

μαῖα ἀναγνώρισαν τὴν ἰδιαίτερη φύση τοῦ ὠραίου καὶ τὴ διαφορὰ τοῦ ἀπὸ τὸ ἀγαθόν. Πρώτος ὁ Πλάτων ἐπιχείρησε νὰ θεμελιώσῃ τὴν αἰσθητικὴν πάνω σὲ μία μεταφυσικὴ τοῦ ὠραίου. Πηγὴ τοῦ ὠραίου εἶναι γιὰ τὸν Πλάτωνα ἡ αἰώνια, ἄψυχη καὶ ἀναλλοίωτη ἰδέα ποὺ ἐπενεργεῖ στὰ αἰσθητὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀνταύγειες τῶν ἰδεῶν. Ἡ ὠραιότητα εἶναι μία οὐσία διάχυτη σ' ὅλα τὰ πράγματα. Τὰ πράγματα γίνονται ὠραῖα ὅταν μετέχουν στὴν οὐσίᾳ τῆς ὠραιότητος. Ὁραῖο κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη δὲν εἶναι ὅ,τι ἀρέσει ὡς χρήσιμο, ἀλλὰ ὅ,τι καθαυτὸ εἶναι ὠραῖο καὶ ἀξιάπαινο, ἢ ὅ,τι φέρνει ἡδονὴν ἐπειδὴ εἶναι ἀγαθόν (καλὸν μὲν οὖν ἐστίν, ὃ ἂν δι' αὐτὸ αἰρετὸν ὄν ἐπαινετὸν ἢ, ἢ ὃ ἂν ἀγαθὸν ὄν ἡδὺ ἢ). Μέγιστα εἶδη τοῦ ὠραίου εἶναι: συμμετρία (στὸ χῶρο), ἀναλογία καὶ ἐνάργεια, ἀκεραιότητα καὶ ἐνότητα στὴν πολυμορφία. Ὁ Πλωτῖνος παρατηρεῖ πῶς τὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ πρωταρχικὰ ὠραῖο πρέπει νὰ θεωροῦνται ὡς τὸ ἴδιο πράγμα. Τὸ ἀγαθὸ εἶναι ἡ ἀνώτατη, ἡ πρωταρχικὴ πηγὴ τοῦ ὠραίου. Τὰ ὠραῖα σώματα εἶναι εἰκόνες, ἀναλαμπὲς τῆς ἀνώτατης ὠραιότητος. Τὰ πράγματα εἶναι ὠραῖα διαμέσου τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὴν ἰδέαν. Μὲ τὴ θεώρηση τοῦ αἰσθησιακοῦ ὠραίου

άνυψώνεται ή ψυχή στο "καθαυτό" ώραίο, δηλαδή στο πνευματικό ή πρωταρχικό ώραίο. 'Η Πλατωνική ιδέα της ενότητας του αγαθού και του ωραίου γίνεται και αρχή του Σέφτσμπερου. Ξεκινώντας από τὸ ἠθικὸ πρόβλημα τῆς ἐποχῆς του ὁ Σέφτσμπερου καταλήγει στὴ διατύπωση μιᾶς αὐθύπαρκτης αἰσθητικῆς φιλοσοφίας. Σύμφωνα με τὶς ἀντιλήψεις του, ὁ ἄνθρωπος ἔχει μία ἔμφυτη αἰσθησιὸν τοῦ ωραίου καὶ τοῦ ἀσχημοῦ. Αὐτὴ πηγάζει ἀπὸ τὸ θεό, ποὺ πραγματοποιεῖ στὸ σύμπαν τὸ τέλειο καὶ τὸ ώραίο. Τὸ ώραίο, τὸ γοητευτικὸ καὶ ἀξίεραστο ποτὲ δὲν ἐγκεινται στὴν ἴλη, ἀλλὰ στὸ πνεῦμα ποὺ δίνει μορφή. Κάθε μὴ πνευματικὸ εἶναι βδελυρὸ καὶ ἀμορφη ὕλη εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἀσχήμα. Οἱ νεκρὲς μορφές, ποὺ σχηματίστηκαν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ἢ ἀπὸ τὴ φύση, ἀπὸ τὸ πνεῦμα παίρνουν λάμψη, ζωὴ, ἐνέργεια. Αὐτὴ ὁμως ἡ μορφοποιητικὴ δύναμη τοῦ πνεύματος πηγάζει ἀπὸ ἓνα ἀνώτερο ὄν, ποὺ εἶναι ἡ πρωταρχὴ κάθε ωραίου. 'Ὡς αὐτοαποκάλυψη τοῦ πνευματικοῦ στὸ αἰσθητὸ εἶναι τὸ ώραίο ἢ "ἐλευθερία στὴν ἐμφάνιση" (Σίλλερ), "ἡ αἰσθητὴ ἐμφάνιση τῆς ιδέας" ("Εγγελοσ). Στὴ νεώτερη ἐποχὴ διαμορφώθηκαν κυρίως δύο ἀντιλήψεις γιὰ τὸ ώραίο στὴν τέχνη καὶ τὴν αἰσθητικὴ ἀξιολόγησή του: α) ὁ αἰσθητικὸς ἰδεαλισμός, καὶ β) ὁ αἰσθητικὸς ρεαλισμός. Γιὰ τὴν ἰδεαλιστι-

κὴ αἰσθητικὴ τὸ ἀληθινὰ ώραίο δὲν ὑπάρχει στὴ φύση. Δὲν ἀπορρέει ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα, ἀλλὰ βρῖσκεται στὴν αἰσθητικὴ κρίση καὶ στὸ γοῦστο τοῦ ὑποκειμένου ποὺ τὸ νοεῖ, στὸν ἄνθρωπο. Στὴ ζωὴ σπάνια τὸ συναντᾶμε καί, ἐὰν τὸ συναντήσουμε, τοῦτο εἶναι ἐφήμερο. Γι' αὐτὸ προορισμὸς τῆς τέχνης, ποὺ ἐκφράζει τὴν ιδέα τοῦ ωραίου, εἶναι ν' ἀναπληρῶνει τὴν ἀπουσία του ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. 'Η ζωγραφικὴ, ἡ γλυπτικὴ, τὸ θέατρο παρουσιάζουν μία πλαστὴ πραγματικότητα, ποὺ δὲν ἔχει καμία σχέση με τὴν ἀληθινή. 'Ὡραῖα λέγονται μερικὰ φυσικὰ ἀντικείμενα ἐὰν συμφωνοῦν με τὶς εἰκόνας ποὺ ἔχουμε στὴν ψυχὴ μας ὡς τύπους. Τὸ ώραίο τῆς τέχνης εἶναι τὸ καθαυτό ώραίο, ἀνώτερο ἀπὸ τὸ ώραίο τῆς πραγματικότητος. Τοῦτο εἶναι μία τέλεια ἐνότητα στὴν ποικιλία, ἀρμονία σ' ὅλα του τὰ μέρη, συμφωνία εἰκόνας καὶ ἀρχέτυπου. 'Η ὁμορφιὰ τῶν φυσικῶν πραγμάτων, γεγονότων, παρατηρεῖ ὁ Κάντιος, δὲν ὑπάρχει μέσα στὴν ἴδια τὴ φύση τους παρὰ εἶναι ἐλεύθερο παιχνίδι τῆς φαντασίας καὶ τῆς νόησης. 'Ὡραίο εἶναι τὸ ἀντικείμενο ποὺ συμφωνεῖ με τὴ φαντασία καὶ τὴ νόηση. 'Η φυσικὴ τελειότητα καὶ ἡ αἰσθητικὴ τελειότητα μποροῦν νὰ συμπίπτουν ὄχι ὁμως καὶ νὰ ταυτίζονται. Πηγὴ τοῦ ωραίου εἶναι κάτι ὑποκειμενικὸ, μία πρωταρχικὴ αἰσθησιὸν γιὰ τὸ ώραίο, ποὺ δὲ στηρίζεται σὶς ἰδιότητες

τῶν ἀντικειμένων. Ἡ ἱκανότητα νὰ κρίνουμε μὲ δάση μία καθορισμένη ἀπὸ τὴν ἀπλὴ μορφή τοῦ ἀντικειμένου εὐχαρίστηση εἶναι τὸ γούστο. Ὀνομάζουμε τὸ οἰκοδόμημα ἢ τὴν εἰκόνα ἢ ἓνα τμήμα τῆς φύσης φραῖα, ἀλλὰ μ' αὐτὸ δὲν ἐννοοῦμε τὴν ἰδιότητά τους, ἀλλὰ μία ἐπίδραση ποῦ αὐτὰ ἀσκοῦν σὲ ὄσους ὑπάρχει ἓνα κοινὸ καλαισθητικὸ συναίσθημα. Τὰ πράγματα καθαυτὰ δὲν εἶναι οὔτε φραῖα οὔτε ἄσχημα. Ἀπὸ τὴν οὐσία τους δὲν ἔχουν θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ ἀξία. Ὡραῖο δὲν εἶναι κάθε τι ποῦ ἡ φύση προσφέρει στὰ μάτια μας καὶ στὰ αὐτιά μας. Πολλὰ δὲν προκαλοῦν σὲ μᾶς εὐαρέσκεια, ἀλλὰ ἀποστροφή καὶ ἀηδία. Ἡ ὁμορφιά καὶ ἡ ἀσχήμα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ δικὴ μας συνείδηση. Γιὰ τὸν αἰσθητικὸ ρεαλισμὸ τὸ φραῖο στὴν τέχνη ὑπάρχει ἀντικειμενικὰ στὴ φύση, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο, καὶ εἶναι ταυτόσημο μὲ τὸ αἰσθητικὰ τέλειο. Αὐτὸ ποῦ κάνει φραῖο ἓνα ἀντικείμενο δὲ δρῖσκειται μέσα σὲ μᾶς, ἀλλὰ εἶναι ἓνα ἀντικειμενικὸ πνεῦμα, μία ἀνώτερη πραγματικότητα, ποῦ ἀποκαλύπτεται στὸ ἔργο τέχνης καὶ διὰ τοῦ ἔργου τέχνης. Ἡ ἀρχὴ τοῦ φραῖου δρῖσκειται στὴ ζωντανὴ φύση. Ἡ αἰσθητικὴ βίωση τῆς φύσης, ἐὰν δὲν εἶναι μία στιγμιαία ἀπόλαυση, εἶναι μία ἐμπειρία, στὴν ὁποία διασαφηνίζεται ἡ σχέση ὁμορφιάς καὶ ἀλήθειας. Βλέπουμε ἓνα δάσος μὲ γραμμὴ, ρυθμὸ, χρῶμα,

στὴν φραῖα μορφή τοῦ ὁποίου καθηλώνεται τὸ βλέμμα μας, καὶ στὶς πρώτες θεωρήσεις διαπιστώνουμε τὴν αἰσθητικὴ τελειότητα. Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἀνάληψη, ἡ φύση καὶ ἡ ζωὴ εἶναι οἱ πρωταρχικὲς πηγὲς τοῦ φραῖου καὶ ἡ τέχνη "μίμηση". Ὁ Μπύρκ ὑποστηρίζει ὅτι τὸ φραῖο ἐδράζεται στὴν τάση τοῦ ἀνθρώπου γιὰ κοινωνικότητα καὶ θεωρεῖ ὡς ἀντικειμενικὰ γνωρίσματα τοῦ φραῖου τὴ σμικρότητα καὶ τὴ λεπτότητα τῆς ἐπιφάνειας τῶν ἀντικειμένων, τὴ διάφορη διάταξη τῶν μερῶν, τὴ λεπτότητα τῆς δομῆς καὶ τὸν φωτεινὸ χρωματισμὸ. Γιὰ τὸ λαλὸ τὸ φραῖο εἶναι ἡ πραγματοποιημένη ἀρμονία. Ὑπάρχει ἀντικειμενικὰ στὴ φύση καὶ οἱ ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὸ φραῖο ἔχουν πηγὲς τους τὸ ἀντικειμενικὰ φραῖο. Γιατί, ἐὰν δὲν ὑπῆρχε τὸ φραῖο στὸν ἀντικειμενικὸ κόσμο, δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐκφραστεῖ καὶ στὴν τέχνη.

ΩΦΕΛΙΜΙΣΜΟΣ (utilitarismus)

Φιλοσοφικὴ – ἠθικὴ διδασκαλία, ἡ ὁποία ταυτίζει τὸ ἠθικὸ μὲ τὸ ὠφελιμο. μ' αὐτὸ ποῦ προάγει τὴν εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου. Τὴ βασικὴ ἀρχὴ τοῦ ὠφελιμισμοῦ ἀποτελεῖ ἡ ἐπιτυχία, ὄχι ἡ ἠθικότητα. Σὲ κάθε κατάσταση ἔτσι νὰ προσαρμοζόμαστε, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸ ν' ανταποκρινόμαστε στὶς ἀπαιτήσεις τῆς μετὰ τὴν ἐλάχιστη κατανάλωση ἐνέργειας. Ὁ ὠφελιμισμὸς εἶναι ἀντιθετὸς πρὸς τὸν αἰσθησιαρχικὸ ἠθο-

νισμό, ἐφόσον δὲν ἐπιδιώκει μόνο τὴν ἱκανοποίηση τῆς στιγμιαίας ἐπιθυμίας τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ τὴ γενική καὶ διαρκή εὐδαιμονία του. Αὐτὸς ὁ ἀλτρουϊστικὸς ἢ κοινωνικὸς ὠφελιμισμὸς ἔχει ὡς ὑπέρ-

τατὴ ἀρχὴ "τὴν ὅσο τὸ δυνατὸ μεγαλύτερη εὐτυχία τῶν ὅσο τὸ δυνατὸ πρὸ περισσότερων ἀνθρώπων". Κυριότεροι ὑποστηρικτὲς στοὺς νεώτερους χρόνους ἦσαν: Χόμπς, Μπένθαμ, Μίλ, καὶ Κόντ.

ΤΕΛΟΣ

ΤΟ
«ΛΕΞΙΚΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΟΡΩΝ»
ΤΟΥ ΑΓΗΣΙΛΑΟΥ ΝΤΟΚΑ, ΣΤΟΙΧΕΙ-
ΦΘΕΤΗΘΗΚΕ, ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙ-
ΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΣΤΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ
ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΙ-
ΚΟΥ ΟΙΚΟΥ "ΑΣΤΗΡ" ΤΩΝ ΑΛ. & Ε.
ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΛΙΤΣΗΣ 4
ΑΘΗΝΑΙ 1981